

મા ન સી

સર્જન અને ચિંતનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ ૧૩, અંક ૧

માર્ચ ૧૯૪૬

આ અંકમાં

વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદી, અનન્તરાય રાવળ, હનુમાણ પરીખ, ઉપેન્દ્ર પંડ્યા,
હરિગોવિંદ પ્રેમચંદ્ર, મિત્રપ્રભાત શેઠ, ત્રિવિંદ્ર અવેશી, પૂનભાઈ, રમણી-
શાન્ત મોદી, મનમુખલાલ મહેતા, પાસારાઈ, હીરાભાઈ, કાચડિયા, સુરેશ
ગ્રેષી, મોહનભાઈ પટેલ, નાગાલાલ દવે, કુંભવિદ્યાસી મહેતા, નામિન પટેલ.

તત્ત્વી :

પ્રા વિજયરાય કલ્યાણરાય વેદ

પ્રકાશનસ્થાન :

આનન્દ પ્રેસ સ્ટેશન રોડ : ભાવનગર

વિષયદર્શન

વ. ૧૩, અ. ૧ :: પૂર્ણમંજ્યા ૪૯ :: માર્ચ ૧૯૪૯	
કાવ્યે (પરાશર્ય; ૨. મોદી; પૂનઘાથ; કવિ દરશોવિન્દ; ના. દવે) ... ૧	
આનન્દશંકર (વિચારધાગ-આદિ); પ્રા. વિ. ર. ત્રિવેદી ... ૭	
યુદ્ધસમગની અંગ્રેજી કવિતા (વિવેચન); પા. અ. મ. શવળ ... ૩૧	
ધરડી મા (નવલિકા); પ્રા. કું. ચુ. મહેતા ... ૨૨	
અહુઓગદારમાં રસ... (સંશોધન); પ્રા. હી. ર. મપડિયા ... ૩૩	
ટી. એસ. ઈસિયટ, કવિ ને વિવેચક; પ્રા. ત્રિ. જી. ગ્રેરી ... ૪૦	
ઈન્દ્રના આશ્રયે (વિદ્યાલીન કથા); પ્રા. પટેલ, પ્રા. એવી ... ૬૧	
મુનશીનાં પૌરાણિક નાટકો (સમીક્ષા); ન. એ. પટેલ ... ૬૯	
સાધકની દૃષ્ટિએ (૧૪૫૦) વિષયક મધ્યજીવિ; ત્રિ. રોક ... ૭૪	
સરસ્વતીના મંગલાયતનમાં... (સાહિત્યસ મેલન); પ્રા. ડી. ડી. પડયા ... ૭૫	
રૌશ્વ તથા શિક્ષણ (સર લક્ષ્મણ-ચરિત્ર); ધ. દ. મહેતા ... ૮૭	
નિકષ; રત્નકાન્ત મોદી; પ્રાપ્તિસ્વીકાર ... ૧૦૦, ૧૦૬	
શિક્ષણની નવરચનામાં ... (ભાષાવિચાર); પ્રા. વિ. ર. ત્રિવેદી ... ૧૦૫	
શિક્ષણવિષયક પ્રશ્નો (શિક્ષણવિચાર); પ્રા. જી. ત્રિ. પરીખ ... ૧૧૪	
પ્રાસંગિક મનન વિ. ર. વે. ... ૧૧૯	
જાહેર ખખરો; હિદ સાર્થકસ (૧૦૭); ઝંકુ કાર્પેસી (૧૦૯); ત્રિપાઠી સિ. (૧૧૧); એનિ. હોલ્ડેન, મિ. ર. ખુર (૧૧૩) રોય કં. (૧૧૫) એસ. ડી. માર્કર (૧૧૬).	
માનસી અન્યગ્રેગી; તંત્રી વિજયરાય ક. વૈદ; નાનપરા મિલન રોડ; સુરત.	
શાખાનામો દર વખત પ્રમાણે. લવાનમ ૩. ૫-૮-૦; વિદેશ, ૨ ૭;	
ભૂકના ૩. બે.	

વિધાનો બ્રાહ્મણને આદેશ

વિદ્યા હ વૈ બ્રાહ્મણમાજગમ
ગોપાય માં શેવધિષ્ટેઽહમસ્મિ ।
અસુવક્રાયાનૃજવેઽયતાય
ન મા વ્રૂયા ધીર્યંયતી તથા સ્યામ્ ॥

ય આત્મણત્પ વિતથેન કર્ણા-
વદુઃસ્રં કુર્વન્નમૃતંસંપ્રયચ્છન્ ।
તં મન્યેત પિતરં માતરં ચ
તસ્મૈ ન દ્રુહ્યેત્કતમન્ચ ના હ ॥

અધ્યાપિતાયે ગુહં નાદ્રિયન્તે
પ્રિપ્રા યાચા મનસા કર્મણા યા ।
યથૈવ તે ન ગુરોર્મોજિનીયા
સ્તયૈવતાન્ન મુર્તાક્તિ શ્રુતં તત્ ॥

યમેવ વિદ્યા શુચિમપ્રમત્તામ્
મેધાયિનં બ્રહ્મચર્યોપપન્નમ્ ।
યસ્તે ન દ્રુહ્યેત્કતમન્ચનાહ
તસ્મ માં વ્રૂયા નિષિપાય વ્રહ્મન્ ॥

* આ મંત્રો સંહિતોપનિષદ-બ્રાહ્મણમાં (૩), વિષ્ણુધર્મશાસ્ત્ર વા. ધમ (૨-૮) તથા નિરુક્તમાં (૨-૪) છે. મંત્રોનું બાયાન્તર (પ્રા. ધનસ્યામ જોષીની સહાયનાથી કરેલું) આ અંકના ધ્યાનમંત્ર તરીકે સામેના પાને આપ્યું છે.

ધ્યાનમંત્ર

વિદ્યાની વિગ્નરિતિ

વિદ્યાએ બ્રાહ્મણની પાસે જઈને કહ્યું તું મારું રક્ષણ કર;
હું તારી સંપત્તિ છું; ઈર્ષ્યાગુને, ક્રુદ્ધિને, અસંયમીને તું મને
સોંપીશ માં; તો હું સમર્થ રહીશ.

ઠણુંદારને સત્યથી જે યોગે છે, દુઃખરહિત કરે છે,
અમૃતપ્રાપ્તિ કરાવે છે, તે ગુરુને માતપિતા સમાન માનવા.
તેમનો દ્રોહ કદી પણ ન કરવો.

જે વિપ્રોને ગુરુ આયયન કરાવે છે પણ જેઓ ગુરુનું
આદરમાન મનવચનકર્મથી કરતા નથી તેઓ ગુરુની કૃપા
મેળવવાને પાત્ર નથી તેમજ વિદ્યાની કૃપાને પણ પાત્ર નથી.

પવિત્ર અપ્રમાદી બુદ્ધિમાન બ્રહ્મચર્યવાન હોય, જ્ઞાનનિધિનાં
સંરક્ષક હોય, તારો દ્રોહ જે ન કરે તેમ હોય, તેનેજ તારે
હો બ્રાહ્મણ ! મને આપવી.

મનિદર-વૃત્ત

૧. (૧) ગયા અંકમાં સૌથી પહેલી સ્વીકારાપદી રકમ (રૂ. ૫૦૦) ત્યાં લખ્યું છે એ અંકને અગે ખર્ચાઈ ચૂકી છે. (૨) ગયા અંકમાંની બીજી મુખ્ય રકમો (રૂ. ૪૦૦) આ માર્ચ ૧૯૪૯ના અંકના ગ્રેસ-ગિલના હિસાબ પેટે ચૂકવાઈ છે. (૩) આ અંકનો બાકીનો બધો ખર્ચ (રૂ. દોઢસોની આસપાસ) હજી ચૂકવવો બાકી છે.
૨. સપ્ટેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૪૮ના ગિલનું દેવું રૂ. ૭૭૯-૧૫-૦ પણ હજી અમારા માથા પર બિઝું છે.
૩. એ અંક કમનસીબે બહુ મોટો યવાથી તેની વાંસોવાંસ, જનતી તાકીદે, આ અંકનું પ્રકાશન કરીને જની તેટલી નિયમિતતા તો સાધી છે પણ ઉતાવળ તેમ જ એમાં પાનાંને લીધે, ફરી એક વાર, તંત્રીનાં અવલોકન-મનન વિનાનો આ અંકને ઘઈ જવા દેવો-છેક અનિચ્છાએ-પડ્યો છે.
૪. આ અંકનાં વી. પી. નો મોટો ભાગ સ્વીકારાશે, બીજા માહોકો પણ આજુ રહી નાણાં નોખશે. તો સોએક જથ્થાના રૂ. સાડા પાંચમોઠક હાથમાં આવવા નેઈએ એવી કાચીપાકી આશા છે.
૫. આદલે સુધીની કહાણીમાં ખોટ ખાતે નોંધ્યાં છે તેમાંનો જેટલાં નાણાં મળશે તેટલા પ્રમાણમાં નિયમિતતા હવે પછી જળવાશે જુન અંક હપાવા તો મંડવો છે-કરજ કરીને પણ.
૬. ગયા અંક પછી, રૂ. ૧૦) આ ગૃહસ્થના મળ્યા છે : રૂ. ૭૭૮નાલ કાલ્યાભાઈ ભાવસાર (મુંજાઈ).
૭. 'મંગલાચતન'-લેખની બીજી હાપખૂસો તો, જરા વિચારતાં, સુધારાશે, પણ-૪૮એ પાને બીજી કંડિકામાં 'છેલાં' છે તે પહેલાં અને તેની સામેના પાને, નોંધીએ છે તે રાવળે વાંચવું 'ધલિયટ'-લેખનાં અગ્રેજ અવતરણોમાં ઘટ (કાળાં) બીજાં આવી ગયાં છે તે અમાની વિચિત્ર સરતચૂકવું પરિણામ છે. નેખકે તો એ સાદાં બીજાંમાં જ લેવાય એમ ઇચ્છેલું.

માનસી

જર્જ : ૧૩ અંક ૧

માસ ૧૯૪૯

.....ને

તને તે શું કેવું ?

અચિંતાની આવી વરદ નિકટે તું બહુ બહુ

.....તેં આ વિષમ સમયે શું નહિ પામ્યું ?

અનેક સૌજન્યે ત્રણ પર મુધાવર્ષણ કર્યું,

શરી શા સ્પર્શે આ કમલવત સંભવિત કર્યું.

કવિતાનો છંદો અનુભવ ઘડ્યો તેં ઉર બધું

હવે એ ગાઉ કે નહિ જ પરવા એ શીર ધરું ?

મને તું જાણે છે પરિચય વિષે એ ખીજ રહ્યું

કુટુંબી આવેશે સ્વયમિષ જની ત્યાં સ્વજન તું

અનેકું અંદામાં ઝગુ અનુભવોતું મુખ ધર્યું

પછી એ છે કેવું ?

તને તે શું કેવું ?

પિછાની માણી તેં સ્વજન મુખ શું શું નથી દીધું ?

DESIDERIUM INDESIDERATUM¹

O gain that lurk'st ungain'd in all gain!
O love we just fall short of in all love!
O height that in all heights art still above!
O beauty that dost leave all beauty-pain!
Thou unpossessed that mak'st possession vain,
See these strained arms which fright the simple air,
And say what ultimate fairness holds thee, Fair!
They girdle heaven, and girdle heaven in vain;
They shut, and lo! but shut in their unrest!
Thereat a voice in me that voiceless was:—
'Whom seekest thou through the unmarg'd arcane,
And not discern'st to thine own bosom prest!
I looked, My clasped arms athwart my breast
Framed the august embraces of the Cross.

Francis Thompson

[*'The Works of Francis Thompson'*, Vol. II. P. 182.]

---

1. 224: The Desire of the Undesired or, the Secret Desire.

અનીખિસતની ધરણી

: ધરિત્રી પૃથ્વી :

હે લાભ સહુ લાભમાં ય અણલખ્ય દુર્ગો રહ્યો!
 હે પ્રેમ સહુ પ્રેમમાં અમથકી ન જોતો રહ્યો!
 હે ઉચ્ચપણું ઉચ્ચતા સદૃશમાં ય ઉચ્ચ રહ્યું!
 સૌન્દર્ય કરી જેતું દુઃખમય સર્વ સૌન્દર્યને!
 અપ્રાપ્ત રહીને કરન્ત સહુ પ્રાપ્તિને વ્યર્થ તું.
 જો તે અમિત હાય આ અહીં રહ્યા હવા વીજતા!
 ને રહે સુભગતા કંઈ સુભગ! તાહરામાં રહી!
 લેતા ગગન બાથમાં, વ્યરથ બાથમાં એ બેઠું;
 લીડાય, પણ દુઃખમાં જ નિજ હાય! લીડાય એ
 ત્યાં તો યવદ યવદહીન મુજમાં રહ્યો જે સુતો-
 'સીમારહિત' ગૂઢતામહી તું એ રહ્યો શોધતો,
 ને આ તુજ ઉરે જ ના કચમ હબાયલું પારખે!
 મેં જોયું. મુજ હાય આ દુઃખ પાસ જોડાયલા
 આશ્લેષ ભગવાનનો ઝીલી રહ્યા હતા સર્વ કો.

૧૦ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૭.

રજનીકાન્ત મોદી

નોંધ: પૃથ્વી જન્મમાં પહેલો અક્ષર સહુ હોય છે, ધરિત્રી પૃથ્વીમાં
 ગુરુ આવે; અને બીજા અક્ષર પછી અર્ધ યતિ જોડેલો વિરામ આદમા
 અક્ષર પછીનો યતિ તો પૃથ્વી જેમ ધૃતીમાં પણ પ્રેરણા.

તે ય શૂર છે

સમરક્ષેત્રનો શૂર જ કેવળ શૂર નથી કહેવાતો,
 બસે પછી એ એકલ મક્ક રણ લાખો સામે ધાતો;
 વિજ્ઞાણ વક્તૃત્વળ પર વળો વેરીનાં કંઈ ઝીલે,
 પસાર કસૂડે ત્યમ રકતે અંગે કંઈ ખીલે;
 ઝનૂનભરિયો ઝૂઝી જળખર ધા શસ્ત્રાસે ઝીકે,
 કાળરૂપ જેનું જોતાંમાં કાપર કંઈ ખીકે;
 વીર હાક જેની રણભોમે હામ હરતી વાગે,
 બસા બસા વીરોએ જેના જોર અપાટે બાગે;
 પુરુષાતનનો પાવક જેનો સિદ્ધ-ફલમે ફાલી,
 જંગ-જંગલે વેરીઓનાં વૃક્ષો નાખે બાળી;
 જય જેનો જમને અઝકાવે, કીર્તિકથા કલ્યાણી,
 મવાય જેની ધરધર ગરવી મહિમાએ મંડાણી;
 એ શૂરાતે સર્વ અર્થશે, સમર્પશે સ્તુતિમાળા,
 એને નામે રાષ્ટ્રસકલનું હર લેશે જિજ્ઞાસા;
 કિન્તુ એકસો એ જ નથી કંઈ. વિપુલ વીરતાવાળો;
 જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં શૌર્યતણા છે ફાળો.
 જગમાં છે જડતા જામેલી, છે અંધારી રાતો,
 પાખરોના વાગે ડંઠા, છે કદંબ કોંવાતો,
 જુલ્મો છે જાસિમના, ને છે સત્ત્વ ચૂસતા સ્વાથો;
 તે સર્વેની સામે પડવા પૃથા માગતી પાથો.
 ચિદંબરી ચેતન-ચમકારે વીજ વિલસતી વેરી
 જડતાને પડકારી જમવે જીવનજ્યોત અનેરી,
 ને રીઢી રાત્રિને બાળા બરમ કરી દેનારી,
 જ્ઞાનસર્પની પ્રભા સુનેરી દે સર્વત્ર પ્રસારી;

અડે અધમો સામે ધાર્ધ. ધર્મધન કર ધારી,
તેભળોની તેજ રેલે સડો સાદ કરનારી;
જુલો સામે જર્જ જર્જ ઝૂલે, સ્વાધોને લે શોધી,
પરમાશીની પુણ્યપ્રધાને પ્રબળ જનાવે પોથી;
ને તે માટે તપે નિરન્તર, જપે. નિગરની જવાળે,
વીયોત્સાહે વધે, પડે ના મન્દ કદી મે કાળે;
અંજારનાં અંખ ઉજગર, હિરે અજપો રાખે,
તે ય શૂર છે. ધીર વીર છે, વન્દિત વિશ્વે આખે.

૧૦-૧૨-૪૬

પૂજાસાલ

અશ્રુમાળા

: મરાડી પરથી સુચિત :

હૃદયોદ્ધાને પ્રીતિધતાને કાલ કૂલના કાલ્યા,
અશ્રુમિશે તે પડતા ધરા પર યુધી તેમની માળા.
વદાક્ષી એ અશ્રુની માળ મુજને જોવા દે ચિરકાળ,
વિરહવહ્નિથી હૃદયરથસિએ વ્યાકુળ છવ ચાતો
રમણરમરણુ જીભરી જીહ્વું ને રાત હૃદય યાદું તો
એવાં રમરણુસુમનની માળ મુજને જોવા દે ચિરકાળ.
કોપી નિષ્પી નાથે ચૂર્યા કામળ કપોળ સાર
પ્રેમભીની તે સમય છોડી તે અશ્રુ મૌકિતક ધાર
વાલીડી એવાં મૌકિતકની માળ મુજને જોવા દે ચિરકાળ.
સંકટધેરો નાથ રવખમાં જોઈ દુઃખાશ્રુ ખેરે
ઉપકાળ પર્વત દળતં ને ભીજવતાં રૈવાને
વાલીડી એવાં રત્નની માળ મુજને જોવા દે ચિરકાળ.
જમ જે ટાલે ધોર તમોમય પંથ ન દોસે કંઈ
સ્વર્ગ તમા પ્રત્યક્ષ ચતાવે જોત્સના દીપાશ્રુ સાધી.
તે દીપાવલીની માળ મુજને જોવા દે ચિરકાળ.
કવિ હરગોવિંદ પ્રેમશંકર

જન્મદિને

જેપુ પંચાંગમાં આજે આવી કાર્તિક પૂર્ણિમા,
 ગયે વર્ષે હતાં જન્મ્યાં અમે બહેલાં સવારમાં.
 હું, મારી પત્ની ને મારી કન્યા જે ચાર વર્ષની,
 ત્રણેને મૃત્તી ત્યારે દળારે વાત હપની.
 તોફાનો, રમતો એતી, વાણી મીઠપ—નીતરી
 મધુર હાર્યકલ્પેલો દીધુંતું ધરને સરી.
 ન્હાઇ, ઘોઇ, નવાં વસ્ત્રો પહેરી મુજ લાડિલી
 મને આવી પડી બાઝી, કંઠે એ હાથ વીંટતી.
 વ્હાસથી નિરખી રહેતો એના ગૂંથેલ ચોટલા,
 છેડે જે ખૂણતાં ફૂલો, હસતાં મુખની છટા.
 વિશાળાં નયનો એના આનંદે ચમટી જતાં;
 ચૂમી માલે, કપાલે મેં, કહ્યું અશિષ વર્ષતાં,
 “આવા જન્મદિને સો સો જન્મને બહેન! જીવજો,
 પૂર્ણિમા સરખાં મીઠાં તેજ ઘું પાયરી જજો.”

કાર્તિકી પૂર્ણિમા પાછી આવી શૂન્ય સમાધરે,
 ગૃહિણી મુજ કન્યાની છબી પાસ ફૂલો ધરે;
 ને એના કંપતા હાથો દેખી શું મુજને યતું,
 શબ્દોમાં જલ ના કપ્યું.

આનન્દશંકર

૧: વિચારધારાનાં મૂળ

ને કાવ્યતત્ત્વચિંતન

વનદ્રવ્યમાં એકતાનું નરત શોધવાની પ્રાચીન આર્યપદ્ધતિ યુગરાતમાં મણિલાલ નમ્હુઆર્ષએ અપનાવી, તેને આનન્દશંકરે સંસ્કારી ને રિક્ષાવી. બાવતામૂલક એકતા કેવળ આધ્યાત્મિક પદાર્થો કે કાવ્યના વિષયમાં નહિ, પણ જીવનના સર્વ વિષયોમાં જોવાની રીતિ તેમણે જોવાી. સમાજવ્યવસ્થા, જોળવણી, ઇતિહાસ, સામાજિક સંસ્થાઓ, એ સર્વના વિવેકનમાં આત્માની ઈર્ષ શક્તિનું એમાં રહુરણુ છે, કયા ઈર્ષી નિયમનો તેમાં પ્રકાશ છે, કયું આધ્યાત્મિક મૂલ્ય મૂળ કરવા તેમાં મનુષ્યપ્રયત્ન છે, એ આચાર્ય પ્રથમ તપાસે છે. અને એ કસોટીદાર એ પદાર્થો વિશે તુલનાત્મક નિર્ણયો ઉચ્ચારે છે.

વસ્તુચક્રણ કરવાની તેમની વિચારપદ્ધતિનું અને સર્વોત્તમભાવના વેદાન્તદર્શનના વિનિયોગનું તેમની કાવ્યચર્ચામાં સારું ઉદાહરણ મળે છે. આત્મા એ અનાત્મથી અલગ વસ્તુ નથી પણ અનાત્મને આવરી લેતી વસ્તુ છે, અનાત્મમાં મુક્ત આધાર તરીકે પ્રવેશોત્તી વસ્તુ છે, એ એમના સત્ત્વ કવિતા એ આત્માની અમૃત કળા છે, એના વિવરણમાં પણ સમગ્રજ છે. કવિતામાં આત્માના ધર્મો રહુરવા જોઈએ. આથી કવિતા સુદ્ધિ, હૃદય, કર્તવ્યમતિ અને અન્તરાત્માને એટલે કે ધાર્મિકતાને સંતોષે વિશ્વની પાર રહેલા તત્ત્વનું કલ્પદારા સૂચન કવિતામાં હોવું જોઈએ. કવિતામાં એટલું તો ચૈતન્ય હોવું જોઈએ કે અંતરમાં ચલનચલન કે “ચૈતન્યધન સમત્વ” ઉત્પન્ન કરે. એમાં સમઘિગત વ્યાપન જોઈએ, એટલે કે એમાં એક જ વ્યક્તિને નહિ, મનુષ્યમાત્રને રસ આવે આનાં વિધાનો કરી આનન્દશંકરે એમના વેદાન્તલક્ષી ચિન્તનના મર્મમાં પ્રવેશ કરાવે

એવું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. “ચૈતન્ય અને વ્યાપન ઉપરાંત કવિતામાં રહેલો ત્રીજો આત્મધર્મ તે ‘એકતા’ અનેકતા’ અને “અનેકતામાં એકતા” છે. x x જેમ એક તરફ અનેકતા વગર વૈચિત્ર્ય નથી અને વૈચિત્ર્ય વિના આનંદ નથી, તેમ બીજી પાસ એકતા વગર રસનો પ્રવાહ-રસતી જમાવટ નથી, અને પ્રવાહ-જમાવટ વિના તન્મયતા નથી; રસ એકતા અને અનેકતા ઉભયને અપેક્ષી રહ્યો છે.^૧ રસ વાચકના હૃદયમાં છે તેમ એ વસ્તુગત પણ છે,^૨ એટલે એ તરવ પણ ચાતા અને જેમ જાનેને સાંકળતું, એમને લાગ્યું છે. બીજી રીતે કહીએ તો કોઈ પણ ચૈતન્યમય વસ્તુને ખુલાસો એકલા ચિત્ તરવના કે એકલા અચિત્ તરવના આશ્રયે મળી શકે એમ નથી “તરવજ્ઞાનના પ્રદેશમાં, ‘પરાઈ’ (objective)માંથી અર્વાઈ (subjective) કે અર્વાઈમાંથી પરાઈ કાઢવા જતાં જેની મુરકેસી નડે છે અને તેથી આ જાને તરવની પર કોઈ તરવમાંથી એમને ઉતારવા પડે છે, તે જ પ્રમાણે કવિતાનું મૂળ કેવળ બાહ્ય કે કેવળ આંતર કલ્પવાથી વિદંબણાઓ ઉત્પન્ન થાય છે.”^૩

સમાજની ઘટના અને સ્વરચનાનો વિચાર કરતાં મહિલાસની પેઠે તે માને છે કે “પરસ્પરના સહકારથી ‘સ્વ’ની દીવાલો નૂટે છે, અહંભાવ નાશ પામે છે, સ્વાર્ત્મભાવ પ્રસરે છે ઈર્ષ્યાંકના ગર્હ સહીના ઇતિહાસમાં જ્ઞાનની અને હંસાનિયતની પરિસીમારે મનાએલું individualism માને અહંભાવ ઉપર રચાએલું જનસમાજનું બંધારણ અપારે ખૂલમરેલું મનાય છે, અને એને રચાને ‘co-operation’ માને સમષ્ટિભાવ ઉપર રચાએલું જનસમાજનું બંધારણ-જે હિંદુસ્થાનના જગસમાજનું પ્રાચીન બંધારણ છે તે જ સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અત્યારે ઉત્તમ મનાય છે.”^૪ અને દીપમાં એમના જીવનદર્શન માટે સૂચક રીતે હિમેરે છે કે ભારતીય કલ્પનાનું જનસમાજનું બંધારણ “એથી પણ એક જૂમિશ આમળ વધીને ‘individualism’ અને ‘cooperation’ માને વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિનો એ

૧. “કાવ્યવસ્તુવિચાર”-પૃ. ૧૦

૨. “કાવ્યવસ્તુવિચાર”-પૃ. ૪૧

૩. “સાહિત્ય વિચાર”-પૃ. ૧૫૬

સમન્વય કરે છે." ડેજવણીવિષયક એક પ્રવચનમાં તેઓ વિદ્યાર્થીઓને સત્યનિષ્ઠ, કર્તવ્યનિષ્ઠ બનવા ઉદ્દેશ્યે છે. "સત્ય (Truth), કિંગ્ડમ (Kingdom), અને હૈપ્પીનેસ (Happiness)ની ખાતરી મનુષ્યના જમાવડેલી છે. અને એને ડેજવણીની શક્તિ પણ પ્રદાન આપેલી છે. આત્મા અખંડ હોઈ એ માટેની શક્તિઓ સર્વથા પ્રયત્ન નથી, તેમ વિષય પણ એક અખંડ પદાર્થ હોઈ એ શક્તિઓના વિષય પણ એકખીનજી તદ્દન હૃદય પાસે રાખી શકાતા નથી. તોપણ હૃદય રીતે જોડેલા વિભાગ રાખ્યે છે તેટલો પાડીને બોલીએ તો આ ત્રિસૂત્રમાં જીવનની સમગ્ર કળા સમાવી શકાય છે તે એ કે સત્યનિષ્ઠ બનો, કર્તવ્યનિષ્ઠ બનો, હૈપ્પીનેસ બનો." ડેજવણીની ઉચ્ચ અને વ્યાપક કલ્પના, કિંતુ જીવન સમસ્યાની ભાવના તેમને વ્યાવહારિક જીવનને ડેજવણી મેળાવી ક્રિયાથી ઇલાવવા વસ્તુ ગણવા ના પાડે છે. મનુષ્યતા સિદ્ધ કરવા માટે જીવનની એ સર્વ ભૂમિકાઓ છે. જીવનની ખરી ઉત્કૃષ્ટતા અને સમૃદ્ધિ ધન સત્તા કે ભોગવિલાસમાં નથી. ઉચ્ચ જ્ઞાન, ઉદાર હૃદય અને ખોલમાખી આચાર, એમાં જીવનની સાચી સમૃદ્ધિ છે, અને વ્યવહારી ભૂમિકામાં પણ એ આત્માની ડેજવણી વિશિષ્ટ ધ્યેય તરફ નયન-ગમે છે. વ્યવહારની ભૂમિકા એ ડેજવણીને વડાની સેવાનું ખજાર નથી, પણ ડેજવણીની જ પરમ રાજાને અંતિમ ભૂમિકા છે. પ્રાયમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ ડેજવણીદાર મનુષ્યની જોવા જાય તેની શક્તિ, મોટા હૃદયની લાગણીઓ સેવવાની અને સમજાપૂર્વક વિચાર કરવાની શક્તિ ખીલતી જોઈએ. વ્યાવહારિક જીવન ના તે શક્તિઓના વિશિષ્ટ સમુદ્દાસનું ક્ષેત્ર છે. આનન્દચંદ્ર તે સર્વ મધુર મધુર અને અનેકાન્તવાદી રીતે વિચારનાર ચિન્તક છે એમ માનનાર પ્રચલિત વિષયમાં તેમના વિચાર ફેરલા રપજીવે આગ્રહી અને બીજી વિચારધારાઓને વ્યવર્તક છે તેનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ, તેમની વાણીમાં અહીં પ્રતીતિનો શાવેદ્રેક અને પ્રકાશ જણાય છે અને આપણે પાસે જઈએ છીએ કે જીવનનાં ફેરલાંક મૂલ્યોની પ્રાપ્તિમાં આનન્દચંદ્રને બાધાનો અભાવ નથી

—“હું” વ્યાવહારિક જીવનને કેળવણીનો ઉદ્દેશ માનતો નથી, પણ કેળવણીની એક ભૂમિકા માત્ર છે. વ્યાવહારિક જીવન એ કેળવણી વધારવાનું એક સાધન છે, માત્ર મેળવેલી કેળવણીનો ઉપયોગ કરવાનું જ સાધન નથી. જીવન એ એક શાળા છે, મહાશાળા છે, પરમશાળા છે. ધ્યાનમાં પરસ્પર દુરીકાર્થી હોવાનું એ શર્તનું મેદાન નથી, કે આજ સુધી મેળવેલી કેળવણીથી એકઠો કરેલો માત્ર ખીલ દુઃખદારોની દુરીકાર્થમાં વેચવાની દુકાન નથી.”^૧

જગત અને જીવનમાં એક તત્ત્વ સમરસ છે અને તેથી ચિન્તનના ઘોષ વિપદમાં અલગતાની હીવાલો બાંધી વિચારણા સકય નથી, એટલું જ નહિ, સસનું સત્ય અને તત્ત્વનું તત્ત્વ જેને આપણે પરમાત્મા કહીએ છીએ અને જેને ઓળખવાને આપણામાં ગૂઢ ઇતિ રહેલી છે તેને સ્વીકારી બધા વિચારપ્રદેશમાં વિદરીયું તો આપણે શૂંધા નહિ પડીએ, કેમકે તેના પ્રકાશ વડે જ આ સર્વ વિસરી રહે છે.

આ પદ્ધતિ થી. મરણવાળાની વિચારપદ્ધતિથી સાવ ભિન્ન છે. જરા હોઠાણથી જોતા સમજાશે કે મરણવાળાની પદ્ધતિ બાંધીજીથી પણ જુદી છે. બાંધીજીનું હર્ષન મરણવાળાનાં સિદ્ધાન્ત અને શાસ્ત્ર બને છે. બાંધીજી બધીવાર સદ્ગોપસખિધથી નિર્જીવ કરી નાખી હૃદય અને જ્ઞાનની દસીલો તેના પ્રતિપાદનમાં મૂકે છે. મરણવાળા વિશેષ વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વવિચારક છે. તત્ત્વવેત્તા તરીકે એ પ્રયોગશાળાના વિજ્ઞાની જેવા છે. તેમનાં પરમતત્ત્વ વિશેનાં સ્વીકૃતો તેમની વિચારજ્ઞાના પાપામાં નથી. એ સ્વીકૃતો ન હોય તો પણ એમની મુખ્ય ભીંસાને બાંધ નથી આવતો. માનવજાતનો સર્વોચ્ચ અનુદય થાય, તેનું સમષ્ટિ તરીકે હિત સધાય, એ એમના મંથનનું ખોલ ખરું, પણ સામાન્ય રીતે. આજની ધરીએ કયો શુદ્ધ અને હિતકર કર્તવ્ય-માર્ગ છે તેના નિર્ણયમાં તેમનું ચિત્ત પરોવાઈ જાય છે. આપણે જ્યાં છીએ ત્યાંથી આમળ બે ઢમસાં બંધી શકીએ એટલો સ્વાસ્થિક પ્રકાશ મળતો હોય તો મનુષ્યના બ્યક્તિ કે સમષ્ટિ તરીકેના અન્તિમ બાવિ વિશે અટકળો કરવી નિર્ણય છે. એમની વિચારણાનો એક કર્તવ્ય-અકર્તવ્યના નિર્ણયને અનુલક્ષીતો હોય છે, અને એમની પદ્ધતિ ગૌતમ જીવને અનુસરતી, વિજ્ઞાનીને અનુસરતી કે

દોષતે મળતી મનુકલે-નતિવાદી ને પ્રત્યક્ષ જીવનને લક્ષતી-pragmatic અને positive-જણાય છે. અવ્યક્ત બાવનાઓ ગમે નેટલી. હૃદયમંથ્ર હોય તોપણ એમને અકિંચિત્કર લાગે છે. “તત્ત્વજ્ઞાન એ જીવનનો મૂળ અને અંતની શોધનું અનુભવો લઈ લઈને રચાયેલું શાસ્ત્ર છે.” “જીવન શા માટે છે તેનો નિઃશંક ઉત્તર મળવાનો હશે ત્યારે મળી રહેશે. તેને સમાધાનવાળું કરવાનો નિયમ ‘સામા જીવના દ્વિતાથે’ જીવનું (અને મરનું પંથ) એ છે.” આ એ વિધાનમાં થી. મસરવાળાની વિચારણાનું મુખ્ય વલણ સમગ્રશે. એ પદ્ધતિમાં મોટો ભય એ છે કે સર્વોન્નિતિવાદમાંથી જડવાદ અને ઉપયોગિતાવાદમાં સરી પડતાં વાર નહિ લાગે. માધવાદ અને સર્વાત્મવાદનું વિડંબન થયેલું તેઓ જુએ છે તેવું જ અને તેટલું જ ભયંકર વિડંબન તેમની જીવનલક્ષિતા અને અનુભૂતિવાદનું યર્ષા ભય એમ છે.

આપણે ત્યાં દર્શનોની એક પરંપરાપૂત પ્રણાલી છે, લગભગ આપણા રુધિરમાં ઊતરી મયેલી રીતિ છે, કે આત્મવાક્યની ઉપેક્ષા ન કરવી, પણ તત્ત્વવેદના કે વાતિકેઠારને અનુકૂળ હોય તે પ્રમાણે એને ધરાવવું. વેદ એ પરમ પ્રમાણ છે, ક્ષયિ કે ગુરુ બોલું જુએ નહિ ને અસત્ય બાબે નહિ, એ નિશ્ચય શ્રદ્ધામાંથી અને પ્રત્યેક દર્શનને પ્રત્યીનતાની પૂજનીયતા સમર્પવાની અભિલાષામાંથી એકવાક્યતા કરવાની પદ્ધતિનો ઉદય થયો અને એ કૃત્રિમ પણ યર્ષા જૂની દબે વિચારનારને આધાત ન લાગે એ બ્યાવ-દારિક ઉપયોગિતા આ પદ્ધતિમાં જણાયો. શ્રી મસરવાળા આવી પદ્ધતિને અપ્રમાણિક અને યાગદ્યીગડવાળા નીતિ ગણે. એમના જેવી વિચાર-સરણિવાળાને આનન્દશંકરની વિચારધારામાં જે તાત્પર્યમંદજી ને સમન્વયની પદ્ધતિ છે તે કદાચ કૃત્રિમ લાગે. રમણભાઈ પણ આ એકવાક્યતા કરવાની વૃત્તિના વિરોધી હતા. પણ આ વસ્તુ બીજી રીતે વિલોપીએ. ઇસુ ખ્રિસ્તે ત્યારે કહ્યું કે પ્રાચીનોના આદેશને હું તોડવા નથી આવ્યો પણ તેનું પરિપાલન કરવા આવ્યો છું. ત્યારે તેમણે કઈ પદ્ધતિ અપનાવી? માંધીજીએ અર્ધિસાના ઉપદેશ અને પાલનમાં કઈ દષ્ટિ લાખવી? એ તાત્પર્યમંદજીની દષ્ટિ છે, અને વસ્તુઓને જોડી રીતે અવલોકનારને રવાબાવિક

યુદ્ધ - સમયની

અંગ્રેજી કવિતા

યુદ્ધ સમયમાં વય, માંદગી કે એવા કોઈ કારણે જેમને મુક્તિ મળી હોય એ સિવાયના સૈને યુદ્ધસેવાનું કંઈ ને કંઈ કામ છતાંમાં કરવું જ પડ્યું હતું. કવિઓ એમાંથી શાના બાકાત રહે? જીવ-સંરક્ષકનું યુદ્ધ ખેલતી સરકાર એમને મહે તે સખવા સ્વતંત્ર રહેવા દે એય તે કેમ જાને? કવિજનને આમ યુદ્ધસેવામાં જોતરવા સામે ફરિયાદ છે પણ નહિ. પણ આધુનિક યુદ્ધતંત્રને સુકવવી પડતી ભારે કિંમતમાં કિંમતશક્તિનો દુર્વ્યય, ક્ષત્ર કે અનુપમે મને મણાવતાં જોઈએ. યુદ્ધ ક્ષત્રું જેવું તેવું લખાણ ને તેનું પ્રકાશન ઉભરાવ્યું, પણ તે કંઈ પેલા નુકસાનનું વળતર છે જ નહિ.

જેમણે ૧૯૩૦ ને પછીનાં પાંચસાત વરસમાં સાહિત્યપ્રિય જનતાનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું તે સેસિલ કે લેવિસ, હુષ્ટ એકનીસ, વિલિયમ એમ્પસન, રબેન્ડર, આર્થર વેલી આદિ કવિઓને તો લગભગ યુદ્ધકાર્યમાં નાનામોટા અંમલદારો બનાવી દીધા. ખીજા ઘણાને સૈનિકો, નાવિકો ને ત્રિમાનીઓ બનાવી દીધા. જેમાંના સિફતી કેપીસ ને એલન લેવિસ જેવા પ્રતિભાસંપન્ન કવિઓ તો સમરાંગણમાં ખપી ગયા. આ સૈનિકકવિઓએ યુદ્ધકાળની અંગ્રેજી કવિતામાં ઘણો ફેરો આપ્યો છે. વનન વૉલ્ફિન્સ, એફ. ટી. પ્રિન્સ, રૉય કુલર, હેન્રી ટ્રીસ, એલાન રક, કીરીય રહાપ્સ, ને ક્રાન્સિસ રકોર્ડ જેવાનું લખાણ ખાસ તરી આવે એવું છે. છતાં એકંદરે આ સૈનિક કવિઓની કવિતા આપણી બહુજ નજીક હોવાને કારણે એની સાચી કિંમત આંકવી મુશ્કેલ બને છે.

કેટલાક કવિજનોએ શાંતિવ દી રહી યુદ્ધથી દૂર રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું તેમણે પોતાના વશબુના બચાવની ધણી વચાળ કવિતા લખી છે. એ લોકોમાં સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચતો કવિ છે એલેક્સ કમ્પ્ટ, એને સ્પેન્ડર ક્ષિત્રનનો જુવાન પેદાનો એક ડિભાગાળી કવિ ગણે છે.

યુદ્ધની પરિસ્થિતિમાં કાગળની તંગી અને નિયંત્રિત પ્રકાશને કાવ્ય-લેખનની પ્રવૃત્તિને ગૂંચળાવી દીધી હોય એમ લાગે, પણ નોંધપાત્ર ને સુખદ હકીકત તો એ છે કે કવિતાનું વેચાણ યુદ્ધસમયમાં યુદ્ધ પહેલાંના સમયથી ઘણું વધી ગયું હતું જોણ મળીતા કવિઓની ચોપડીઓનું વેચાણ પણ ૨૦૦૦થી ૪૦૦૦ નકલો સુધીનું થઈ ગયું હતું, જે યુદ્ધ પૂર્વે ત્રણ આંકડાનું જ હતું! આપણે તમાંના પ્રકાશકોએ જાણવા (ને ઇચ્છા હોય તો શીખવા) જેવી એક વાત એ છે કે યુદ્ધસમયના ઈંગ્લાંડના ધણાખરા પ્રકાશકોએ સાહિત્ય પ્રત્યેની પોતાની જવાબદારીનું બાન જામત રાખી વધુ લોકપ્રિય કૃતિઓને બદલે ને જોગે જાચી યુજ્યવતાવાળું સાહિત્ય જ પ્રગટ કરેલું અને પોતાના 'કવેરા'નો ઘણો કાગળ રાઇબ્રુશીથી કવિતાના પ્રકાશનને આપેલો.

યુદ્ધકાળમાં આમ પ્રમટ યયેલી વિપુલ અંગ્રેજી કવિતા પહેલી નજરે તો ચિરી ફૂંતાની છ પ પાડે. Poems from the Forces અને The White Horseman જેવા માન્યસંગ્રહો સાથે સને ૧૯૧૮ પછીના ઠોઈ પણ પ્રગતિશીલ સંપ્રદાયની કવિતા સરખાવતાં લયજદ્દતનો અભાવ, ગૂંચવાતાં કલ્પનાચિત્રો, વિચારની અતિ-સાહિત્યિક પદ્ધતિઓ, ગ્રેરણા પર અથવા જીવન પ્રત્યેના ઠોઈ પૂર્વનિર્ધારિત અસ્પષ્ટ વલણ પરની ઝાંખી શ્રદ્ધા તેમાં માલૂમ પડ્યા વિના રહેશે નહિ. આમ છતાં, યુરોપની ને દુનિયાની કવિતાની પુસ્તળી કરે તે તેને ગ્રેરણા આપે એવો ગુણો અંગ્રેજી કવિતામાં છે, અને તેની તાજેતરની સાહિત્ય પ્રણાસિકામાં સાહિત્યની ખીછ ઠોઈ શાખા કરતાં કવિતાથી અંગ્રેજ પ્રમને જોહું શરમાવા જેવું છે એમ સ્ટિફન સ્પેન્ડર સર્ગર્વ નોંધે છે.

પ્રભાઓની એકતાનો સ્વીકાર

યુદ્ધ સમયમાં ક્ષિત્રિય કવિઓની સ્થિતિ યુરોપના અન્ય દેશોના

કવિઓ ફરતાં જુદી હતી. જમૈન કબજો, સુકતતાની લડત અને ત્યાર પછીની અંધાધુંધી એ જ્ઞાન યુરોપીય દેશોની યુદ્ધકાલીન પરિસ્થિતિની મુખ્ય મટનાઓ હતી. ઇંગ્લાંડ તો છેક સુધી સ્વતંત્ર જ રહ્યું હતું. તેને કરવાનું હતું એક જ કાર્ય—માનવજાતને શાસ્ત્રસામગ્રી તથા પુરવઠાની મુસળજતા તથા વડેચણીનું લડાઈએ અનિવાર્ય બનાવેલું મોડું કાર્ય. આથી બીજા દેશો ને ઇંગ્લાંડની કવિતામાં પડવો બોધતો ફેર પડ્યો પણ છે. છાતી પર ચડી બેઠેલા શત્રુને હાંકી કાઢવાની ખરાખરીની લડાઈ લડતા યુરોપીય દેશોની પ્રત્યાક્રમણની કવિતામાં વ્યક્તિગત અને આવેશભર્યા રાષ્ટ્રપ્રેમની ભૂમિકા પર પ્રગળી અનિવાર્ય એકતાનો ઔદ્ધિક સ્વીકાર છે; ઇંગ્લાંડની કવિતામાં દેશ અ.અ. આવી પડેલા એક ભગીરથ કાર્યની ભૂમિકા પર એવી એકતાનો સ્વીકાર છે.

યુદ્ધ વિમત, ગિરાદરી અને નાગરિકતાના શુભો બહાર લાવી તેને રાષ્ટ્રીય કાર્યનું સેવામાં ધવી પણ જાહેર કે સામાજિક કાર્ય સાથે જુદું નિસ્મત ન ધરાવે એવાં કલ્પનાનાં મૂલ્યો, નાગરિક ધર્મથી નિરપેક્ષ માનવ વ્યક્તિત્વ, સૌંદર્ય, રોમાન્ટિક પ્રેમ વગેરે તો યુવત્પુરુષોમાં પહેલાં જોટલાં શાનાં હિપાસાય ? આ હ વરસની અંગ્રેજી કવિતામાં ઊર્મિ અને કલ્પનાના ગુમાતાયેલા ને અવગણાયેલા સ્વાતંત્ર્ય માટેના વિલાપનો એક સર સંભળાય છે તે આ કારણે.

આ ગાળાની ઉત્તમ કવિતા તો લખાઈ છે યુદ્ધમાં જોડાયેલા કરતાં યુદ્ધપ્રયાસ જેમને જરાક જ રક્ષયો કે જેમની આગળથી તરીને ચાલ્યો ગયો એવાં મોટેરાં સીપુરુષો વડે જ. આ વરસે નોબેલ પ્રાર્થિતોષિક મેળવનાર ટી. એસ. ઇલિયટ, એડિથ સિટ્વેલ, એડ્વિન મૂર ને લોરેન્સ બિન્ચનનાં કાવ્યો આ સંગ્રહમાં ખાસ ગણાવાય. યુદ્ધના પ્રારંભ પહેલાંને વરસે અમેરિકા જતાર ને ત્યાં જ રહી પડનાર ડબ્લ્યુ એચ. ઓડેનનાં New Year Letter અને For the Time Being એ બે પુસ્તકોને એના ઇંગ્લાંડના સમકાલીન કવિ ગિરોદોનાં લખાણ સાથે સરખાવતાં અમેરિકન સ્વાતંત્ર્યે એને એતું કલાવિધાન ખૂબ સુધારવાની ઠેવી તક આપી છે તે સમગ્ર છે. એને જ પરિણામે આધુનિકમાં અંગ્રેજી ભાષામાં સફૂથી વધુ સિદ્ધદસ્ત કાવ્યકલાવિધાયક એ બન્યો છે.

આ યુદ્ધકાળમાં સૌથી આમળ તરી આવતી કવિતા લખાઈ હોય તો તે કોઈ વૈજ્ઞાનિક કે દાર્શનિકની ચેતસાઈથી શબ્દોને વાપરતા ટી. એસ. ઇનિયટની *Four Quartets*. એનાં ચાર કાવ્યોમાં ઇસિયટ કાળ અને અનંતતા પર કોઈ દિલ્લસૂઝની અદાર્થી પોતાનું ચિંતન રજૂ કર્યું છે તેમ જ કવિના કલામાનસમાં અને પોતાના જ જીવનમાં પણ દુઝડી મારી છે વ્યક્તિ અને કલાકાર તરીકે ઇસિયટનો જાત-પરિચય તેની આગલી કરતાં આ કવિતામાં વિશેષ મળે છે. દુનિયામાં કાવ્યક્ષેત્રે ઇસિયટની અસર વધે તો તે આવકારપાત્ર ગણાય. મિસ એડિથ સિટ્ટ્રેવેલની કવિતાએ પણ ખ્યાન ખેંચે તેવો વિકાસ જતાવ્યો છે સગીતમય ને ચિત્રાત્મક કલ્પનાનો ઉપયોગ કરનારી અને ઊર્મિમાંથી પ્રેરણા લેનારી આ લેખિકાએ *Street Songs* અને *Green Song* માં શબ્દો ને ચિત્રોનું સૌંદર્ય મળે રચણે દેખાડ્યું છે. એવો જ વિકાસ કર્યો છે જરા ઉપેક્ષાપેલા સ્કોટિશ કવિ એડવિન મૂરે પણ. Then, *The Human Fold, The Law, The City, The Grove, The Fate* જેવાં એનાં કાવ્યોનાં શીર્ષકો તેના વિષય જતાવી આવે છે. વિશ્વમાંની વાસ્તવિકતાને-માનવ્યનાં મૂળ તરફને જ કવિ પોતાની જાત સોંપી દે છે. પોતાના વ્યક્તિત્વનું ને ભાષા-આત્માનું પ્રદર્શન કરવાની જ્ઞાતિ એનામાં નથી. *The Wayside Station* એનું એક સુંદર કાવ્ય છે.

આગલા કવિઓનું કાર્ય આતુ

સને ૧૯૨૦માં પ્રસિદ્ધતામ બનેલી પેટીના કવિઓ યુદ્ધકાળમાં ચૂપ નથી રહ્યા. એડમંડ પ્લંડન, વૉલ્ટર ડ લા મેર, સીગ્ફ્રીડ સસન, રોબર્ટ મેન્ડ અને મેસ્શીફ્ડ, એ દરેકે આ યુદ્ધ પહેલાંની તેની કવિતાના વાચકોએ હચમચી હેલ એવી રીતે પોતાની વિશિષ્ટ શક્તિઓનો વિકાસ સાધ્યો છે. ડેન્ડીના *Paradise*નો અગ્રેષ્ઠ ટસો રિમામાં લૉરેન્સ બિન્ચને કહેલો, તેના મૃત્યુ બાદ '૪૩માં પ્રગટ થયેલો, અનુવાદ અને મેસ્શીફ્ડકૃત *The Land-Workers* નોંધપાત્ર છે. પાછલી કૃતિએ બહુ ખ્યાન ખેંચ્યું નથી, પણ ગોલ્ડરિમથના *Deserted Village* ને યાદ કરાવે એવું મેસ્શીફ્ડની પરિચુત પ્રશ્નનું ફળ છે એ. 'To write poems

for other than poets is wasteful" એમ કહેતા રોબર્ટ ગ્રેગે પહેલા યુદ્ધના સૈનિક કરિઓ કરતાં તેને જુદો પાડે એવો વિકાસ સાધ્યો છે. સામાન્ય ને અકાવ્યક્ષમ અનુભવને કાવ્યાત્મક અનુભવની શ્રવન્ત બાષામાં તે ઉતારી શકે છે. સામાન્યતા સાથે અસાધારણ તાઝગી તેને। Poems: 1938-1945 એ સંગ્રહ દેખાડે છે. ચાંત સફળ કવિ રિચર્ડ ચર્ચે પશ્ય બે પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે.

હવે લઈએ ઑડેન ને ત્રીસાના દશકાના કવિમંડળને, આ મંડળને આધુનિક કવિતાના એક સંપ્રદાય તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા મળી હયકામાં મળી હતી. એમની પ્રવૃત્તિ કોઈ હેતુપૂર્વકની આરબાથેલી સારિત્વિક દિશ્યાસ ન હતી. એકએક પર વ્યક્તિગત અસર કરતા ઑકસફડ ને કેમિજના સમ-કાલીન જુવાનોતું એ મંડળ જ હતું. ઑડેનના જુદિષામર્થ ને વ્યક્તિત્વની અસર એમના કાવ્યસર્જન પર વિશેષ હતી. એ કવિઓની કવિતાની સમીક્ષા સિટ્કન રપેન્ડરે નીચેના શબ્દોમાં બહુ સચ્ચી કરી છે:—

'They consciously attempted to be modern, choosing in their poems imagery selected from machinery, slums and the social conditions which surrounded them. They showed a tendency to be swamped in their sensibility by the sense of the world in which they found themselves. The poetry emphasized the community, and, overwhelmed as it was by the sense of a communal disease, it searched for a communal cure in psychology and leftist politics. Their personal emotions, although they were present, lacked finality for them in a modern world in which they foresaw many of the social evils, which subsequently overtook the world. Despite an almost exhibitionistic attitude towards sex, these poets rather lacked sensuality, and their approach to all problems

was very intellectual. At the same time, they could be criticised for not immersing themselves completely in social problems and in the contemplation of disaster. Their poetry often gives the impression that they stayed at the fringe of their own personalities and of the problems which obsessed them. To a great extent, their poetry, though leftist, expresses the problem of the liberal divided between his individual development and his social conscience.'

સ્પેનિશ વિગ્રહમાં બલિદાન

ઓડેન, સ્પેન્ડર, ડે લેવિસ, મેક્નીસ લેક્મૅન ને એરા આ ગાળાના કવિઓ તેમના ધણા સમકાલીનો કરતાં વધુ આજુ નીતિમાન બતાવે છે. સ્પેનિશ આંતરવિગ્રહ વેળા તેમણે કાસિરેટ જહાંગીરી સામેના ન્યાયા પ્રગટીય યુદ્ધની કવિતા ગાઈ અને ડેટલાઈ સ્પેન જઈ લડ્યા ને ફ્રાંકો, બેલ, કોંડલેલ ને કોર્નકોર્ડ જેવા તો ત્યાં ખપી પ ગયા હતા.

આ કવિગણે આ યુદ્ધમાં શું કાવ્યસર્જન કર્યું? એમાં સૌથી પ્રતિભાશાળી ઓડેન તો યુદ્ધ પહેલાં અમેરિકા આવ્યો ગયો. ત્યાં તેણે બોધપ્રધાન, ખુદિવૈભવાન્વિત, કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ આંત્ર નાખે એવી, સ.થેના પ્રેક્ષકની શાણી શાણી ટીકા જેવી ચમકતી કવિતા લખવી આજુ રાખી. દરેક વસ્તુનું માનસશાસ્ત્રીય ને રહસ્યલક્ષી સ્વરૂપ પારખવાની શક્તિ ઓડેનની વિશિષ્ટતા છે. દરેક વ્યક્તિ ને દરેક વસ્તુને તે સરસ વિશ્લેષણનું 'લેખક' મારી શકે છે. For the Time Beingમાંનાં બે કાવ્યોમાંથી પહેલું તેનું અમેરિકાગમન પછીનું શ્રેષ્ઠ સર્જન છે. તેમાં શેક્સ્પીયરનાં Tempestનાં પાત્રોનાં પરસ્પર ભાષણો રજૂ કરી તેમાં શેક્સ્પીયર પર સરસ ભાષ્ય કે વિવરણ એણે કર્યું છે. એમાં એ ધણી ખીલી બિંદ્યો છે. હટકણા વિચારો તથા ભાવોને શબ્દમાં બાંધી દેવાની અજબ અક્ષિસ તેને વરી છે. કાવ્યપરચનાનો તો એ સ્વામી છે. એ પોતે એની કવિતામાં ક્યાં પ કહાતો નથી. એથી સ્પેન્ડર કહે છે: 'His poetry therefore

puzzles and eludes as much as it astonishes and attracts. The greatest poetry has such qualities of impersonality: so has the work of writers who have dazzled their contemporaries but failed to interest posterity.'

બીનઓમાં, ડે લેવિસ, નેકનીસ ને ર્પેન્ડરનું વલ્લ્લુ તેમની આગલી કવિતામાં આજ દુનિયાને ટાળી અંતર્મુખ થવાનું દેખાતું હતું. પણ ૧૯૪૦ના બનાવો, ક્રાન્સનું પતન, આક્રમણનો તોળાતો ભય, સ્થિતિન પરના દવાષ હુમલા-આ બધાંએ તેમની કવિતાને ઠીક હૃદયુદ્ધ કરી છે ને વિષય-સામગ્રી પણ પૂરી પાડી છે. છતાં લેવિસના O Dreams, O Destinations, નેકનીસની Prayer Before Birth અને ર્પેન્ડરની Spiritual Exercises સુદનાં વાણ વચ્ચે એ ત્રણે કવિઓના અંતર તથામાં થમ રહેલાં વિચારમંથન ને વિકાસને સ્પષ્ટતી કૃતિઓ છે.

એમ્પસન આદિ બીન

ઓટન જે વેળા ઓક્સફર્ડમાં તે વખતે વિશિષ્ઠ એમ્પસન ડેવિસમાં. એમ્પસનની કવિતા દુર્ભોધ ઘણી છે, પણ સુદ્ધિસામર્થ્ય, સ્વતંત્ર વિચારણ અને પ્રમાણિકતાવાળા માણસની તે કવિતા છે. સુદકાળમાં પ્રગટ થયેલું તેનું કાવ્યપુસ્તક The Gathering Storm નાપાન ને ચીનના તેના પ્રવાસે તેના અનુભવને અને કાવ્યસામગ્રીને કેવાં વધારી આપ્યા છે તે દેખાડે છે. જેમ ઓટનના ઓક્સફર્ડના સાર્થાઓ હતા ડે લેવિસ, નેકનીસ ને ર્પેન્ડર આદિ, તેમ એમ્પસનના ડેવિસના સાર્થાઓ હતા માર્કિસ રોમર્ટસ, રૉનાલ્ડ બોટ્રાલ, ડેયલીન રેહન, જહાન લેદમેન, જુલિયન બેલ ને આલ્સ' મેજ. એમાં રૉનાલ્ડ બોટ્રાલનાં Farewell and Welcome માંનાં પ્રણયકાવ્યો તેનાં ઇસિયટ અને એઝરા પાઉન્ડનો પડઘો પડતાં કાવ્યો કરતાં વધુ ચોટવાળાં છે. ડેયલીન રેહનની ૧૯૪૩માં પ્રગટ થયેલ Stone and Flower એ કૃતિએ તેનો કવિયશ તરત સ્થાપી દીધો છે. જહાન લેદમેનની ગાંભીર્યમય કટાક્ષકવિતા પણ નોંધપાત્ર છે. જહાન

લેફ્ટમેન-ફ્રન્ટ The Sphere of Glassમાં તેની આગલી કવિતા કરતાં વિકાસ કહેવાય એવી સમજતા ને સ્વખ્યાતતા છે.

અંગ્રેજ કવિઓ બહારના સાહિત્યમાં કેટલો રસ લે છે તે બતાવતાં બાપાંતરો ય ઠીક પ્રમાણમાં 'કલ્પ-૪૫'ના માળામાં પ્રગટ થયાં છે.

આંડેન ને તેના સમયપરકો પછીની પેઢીના નવા કવિઓમાં સંપ્રેત ને તાર્કિક લખાણને બદલે પ્રેરિત, અગમ્ય, શબ્દ-કેશવાળા, રોમાન્ટિક લખાણ તરફ વળવાની વૃત્તિ દેખાય છે. તેમાં વિદ્વાન થોમસ શબ્દના સંગીત ને રંગનો અજબ શોખીન આરણી શેલીનો કવિ છે. યુદ્ધના આરંભકાળમાં તેણે પ્રગટ કર્યું છે, એાધું, પણ '૪૩ પછી 'હોરાઈઝન' ને બીજાં સામયિકોમાં એનાં જે કાવ્યો પ્રગટ થતાં રહ્યાં છે તે એની મોટી સિદ્ધિ છે. તવીનો પર તેની ધણી અસર થઈ છે. જ્યોર્જ 'બાર્ડર પણ થોમસ જેવો જ શબ્દ-પૂર્ણ છે પણ તેની રચના કિલટ છે. '૩૯નો એકલો સરરિયાસિસ્ટ કવિ ડેવિડ ગેરકોઈન પણ 'સરરિયાસિસ્ટ' મૂકીને બેઠો છે. હેલ્સા એનાં પુસ્તક આ માળામાં બહાર પડ્યાં છે.

૧૯૧૬ પછી જાણીતા થતા જતા કવિઓમાં કવિતાની જ મુદ્દિમાં જરૂરો શુદ્ધ કવિજીવો Ballad of the Marj Levynનો કર્તા વર્તોન ચાટકિન્સ, The Sun My Monumentનો કવિ લેરિ લી, Soldiers Bathing જેવા ફાંકા કાવ્યનો લેખક એફ. ટી. પ્રિન્સ, હેન્રી રીડ, ટેરેન્સ ટિવર ને જી. એસ. ફેઝરને ગણવાય. Poems from the Forcesના સંગ્રહો બતાવી આપે છે કે સિડની ક્યોસ ને એલન લેવિસ જેવા કેટલાક આશ્ચર્યજનક જુવાન કવિઓનો યુદ્ધ ભોગ લઈ લીધો છે. 'એપોલિસ્ટિક મુમેન્ટ'ના કવિઓ હેન્રી ટ્રોસ, જી. એસ. ફેઝર, નિકોલસ મૂર, નોર્મન મેકકેમ, વર્તોન ચાટકિન્સ, હેન્ડ્રી, રોમ રોટ આદિનાં નામ પણ સમારવા જેવાં છે.

અત્યારે વેલ્સ રકોટલેન્ડ ને આયર્લેન્ડના કેટલાક મૌલિક કવિઓ તેમની પ્રાદેશિક વિશિષ્ટતાઓને અને ભાષાને કવિતામાં ઉતારી રહ્યા છે. આ પ્રદેશનિવાસી પ્રવૃત્તિ માર્ક રાબર્ટીય હેતુ વગરની એક સાહિત્યિક કે

સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ અત્યારે જનતી જાય છે. હાલે છે કે યુરોપીય સાહિત્ય બે પ્રવાહમાં વહેંચાઈ જશે: એક સર્વસામાન્ય વિચારો અને સામાજિક ભાવોનું તરત જ બીજી ભાષામાં ઉતારી શકાય એવું આંતરરાષ્ટ્રીય સાહિત્ય, અને બીજું, જુદા જુદા પ્રદેશોની પ્રાદેશિક પ્રજાસિક્ષાઓ અને ભાષાના પ્રાદેશિક રંગવાળું તે તે પ્રદેશનું સાહિત્ય. આ જાને પ્રકારનો વિકાસ અસંગત ન કહેવાય; બીલકું એકમેકના પૂરક એ બનશે,

અભ્યાસ રસદાયક

આજની અંગ્રેજી કવિતાનું આખરી મૂલ્યાંકન કરવાનું કામ અધૂરું છે. કોઈ એક સુરચ્છિત પ્રજ્ઞાલોકને વરા આધુનિક કવિતા-સાહિત્ય વર્તણું હોય તો જુદી વાત દત્તી પણ આધુનિક કવિઓ તો પોતે ને પોતાના વિવેચકો સિવાય જીવન કોઈ પ્રજ્ઞાલોક-નિયમોને સ્વીકારતા નથી. કાળ જ નેનો સાથે પારખ આ સંજોગોમાં તો બનશે. આમ છતાં આધુનિક અંગ્રેજી કવિતાનો અભ્યાસ હલ્લા રસદાયક છે એમ કહી તેની ભક્ષામણ કરવા માટે બે કારણો છે. એક તો એ કે અત્યારના દશપાર કવિઓ અમર કવિઓની દારમાં મૂકી શકાય એવા છે. ટી. એસ. ઇલિયટ, ઝક્રાંડન, ગ્રેમ્, એડ્રિય સિટ્વેલ, ઍડેન, ડિજાન મોમસ, એમ્સન ને મેક્નીસની કવિતામાંથી કેટલીય એવી પદ્યિકાઓનીકળી શકે, જેને અંગ્રેજી કવિતાની મોટી સિદ્ધિ જેવી કવિતાની સાથે ખુદીથી મુકાબલામાં ઉતારી શકાય. રમંભીય ચિત્રો અને ખૂબ વ્યક્તિચિત્રિત સંગીત પણ આ કવિઓમાં મળે છે. બીજા કારણમાં ગહાવાય આ માનસિક સંયતનને, કવિત્વશક્તિની આ સુરણાને. આધુનિક અંગ્રેજી કવિતા મદાન હોય કે નહિ, પણ એના કવિઓ ભૂતકાળની કવિસંવેદનાના અને મદાન પ્રજ્ઞાલોકના અમુક અર્થમાં પ્રતિનિધિઓ છે. તેઓ માત્ર ભૂતકાળનું અનુકરણ કરતી કવિતા નહિ પણ 'અધુનિક' કવિતા લખે છે. રપેન્ડર લખે છે:

'Modern English poetry is alive. It may be struggling through darkness towards the light. It may be that future generations will reject nine-tenths of it. But that does not prevent its being of the greatest

interest to us, because it provides us with the invaluable experience of the poetic sensibility of all times—past and future adapt itself to our conditions, our suffering, our struggle. And if the future is not interested in our poets, it will not be interested in us either. But we are inevitably, and rightly, interested in ourselves’^૧

* ‘Poetry Since 1839’ (Stephen Spender)નો સારસંક્ષેપ.

પ્રા. કુંજવિહારી ચુનીલાલ મહેતા

પલંબક-કૃત

નવલિહા

ધરડી મા

૧૬ માતા પોતાનો પુત્ર, પુત્રવધૂ અને તેમનાં બે બાળકો સાથે જમવા બેઠી હતી. એક પછી એક વાનીઓ પીરસાતી જતી હતી. પણ ડોશી હાથ જોડીને શાન્તિથી બેસી રહી. આમ છતાં પીરસાતી વાનીઓ તરફ એ ધણી આતુરતાથી જોવા કરતી. એને એક વસ્તુ ખૂબ ખાવતી હતી. પણ એ વાની જનાવવા એ હરી હરેતી નહીં. આજે એ જનાવવામાં આવી હતી પણ એને મળે નહીં. એનો પુત્ર અને પુત્રવધૂ “એવું તો ગામડિયાઓ ખાય.” એમ એને વારંવાર કહેતાં.

પીરસાતી વસ્તુઓ જોઈ એને મોઢામાં પાણી છૂટ્યું કારણ એ ધણી બુખી હતી. કદાચ એણે પોતાની ચમચીથી પોતાની ચાળીમાં બધું એકઠું કરી ખાત્રા માગ્યું હોત પણ આમ નહીં કરવાતું એને ધણી વાર હરેવામાં આવ્યું હતું. હેઠનાં ચાર વર્ષથી પોતાના પુત્ર અને પુત્રવધૂ સાથે રહો એ ધણી નવી રીતખાત શીખી હતી. અને એને લીધે જ મધું અવરિયત

મોડવ ઈ જાય ત્યાં સુધી એ રાહ જોઈ બેસી રહી. હેવટે એની પુત્રવધૂએ કહ્યું, “મા તમારે જો જોઈએ તે લો.”

દરેક વસ્તુ લેવા માટે જુદી જુદી ચમચીઓ હતી અને એ વાનીઓ ડોશી પાસેથી એવી રીતે પસાર કરતી કે એમાં ઉમ્મિછટ ચમચીને બદલે નવી ચમચીથી વસ્તુઓ લેવાનું ડોશીને મુચન હતું. આ બધું શી મનાં જવાને ધણે વખત લાગ્યો હતો. એક ખેડૂતની પુત્રી તરીકે અને બીજા એક ખેડૂતની પત્ની તરીકે પોતાની ઉમ્મિછટ ચમચીઓથી વાનીઓ પોતાના બાણમાં લેવામાં એને પહેલાં કંઈ પણ અજુગતું લાગતું નહોતું. એના જમાનામાં બીજાઓને પણ એવું લાગતું નહોતું. પરંતુ એણે પહેલી જ વાર પોતાના પુત્રને આનો વિરોધ કરતાં જોયો. હમણાં જ બંને પરદેશથી પાછાં ફર્યાં હતાં. અને એક દિવસ જ્યારે પોતે ચમચીથી ચાટીને સાંકે ફર્યાં પછી બીજી વસ્તુમાં બોળવા જતી હતી ત્યારે બંને એકાએક બૂમ પડી ઊઠ્યાં. પ્રથમ તો એને ધણું કે વાસણમાં વાળ કે એવું કંઈ પડ્યું હશે. તપેલી પર ચમચી લટકતી રાખી એણે પૂછ્યું, “શું છે? શું છે?” પણ એટલામાં તો એનો પુત્ર બૂમ પાડી ઊઠ્યો, “તમારે જુદી ચમચીઓ બોળવી જોઈતી હતી. તમારા મોઢામાં ધાનેલી ચમચી તમારે બોળવી ન જોઈએ.”

આ સાંભળીને ડોશીને ધણો ગુસ્સો ચડ્યો અને એકદમ મોટા અવાજથી એણે પૂછ્યું: “તમે એમ ધારો છો કે મને કંઈક રોગ થયો છે કેમ? મારાથી તમે કશું છો?”

બંનેએ જ્યારે એને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે કેટલીક વાર ન દેખી લક્ષ્ય એવાં જન્તુઓ એક બાણસમાંથી બીજામાં જઈ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે તેણે એ વાત માનવા ના પાડી. “આવાં જન્તુઓ મારામાં છે એમ હું માનતી નથી. મેં જન્તુઓ જોયાં જ નથી.”

“પણ જન્તુ ન દેખાય એવાં નાનાં જ હોય છે.”

ત્યારે પોતાની બાજુ છત યત્રી હોય એમ એણે જવાબ આપ્યો: “ત્યારે તમે કેમ જણી શકો કે મારામાં જન્તુઓ છે?”

આ જવાબથી એણે પોતાની છત્ર માની પશુ વરત એના પુત્રે એને કહી દીધું કે “આ વાતની ચર્ચા કરવાનો કશો અર્થ નથી પરંતુ આવી મંદી રીતભાત હું મારા ઘરમાં નમાવી શકીશ નહીં, મને એ ગમતી નથી.”

આ સાંભળી એને ધક્કું ખોટું લાગ્યું. આખો દિવસ તેણે કંઈ ખાધું નહીં. આમ કરવામાં એને ધણું ખમવું પડ્યું. કારણ આખી જિન્દગીમાં એને સારા પ્રમાણમાં ખૂબ લાગતી. અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તો ખોરક જ એનો મુખ્ય આનંદ હતો.

મમે તેમ ડોશીને આ વાન સ્વીકારવી પડી પશુ દવે તો એની પુત્રવધૂ પશુ એની કાકાકેટ કરવા લાગી. એક રાત્રે સરસ કાંઈ જતી હતી અને ડોશીને એ કાંઈ બાવતી પશુ ખૂબ એટલે બધી રીતભાત જુની જઘને ચમચીથી કાંઈ ચાટી કરી એ જ ચમચી એણે કાંઈમાં ભોજી. પશુ એટલામાં તો એની પુત્રવધૂએ એ કાંઈ બારી બહાર ફેળી નાંખી. આ જોઈ ડોશીએ તોતકતે સજ્જે પૂછ્યું: “પશુ કેમ ? પશુ કેમ ?”

“તમારી પીઘેલી કાંઈ અમારે પીવી નથી સમજ્યાં ?” ખૂબ કંડકથી પુત્રવધૂએ જવાબ આપ્યો.

ડોશીને કોષ આગ્યો. હજી એ સમયમાં તો એ ગુરસે થક શકતી અને ગુરસામાં ને ગુરસામાં એણે કહ્યું: “હું કંઈ તમને એર નથી દેવાની.”

“તમે તો દાંત સાફ કરવા ઘર પશુ નથી વાપરતાં.” પડેલા કરતાં પશુ વધારે ટાકાચથી પુત્રવધૂએ જવાબ આપ્યો.

ડોશીનું અભિમાન ઉછળી આવ્યું અને ખૂબ ગૌરવથી એ બોલી: “જિન્દગીભર સવારતા અને જમ્યા પછી મને જે રીતે શીખવવામાં આવ્યું હતું એ રીતે મેં મારા દાંત સાફ કર્યા છે. અમારા જમાનામાં એ અપૂરતું છે એમ અમે કદી માનતા નહિ.”

આ સાંભળી એનો પુત્ર તિરસ્કારથી બોલ્યો: “કૃપા કરી એ જમાનાની વાન જ ના કરશે. સુધરેલા દેમો સમસ આપણા દેસને હિન્નત મરતો જમા રહેવું હશે તો એ આખો જમાનો ફેરવી નાંખવો પડશે.”

આમાં વૃદ્ધાને જરાય સમજણ પડી નહિ. પહેલાં તો પોતાનો પુત્ર એવું કંઈ બોલતો ત્યારે એ ખૂન મોટેથી હસતી અને માનતી કે એ નાના બાળકની માફક દયાકંથી સાંભળી લાવી સમજ્યા વગર મેટા મેટા શબ્દો બોલે છે. પણ ધીરે ધીરે જ્યારે એણે જોયું કે પોતે હસે છે ત્યારે પોતાનો પુત્ર ખૂન જ ગંભીર જની જાય છે અને ખીજા આવનારાઓ પણ એને ખૂન માન આપે છે ત્યારે એણે હસવાનું વિલકુલ બંધ કર્યું. ગંભીર ચહેરાઓની વચ્ચે એકલાં હસવું પણ કપરું તો છે જ.

આ બધાં વર્ગોમાં એ ચૂપચાપ ખાવાનું ટીપ્પી. આજે પણ એ દાન્ટિથી ખાઈ જીડી પણ ઓરડો છોડતાં પહેલાં એ પારણી નજીક સહેજ ઊભી રહી. વાત તો એ હતી કે હજી એ બૂખી હતી. જિન્દગીનો મોટો ભાગ એણે ખેતરમાં કામ કરવામાં જ મળ્યો હતો અને મહેનદને લીધે એને રુચિ પણ સારી રહેતી ત્યાં તો ખાણ ને વાડકા પણ મેટા હતા. અહીં તો પોતાનો પુત્ર હમણાં જ સુંદર પણ નાના વાડકા વસાવી લાવ્યો હતો. એટલે પોતાની બૂખ પૂરતું ખાતાં એ ડરતી કારણ એક દિવસ એના પુત્રે એની મજાક કરી હતી, “મા તમે તો મજૂર જેટલું ખાવ છો. આખો દિવસ એવું ક્યું કામ કરો છો કે આટલું બધું તમારે ખાવા જોઈએ છે?”

આમ છતાં પણ એને ખજર હતી કે પોતાના પુત્રે એના ખોરાક માટે કંઈ ચાંધો-છાંચ્યો નહોતો. હવે તો એ ઘણું કમાતો હતો. કદાચ પોતે તેમ જ પોતાનો પતિ આખા વરસમાં જેટલું કમાતાં એના કરતાં વધારે એ એક મહિનામાં કમાતો, પણ સાથે સાથે એ એ પણ જાણતી કે પોતાને લીધે પોતાનો પુત્ર ઇરમાય છે અને જ્યારે ડાઈ મહેમાન આવવાના હોય છે ત્યારે ડાઈ ને ડાઈ બહાનું કાઢી એને જુદા ચોરડામાં જ રાખે છે. પણ એવા એકલા ચોરડામાં એને પેટપૂરતું ખાવાની છૂટ મળતી.

આજે તો એ બૂખી જીડી હતી. ધીરે રહીને એ પાછલે પારણેથી રસોડામાં અડી. જે ડાઈ નોકર સામે મળતો તેની સામે જોઈ એ હસતી. રસોડામાં જઈને થોડોક ભાત વધેલો હતો એ એક વાસણમાં લીધો નોકરોને માટે જે જુદું કાઢી મૂક્યું હતું તેમાંથી પણ થોડુંક ખીંધું અને

પછી પોતાના ઓરડા તરફ જવા એ પાછી ફરી હવે એને નોકરો સામે જોવાની હીમત આપી નહીં. પણ સૌથી વધારે ડર તો એ હતો કે કંઈય પોતાનો પુત્ર કે પુત્રાધૂ સામે મળ્યા જાય. નોકરો પોતાનું ખાવાનું ચૂપચાપ આપી દે અટકા હિદાર તો નહોતા પણ એ સૌને ડોશીની દયા આપતી અને કંઈ જ એનું આવું કાર્ય મૂકે મોઢે નભાવી લેતા. ઓરડામાં આવી બૂખાળવાતી સાફક એણે બધું પૂરું કર્યું. અને કામ કરનારીને અડવડ ન પડે એટલા ખાતર પોતે જાતે જ વાસણ ઘોઈ નાંખ્યાં. પછી ઓરડામાં રાખેલા ડબ્બાઓમાંના એકમાંથી ગઈ કાલનો રાખી મૂકેલો ખાત કાઢી તે પણ ખાઈ ગઈ કોઈક વાર જૂખ લાગે તો ખાવા માટે આવું વસી એ ડબ્બાઓમાં ભરી રાખતી. પછી માથાના સોપા પડે એ દાત સાફ કરવા બેઠી પછી પેલાં નાનાં બાળકો છે કે નહીં એ જોવા એણે ખાસ ઊંધાડ્યું.

પોતાની પુત્રવધૂને એનાં બાળકો ડોશી પાસે આવે એ ગમતું નહીં. એટલે બાળકોને અંદર બોલાવતાં એ ડરતી. એક વખત જ્યારે એણે પુત્રવધૂને આવી રીત બદલ કપડો આપ્યો હતો ત્યારે એણે જવાબ આપ્યો હતો, “કોઈ દિવસ તમે તમારા ઓરડાની બારી તો ઉઘાડતાં નથી. તમારા ઓરડામાંની દયા પણ કેટલી ગંદી છે. આ કપડાંને ઢગેશો તો જુઓ!” અને હિંદર પણ કેટલા બધા છે!”

આ સાંભળી ડોશીએ કહેલું કે, “આ કપડાં તો મારી માંતા છે અને તદ્દન સારાં છે. કોઈ પણ માણસ સારી વસ્તુને ફેંકી દેતું નથી. તેમાં એ અનાજ અને કપડાં તો નહીં જ. તું મારા જેટલી ઉમરની યશી ત્યારે તને ખબર પડશે કે ગરીબાઈ એકદમ અને એણુંબારી જ આવે છે.”

આવું સાંભળીને એ દસતી અને કહી પોતાનાં બાળકોને કાઢી પાસે જતાં જોતી તો તે તેઓને રોકતી પણ પેલાં બાળકોને કેઈને કેઈ બદાને અંદર બોલાવવા એ ડોશીને મન રમત થઈ પડી હતી અને બાળકો પણ એટલાં મનનાં હતાં કે તેમને ગલીપચી કરી હસાવવાનું ડોશીને ખૂબ મન થતું.

આ બાળકો જન્મ્યા ત્યારે એને ખૂબ આનંદ થયો હતો. આખી જિંદગી એને બાળકો ગમ્યાં હતાં. પોતે એક મરીબ બેઠાને પરણી હતી છતાં બેટલાં બાળકોને પોતે જન્મ આપ્યો હતો એ સૌને એણે સહાર્યાં હતાં. એમ તો એને સાત બાળક થયાં હતાં પણ એ સૌમાં ત્રણ જ મોટાં થયાં હતાં અને એ ત્રણમાં પણ, હવે આ જ એક રહ્યો હતો. મોટો પુત્ર આઠ વર્ષ પહેલાં બરમુલાનીમાં હોસેરાયા મૃત્યુ પામ્યો હતો. પુત્રીને પંચાબ્યા પછી જોઈ નથી. અને જમાઈની સ્થિતિ ગરીબ હોવાથી ડાકીને તે સહારે એવો સંભવ પણ નહોતો.

હવે માત્ર આ પુત્ર જ આધાર તરીકે રહ્યો હતો. એ નાનો હતો ત્યારે પોતે તેમ જ પોતાનો પતિ એને ખૂબ આલાકે ગણતા. પહેલેથી જ પતિ પત્નીએ એને ખૂબ ભણાવવાનું નક્કી કરી રાખ્યું હતું. ત્યારે એ દશ વર્ષનો થયો ત્યારે નજીકના શહેરમાં આવેલી એક પરદેશીઓની શાળામાં પોતાનો પતિ એને મૂકી આપ્યો. ત્યાં એ દશ વર્ષ સુધી રહ્યો. ત્યાં ભણવાનું સારું હતું પણ આડોશીપાડોથી કહેતા કે ત્યાં પરદેશીઓના ધર્મ અને પરદેશીઓની ભાષા ભણવી પડે છે. પણ પતિપત્નીને એનો વાંધો નહોતો. શરમાતમાં તો એ તમા વર્ગના અને ઉનાળાની રમતોમાં ઘેર આવતો પણ પછી તો એણે આવગનું તદ્દન બંધ કર્યું હતું. એ ખૂબ ભણતો હતો. એને પોતાના મામનાં માટીના ઘરોમાં શબ્દો નહોં. વળી પરદેશીઓએ એને પરદેશ જઈ વધુ ભણવા સલાહ આપી અને થોડાંક પૈસા આપવાની પણ લાલચ આપી.

આજે પણ એને યાદ છે કે ત્યારે એક દિવસ પોતાના પતિ સાથે ક્યારામાં એ બાત રેપતી હતી ત્યારે એકાએક પુત્ર આવી એને કહેવા લાગ્યો, “મા, હું આગળ ભણવા પરદેશ જાઉં છું, પરદેશીઓ મને થોડાંક પૈસા તો આપશે પણ એ પૂરતા નહીં થાય. તમે મને થોડાંક આપી શકશો ખરાં? તમારી જિંદગીમાં તમને જરા પણ તકલીફ નહીં પડે એ રીતે માવજત કરીશ.”

આ સાંભળી પહેલાં તો એને થયું વિચિત્ર લાગ્યું પણ પછી પોતાના પતિએ લોકોની સલાહ પૂછી અને એમાંથી કેટલાકોએ એને કહ્યું પણ

આટલું કહેતાં તો એ મોટેથી હસી પડી. જાણે કે પોતાના પુત્રમાં એને પ્રબળ શ્રદ્ધા ન હોય!

આજે હવે એને એ વાતનો રસ્તાવો થવા લાગ્યો, હવે પોતે પુત્રના ધરમાં હતી. દરેક જણ એ ધરના વખાણ કરતું. એ ધરને માળ-ઝાખા હતા પણ પોતાને તો નીચેનો આરડો જ જુદો કહી આપવામાં આવ્યો હતો, “માળ ઉપર તમારાથી ચઢાશે નહીં.” એવું બહાનું પારંવાર એને ખતાવવામાં આવતું જ્યારે પોતાથી કંટાળતા ત્યારે ઉપર ચઢી જઈ એને એકલી મૂકના. આ બધું ન સમજી શકે એવી એ મૂખો નહોતી.

પણ એટલામાં તો પેલાં બાળકો આરણ્ય આગળ આવી રમવા બેઠાં. બંને છોકરીઓ હતી. બીજીના જન્મ વખતે સ્વાભાવિક રીતે જ ડોશીએ કંઈ કે “આ તો છોકરો જ હશે” ત્યારે પોતાનો પુત્ર તરત ગુસ્સે થઈ બોલી બેઠ્યો: “અમને એવો ગેદ છે જ નહીં. આ જમાનામાં છોકરો અને છોકરી વચ્ચે તફાવત નથી. બંને સરખા જ છે.”

આ સાંતળી ડોશીને ખૂબ હસવું આવ્યું, “મધાને પુત્રીઓ જ જન્મે તો ભવિષ્યની પ્રગતિ શું? મૂખોઓ નહીં તો” એને વિચાર આવ્યો.

ડોશીને નાની છોકરી ખૂબ ગમતી, એને હાથમાં પકડી લાવવાનું મન થતું પણ જરાક વિચારીને એણે ડાખામાંથી દસેક દિવસનો વાસી લાડવો કાઢ્યો ઉપરની કુમ સાફ કરી હાથમાં ધરી છોકરીને બોલાવવા લાગી. હમચું જ ચામતાં શી મેલી છોકરીને ચામતી જોવામાં ડોશીને ધણો રસ પડ્યો અને એને કોંચકી લાવી બારણાં બંધ કરી રમાડવા લાગી. પરંતુ બાળકોનાં માગણે તો ડોશી પ્રત્યે તિરસ્કાર કરવાનું જ બાળકોને શીખવેલું એટલે એકલું રહી ગયેલું છોકરું જઈને પોતાની માને આ બાત કહી આવ્યું.

તરત જ ડોશીની પુત્રવધૂએ દોડતી આવીને છોકરીને ડોશીના હાથમાંથી ખેંચી લઈ કહ્યું, “મા, હવે એને બહાર જવાનો વખત થયો છે. જવા દો.” પણ છોકરીને કંઈ આવતી જોઈ પૂછ્યું, “તમે એને શું

આપું છું” ડોશી જરોઠ મેલરાઈ તો ખરી પણ તરત જ દદતાથી કહ્યું, “સહેજ લાડવાની કર્ય. એટલું કંઈ નહે નહીં.” વહુ ગુંસામાં ને ગુંસામાં છોકરીને લઈ ચાલી ગઈ. ડોશી અહું જુની - મોટા બાળાને અન્દર લેવા - ગઈ પણ એ તો હાથ - છોડાવીને તરત જ ભાગી ગયું. “તને પણ આવું જ શીખવ્યું છે, ખરું?” બોલતી વળી પાછી એ આવી. છેલ્લા ૨૨ વર્ષમાં એ એટલી દીલી થઈ ગઈ હતી કે પોતે ગુનેગાર જ એમ એને લાગ્યા કરતું.

પણ રાતના એકાએક નાની છોકરી માંદી પડી. આખી રાત એનાં માખાપ એની સારવારમાં રોકાયાં. ડોશી પણ પોતાની ઓરડીમાં બેસી રહી, સવારના જ્યારે એણે નોકરને પૂછ્યું અને “દેવે ઠીક છે” એમ સાંભળ્યું ત્યારે જ એને શાન્તિ વળી.

જમતી વખતે એણે પોતાના પુત્રને સહજ જ કહ્યું, “આવી માંદગીથી મેલરાયું નહીં. બાળક છે, મારાં પણ પડે હું નાનો હતો ત્યારે—”

પણ પુત્રે એને વચ્ચેથી બોલતી અટકાવી દીધી. ડોશીએ બેયું કે પેતાનો પુત્ર કંઈક કહેવા માંગે છે અને ખૂબ ગુરસે થયો છે. એને જૂનકાળ માઠ આબો, એ જ જ્યારે નાનો હતો ત્યારે રડતો રડતો આવી પોતાની છાતીમાં માથું ધૂપાવી દેતો. સૌથી નાનો હોવાથી વધારે પ્રિય હતો. આજે એ અભિમાની બની ગયો. સાથે સાથે દયાહીન પણ બન્યો છે. અત્યારે એને ભેદ એ દરથી ક્ષુભ ઊડી. એને એમ પણ થયું કે વહુ હાતર હોય તો સારું. કારણ ધણી વાર એ પોતાના પતિને ડોશીને કડવા બચનો કહેતાં રોકતી. અત્યારે તો એ જે એકલાં જ બતાં કાજુમર તો ડોશીને એમ પણ લાગ્યું કે એ એને “મારી તો નહીં નાંખે?” યાદી વાર રહી પેલાએ બોલવાનું શરૂ કર્યું. “મા હું તમને અન્યાય કરવા નથી માંગતો. હું મારી કરમ સમજું. તમારું રથાન મારા ઘરમાં છે પણ તમારે જો મારા ઘરમાં રહેવું હોય તો હું કહું તેમ કરવું પડશે. મારા બાળકોને તમે બમાડો છો. એની કાળજી મને છે તમારે તે રાખવાની જરૂર નથી. તમને કેટલી વાર ના કહી છતાં મર્ધ માથે તમે છોકરીને લાડવો ખવડાવ્યો અને તે માંદી થઈ ગઈ.”

“સાવવાની તો સહેજ કર્ય જ મેં આપી હતી” ડોશીએ કહ્યું.
“પણ મેં તમને ઠંઠ જ ખવડાવવાની ના નહોતી કહી?”

ડોશી હવે વધારે સદન કરી રહી નહોં એ રડી પડી અને રડતાં રડતાં એણે કહ્યું, “હું અહીંથી જતી રહીશ, મને હવે અહીંથી જવા દે, મારે આ ઘરમાં નથી રહેવું.”

હોકરાએ ડોશી ધીરી પડે ત્યાં સુધી ચોખીને કહ્યું, ‘મા, તમે જરાક વિચાર કરો ! તમે કેવી રીતે જઈ શકો ? અને જરો પણ ક્યાં ?’

“હું મારી દીકરીને ત્યાં જઈશ. એ લોકો મરી જ છે ખરાં પણ હું હજી કામ કરી શકું એમ હું અને ત્યાં જઈ હું કામ કરીશ. હું એમને ખારે નહીં પડું.”

“તમે એમ માનો છો એ લોકો તમને રાખશે ? ગયે વર્ષે જ ત્યારે મારી પત્નીને લાગ્યું કે તમારી સાથે રહેવાય એમ નથી. સારે મેં પોતે ચર્ચને એ લોકોને પત્ર લખી પુછાવ્યું હતું. પૈસા પણ આપવાનું લખ્યું હતું. તમને ખબર છે એ લોકોએ શું જવાબ આપ્યો ? તો ? ચોખ્ખી ના પાડી, ના.”

આ સાંભળી ડોશી શાન્ત ચર્ચ મઠી, ત્યારે એણે અપમાન થતું ત્યારે એ એકલી એકલી બળગતી કે “દીકરીને ત્યાં જતી રહીશ.” પણ હવે એ એમ કહી શકે એમ નહોતી. એણે માયું ‘હાણી દીકરું’ અને એમને એમ એણે પુત્રને બે લનાં સાંભળ્યો : “તમે જાણો છો” મારી પત્ની બણેલી છે. તમે અભણ છો. અમારે અમારાં બાળકો નથી હવે છોડેવાનાં છે. મારું ઘર તમારા જૂના ઘર જેવું નહીં ચર્ચ શકે. અમે ઘરમાં તમારી માફક થૂંકતાં નથી. અને અમારાં બાળકો તમારાં બાળકોની; માફક મને તે ખાઈ શકે નહીં.”

પણ આ સાંભળતા તો ડોશીનો યુરસો એકદમ ઉછળ્યો અને તે બરાડી લાડી, “તું કોનો દોકરો છે ? તું પેલું મારું જ બાળક છે ને ?”

“હું તમારી માફક મારાં બાળકો સુમાવવા નથી માંગતો” ખૂબ ટકાશથી એણે જવાબ આપ્યો.

“હું-તું” મારા પર મારા જાગૃતાના ખૂનનો આરોપ મૂકે છે !” હજી ડોશીનો ગુસ્સો શાંત થયો નહોતો.

“હું તો નમાનાં અજ્ઞાન અને બેદરકારીની વાત કરું છું.” આટલું કહી એ ડોશીને એકલી મૂકી બહાર જવા બોલો થયો. ડોશીએ મુજબે અવાજે કહ્યું, “કંઈ નહીં તો હું મરી તો ચપીશ ગમે. તેમ હું આપવાત કરીને મારો છવ કાઢીશ.”

આ સાંભળી એ એકદમ પાછો ફરી ગયો. ડોશી કાઠીને એણે પૂછ્યું, “આ તમે મને કહો છો, એમ ? ફલાણાની મા એના ઘરમાં આપવાન કરો મની ગઈ એમ કહેવડાવી મને અદનામ કરવા માંગો છો !”

તરત એણે ઘંટડી વગાડી અને એક નોકર અન્દર આવ્યો. “જ એક કામ કરનારીને બોલાવી લાવ, મારી માને ગાંડપણનાં ચિહ્નો દેખાવ છે. કોઈ સંભાળ રાખનારની જરૂર છે.”

નોકરે મા-દીકરાના આવા ધણા ઝમઝા જોયા હતા છતાં આજે એને નવાઈ લાગી. ડોશી તો બોલ્યે જ જતી હતી, “એ મને મરવા પણ નથી દેતો. આ ભગવાન ! એ મને શાન્તિથી મરવા પણ નહીં દે !”

સથડતે પગલે એ પોતાના એરડા તરફ આવી. નોકર એને આશ્વાસન આપતો હતો: “તમને તમારા દીકરાની કદર જ ક્યાં છે ? તમને એ ઘરમાં રાખે છે, ખવડાવે છે; કપડાં આપે છે. આવો ગુણી દીકરો તો બધાં પુત્ર્ય ક્યાં હોય તો જ મળે. બધાં એનાં વખાણ કરે છે. ફક્ત તમને જ એની કદર નથી.”

હિંદીમાત્ર વામનઃ એ [દુઃસ્વભાવી ધર પતા] દસકાયા દ્વિદવાસીનું નૈવેદ્ય કદ બહુ વામજ્યુ બનવું ચાલ્યું છે; પછી એ દ્વિદવાસી વરો પ્રધાન હોય છે. હરો પ્રધાન હોય, કેટપચીય હોય કે ત્રિપારી હોય — રમજુવાત વ. દેસાઈ: (‘અઝાવાત’ અં. ૧લાની પ્રેરણાવત.)

આયુઓગદારમાં

નવ—રસ—નિરૂપણ

[અનુસંધાન, માત્ર ૧૯૪૮ના અંકના પૃ. ૧૦૦ થી]

પાઠ્ય માયામાં નવ રસોનો નિર્દેશ કરનાર તરીકે જેમ આયુઓગદાર અગ્રસ્થાન ભોમવે છે^{૧૯} તેમ એ પ્રત્યેક રસના સંક્ષેપ અને એકેક વેદાદરણીને પાઠ્યમાં રજૂ કરનાર તરીકે પણ એ એ જ રથાન શોભાવે છે. વળી એક રીતે ચિતારતા કાવ્ય-રસોનો ઉદ્દેશ્ય કરનાર તરીકે તો પાઠ્ય તેમ જ જૈન સાહિત્યમાં પણ એનું રથાન પહેલું છે. આ પ્રમાણે મહત્ત્વ ધરાવનાર આયુઓગદાર 'વીર' રસનું સંક્ષેપ નીચે મુજબ દર્શાવે છે:-

“તત્થ પરિચ્ચાયંમિ સ [દાણ]તથચરણે સન્તુજ્ઞણચિણસે સ ।
અણણસયધિતિપલ્લકમલિગો ‘વીરો’ રસો હોઠ્ઠ ॥૬૭ાં”

અર્થાત્ નવ રસોમાં દાન વિષે અનનુશય, તપ કરવામાં ધીરજ અને શત્રુઓનો વિનાશ કરવામાં પરાક્રમ એ ત્રણ ચિહ્નોથી યુક્ત ‘વીર’ રસ હોય છે. અહીં અનનુશયથી મર્ચનો અથવા પશ્ચાત્તપનો અભાવ સમજવાનો છે. દાન દીધા બાદ મેં કેવું દાન દીધું, એવું એ અભિમાન કરતો નથી તેમ જ એ બાજત શોક પણ કરતો નથી. વળી તપ કરી આત્મ જ્ઞાન કરતો નથી તેમ જ શત્રુનો નાશ પણ કરતી વેળા ગમરાટ સેવતો નથી. આ પ્રમાણેની જે સનોપ્રતિષ્ઠાસેવકી એ ‘વીર’ રસની ભૂમિકા છે.

૧૯ નાટ્ય યુગ્ર અતિપ્રાચીન સંમર્મમાં હશે અને જેમાં રસની ચર્ચા હશે એમ, માનવાને સંભવ લાગે છે.

‘વીર’ રસતું ઉદાહરણ—

“સો નામ મહાવીરો જો રજ્જં પયહિજ્જણ પવ્વહ્મો ।

કામકોદમહાસત્તપ્પરવનિગ્ગાયણં કુણ્ણહ ॥૬૫॥”

અર્થાત્ એઓ ખરેખર મહાવીર છે કે જેમણે રાજ્યનો ત્યાગ કરી દીક્ષા લીધી અને જેમણે કામ અને ક્રોધરૂપ મહાશત્રુના પશુનો વિનાશ કર્યો. આ સંબંધમાં ‘મલધારી’ હુમઅન્દ્ર કહે છે કે કૃતમ પુરુષને જીતવા સાધક રત્ન ને કામ, ક્રોધ વગેરે બાવશત્રુઓ છે અને પ્રરત્ન શાસ્ત્ર મેદાના અધિકારવાળું હોવાથી એમાં ધતર જતોને સાધ્ય અને સંસારના કારણરૂપ દ્રવ્ય-શત્રુઓનો નિમદ્ધ અપ્રસ્તુત છે.

‘શંગાર’ રસતું લક્ષણ—

“સંગારો નામ રસો રતિસંજોગાભિલાસસંજણો ।

મંડળવિલાસવિષ્ણોમહાસલીલારમણલિંગો ॥૬૬॥

અર્થાત્ રતિ(ના કારણરૂપ લક્ષના વગેરે)ની સાથે સંયોગ કરવાની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થયેલો અને (કંકણ, કટક વગેરે) આબૂપણ, (નેત્રાદિનો) વિશ્રમ, નિષ્ક્રોધ, દરુપ અને રમણીય ચેટા અને ક્રીડા એ ચિહ્નોવલો ‘શંગાર’ રસ છે. બનને રતિમા વિષ્ણોક એ ‘દેશીપદ’ છે એવો ઉદ્દેશ છે અને એમાં એનો અર્થ ‘મહાઃજવિકાર’ એમ અપાયેલો છે. આ શબ્દ હૈન આગમે પૈયા નાયાધમ્મકહો (૧, ૮; ૫૩ ૧૪૨આ)માં, પળદુપાગરણ (૨, ૪, ૫૩ ૧૩૧ અ)માં અને ભત્તપરિદક્ષા (માયા ૧૦૬)માં વર્ણવેલો છે. પાદ્યપ્રસદ્ધમહાપુત્રમાં એના (૧) સ્ત્રીની એક મતની શંગાર-ચેટા, (૨) કટ અર્થ મળતાં ગર્વ ઉત્પન્ન થઈ કરાતી અનાદરરૂપ ક્રિયા અને (૩) એરાકું એમ ત્રણ અર્થ સૂચવાયા છે. છેલ્લો અર્થ અપ્રસ્તુત છે. ત્રિ સં. ૧૧૨૪માં ‘વંચાસજ ઉપર રતિ રચનારા અભયદેવશ્રીએ નાયાધમ્મકહોની રતિ (૫૩ ૧૪૪અ)માં નિષ્ક્રોધનું લક્ષણ નીચે મુજબ આપ્યું છે:—

“દ્વિષ્ણામર્યાનાં પ્રાપ્તાવમિમાનગર્વસંમ્ભૂતઃ ।

સ્ત્રીણામનાદરકૃતો ‘વિષ્ણોકો’ નામ વિષ્ણવઃ ॥”

આ સરિએ 'વિલાસ'નાં નીચે મુજબ બે લક્ષણો રજૂ કર્યા છે અને એ બેમાં મતાંતર છે એમ કહ્યું છે:-

(૧) “દાવો મુલ્યધિકારઃ સ્થાદ્ ભાવશ્ચિત્તસમુદ્ભવઃ ।
વિલાસો નેષજો હ્યેવો વિભ્રમો મૂલસમુદ્ભવઃ ॥”

(૨) સ્થાનાસનગમનનાં હસ્તધ્વનેષકર્મણાં ચૈવ ।
ઉત્પદ્યતે વિશેષો યઃ શિલ્પ્યોઽસૌ ‘વિલાસઃ’ સ્યાત્ ॥”

આનો અર્થ એ છે કે મુખ્યનો વિકાર તે ‘દાવ’ છે; ‘ભાવ’ ચિત્તમાંથી જન્મે છે, ‘વિલાસ’ નેત્રમાંથી અને ‘વિભ્રમ’ ભવાંમાંથી જન્મે છે. મતાંતર પ્રમાણે સ્થાન, આસન અને યતનમાં રોષ જ દાવ, ભવાં અને નેત્રની ક્રિયામાં જે વિશેષતા ઉત્પન્ન થાય છે તે શિલ્પતાથી યુક્ત ‘વિલાસ’ છે. થંગાર રસનું ઉદાહરણ-

“મહુરવિલાસસલલિઝં દ્વિમઝમ્માદળકરં જુવાણાણં ।
સામા સદુદ્દામં દાહતી મેદલાદામં ॥૬૭॥”

અર્થાત્ (મણિની ખજુખજુ અવાજ કંતી ધૂધરીઓના નાદ વડે) મહુર વિલાસો વડે મનોહર તથા અવાજ વડે ઉદામ તેમજ યુવકોના હૃદયને ઉન્માદ (પ્રમજ કામ) ઉત્પન્ન કરનાર એવા મિસ્રનને (કંદોરારને) સમાપ્ત પ્રગટ કરે છે.

અદ્ભુત રસનું લક્ષણ—

“વિમ્હયકરો અપુર્વો અણુમૂઝપુર્વો જો રસો હોઈ ।
હરિસચિસાડપ્પત્તીલક્ષ્મણો ‘અણુમૂઝો’ નામ ॥૬૮॥”

અર્થાત્ જે રસ અજાયબી ઉત્પન્ન કરે છે, જે અપૂર્વ છે કે પૂર્વ અનુભવાયેલો છે અને જે (શુભ એવી અદ્ભુત ચીજ નજરે પડતી) ૬૫ અને અશુભ એવી અદ્ભુત ચીજ દેખાનાં શોક ઉત્પન્ન કરવારૂપ લક્ષણ વાળો છે તે ‘અદ્ભુત’ રસ છે.

અદ્ભુત રસનું ઉદાહરણ—

“અમ્મુઅતરમિહ યસો અણ્ણં કિં અત્થિ જીવલોગંમિ ।
અં જિણવયણે અત્થા તિકાલજુરો મુણિજ્જંતિ ॥૬૯॥”

અર્થાત્ આં હવેસોડમાં તીર્થ કરના વચન કરતાં બીજું શું વધારે અદ્યુત છે કે જે તીર્થ કરના વચન દ્વારા ત્રણે કાળના (સદ્ગત, તિરોદિત, અતીન્દ્રિય અને અમૃત એવા) પદાર્થોનું યોગ થાય છે !

રોદ્ર રસનું લક્ષણ—

“મયજળણરુચસદ્ધયારચિતાકદ્ધાસમુષ્ણજો ।

સંમોહસંમમવિસાયમરણલિંગો રસો રોદ્રો” ॥૭૦॥”

અર્થાત્ (પિશાય વગેરેનાં) બધા ઉત્પન્ન કરનારા રૂપ અને અવાજ તેમ જ (ગુરુ અને ઘેર જન વગેરેનાં) અંદેશરનાં વિચર તેમ જ કથન (અને દર્શન) દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલો અને (શું કરવું એ બાબતનું) સંપૂર્ણ અજ્ઞાન, વ્યાકુળતા, ખેદ અને (ગાઠમુકુમાલને હણતાર બચતીત સોમિસ પ્રાણજની જોમ) મરણ એ ચાર ચિહ્નવાળો ‘રોદ્ર’ રસ છે.

આ લક્ષણના સંજ્ઞામાં ‘મરણારી’ હુમયન્દ્રમુદિ કહે છે કે ઠાઠ અડી એમ પ્રથમ કહાવે કે બધા ઉત્પન્ન કરનાર રૂપ વગેરેનાં ઉત્પન્ન થયેલો અને સંમોહ વગેરે શિગવલો રસ તો ‘બયાનક’ હેતુ છે તો પછી અહીં એને ‘રોદ્ર’ કેમ કહ્યા તો એ સાચી વાત છે, પણ આ રસ પિશાય વગેરે રોદ્ર વસ્તુઓમાંથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી અહીં એની રોદ્રના વિવક્ષિત છે એટલે આ લક્ષણ દોષ વિનાનું છે. વળી યતુ વગેરે નજરે પડતાં તેમનાં શિરઃછેદ વગેરે વિષે પ્રવૃત્ત થયેલા તેમ જ કુલ્લર, દરણુ વગેરેનો વધ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા (જનો)નો જે રોદ્ર અપ્પવસાય છે-પરિણામ છે અને જે ભવાં ચગવતો કત્યાદિ શિંગવલો ‘રોદ્ર’ રસ છે તે ઉપલક્ષ્યથી અહીં જ લખાયેલ નહિ તો એને માટે સ્થાન રહે નહિ. એથી કરીને રોદ્ર પરિણામવાળા પુરુષની ચેષ્ટાનું જ પ્રતિપાદન કરનાર વેણદરણુ મંથકાર અર્થાત્ અહુઓગદ્ધારના કતાં રત્ન કરતો અને બચતીતની ચેષ્ટા રજૂ કરનારું ઉચ્ચદરણુ તો પાદકર્તો જાતે વિચારી લેવું.

રોદ્ર રસનું ઉદાહરણ—

“મિઝહીવિહંવિઅમુહો સંદેહોદ્દ દમ હહિરમાકિળજો ।

હળસિ પસું અસુરણિમો મીમરસિઅ અરોદ્ર ! રોદ્રો સિ ॥૭૧॥”

અર્થાત્ (કથાનમાં તથા રેખા પડે તેવી રીતે) બધાં યજ્ઞવવાથી 'જેતું' મુખ વિદ્યુત બન્યું છે એવો, વળી જેણે જોઈ કર્યા છે એવો, આ તરફ તે પેલી તરફ 'જેતું' જોડી છંટાણું છે એવો, અમુરના જેવો અને બધાં કર અવાજ કરનાર હો અતિરામ રોડાતું પણને હણે છે. તું રોડા (પરિણામથી યુક્ત) છે.

પ્રીડનક રસનું લક્ષણ—

“ચિણ્ડીવયારગુન્નગુરુદારમેરાવરૂકમુષ્ણો ।

‘વેલણઆ’ નામ રસો લજ્જાસંકાર્ણલિયો ॥૭૨॥”

અર્થાત્ (જેમનો વિનય કરવો જોઈએ એવા જનો પ્રતિ) વિનયનો કથયાર કરવામાં વ્યતિક્રમ, શુભ (વસ્તુના પ્રકાશનરૂપ) વ્યતિક્રમ અને યુરુની પત્નીની સાથેની મર્ષાદાનું ઉત્સંધન એ (તથા કારણો)થી ઉત્પન્ન થતો અને લગભગ અને યંત્રાના વિધાનરૂપ ચિહ્નાઓ ‘પ્રીડનક’ રસ છે.

પ્રીડનક રસનું ઉદાહરણ—

“કિં લોહમકરણીમો લજ્જીમત્તર તિ લજ્જયાનુ નિ ।

વારિજ્જમી મુદયણો પરિચંદદ જં . ઘટુપ્પાસં ॥૭૩॥”

અર્થાત્ લૌકિક કથાથી ખીજું શું વધારે શરમાવનારું છે ! (એ લૌકિક કથા તે એ છે કે) લગ્નમાં યુરુજન વહુના વસ્ત્રને વંદન કરે છે. આથી હું શરમાઉં છું (એમ નવોડા પોતાની સખીને કહે છે).

આ પદ્યમાં સૂચનાયેલ પ્રસંગ ઉપર યુવિયુ તેમજ જનને વૃત્તિ પ્રકાશ પાડે છે. હુરિભદ્રસુરિ વૃત્તિ (પત્ર ૧૦)માં એટલું વિશેષ કહે છે કે આ પ્રમાણે વસ્ત્રનું વંદન એ વિરેશનો આચાર છે. અર્થાત્ એમના દેશનો— યુજ્જાતનો નથી. આ સમગ્ર પ્રસંગ મેં યુજ્જાતીમાં ‘વેલણ રસ’ એ નામના મારા લેખમાં વર્ણવેલ છે અને આ લેખ આ માનસી (વર્ષ ૬, મંથાંક ૧, પૃ. ૧૯-૨૪)માં છપાવેલો છે એટલે આ સંબંધમાં હું એટલું જ ઉમેરીશ કે હાલકૃત ગાહાસત્તસર્થ (પત્રક ૫, શ્લોક ૫૭)માં આવી દર્શાવત નજરે પડે છે. ત્યાં ‘આણ્વંવડ’નો ઉલ્લેખ છે. એની ટીકામાં ઉપર્યુક્ત દેશાચાર ઉપરાંત એક ખીજની પણ નોંધ છે. જુઓ નિષ્કૃય- સાગર. મુરજાલપ તરફથી પ્રકાશિત આવૃત્તિ (૪. ૨૪૭).

ખીભાસ રસનું લક્ષણ—

“અસુહકુણિમદુદ્ધં સળસંજોગમ્ભાસગંધનિષ્કળ્લો ।

નિન્વેઞ્ઞવિહિસાલ્પ્લળો રસો દોઢ ‘ધીમ્લ્લો’ ॥૭૫॥”

અર્થાત્ (મૂત્ર વગેરે) અપવિત્ર (વસ્તુ), યત્ (તેમ જ એ તી ખીજ ચીજો)ના દુદ્ધં સંનના સમોગતા વારંવાર (સંનરૂપ) અભ્યાસથી અને એની વાસથી ઉદ્ભવેલો તેમ જ ઉદ્ભવેલ અને (શરીરની અસારતા વગેરે વિચારી દિસાદિ પાપથી નિવૃત્ત થયેલની) અદિંસા એ (એ) લક્ષણવાળો ‘ખીભાસ’ રસ હોય છે.

ખીભાસ રસનું ઉદાહરણ—

“અસુહમન્મરિયતિન્જ્જરસમાયદુષ્પાંધિસચ્ચકાલં પિ ।

ધળ્લાત્ સરીરક્કલિં પહુમલક્કલુસં પિમ્મંચંતિ ॥૭૬॥

અર્થાત્ (શરીરની અસારતા અભ્યાસના કોષ્ઠએ કહ્યું કે) ધન્ય (જનો) અપવિત્ર મળ વડે ભરેલાં (કાન વગેરે) હિરવળા અને સદાકાળ, સ્વભાવે દુર્ગંધાળા તેમ જ અદુ મળ વડે કુટુપિન એવા શરીરરૂપ કાળો (મૂઝા-સમયે થોડા વખત માટે અને મુક્તિગમનની વેળાએ દંભેશને માટે) તથા કે છે. અર્થ ‘મલધારી’ હેમચન્દ્રે કમિના (૧) ખનનમાં ખરામ વખત અને (૨) કપડ (કાપડો) એમ બે અર્થ મુચ્ચા છે અને શરીરને સર્વ કલદના મૂળ તરીકે વર્ણવ્યું છે.

દ્વાસ્ય રસનું લક્ષણ—

“રૂચવયવેસમાસાવિધરીભવિલંબણાસમુપ્પળો ।

‘દ્વાસો’ મળપ્પદ્વાસો પળાસલિલો રસો દોઢ ॥૭૭॥”

અર્થાત્ (૧૨૫ ઉત્પન્ન કરવા માટે ૨૦ પુરુષ વગેરેએ સ્ત્રી વગેરેનું ૨૫ ધ ૨૫ કરવા ૨૫) ૨૫ની વિપરીતતા, (તરુણ વગેરેએ ૫૬

૨૦. દિવંભગ્યાય વીરસેને શર હરેલ અને એમના શિષ્ય જિનસેને રાસવન ૭૫૬ (ધ. સ. ૮૬૦)માં ૫૫૬ હરેલ જયધ્રવજા (૫. ૧૪૮)માં મુચ્ચાપુ જે કે દિરિયાવિસાલ નામના પુત્રમાં નાટ્ય, ગેય, ભક્ત્ય, હંદ, અસંકાર અને નયુસા, સી નથા પદ્યનાં લક્ષણ હતાંદિ વર્ણવાયાં છે.

વગેરેના બાર બજવારૂપ) વધતી વિપરીતતા, (રાજપુત્ર વગેરેએ વાણિયા વગેરેના સન્નેશા વેપારૂપે) વેપની વિપરીતતા, અને (૨૧) ગુજરાત વગેરે દેશમાં મધ્યદેશાદિની ભાષા બોલવા રૂપ) ભાષાની વિપરીતતા (એમ ચાર પ્રકારની વિપરીતતા) વડે જે વિડંબના ચાપ તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલો, મનને આનંદિત કરનારો અને (નેત્ર, મુખ વગેરેના) વિકાસરૂપ સિંચવાળો 'હાસ્ય' રસ હોય છે. હાસ્ય રસનું ઉદાહરણ—

“વાસુતામસીમંદિકપદ્મિબુદ્ધં દેવરં પલોઞ્ઞતી ।

હી જદ ઘણમરકં પળપળમિન્નમજ્ઞા હસઈ સામા ॥૭૭॥”

અર્થાત્ સ્તનના ભારના કંપન વડે જેની કેડ વળી ગયેલી છે એવી સ્વામા સૂતેલા અને પડી મેસ ચોપડાયેલા (મુખવાળા) આને ત્યારનાદ જાગેલા દિવરને જોઈને ‘હી’ એમ હસે જે. અર્થો ‘જદા’નો અર્થ ‘ચપા’ (જેમ) કરાય તો અડધી વાત અધૂરી રહે છે અને એ શી છે તેનો ખુશાસો યુષ્કિમાં કે એકે વૃત્તિમાં મળતો નથી. યુષ્કિમાં ‘હી’નો અર્થ ‘હાસ્ય’ વગેરેમાં ‘કામદેવનું’ ત્યજ એમ અર્થાયેલો છે, સુરિભદ્રસુરિ તે આ અર્થ પશુ સ્થવના નથી. ‘મસધારી’ હિમચન્દ્રે તો ‘હો’ એ કામદેવના અતિશયનું ઘોનન કરનારું વચન છે એમ કહ્યું છે. વિશેષમાં તેમણે એ ઉમેર્યું છે કે મેસ ચોપડાયેલા મુખવાળા અને જાગેલા દિવરને જોઈને હસતી એવી અને જોઈ કંઈએ પાસે રહેલી કોઈને ઉદ્દેશીને કંઈ કે જુઓ આ સ્વામા કેવી હસે છે.”

ચન્દ્રાસ્પરસને પોગનરી ચાર કયાઓ મલયગિરિસુરિએ કરૂપ ઉપર સંસ્કૃતમાં રચેલા વિવરણ (પીઠિકા)માં આપ્યો છે.

(૧) ગરુડું કુડુંબ—પત્ર ૫૩

(૨) અક્ષત ગડી કે ભેંસ (આમડિયાની વાન, —પત્ર ૫૩-૫૪

(૩) દુર્વિદિગ્ધ વૈષાકરણ (મૂખ) ચડે કે પડિન ?)—પત્ર ૧૧૦

(૪) વૈવરતન કે મમરતન—પત્ર ૧૧૧-૧૧૨

૨૧. મસધારી હેમચન્દ્રે ગુર્જર એવો પ્રગોષ કર્યો છે જુઓ પાન ૧૩૬અ.

૨૨. કવિતા અને સાહિત્ય (૧૯૫૫મ ૪)માં ‘દાગ્ધ-બ’ એ નામનો રમણસાહ મ. નીલાકાંઠને લેખ લખાયો છે.

આ પૈકી વૈષાકરજીવાણી ક્યાં સંસ્કૃતમાં છે, જ્યારે બાકીની ત્રણ ગદ્યબદ્ધ મરદંડીમાં છે. વિશેષમાં આ ચારે કથાનું મુચન કંપની નિબંધુતિ (ભાસ)માં છે. એટલે એ દિસાએ આ ચારે કમા લગભગ પંદરસો વર્ષ જેટલી તે પ્રાચીન ગણાય. [અપૂર્ણ]

પ્રા. ગિરિન લે. ઝવેરી

ડી. એસ.

ઈલિયટ

કવિ અને

વિવેચક

[અનુસંધાન, સપ્ટે.-ડિસે. '૪૮ના અકથી]

મૂલ્ય: તા. ૨-૧૨-૪૮.

પ્રિય સીસી,

તા રો પત્ર મળ્યો. ઇલિયટ વાંચવામાં સમય બગડ્યો એ તારું કહેવું સ્વીકારતા હું નૈવાર નથી એની કવિતાઓ અપરી છે એ તો મેં તને કહ્યું જ હતું. આપણી વર્જીવર્ધના જમાનાએ પડેલી રસવૃત્તિ (વાદ છે ને એનું 'ચેલું' વાક્ય ?—'Poets do not write for Poets alone but for men.') કાવ્યનો અંતિમ ઉદ્દેશ્ય હૃદયંગમ માર્દવથી જીવનની ચિર-સચિત ચિર-સામાયિત માવનાઓનું મુરેખ પ્રતિબિંબ સહજાને છે એનું મનની જેડી છે. વિચારોની એકસરખા, અંત-પ્રત્યંગનો સાધક-આધક પ્રમાણ, બ્યાકરજીના અહર નિયમે, ઈત્યાદિ કાટલાંથી કાવ્યને તોળવાની આપણને ટેર પડી છે. આઉનિંગ જેવાની થોડી પછી કડંડના આપણે નિભારી લઈએ—મન ખાડું કરીને, પણ જેને સમજવામાં જ કદ પડે તે કવિતા શાની ?

કાવ્યાર્થવાદમાં કાવ્યના 'ભોક્તૃ' કે 'નારિયેજાત્વ'નો ઇત્થો ને કેવો ફાળો હોઈ શકે એ ચર્ચા અત્યારે નથી કરવી. અભિપ્રાય દુર્બોધતાનો દાલના અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્ય પર થતો આક્ષેપ સાવ અસ્થાનિ છે એમ હું નથી કહેતો. સામાન્ય પ્રગ્ન ને કવિ વચ્ચેનો સંબંધ એક વિવેચક સરસ રીતે વર્ણવ્યો છે. અત્યારનો કવિ દૂરના એક ખડક પર ઊભો રહી કંઈ ચાળા કરતો, મોં ફડી કંઈ બોલતો બરાડતો હોય એમ લાગે છે. એ કંઈ ખૂબ મંજીર વચ્ચેના કહી રહ્યો છે એમ તો લાગે છે, પણ એ શું કહે છે તે સંમજાણું નથી. આટલે અંતરથી એનો અવાજ ધોંધાટ જેવો લાગે છે ને એના ચાળા તાદન હાર્યારપૂદ પરંતુ ને કવિઓ પોતાની એકાન્તિક સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં જ વસતા નથી કે અત્યારના. કટલાક કવિઓની જેમ જે તર્કક્રમે બદલ આવક્રમથી (Emotional sequence) દોરાતી કિશ્ક્રિ બાપા વાપરતા નથી. તેમનામાં પણ વાચકને મુશ્કેલીઓ નથી દેખતી એવું થોડું જ છે? પહેલા વિશ્વયુદ્ધ (૧૯૧૪-૧૯૧૮) પછી કવિઓ પોતાની આજુબાજુ બનતા બતાવેલા મર્મોદિન વર્તુલમાંથી, બહાર આવી દુનિયા સમરત । વિરિધ પ્રશ્નોને કાવ્યવિષયમાં આવધારવા લાગ્યા. એથી ય એક ડમરું ચાલતાં કવિને બહારની ચક્ષુગમ્ય દુનિયા-કરતાં અનેક ગણી રહસ્યમયી દુનિયા માનવીના મનની લાગી. દોહડે વિસરાયેલાં સ્મરણો ને દબાયેલી (સુખ્યત્વે જિન્સી) ઇતિઓની વિચાર-પ્રવંહ પર ડેવી ચમત્કારી અસર છે એ બતાવી સહિત્યકારોને મર્મસંક્રાંતિ લાગ્યાં આક્રમ્યો. વ્યક્તિના માનસથી આગળ વધી સમષ્ટિના માનસનો, માનવવંશશાસ્ત્રનો અભ્યસ વધવા લાગ્યો. ફ્રેન્ચ પ્રતીકવાદીઓનો (symbolists) પરિચય તો ગોસ અને સીમોન્સે અંગ્રેજી પ્રબંધે કરાવેલો કરાવ્યો હતો. પણ એ વિઝેટરિયન વિવેચકો પ્રતીકવાદીઓના કથનના હાઈને જિતા-મૂલવતા હતા; હવે, શું કહુંને બદલે શી રીતે કહું એ તરફ ખ્યાન દોરાવા લાગ્યું છે. પરિણામે પ્રતીક-કાવ્યોમાં સબ્જોનું મહત્ત્વ ઝીણું થયું. પેન્સિન્યાસ અને શાલ્કિન્ક અર્થનાં અગ્રદને રત્ન મળ્યા તરાના આલાપતા સંગીતકારની કલાત્મક મહત્ત્વ જેમ એના તાત્ત્વ ટિટિ વગેરે શબ્દોને લીધે ન હોય તેમ જીવનનાં વિરિધ અંગોને વા માનવમનની અણુકણી આંતરીકાંતીઓને કાવ્યદેહ અર્પવા વંતતા કવિની કલાત્મક મહત્ત્વ આપા, વ્યાકરણ કે તર્કનો

ધોરણે ન મર્યાદા. કવિઓએ સ્વીકાર્યું કે કાવ્યનો હેતુ તર્કશુદ્ધ અર્થ રજૂ કરવાનો નહિ પણ શબ્દના અર્થ અને ધ્વનિની કુનેહભરી મેળવણી વડે મેં. લાભે પ્રેમમાં જેને mystic trance કહે છે તેવી સ્થિતિ વાચકના મિત્રમાં જાગૃત કરવાનો છે. કવિએ તર્ક-બંધનને રામરામ કર્યો એનો અર્થ એ નહિ કે એના દિલરુચ્યા અસંબદ્ધ પ્રકાશને કાવ્ય તરીકે ખપવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ ગયો. તર્ક-બંધનને રથાને એણે લાવસૂત્ર-ભાવક્રમને અપનાવ્યો. તર્કશુદ્ધ અંકેશ કાવ્યમાં બલે ન જડે એથી વાંચકને ચૂંચવાડો ઊભો થાય. પણ કવિ-પ્રેમીસર સી. કે. લેવિસના શબ્દોમાં કહું તો બે વાચક "Will allow the images to cohabit in his mind for a little, he will find that a contact is made, a spark thrown off which illuminates the whole situation."

સંસ્કૃતિનાં ખડિયેરા જેતો કે રમદોંગાપણી માનવતાની દર્દમીસો સાંભળતો આજનો કવિ એના આરા કાવ્યવિષયને લઈને જ દુર્ભેષ ન બને ! ઇલિયટ પોતે જ ક્યાં નથી કહ્યું કે "It appears likely that poets in our civilization, as it exists at present, must be difficult."

આ પરથી એમ ન માની બેસતી કે તને અગ્રેષ્ઠ કાવ્યો અધર્મ-અરે, મોંઝાયાનો મેળ મેસે નહિ એવાં-લાગ્યાં એ ખાલ હું તારો જ વાંકે કાઢું છું. આધુનિક અગ્રેષ્ઠ કવિઓની સંદિગ્ધતાનો (obscurely) જથ્થાવ યર્ધ થઈ, પણ એથી એમની નિર્બંધતાને સુંદરતા માની લેવાની ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ. પૃથગ્જનને મન સંસ્કૃતિ એ a sentimental ideal છે, એનાં દુષણો કે અધોગતિના વિચાર કરવાની એને કુરસદ નથી. સવેદનશીલ શાયરદિલનાં તદ્દિયક દ્રાવકતા, દટાશ, કટુવચનો, પ્રહાર એને સમજતાં નથી. પરિણામે કવિસિદ્ધિને એ વિનાસમગ્ન્યે જ અહોભાવથી જેતો-વખાણતો યર્ધ ભય છે. આના ફલરૂપે સામે પક્ષે કવિ પોતાની જાતને અધિક ને અધિક ગૌરવ આપતો થાય છે અને ઊંડાણ ન હોવા છતાં ઊંડાણનો દંભ કરતાં ધણું અર્ધદીન કાવ્યો લખવા માંડે છે. એક પણ સમજતો નથી માટે મૌન છે; બીજો, એ મૌનને માન માનવે મુરતીક

છે. ફક્ત: કાવ્યસાહિત્યને જ દાનિ થાય છે. અત્યારના કવિઓમાં પ્રમુખ એવા સેસિલ ડે લેગિસ, સ્વીફ્ટન સ્પેન્ડર, લુઈ મેકનિસ ઇત્યાદિની કવિતાનો ઝાક ઓછી ને ઓછી સંદિગ્ધતા તરફ છે એ અંગ્રેજી કવિતાનું શુભ ચિહ્ન છે.

એકોલિનો કવિ

ધસિયટનાં ૧૯૨૦ સુધીનાં કાવ્યો વાંચી તે પરથી તે તારવેલાં અનુમાનો જોઈ મને ખરેખર આનંદ થયો. Eliot is the poet of Monologue એ તારું વિધાન બરોબર છે. ક્ષાહિનિંગ તો તું બણી છે, નહિ? એના monologue અને ધસિયટના monologueમાં કંઈ તફાવત ન લાગ્યો! ક્ષાહિનિંગના મને તે monologueમાં તું જોઈશ કે કાવ્યને અંતે આપણી સમક્ષ બોલનાર હજાર ચીતરાઈ ગય છે. દરેક દરેક વીગત સ્પષ્ટ થઈ ગય છે. જર્ણાલિસ્ટીને કંઈ પણ વસ્તુ ક્ષાહિનિંગ ઊંચાઊંચી રાખતો નથી, રાખવા માગતો નથી. ત્યારે ધસિયટમાં નિરોન્નિશ્ચયન જ જોતે. ક્ષાહિનિંગની જેમ આપણને કવિ મનનું ચિત્ર બતાવવા કહે છે. પણ કેવું મન? એ સામરા સેંકડો આખા-તટક વિચારોની ધમસાણુમિ જેવું. Monologue એક પ્રકારનો dialogue જ થઈ ગય છે, ત્યાં જુદા જુદા વિચારો, લાગણીઓ, વૃત્તિઓ સંવાદો છે. મોટા રોશને આગગાડીમાંથી આવે તે વખત થતી ધાંધલ જેવી; ત્યાં ધાંધલ છે. સફૂ ઓતે છે. સફૂ દોડાદોડ કરે છે. ફેટલાક ઊતરવા મથે છે. ફેટલાક ડબ્બામાં ઘૂસવા પગપડી કરે છે. આ બધું મગજમાં ચાલી રહ્યું હોય ત્યારે વિચારો monologues તો એટલું જ સમજે છે—એને એટલું જ બાન રહે છે કે His mind has lost its thread વસ્તુતઃ એ બોલતો નથી; એના મનના કમાડ આધાં કરી આપણે અંદરનું દસ્ય જોઈએ છીએ. કવિ તથા વાંચક બંને આ દસ્ય નિહાળે છે. એમાંથી વાચકને સમજણું હોય તે સમજે, કવિ ડબ્બલ કરતો નથી. હા, એ કમાડોની ચાવી એના હાથમાં છે. પોતાને ફાવે ત્યાં સુધી ને ત્યારે એને ખુસ્કાં રાખે છે ને બંધ કરી દે છે. અતીચ્છિન અંગ્રેજી સાહિત્યમાં જવત્સે જ એવો, કોઈ કવિ દશે જેણે

એક કે બીજો સમયે આવા માનસપ્રયત્નકથનને પેતાનો કાવ્યવિષય નહિ બનાવ્યો. હોય. છતાં આ કાવ્યપ્રકારમાં ઇલિયટનું સ્થાન અનોખું જ છે. તારા કથનમાં થોડોક સુધારો કરી કહું તો Eliot is the greatest living poet of the internal monologue.

‘ફૂતિયોર્ય’નો પ્રશ્ન

Monologue અંગેનું તારું મંતવ્ય ઇલિયટની ૧૯૨૨ પછીની બધી કવિતાએને લાગુ ન પડે, પરંતુ તેં લખેલી ત્રીજી જાગત’ ઇલિયટનાં સમજા બધાં કાવ્યોને એકસરખી લાગુ પડે છે: તું જેને ‘ફૂતિયોર્ય’ કહે છે તે. મારો વિચાર તો ‘ધી વેસ્ટ લેન્ડ’ની ચર્ચા વખતે આ જાગતનો ઉલ્લેખ કરવાનો કરો, ‘પણ હવે તો અત્યારે જ કહી લઉં. ગિરાન્સિયનમાં ખીજા લેખકોમાંથી લીધેલાં allusions પ્રમાણમાં ઘણાં ઓછાં છે, છતાં ય તે’

I was neither at the hot gates
Nor fought in the warm rain
Nor knee-deep in the salt marsh.

એમાં Thermopylaeનો ઉલ્લેખ શોખો એ (તારી જુદી જોતાં). કમાલ કરી કહેવાય ! તને કોણે બતાવ્યું કે વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ ‘થર્મોપીલી’નો અર્થ ‘hot gates’ થાય કે મને લાગે છે કે ‘Warm rain’ અને ‘salt marsh’ પણ આવું જ કંઈ સૂચવતાં સબ્દયુગ્મ દશે. હજી સુધી કોઈએ ખોલ્યું નથી કે એ શું મૂકવે છે. તું ખોલે તો હું નક્કી તને ‘માલમ કોલંથુસે’નો ઇન્કશાબ આપીશ.

‘ધી વેસ્ટ લેન્ડ’માં તો આ reminiscences પહે પહે છે. ઇલિયટની કાવ્યરીતિમાં આવાં અવતરણોનું સ્થાન મદરતનું છે. સીધાં, પરોક્ષ સમજાવ એવાં ને માથું પકવે એવાં, ચિત્તમાં સંસ્કાર જાગત કરે પણ મર્યું સાત ખંજવાળો તો ય યાદ આવે નહિ એવાં—કદી શોભા એ બધી રીતનાં અવતરણો ઇલિયટની કવિતામાં આવે. કોઈએ તો સ્પષ્ટ સબ્દોમાં કહી પણ દીધું છે કે Remiscence...is a law, not a privilege of Mr. Eliot’s verse.

કાવ્યના રસાનુભવમાં આવાં અવતરણોનું મૂલ્ય શું? વાંચકોમાં સેંકડે બે ટકામાં પણ હસિયટ નેટલી બહુશ્રુતતા હોય નહિ. અને ખૂબ શ્રાધ્ધભોજને અંતે માનો કે આપણે અમુક સખ્દસમૃદ્ધ કે વાક્યખંડનું મૂળ શોધી શક્યા, તો એથી કાવ્યના રસાસ્વાદનમાં કેઈ-કાંતિવક ફેરફાર પડે ખરા? તું કહે છે કે આરા કૃતિચૌધથી (જે. કે. આ. તારા સખ્દ મારે મંજૂર નથી) વાચક અને કવિ વચ્ચેનું અંતર વધે છે, કારણ કે વાચક વિદ્વાન હોય કે પ્રથમજન-કેમયને આ રીત કહેડી પરિસ્થિતિમાં મૂકે છે. પંડિત વાંચક અમુક અવતરણ મૂળ લેખકે જે અર્થસંદર્ભમાં વાપર્યું હોય તેના વિચારે કવિના કાવ્યને વધાર્થતા માણી શકતો નથી. હોય પરંતુ કાવ્ય મૂળી અન્યન્ય વિચાર-ચક્રમણે અટવાય છે. પીછે પછે સમાન્ય વાચક એ અવતરણ દ્વારા કવિને પોતાના કવચિત્તમાં અભિપ્રેતે હોય તેવા છાયાપદ્ધતાની ખૂબી અવગાહી શકતો નથી. તાત્કાલિકે સારું છે, પરંતુ તું એક વાત વીસરી જાય છે. આ રીત અન્યથા સખ્દના હૃદયને બદલે થેડીક જગામાં ધણે અર્થસંહાર નિર્દેશતા સંક્ષેપને કિતોણે છે? શક્ય એટલા થોડા સખ્દોમાં વાચકના ચિત્તમાં સંરસપ્રચુર ભાવો જાગ્રતં કરે છે. એક રીતે જે કાર્ય કાવ્યમાં પ્રતીક કરે છે એને મળતું જ કાર્ય આપણે 'કૃતિચૌધ'થી સધાય છે. કાવ્યમાં આ જાન્યેથી ધણે અંશે બાવસંવેસનત્વ આવે છે માટે જ આજની કાવ્યરીતમાં અને આટલું મન પામે છે. વળી કાવ્યના અર્થપદમાં અવતરણના તાણવાણુ સોદામણી રીતે વ્યવસ્થિત થયા હોય તો એ અવતરણ કે સ્વચ્છનું મૂળ સમગ્ર્ય કે નહિ તે પ્રશ્નગિઓવાન જાનાજાનથી જુદી જ એક અર્થાન્વિતા કાવ્યમાં આવે છે. (સંદર્ભગ્રંથ) હસિયટનાં ધણાંખરાં અવતરણોમાં આવું અવતરણ હોય છે, એથી વાંચક અને એના કાવ્ય વચ્ચેનું અંતર એકરસ પાછું તેમ જ ખીજાં અનેક કવિઓની બાજતમાં બને છે તેમ પાંડિત્યપ્રદર્શનના મેદાને કારણે જ વધણું નથી. હસિયટની અવતરણપ્રીતિને સુધુમક્ષિકાની પ્રજ્વલિત સ્થાપે સરખાવી શકાય. જે રીતે સુધમાં અનેક ફૂલોનાં રસ ઓગિતં કરીને એક નવો જ મધુર પદ્ય નિર્મીણ કરે છે તેમ અનેકનેક લેખકોનાં સર્જનોનાં સુવાસે મહેકણું ત્રોય નવું કાવ્યમધુ હસિયટ આપણને આપે છે. હસિયટમાં, આ ઉપરાંત, આ અવતરણપ્રીતિ એના પ્રજ્વાલીત્રેમની પણ

સૂચક છે. “હું સૌથી જુદો છું” એમ કહેવાને બદલે ‘I am traditional’ એમ કહેવામાં ઇસિયટને વધુ ગૌરવ લાગે છે. પોતે કેટલે અંશે પરંપરીય છે એ બતાવવા એને નિવેદનો બહાર પાડવા નથી પડતાં: ઓસર, રપેન્સર, શેક્સપિયર, મિલ્ટન, બર્ન્સ દ્વારાદિ સર્વજનપ્રતિષ્ઠ સેખાઓ નહિ પણ અંગ્રેજીના પ્રેફેસરોએ પણ કચવાતાં કચવાતાં જ વાંચ્યા હોય એવા પીસ, ક્રીડ, લાઈલી, વેબ્સ્ટર, માવેલ, ડાર્બી, બેકોન પણ એનાં કાબોમાં પડ્યાય છે. An honours degree in literature ધારણ કરનાર પંક્તિ ઇસિયટ અંગ્રેજી નહિ ગ્રીક, લૅટિન, રપેનિસ દેકાસિયન, ફ્રેન્ચ, જર્મન, સંસ્કૃત તોરે બીજા અનેક સાહિત્યભંડારમાંથી પણ સુઠરતાથી અવતરણો લાવે છે. અને આ સાહિત્યિક આંતરરાષ્ટ્રીયતા એને એક સાથે esoteric અને traditional બનાવે છે.

અંગ્રેજી કવિતાનું સીમાચિન્હ

‘ધી વેસ્ટ લેન્ડ’ મેં આગલા પત્રમાં જણાવ્યું હતું તેમ, અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યનો એક માર્શનિર્દેશક સ્તંભ છે. સૌ પ્રથમ એ ‘ધી કાઇટેરિયન’માં બહાર પડ્યું. કાવ્ય જુદી જુદી લ’બાધના પાંચ વિભાગોમાં વહેંચાયેલું છે. પાછળ ટીપ્પણ પણ આપવામાં આવ્યું છે. એની ૪૩૩ પંક્તિઓ પરનાં આજ સુધી બહાર પડેલાં ‘સ્પરિત વયનો’ એકાદો ફરીએ તો ગાડેગાડો જરાય! તત્ત્વતઃ આ કાવ્ય મુકોકની જ મોટી આશ્રિત છે. મુકોક વ્યક્તિને અનુવર્ગીને લખાયું છે. વેસ્ટલેન્ડ પહેલા વિશ્વયુદ્ધ બાદની સમષ્ટિને વોડ (ward) જેને ‘Decade of Despair’ કહી વર્ણવે છે તે જમાનાના શૂન્યનો કાવ્યનિબંધ છે. એ કાળના ચૈતિક, બૌદ્ધિક કે ઔર્મિક જે જે પ્રવાહ-પ્રતિપ્રવાહોએ તટલાલીન શૂન્યરચનામાં ફાળો આપ્યો છે તે સર્વને કલાબદ્ધ કરવાનો એ કાવ્યનો પ્રયાસ છે. જે બતાવવા ઇતિહાસકાર વર્ષોનો મમ કમો કરે, જેને યથાતથ આલેખવા નવલકારને હજારો પાનાંની નવલકથાઓ લખવી પડે, તે બધું એકા સાથે ૪૩૩ પંક્તિઓના આ કાવ્યમાં કવિપ્રતિભાએ આવરી જતાવ્યું છે: એની બ્યંજનાના સ્ફુલ્લ કોકેસ માટે કેટલા જ જુદા જુદા પ્રવાસ થયા છે; ગિરોગિશ્યનની જેમ એમાં પણ મિન્ન મિન્ન અર્થસંદેશ આરોપાયા છે ઇસિયટ-આપૂર્વે લખેલાં કાવ્યોનાં

સમજાઈ પાત્રો અહીં વેશ બદલીને આવે છે, ને એક અમૂલ્ય સર્જન નિર્માય છે. ઇલિયટ પોતે જ ટિપ્પણમાં જણાવે છે તેમ વેરટ લેન્ડ એ અર્ધ Tiresiasનાં મનઃક્રમુએથી દેખાતા વિધિચિત્રનું આલેખન છે. અર્ધનારી અર્ધનર ટાઈરેસિયાસ ઘરડા જિરોન્સિયનનો જ અવતાર છે: સન્ધ્યા શા ધૂંધળા રમૂતિપ્રકાશમાં એને પણ જૂત અને વર્તમાન એકમેક સાથે બળી જતાં દેખાય છે. આને પરિણામે, તેમ જ સાથે સાથે ફેટલાક વિવેચકો જેને દોષરૂપ ગણે છે તે ઇલિયટની અતિ-ચૈતિકતા અહીં પરા-કાષ્ઠાએ પહોંચી છે એને કારણે, 'ધી વેરટ લેન્ડનો અર્ધ' સમજવામાં ધણી મુશ્કેલી પડે એ દેખાઈ છે. મિડલ્ટન મરે જેવા પ્રતિષ્ઠિત વિવેચકને પણ આ કાવ્યની અતિશય સંદિગ્ધતા ખૂંચી છે; એ લખે છે કે The work offends against the most elementary canon of good writing: that the immediate effect should be unambiguous, સારા કાવ્યની હંમેશાં એકમેવ, અસંદિગ્ધ છાપ આપણા ચિત્ત પર પડવા જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત અચોક્કસ છે. વિવેચનના સિદ્ધાન્તો પરાંના પોતાના જાણીતા મંથમાં ડૉ. આર્ચ. એ. રિચાર્ડ્ઝ ધેએ રીતે જવાબ વાળે છે તેમ આતું ધીરજી સ્વીકાર્ય હોય તો શોકસંપિયરનાં સર્વોત્તમ સોનેટો કે હેમલેટનું શું થાય? સાચ એ છે કે હિતમં કવિતા આરંભમાં હંમેશાં થોડીધણી કુર્બોધ લાગે છે, ગમે તેવી ચીવટવાળા અને સચેતસ વાચકના મનમાં પણ વાચન-પુનર્વાચન વિના કાવ્ય આપોઆપ અર્ધ: બેસીત નથી 'An original poem, as much as a new branch of mathematics, compels the mind which receives it to grow, and this takes time. Anyone who upon reflection asserts the contrary for his own case must be either a demigod or dishonest; probably Mr. Murray was in haste'

આપણે આટલી દહે ન જઈએ તો પણ એ ચોક્કસ છે કે કાવ્યના ખડેખંડ, વાક્યેવાક્ય ચૂંચીને એમાંથી રસ મેળવવા મયનાર કાવ્યનું હાર્દ સમગ્ર ચક્રતો નથી. પ્રત્યુત એને જુદું ખંડિત લાગે છે. એ ચક્રાતી હિમારત આમળતી ઊભીઆડી બાંધેલી પાલખો જોઈ શકે છે; ચક્રાતી

ગમેલી ઈમારત-પાલખ વમરની સુંદર ઈમારત એને દેખાતી નથી. ચોમેરના ખંડિત જગતને રજૂ કરવા મથતી કવિની પ્રત્યુત્પન્ન પ્રતિભા ખંડિતતાનાં દર્શનથી રસનિર્ધારિત સાધી શકે; કવિની શુભિચ્છા ખંડરૂપે જ ચમકે તે તત્કાલ સમજાતું નથી.

‘વેસ્ટ લેન્ડ’ એક લાક્ષણિક દૃષ્ટિ

Apart from the dominant mood, the romantic legend which is the connecting link between the several parts, and on which the poem is based, derives from the fertility-myths of Tammus, Osiris and Adonis, translated into Christian symbolism of the Holy Grail. માછી રાજ (Fisher King) તરીકે ઓળખાતા વૃદ્ધ રાજામાં યૌવનની શક્તિ નથી; એના રાજ્યની ધરણી પથ્થુ ઉત્તર છે, રાજા તેમ જ ધરતીને બનેને માટે યૌવન ને ફળદ્રુપતા પવિત્ર યોદ્ધો (pure knight) લાવી આપે છે, by faring forth to the chapel perilous to find the Lance and Grail, obvious phallic symbols, representing the instruments of life. ‘ધી વેસ્ટ લેન્ડ’ એ આ વાર્તાનું વર્તમાન સમાજ અને ધર્મને લાજ પાડેલું રૂપકાત્મક રૂપાન્તર છે. અત્યારની માનવસંસ્કૃતિ વેરાન જુમિ (Waste Land) છે; અતિથવ કષ્ટ અને શ્રમ વિના યૌવન કે પ્રાણોત્પ્રેરક વર્ષો મળવાં અશક્ય છે. આ સૂચના દત્તિ સરૂપ પુરાણકથાઓ ને બિન્ન બિન્ન ધર્મોના પ્રતીકોનો ઉપયોગ કરે છે. Miss Jessie M. Westernના From Ritual to Romance થી લીધેલી આ માનવસંસારાત્મક પીઠિકાની કિલ્લેટના હસિયટની પેલીકા રજૂઆત-પદ્ધતિને લઈને અધિક દુર્ગમ બની જાય છે. હસિયટની રીતિથી સાવ અંગતજી એવા વાચકને તો કાવ્ય તૂટેલી ભાવખર્તિઓના વેરજીલ્લેલ દગલા જેવું જ લાગે. પંદરેક જુદા જુદા વિષયની પચાસેક ચોપડીઓના ઝાન વિના આ કાવ્યના સ્વરૂપનું પૂર્ણ જાન મળી જ ન શકે! છતાં મમે તેવા ઉનાવજિયા વાચકને પણ એની પ્રતીતિ તો જરૂર યાત્રી કે કાવ્યમાં એવું જોમજમું પુરુષાયિત સૌન્દર્ય છે જે ખીજો ભાગ્યે જ સાંપડે; ઝરણીની માદૈવતા અહીં ભલે ન

દેખાય, 'પડકોતુ' 'પરચયક' સૌન્દર્યે તેો મુગ્ધ કરે એટલું 'બધું' અહીં વિલસે છે. અત્યાર સુધી ઇલિયટ છિછરી સમાજવ્યવસ્થાનાં દૃષ્યો ને પોકળપણોનો દંબ-પડધો ચીરતો કટાક્ષકવિ હતો; હવે એ માર્ગચૂકી માનવસંસ્કૃતિના મૂળમાં ધા કરતો હિદારક કે સદ્મૂળના અભાવને ખુલ્લો કરતો દ્રષ્ટા બને છે. મહારાણી ઇલિઝાબેથનો નૌકાવિદાર, વેસ્માઓનો લગ્નવિષયક સંવાદ, નૈતિક જૂલને ક્ષુદ્ર માળી વાળ સમારતી ને ગ્રામો-ફોનની રેકડ રંગાડવા બેસતી ટાઇપિસ્ટ ધુવતી,—વગેરે, ઇલિઝાબેથના જમાનાથી તે વિશ્વમુદ્ધ બાદના લંડનનો ચિતાર; ફિનિશિયા અને રમનો, પ્રાચીન અને અર્વાચીન વાણિજ્ય, દાન્તેનો નરકપ્રવાસ, ને ગૌતમ બુદ્ધનો ઉપદેશ—ઇત્યાદિ અનેક બાજતો એક સાથે હવિના હૃદયલોકમાં સદ્યવન યર્ષ ત્રિકાળગાની ટાઇરેસિયસનાં અંધ ચક્ષુમાં રમતી ચિત્રાવલિઓ રૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે. બાઇબલમાંથી તેમજ અતિ પ્રાચીન તથા 'રેનેસાંસ'કાળના લેખકોનાં સર્જનમાંથી કુસુમો ચૂંટતી પ્રતીકાત્મક શૈલીને કારણે આ ટૂંકી છતાં મુરખટ ચિત્રશ્રેણી ચિત્તાકર્ષક બને છે. ડૉ રિચાર્ડઝ કહે છે કે: Allusion in Mr. Eliot's hands is a technical device for compression. 'The Waste Land' is the equivalent in content to an epic. Without this device twelve books would have been needed.

‘ધ વેસ્ટ લેન્ડ’ની આ બધી વિશિષ્ટતાઓમાં દોષ જોનારા નથી એમ નહિ. વર્ષો પૂર્વે (જનતાં સુધી ૧૯૩૩માં) ‘ડબ્લિન ગેંગ્રીન’માં હર્બર્ટ પામરે આ કાવ્ય પર એક લેખ લખેલો એમાં એણે કાવ્યના દોષોની નીચે મુજબ નોંધ કરેલી:

- (a) Bad grammar of both sense and syntax.
- (b) Absurd punctuation—which very often amounted to no punctuation at all.
- (c) Things upside down.
- (d) Disconnected thought, disconnected landscapes of thought, feeling, and ocular scenery.

- (e) The life of a man asleep, particularly of one suffering from a nightmare, rather than the life of one actively conscious.
- (f) An enormous number of tags, phrases, sentences and echoes from other poets.
- (g) The use of wrong epithets.
- (h) The queerest crudities of construction.
- (i) In at least two instances excessive coarseness of content.
- (j) An unpoetically assertive, if not pretentious, use of French and German.
- (k) Too many borrowed backgrounds; nearly as many as in all Milton's work put together.

આની વિરુદ્ધ દલીલ કરવાનું પ્રયોજન નથી. સામાન્ય રીતે રાખે છે તેવી (ભારી!) મનની રસેટ રાખીને 'ધ લેસ્ટ લૅન્ડ' વાંચી જોજો. એના વિકાસને સમજાવવા બધા પ્રયત્નો અફળા ખતે જાય, પરંતુ દાન્ટે પરના નિર્બંધમાં ઇલિયટે કરેલા પેલા વિધાનની તો તને ખાતરી થશે કે
Genuine poetry can communicate before it is understood.

'લૅટ ધ થન્ડર સેઈડ'ની હૃદયંગમ કવિતામાં

I think we are in rats' alley
Where the dead men lost their bones.

જેવી પંક્તિઓ હતા થતા હજી નિરાશવાદ કે

When lovely woman stoops to folly, and
Paces about her room again; alone
She smoothes her hair with automatic hand,
And puts a record in the gramophone.

જેવી કટાક્ષોક્તિઓમાં દેખાતા surface cynicismની પાછળથી કવિની ધર્મપરાયણ હૃદયનદૃષ્ટિ દેખાયા વિના રહેશે નહિ. પ્રભુદીક્ષી દુનિયામાં, અલખત, આ પ્રતિરવ કવિના દેશાન્ત હૈયાનો જ સ્પર્શ છે, ને હજીય કટાક્ષકાર કવિમાંથી તિરોધાન થયો નથી, છતાં આગ્રહો કાવ્યોમાં દેખા દેતી કવિની sceptic વૃત્તિ અહીં મહદંશે દખાવેલી છે એ નક્કી. ફાર્ડોએ પેતાના 'ધ ડાઈનેરટસ' બૃહદકાવ્યમાં સૂચવ્યું હતું કે યુદ્ધનો જુલમમાર બાણ સિંદાસને નહિ પણ મનના પિશાબમાં જ બેસે છે. પણ ત્યાં તો ચિત્તનું પરિશોધન કરી સદ્ભાવનાને (will) પુનઃસ્થાપિત થવાના સંભવનો સ્વીકાર છે. ઇલિયટમાં એવું ઠાઈ આદ્યકિરણ છે ? ડૉ. રિચાર્ડસને આ કાવ્યમાં "severance between his (Eliot's) poetry and all beliefs.." "In the destructive element immerse. That is the way" દેખાય છે. કાવ્યનો ધ્વનિ આટલો નિતાન્ત દતાયાનો નથી ઈશ્વરકૃપા અવતરે ત્યાં સુધી, વાદળો હેતભયાં ગર્જન કરે ત્યાં સુધી, હવન સિંચતી વર્ષા પધારે ત્યાં સુધી જરૂર અસીમ ઉભયગતા અને અનંત શાનાસ્તિત્વ (nothingness)નું કુરાલ્ય રહેશે-ત્યાં સુધી પૃથ્વીના વંખાતવનાં કુરુણ ગીતો જ આલાપવાંરહેશે-

Here is no water but only rock,
Rock and no water and the sandy road,
The road winding above among the mountains
Which are mountains of rock without water.
If there were water we should stop and drink.

આ રણમાં સંઘ્રમ આપણને સતાવે છે. ત્યાં બે જતાં હોય ત્યાં ત્રીમનો ઓછાપો સદૈવ હોય છે, દુઃખ છે, કંદન છે. When we reach the Chapel perilous it seems empty; but as we doubt (betraying Christ) and the cock crows twice, God gives a sign, by thunder bringing rain.

આ રીતે બડકતી આગ એ સારો. પણ સમસ્ત હવન ધૂખધબે છે એ જ્ઞાન માત્ર કે જમીનદોરત થતી મહાન છમારનો વચ્ચે પણ

Shall I set my land, in order ?

એટલું વિચારવા જેટલી મનોમથૂતિ જ આપણે ઉદાર નહિ કરી શકે.
આ બિહીષિકામાંથી છૂટવાની ઈચ્છામાત્રથી મુક્તિ નહિ લાધે.

Wethink of the key, each in his own prison
Thinking of the key.

નિષ્કૃતિની અગ્નિપરીક્ષામાંથી આપણે નિર્મળ થઈ બહાર આવવું
પડશે આપણો પર પ્રજુપ્રસાદનાં અમીભિન્દુ વરસે એ પૂર્વે, આપણું
દેહું "O Lord thou pluckest me off!" માત્ર શકે તે પહેલાં
-પરમસદેશના પેલા અમર બોલ આપણે જીવનમાં ઉતારવા પડશે:

दा, दयध्वम्, दम्यत

અક્ષયજ્ઞ આ હૃદયેસ્તર ચક્રિત શ્રી રીતે સાંપડશે અને મુક્તિ કપારે
પ્રાપ્ત થશે તે કવિએ સમજાવ્યું નથી.

આટલા પરથી તને જરૂર લાગ્યું હશે કે ઇસિયટ એમ માને છે કે
મનુષ્યોને સજીવન રાખનાર બળો તેમની માન્યતાઓ-beliefs-છે. વળી એને
મન ધર્મશ્રદ્ધા એ જ શ્રદ્ધા છે. મનુષ્ય માટે બે જ મામું છે: કાં તો
અંતિમ મુક્તિ (salvation) તથા નિત્યચાપની (Damnation) ધાર્મિક
માન્યતા સ્વીકારવી પડશે, કાં તો ગંધા માન્યતાઓ ફાપવી દેવી રહેશે.
વ્યક્તિત્વે નહિ પરંતુ સમષ્ટિને આવરતી, બળ આપતી બાવી ધર્મિક શ્રદ્ધા
જેન સ્વીકાર્યા ન હોય તે કેવળ નિત્યચાપિત જ નહિ પરંતુ અનંત પ્યાપુ-
શથી રહેવના. આપણી દૃષ્ટિએ જીવતાં લાભતાં મનુષ્યપ્રાણીઓને ઇસિયટની
કવિતામાં ગૌરવપદ નથી મળતું, કારણ કે તેમનામાં ધાર્મિક શ્રદ્ધા નથી,
જીવન નથી. પરિણામે ઇસિયટની કાન્વસર્પિ આવી મૃત જૂતાવળોથી જ
બંદલી લાગે છે. મુશ્કેલ, શીમતાં ફલાગ્ગસ, પ્રોફેસર તથા શ્રી. ચિતાહ, શ્રી
બોરટન ઇવનિંગ ટ્રાન્સ્ક્રીપ્ટનાં પાત્રો, સ્વીની અને તેના સ.થીદારો, શ્રી.
એન્ડ્રોલ નેક્સ, મિરિકન, ડોરિસ, હલિજાબેથ, લીસ્ટર, લીધ, આલ્બર્ટ
બ્યોર્ન-મર્ફા, બર્ફા જ જીવતાં માનવો નથી, વસ્તુઓ છે વસ્તુઓ-ગોળા-
પેલા જૂના અખચાર જેવી, ધુમ્મસધેરી રોરીઓ જેવી, કીચડે ખદબદતી

ગટરો જેવી. ઇલિયટની આગલી કવિતાઓમાં આ બધા પ્રત્યેની નકરત પંક્તિએ પંક્તિએ આલેખાયેલી તે જોઈ દશે. ક્યાંક ક્યાંક માનવજીવનની આ કંગાલિયત આ હલકટતા ઓટે ઇલિયટે એ રજા દયાના પશુ લખ્યા દશે. પરંતુ વિદ્વાંસ ઓવેન (૧૮૯૩-૧૯૧૮ : જાણીતા કાવ્ય 'સ્ટ્રેઈન્ડ મિટિંગ'નો મુદ્દપોદયો કવિ) જે અર્થમાં 'the poetry is in the pity' કહે છે તેનાથી ઊંચ જ અર્થમાં ઇલિયટનો 'દયાભાવ' દેખાય છે. દુઃખી થાય છે એ જલ માનવની દયા નથી ખાતરી; જનુબી હવે છે એ જ દયાપાત્ર પરિચયિત છે. the pity is in the notion of humanity without humanity.

આ હંખીલી કટુતાનો ધણો બધો અંશ 'ધ વેરલ લેન્ડ' અને 'ધ હોસો મેન' (૧૯૨૫)માં દૂર થઈ ગયેલો દેખાય છે. પ્રકાર કરવાની દાનવી કટાક્ષમયતાનું સ્થાન અસદાય માનવી હૃદયની સન્નિર્ગંધન્યિ લીધું છે. માઁવા નીકળેલો કવિ તારવાના ઉપાય શોધે છે. હિપોપોટમસ-રૂપે અર્ચને ચીતરતો ઇલિયટ ધાર્મિક શ્રદ્ધાને તરણોપાય માનતા વિચારના માર્ગે પ્રયાણ આદરે છે. આઘાના રંગ વધુ ઘેરા બને છે. વિચાર અને કંઈ વચ્ચે, કંઈપના અને સર્જન વચ્ચે, મનીષા અને તૃપ્તિ વચ્ચે જીવનમાં હંમેશાં અણુધારી મુશીબતોના ઝોળા પડ્યા કરે છે. આરા એક જ છે કે Thine is the kingdom, the Power, the Glory એટલે આ બધી વિષમતામયું જન્મત એક દિવસ અવસ્ય દૂર થશે:

This is the way the world ends
This is the way the world ends
This is the way the world ends .
Not with a bang but a whimper.

અંશ લેન્ડ

ઈલિયટ 'ધ વેરલ લેન્ડ'માં જાવનાવીન્ય તથા સર્વોત્ક્રાંતિ પ્રતિભાને મળે અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યમાં નવાં સિખરો સર ક્યાં અને અત્યારના કવિઓનું ચુરુપદ પશુ પ્રાપ્ત કયું. પરંતુ એ કાવ્યને ઇલિયટની સૌથી સ્વર્ણ કૃતિ ન કહી શકાય એ માન Ash Wednesdayને

(૧૯૩૦) આપી શકાય. આ કાવ્યને પદ્ય સહેલું તો ન જ કહી શકાય. અંગનાં કાવ્યોમાં દેખાતી અતરણ્ય-પ્ર-રતા અને પાંડિત્યદર્શન અહીં પણ છે; પદેલી કહી જ ગીડો કાવલકાન્તીના (Guido Cavalcanti) એક બેઝાટા, શેકસપિયરનું એક સોનેટ, પાર્થિવજ્ઞાના જૂના દરારમાંની છુક ઓવ જોએબનો કેટલોક ભાગ-અટલા જ્ઞાનની વાંચક પાસે અપેક્ષા રાખે છે. કાવ્યનું શીર્ષક જ છલિયટની ધર્મભાવનાનું સૂચક છે. કરેલાં પાપોનો પશ્ચાત્તાપ અને આવતા દરદરના હથેરી પુનરુત્થાનની આશાનો ભાવ એ પ્રેરે છે. દુન્યવી જન્મજ તથા દહ આત્મા વેરાગ્ય ભણી વળે છે. તેથી એને થોડુંક સુખ પણ સાંપડે છે. પણ ગંદકીથી દૂર જઈ રહેવાનો, બધનોથી પર બનવાનો વિચાર પણ આખર તો ય એક પ્રકારનો સ્વાર્થ છે. (યાદ છે ને વિવેકાનંદને રામકૃષ્ણ પરમહંસે એમને સમાધિ વિધેની આસક્તિ માટે આપેલો ઠપકો ?) સાચી પ્રાર્થના એ છે કે—

Teach us to care, and not to care
Teach us to sit still,

કાવ્યનો ત્રીજો ભાગ સુંદરતમ છે. પાર્થિવ જગત છોડી સ્વર્ગની નીસરણી આરોહતા આત્માનું અનુપમ વર્ણન એમાં છે. આશા, નિરાશા, અધિકાર, વાસનાઓ, પમથિયે પમથિયે આવી ખડાં રહે છે પણ આત્મા આમળ ધણે જ નવ પે. એ ઊર્જામનને બળ છે. પ્રાર્થનનું, ભક્ત-દેવની નમ્રતાનું:

Lord, I am not worthy.

ચોથો વિભાગ દુનિયાના અનુભવોનું સ્વર્ગીયતામાં થતું રૂપાન્તર આલેખે છે. મરિયમના પાવિત્ર પોતાને અર્પેલાં બળ અને ઉદ્ધાસ કવિને સાંભરે છે. એ સ્મૃતિ પરથી કવિ જોએલી નિર્દોષતાને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે. એ પ્રાર્થિત જીવનના અનુભવોમાંથી પાછાં ડમ ભરી ખધું બૂલીને કવિને નથી મેળવતી. શબ્દનું દુન્યવી સંબંધ બાળતોનું શિશીકરણ કરીને એ મેળવતી છે. આ 'religious illumination' નો ખ્યાલ કવિ શ્રુતિ શ્રુતિ ભવપ્રતીકો દ્વારા આપે છે.

Redeem the time, redeem the dream
The token of the word unheard, unspoken.

શબ્દશબ્દનો આ ઉદ્દેશ પાંચમા ભાગમાં આગળ ચાલે છે. મૌનને મદાવાણી વડે જ સમજતા આ ચરાચરમાં વ્યાપક Logos-પરમાત્મશબ્દની માનવોએ અવગણના કરી છે. એ જીવનની કુશળતા છે. પ્રભુના અતુલ લાગને મનુષ્યોએ ઉજાડે રજૂ બનાવી મૂક્યો છે. છતાં એ કુશળતા ઉપર કોષપ્રજ્વળા પ્રકારે કરવાને બદલે કવિ માર્ગોએ એ સૌ માટે પ્રાર્થના કરવાનું એક 'અચ્છુદિત ભગિની'ને (veiled sister) કહે છે:

Pray for us sinners now and at the hour of our death
Pray for us now and at the hour of our death...

હેલો, હલો, વિભાગ પ્રધાનતઃ પ્રથમ વિભાગના વિચારમિન્દુનું જ પુનરુચ્ચારણ છે. આત્માને હજી શાન્તિ લાધી નથી. પ્રાચીન અને અર્ચાચીન વચ્ચે, ભીતિ અને પ્રલોભન વચ્ચે, નફા અને નુકસાનના વિચારવમળે હજી એ ગોથાં ખાય છે. અહીં હજી પૂર્ણતયા સંલપ પામ્યો નથી. લાલચો હજીય સતાવે છે.

And the weak spirit quickens to rebel
For the spent golden rod and the lost sea-shell.

એક જ આશા છે. એક જ યદા છે; મરિયમની કૃપાળુતાની કાબ્યાન્તે પ્રથમ પરિચ્છેદના વિચારનું પુનઃકવન કરતાં કવિ અધિક બદાળુ અવાજે ગાય છે:

Teach us to sit still.....
Our peace in his will.....
Suffer me not to be separated.

તને એક બાજત તો બરાબર સમગર્ભ દશે કે ભાવદષ્ટિએ 'ધ વેચ્ઠ લેન્ડ'ની દુરોધતા અહીં અંતર્લિપ્ત યર્ષ મધ્ય છે. આવર્તનો, અવતરણો અને પ્રતીકપ્રાચુર્ય તો અહીં પણ છે, પણ એકેનો અતિરેક નહિ યવાથી કાબ્યની સમોદતાનાં એ સાધનાર બન્યાં છે. શૈલીની બાઈબલ સમી સરળતા

વિષયની પ્રૌઢિને અનુરૂપ છે. આમ છતાં ડેટલેક રચને હજી કિસક્ટતા લાગે તો એનું કારણ એટલું જ કે કવિનો વિષય જ એવો છે કે એને સુખ્ય ઘળેના મોઢે ખાંધવો દુષ્કર જ ગણાય. સંત જહોને જેને 'આત્માની અંધાર રાત્રિ' (the Dark Night of the Soul) કહી પ્રતિભોધી છે તે આત્મિક શુદ્ધતા વર્ણવવા કવિ મથે છે. પોતાનો પ્રવાસ યુરોપના વિલાસગૃહોથી આરંભી, વેરાન ધરતીની ઉજ્જડતામાંથી માર્ગ કરી, દૈશિક ધર્મશ્રદ્ધાના પથે કવિ આગળ ધવે છે. આમ બૌદ્ધિક જૂમિકાની સર્વજનીનતા તેમ જ બાવોની એકસતતાને લઇને આ કાવ્ય 'ધ વેરટ લેન્ડ' કરતાં અધિક આકર્ષક ને ચારુતર લાગે છે. ડેટલાક વિવેચકોને આ કાવ્યમાં પણ 'ધ વેરટ લેન્ડ'ની જેમ ગુમાવેલા આદર્શ પાછળનો વલોપાત જ દેખાયો છે. 'Teach me to sit still'નો ઉપદેશ આ વિવેચકોને મન મળનારા કવિની સ્વાર્થરતતાની નિશાની છે: પૃથ્વી પર મનુષ્યો ભલે નિર્દોષ નિકટ જીવન ગણ્યા કરે, કવિ તો ધર્માભિમુખ બની પોતાની જાતને તારી લેવા માગે છે. છતાં આ ધર્માભિમુખતાએ એને પરમ શુદ્ધિની કાંખી તો નથી જ કરાવી હજી, એની શ્રદ્ધા અંતરકુદરણાનું પરિણામ નથી, ડામાડોળ થતી પુદ્ગિમતાનો એક તુસળો જ છે. કવિની વિનમ્રતા સાચી વિનમ્રતા નથી. કાવ્યના આદિ અને અંત ઉભયમાં નિરાસાના સૂર જ આલાપાયા છે.

આવી વિચારસરણી ડેટલે અંગે શ્રદ્ધેય છે તે તું જ વિચારજે 'ધ વેરટ લેન્ડ'ની ચાચાતમાં એક લેટિન કંડિકા જેમાં કથુમેટયન સિબીલને પાદરીના અનુચરો (acolytes) પૂછે: તારી શી ઇચ્છા છે, જોશ પોતાના બાબ્યાવભોધથી ચાકી ગયેલી જવાબ વાળે છે: I wish to die અને ડોષ ઍસ વૅન્સડે' આગળ હોર્ષ સૂત્ર મૂકવાનું કહે તો હું સખાવું: I hope to live.

એક બીજી પણ વાત કહી દઈ. દાન્તે તો તારે આ વખત બજવાનો છે, નહિ? આ કાવ્ય પર દાન્તેની અસર તો તને ઠેર ઠેર જણાશે. પણ આની પર દાન્તે કરતાં મ મહત્તર ઋણ, જે સામાન્ય નીતિ કાષ્ટએ નોંધ્યું નથી તે, ત્રિશોવનનું છે. ઈસિયટના આ કાવ્યમાં જ

વિશેષ રૂપે પ્રકાશની કલ્પનાની ઉચ્ચ ઉદ્દેશ્યતા અને કાવ્યતા અંગાંગ પર સંજ્ઞાની છાંટતું હલિયટનું સ્વચ્ચાતુર્ય નિદેશનનાં કેટલાંક ચતુષ્કની (Ouarrels) માદ આપી જાય છે. આ વિશે વધુ જાણવું હોય તો રીડીશન એન્ડનું The Destructive Element જોય જશે.

વિવેચનો તથા ગદ્ય

‘એચ. વેન્સડે’ બાદ પોતાના કાવ્યપ્રવાહમાં થોડોક સમય હલિયટ વિનામો સેનો હોય એમ લાગે છે કેટલાકને તે એવી પદ્ય રાંધા જવા માંડેલી કેન્દ્રિયટની કાવ્યપ્રતિભાનું પૂર્ણ વિશ્વાસ આવી ગયું. ૧૯૩૦થી ૧૯૪૦ સુધીનો આ વિસામો. માત્ર કવિતાની દૃષ્ટિએ આ તથ્યકે ધલ્લે-અત્યલે છે. હલિયટની વિવેચક તરીકેની શક્તિની મરાઠી પૂરતા એના ધજાખરા નિમ્મણે આ કાળ દરમ્યાન જ પ્રસિદ્ધ થયા. નાટ્યસર્જનની નવી કેડી આ સમય દરમ્યાન જ દેખાઈ, મયા. પત્રમાં ફૂં તને હલિયટ સાથે મેથ્યુ આર્નોલ્ડ વિશે થોડુંક કહી મર્યાદાં એવું સાંભરે છે. આર્નોલ્ડની જન્મ ઇલિયટ પછી પદ્ય કરતાં ગદ્ય વિશેષ સખ્યું છે એના ઉત્તમ નિમ્મણે દાન્ટે, સેન્ટેકા દરવાદિ પ્રાચીન સાહિત્યરવામીઓ પર લખાયા છે એ ખરું પાંતું હલિયટના મધમાં એના પદ્યની પીડિકા ચોક્કસ રીતે વરતાય છે. મધ અને પદ્ય એ ગદ્ય એકબેકનાં પૂરક છે એનાં કાવ્યોની વિચરદુર્ભોધિતાં ધલ્લે અંશે એનાં મધજખાણો દૂર કરે છે, ને એનાં મધમાં કરેલાં કેટલાંક વિધાનોનાં ઉદાદરજ એનાં કાવ્યો પૂર્ણ પડે છે. સામાન્ય વાચકને હલિયટનાં કાવ્યોમાં જેટલી જટિલતા દેખાય છે તેટલી જ સુશ્લિષ્ણતા ને તકેશુદ્ધિ એના નિમ્મણે દેખાય છે; અલગત, જેમ એનાં કાવ્યોએ સમાજની રૂઢ કાવ્યરુચિને ચમકાવી દીધી હતી તેમ એનાં મધજર્ણ દોએ પખ્ય એની આખાઓલી છતાં વાંકોતોલી દેખાતી વિદ્યુત રી અકમક તકિફતાનાં જો કેટલીય રૂઢ માન્યતાઓને અમૂલ્ય દયમચારી દીધી છે. કેટલીક વાર કોને આંછ નાખવાને. આ મોદ એટલો પ્રજળ જર્ને છે કે આપણને એમાં નીકર વિવેચનાને બદલે કાદવજીર્ણ ટીકાર્જિત જ દેખાય. આર્નોલ્ડ વિશે એમ કહેવું કે ‘an Inspector of Schools and he became Professor of Poetry’ એ વિવેચન જગે જ કહેવાય. હલિયટનું અખું મનન આર્નોલ્ડ તરફ patronising લાગે છે; આમ કહી હલિયટ આર્નોલ્ડ રી

સર્વસ્વીકૃત મહત્તાને ક્ષુભ કરવા ચારે છે કે વિવેચનક્ષેત્રે પોતાની જાનને બાંનોડડથી વ મોટી સાબિત કરવા ચાહે છે તે સમજાતું નથી. મને તે દરમિયાનમાં એ નિષ્ફળ લાગે છે. આથી ઊલટું યોગ્ય રચના તો એ આનોડડે જ કહેલા-પ્રચારેલા વિચારેલા વિચારોને જ નવા લેવાશમાં મજૂર કરે છે એનો કાવ્યમાં પરંપરાવાદ માટેનો આગ્રહ અને વિવેચનનાં મૂલ્યની એની આંકણી આ વિધાનનાં પ્રતિષ્ઠા છે. જો—

You can never draw the line between aesthetic criticism and moral and social criticism; you cannot draw a line between criticism and 'metaphysics'; you start with literary criticism, and however rigorous an aesthete you may be, you are over the frontier into something else sooner or later, (Selected Essays, પા. ૫૫)

આ શબ્દો આનોડડના જ હોય એમ નથી લાગતું ?

એના વિવેચનની બધી ખૂબી-ખામીઓ એક પુસ્તકમાં જોવી હોય તો The Use of Poetry and the Use of Criticism (૧૯૩૪) વાચજો. હાલિગ્રએચન લેખોથી આરંભી છેક આધુનિક સમય સુધીના વિસ્તર સમાવતાં આ વિવેચનસંગ્રહમાંના તમે અત્યારના અગ્રેષ્ઠ વિવેચન-સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ અધ્યયન શા કારણે જોગવે છે તે સમજાશે. તાંત્રિક લેખોમાંથી કેટલાકને ઇસવટ અવળે હાથે લે એટલા માટે મને દોષ ન દેતી 'બ્લેન્કની ફિલસૂફી-જીદ, નાણે અણુધડ દાંચે એ ધેર બનાવેલું ફરનીયર; શેરી, ગટે, ડી. એચ. લૉરેન્સ-એકેની પાસે પોતાનું ચોખ્ખું સ્થાન સરાજવાની શક્તિ જ નહોતી; આરાં આરાં ક્યત કે સૂચન તમે નહિ રુચે કદાચ. કદાપિ એમ પણ લાગશે કે ડન આર્દ ચોગક metaphysical કરિઓ. પોષ તથા ગ્રાયડન બાદ કરતાં બીજા કોઈ અગ્રેજ કવિની સિદ્ધિ-શક્તિથી એને સંતોષ નથી. જે વ્યક્તિ હેમલેટ માટે 'far from being Shakespear's masterpiece, the play is most certainly an artistic failure' કહેતાં, ને મિલ્ટનને 'our greatest master of artificial style' કહી પર્ણવતાં તે જાણી છે તેના આવા વિચારો તને

ખાસ નવાઈ ન લાગવી જોઈએ. આ બધાથી જ આશ્ચર્યની એક વાત કહું. કાલે છું તને એમ કહું કે ડૉ. રાધાકૃષ્ણનને હિન્દુ દિલ્લસીનું જ્ઞાન જ નથી, તો? ચૂપ રહે, તોફાની! તું મારા માટે શું ધારે એ કહેવાની જરૂર નથી! આનોઈકને ઇલિયટ દિલ્લસી ને ધર્મશાસ્ત્રમાં એક ઉપસ્તાવક (undergraduate) કહી બિરદાવે (૧) એ તો કીક પણ ન્યારે ગિલમટું મરે જેવા મીકના મહાપંડિતને એ મીક, ચિખવવા નીકળે છે ત્યારે તો ધૂટતાની અવધિ ધર્મ જતી લાગે છે.

After Strange Gods, a Primer of Modern Heresyમાં (૧૯૩૪) ઇલિયટ ચેતાની પરંપરાવાદમાંની શ્રદ્ધાનું પુનરુત્થાપન કરે છે. પંપરાના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર સાહિત્યના સીમાપ્રાપ્તિ આગળ વધી જવનાં અન્ય ક્ષેત્રોને પણ સમાવે છે, એવું એ પ્રતિપાદિત કરવા મથે છે. પંપરાના વિચારમાં સૌથી અત્યંતની ધાર્મિક વિધિઓથી માડી અપરિચિત વ્યક્તિને ખોલાવવાની રીતભાત સુધીની બધી બાબતો આવી જાય પેટલેકે રથજો તો પરોક્ષ: અનુસારતાનાં પણ વખાણ મળે છે: 'a spirit of excessive tolerance is to be deprecated' (આક્ટર રટ્ટેર્જન ગ્રામ ૫૧ ૨૦) આખા મનવતા વાચનને અંતે એક જાપ ચોક્કસ રીતે આપણા મગજ ૫૧ પડે છે કે ઇલિયટને ધર્મમાં ઉપદેશાવહી ધર્મચૂસ્તતા જ ખપે છે: I... suggest that with the disappearance of the idea of Original Sin, with the disappearance of the intense moral struggle, the human beings presented to us both in poetry & fiction to-day, and more patently among the serious writers than the underworld of letters, tend to become less and less real' આના વિમાર્ગે દાનનારા વિધાનની સામે સૂચક રીતે જ રીફ્રન રપેન્ડર પ્રશ્ન મૂકે છે કે 'Are the Russian Liberal novelists, Tolstoy, Chekhov, Turgenyev, notorious for having created less and less real characters?' પોતે સ્વીકારેલા ૧૬ અર્થમાં જે ખિરતી ન હોય એવા લેખકોને મૂલ્યવત્તા ઇલિયટના પરંપરાવાદ ખાસે કોઈ વિવેચન-ખોરણ નથી. વિવેચક ઇલિયટની, માટે જ, એક વિચિત્ર પ્રકરના ડોક્ટર સાથે સરખામણી

કાવામાં આવી છે. ડોક્ટરસાહેબ ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક રોગચિહ્નિત્સા કરે છે; અમરકારક ઉપચાર કરવાની એમની ઇચ્છા પણ પ્રબળ છે; કિંતુ અતે વાધો એટલે જ હે છે કે એમના ઉપચાર અને રોગને કંઈ સંબંધ જ હોતો નથી!

"મેં લાગે છે કે મેં કદાચ ઇલિયટની વિવેચક તરીકેની એ અના વિશે તાન પર ખુબ હલકી ઝાપ ખાડી દીધી. કવિતાના મૂલ્ય કરવા કરતાં વિવેચનનાં મૂલ્ય કરવાં વધારે મુશ્કેલ છે. એકમાં વાંચકે સહૃદયતાથી કળિતું કથન સાંભળ્યું એટલે રસોદ્રેકની દૃષ્ટિએ એને મૂલ્યવાનો સઘ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે; ત્યારે બીજામાં, વાંચકની સચેતસત્તાની નહિ, જ્ઞાનની કસોટી થાય છે એમાંય જ્યારે કંઈ સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચા નહિ. પણ કોઈ પુસ્તક કે લેખકનું મૂલ્યાંકન વિવેચક કરતો હોય ત્યારે તે, સામાન્યન, તે પુસ્તક કે લેખક વિશેના સાધારણ જ્ઞાનની વાંચક પાસે અપેક્ષા રાખે છે. એમાંય વળી વિવેચનનાં મેધા અને રસવર્ગુલ વિશાળ હોય ત્યારે તો એની વિવેચનાનું ગોચ મૂલ્યાંકન કરતું અધિક કઠિન. ઇલિયટ અંગ્રેજ લેખકોની વાત કરે ત્યાં તો માગથી બીતાં બીતાંય ડગ બરાચ; દા-તે જેવા જગ-વિખ્યાત સાહિત્યકારોની વાત થતી હોય તોય, કદાચ, અચુપાત થઈ શકે; પણ જે પ્રતિભા પુરોપસમરતને આપરની હોય તેને શી રીતે આંખવું? પશ્ચિમે, મારાં ઉપનાં વચનો પરથી જ તું ઇલિયટની વિવેચનશક્તિ માટે ઉત્તાવળિયાં અનુમાન બાધી લે તે પૂર્વે એનું Elizabethan Essays (1934) જરૂર જોઈ જશે અત્યાર સુધી બહુધા અવગણ્યા રહેલા કેટલાક લેખકોની કૃતિઓનાં સૌન્દર્યને એણે જે પર્યાવેક્ષણશીલ મૌલિક દૃષ્ટિએ અને પરિશ્કૃત શૈલીમાં પ્રકટ કર્યું છે તે બેનમૂન છે. ઇલિયટની સાચી વિવેચક તિલાનાંતેજ એનાં depreciationsમાં નહિ, પણ appreciationsમાં દેખાય છે જેમ આધુનિક યુરોપીય કાવ્યસાહિત્યમાં તે જ મુજબ વર્તમાન અંગ્રેજી વિવેચનસાહિત્યમાં ઇલિયટનું સ્થાન (આઈ. એ. રિચાર્ડ્સ, દર્બર્ટ રીડ ને મિડલટન, મરી જેવા સમ્બંધનામં વિવેચકોની હરોળમાં) અમરદે છે.

પ્રા. મોહનલાલ શં. પટેલ : પ્રા. સુરેશ હ. જોષી

ઈન્દ્રના આશ્રયે

:: ૧૦ ::

[અનુસન્ધાન જુન '૪૮ના અંકથી]

દિવોદાસને હવે તો શ્રદ્ધા હતી કે સે મપા યુદ્ધદેવતા ઈન્દ્ર સાહાય્ય કરશે જ. તત્સુયોદ્ધાઓ સાથે એણે શામ્બરની ગિરિગહ્વરોની ડાવણી તરફ પ્રયાણ કર્યું. રથદુહિતિના નિનદ સંભળી માર્ગમાંનાં ભરત-શામના યોદ્ધાઓ આ યુદ્ધયાત્રામાં સભેલ થયા. આ સંયુગીઓ સિવાયના અન્ય સુદૃઢ યોદ્ધાઓ આર્ષ કે દંબુ પ્રતીષ્ઠાથી પોતાના શ્રામનું રક્ષણ કરતાં શ્રામમાં જ રહ્યા. સરસ્વતીના ઉપસાળે થઈ સેના કૂચ કરતી હતી, ત્યાંથી પરાગ્નિત દુશ્મનોને પણ સાથે લીધા. શામ્બર તો એમના પ્રાન્તોમાં પણ અવારનાર ડાપા મારી એમને હે ભપરેશાન કરી મૂકતો હતો એટલે આ યુદ્ધમાં એમને અ નંદ હતો.

પર્વતની તળેટીમાં તો સેના આવી પહોંચી. ત્યાં ગાદ શ્રાદી હતી એટલે દિવોદાસનું સૈન્ય રથ તો ચાપરી શકે એમ હતું નહિ. દિવોદાસના સેનાતીઓએ શામ્બરને ખુફ્તા મેદાનમાં આવવા લલચાવવા થોડા ધાધુ. શામ્બરે ય કાંઈ યુદ્ધનિપુણ નહોતો એમ નહિ હતું. એના ચર પણ ફરતા હતા.

આર્યોના મૈન્યના ત્રણ વિભાગ હતા. દિવોદાસ અને એના પુત્રો પટેલા એ વિભાગનું સંચાલન કરતા હતા, તે ત્રીજો વિભાગ પુરુઓનો હતો. જુદાં જુદાં પ્રામોના ઇન્દ્રપુરુષોના દાય નીચે ફેટલાક યોદ્ધાઓ હતા. એના અનેક સમૂહોનું એક યુધ્ધ જનનું ને એ યુધ્ધ વિખતિના નેતૃત્વ

નીચે હતું, આવાં ધણાં યુથો એક વિભાગમાં હતાં. આ પ્રકારની વ્યવસ્થાથી યોદ્ધાઓમાં શિસ્ત જળવાતી. તે એમનો ઉત્સાહ પણ ટકી રહેતો. જુદાં જુદાં કુટુંબો અને યુથોની વચ્ચે નિર્દેશ રચના પણ ઉદ્ભવતી, પણ ફેરલીક વાર અતિઉત્સાહને કારણે ગણનાયકની વ્યૂહરચનામાં અંતર્યાયો પણ આવતા.

જુદાં જુદાં યુથના વિષ્ણુઓની સંસદનાં બે જાતિઓ વચ્ચે ભ્રામક વિચ્છેદની યોજના ઉપજાવી કાઢવામાં આવી. પુરુષો નેતા કુત્સ દ્વિત્રિમ રાજ બતાવીને પોતાના સૈન્ય તથા ગણનાયકો સાથે સંસદ છોડી ગયો. આ વૃક્તિ સફળ નવરે એટલા માટે આવી પરિસ્થિતિની જાણ બહુ ઓછાને થાય એવી તોછરી રાખવામાં આવી હતી અને પરિણામે ભન્તોમાં ધણા ધૂંધવાઈ ઊઠ્યા હતા. ઓજસ અને આયુ પણ પુરુષોને ચાલ્યા જતા જોઈ રાખથી અકળાઈને બોલી ઊઠ્યા, “આ લોકોને શું પેલાં કળી ચામડીવાળાં કુગરનાં ઘેરાંનો ભય લાગે છે? કે પછી એ લોકો દુટ્ટી જઈને સામે પક્ષે ભળી જતા માગે છે?”

કાઠએ એને ઉત્તર આપ્યો નહિ. લોપાશે એનું અનુમાન કર્યું કે હમણાં જ મળેલા પરજન્યને કારણે એમનું સ્વમાન આણું યઈ જવાથી એમણે આપું પગલું ભર્યું હશે. “એનું કાણુ ગમે તે હોય, એથી શંબર આપણુ પર તૂટી પડશે એ નહીં” આયુએ કહ્યું.

“કદાચ સમજાને ખુદામાં આવવાને લક્ષ્યાવવા માટે જ તાગડો રચ્યો હોય એમ પણ બને.” ચાલાક લોપાશે અનુમાન કર્યું.

“હા, એમે હોય.” ઓજસ બોલ્યો. ચિત્રરથે આ સમજાવવામાં સદિગ્ધ નિર્દેશ કરેલો તે એને એકાએક યાદ આવ્યું. “પણ ધારે કે એ સત્તાના આવે, તો તો અ.પણા રથ નકામ: નહિ યઈ પડે?”

“એવી કશી ભીતિ રખવાને કારણ નથી, કેમ કે, એ દુટ્ટો અન્ધકારના અસુગથી ઘરઘરી ઊઠે છે.” લોપાશે કહ્યું.

પણ સમજારે જ્યારે બે દિવસ પછી આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે સત્તાના જ આક્રમણ કરવાનું એણે નહીં કર્યું. ઓચિંતા આક્રમણથી નિષેધના

બની રાતે તેટલા યે તથ અશ્વોની ધાણ કાઢી નાખવાનું એવો વિચાર્યું. આ પહેલાં ધણી વાર શમ્ભરને દિવોદાસ સથે ઝૂંઝવાનું આવ્યું હતું એટલે એ આર્યોની યુદ્ધપદ્ધતિથી સારી રીતે પરિચિત થઈ ગયો હતો. એ જાણતો હતો કે આર્યો રથ અને અશ્વોને શિબિરોની વચ્ચેના ભાગમાં રાખતા, ને યુદ્ધ શરૂ થયાની ખબર પડતાં જ એમના અશ્વો હથુહથી ઊઠવાના એની પણ એને ખાતરી હતી. એના ગણનાપકોને આ વ્યૂહ ગમ્યો ને રાત્રે મુદ્દનો પ્રશ્ન કવને નારાજ એવા યોદ્ધાઓને સંતોષવાને ખાતર એના પુરે હિંતો પાસે અન્ધકારના અમરોને તર્પવાને મન્ત્રોચ્ચાર કરાવ્યા.

શમ્ભર રાત્રે આક્રમણ કરે એવો સમ્ભવ એમણે કહ્યો નહોતો, છતાં આર્યો અસાવધ રહ્યા નહિ હતા. એમના પગવની પૂર્વ દિશામાં એક ઝાણું વહી જતું હતું. એ તરફ અને બીજા ત્રણે બાજુએ આખી રાત એમણે તાપણી સળગાવી રાખી હતી એ દરેક રથને સખન ચોકીપહેરે પણ હોતો પગવના મધ્યસ્થાને આવેલી એક ચોખંડી જગ્યામાં રથ ખેંચે અશ્વોને રાખવામાં આવ્યા હતા. અશ્વોને રથની પાછળ થોડે અંતરે બાંધ્યા હતા એ ચતુષ્કોણની ચારે બાજુએ યોદ્ધાઓ પોતાનાં આયુધો સાથે ભોંય પર સૂતા હતા.

પોતાની યુક્તિનું કર્યું કળ ન આવતું હેવાથી દિવોદાસ અધીરો થઈ ઊઠ્યો હતો ત્યાં તો એક દિવસ કુત્સ અને પુરુના વિષ્ણુતિએ સરેશી કહેવરાવ્યો કે એમના ચરોએ ટેકરીઓમાં ચત્રુપદના યોદ્ધાઓને આક્રમણ માટે એકઠા થતા જોયા હતા આ સંદેશ સાંભળીને બધા યોદ્ધાઓ વ્યાનવર્યો બેસી ઊઠ્યા: “ઈન્દ્ર અપણો કેવો મિત્ર છે તેની હવે તરત જ પ્રતીતિ થઈ જશે.”

ત્યાં તો એકાએક નૈઋત્યમાં દંડુભિ મગડી ઊઠ્યાં. યુદ્ધના તુમુલ નાદથી રાત્રિનો અધકર જાણે યરથરી ઊઠ્યો. ત્રણ તીરવા જેટલે અન્તરે શમ્ભરના યોદ્ધાઓ આવી પહોંચ્યા દિવોદાસના ઐન્દ્રિય અંનદ પ્રત્યક્ષ સાથે એમનો પ્રતિકાર કરવાને તૈયાર થઈને ધસી ગયા. પણ એમના ગણનાપકોએ એમને પોતાપે તાની શિબિર છોડી જવાની મના કરી, કારણ, નિરન્દ્ર અન્ધકારમાં મિત્ર અને શત્રુનો વિવેક થઈ શકે એમ નહોતું.

દસ્યુઓ એમને ઘેરી વાળ્યા હતા કે કેમ એ પણ કળતું મુશ્કેલ હતું. આથી કોઈ પણ દિશા તરફથી સીધાં આક્રમણની રાહ ભેળી એ જ વધુ યોગ્ય હતું.

સુઝાસે ચતુષ્કાલ્યમાંના અથો અને રથની ચોકી કરવાનું કામ જોજસને સોંપ્યું એ એને ન મન્યું. નૈઋત્ય તરફનું શત્રુઓનું આક્રમણ વિપક્ષના ભારે યુદ્ધનાદ છતાં સફળ નીવડ્યું હોય એવું સુદાસને લાગ્યું નહિ, તેથી શત્રુઓ કોઈક ખીન્ને રથભેથી આક્રમણ કરવાની પેરવીમાં હોય એવો સંદેહ એને થયો.

પોતાના સાર્થએ ને જવાવવાને માટે આર્યોને આવતા ન ભેધને શમ્રને દસ્યુઓને પાછા વળવાનો આદેશ કર્યો. દસ્યુઓં સૂર્યની આગળથી ધ્રુમસ અદસ્ય થઈ જાય તેમ અલોપ થઈ ગયા. એકાએક વ્યાપી ગયેલી શાન્તિથી આર્ગો છેતરાયા ને પોતાના આહત યોદ્ધાઓની શોધમાં મગલ લઈ ને નીકળી પડ્યા. શમ્રને માટે આ એક જડપી લેવા જેવી તક હતી. મશાસને અજવાળે એ આર્યોના પગવને ખગમર જોઈ શક્યો, એણે એના યોદ્ધાઓને તરત જ આક્રમણ કરવાનો આદેશ દીધો. બાણની વર્ષા છૂરી. યોદ્ધાક હાણે સુધી તો હાથોહાથની ઝપાઝપી પણ ચાલી. ધ્રુમસ નાંદ જાંચો. અર્યો ગણનાપકેલી સૂચનાઓને વરતી શક્યા નહિ દુર્ધર્ટનાઓ બની આથી અર્ધો શમ્રના પડાવ સુધી આવેશમાં ને અ.વેશમાં ધસી ગયા.

નૈઋત્યમાં આવું યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું ત્યારે ખીન્ન બાણના આર્યો શત્રુઓનાં કોઈ ચિહ્ન ન જોવેને કારણે અપીરા થઈ જઈયા હતા. એ સમયમાં ગ્રામણી બોમનને સમજ પણ હતો કેત ગણનાવકના શિબિર ન છોડવાના આદેશથી અકળાઈને બખાળા કાઢ્યે જતો હતો જોજસ, આપુ અને ચિત્રરથના હાથ નીચેના ખીન્ન યોદ્ધાઓ પણ આ પ્રકારની નિષ્ક્રિયતાથી અકળાઈ જઈયા હતા યુદ્ધ એક જ ભાગમાં ચાલ્યું કરતું હતું અને ધીમે ધીમે એમનાથી દૂર થતું જતું હતું.

“મારાથી તો નથી રહેવાનું” કૈત બોલી જઈયો “મારી સાથે કોણ આવે છે ?”

“આગળ યા” ધણે ગળાંમાંથી અવાજ આપ્યો.

ઉદ્ધેષ કરતો દેવ જોમનના હાથ નાચિના લગભગ અંધા સંનિકોને આમ આગળ લઈ ગયે.

“આ દૈતનો અવાજ લાગે છે” આમ ધીમેથી બોલ્યો. “એણે એના જગા છોડી લે છે.”

“મનેય જવાનું મન થઈ ગયું છે” બોલતો અર્ધરિત થઈ જાયો.

“બોલતો, ત્યાં જ રહેજે” ચિત્રરથે આદેશ આપ્યો. “જો જો, શનુઓ આ આવી.”

દૈતની ખાલી પડેલી જગા સુધી રાખના જેવાઓ ધીમેથી સરી આવ્યા. એ મળ પોતાના કેટલાક વક્ષસર સૈનિકો અને બોલતો આપુની સાહાયથી એમની સાથે લાગ્યો. ધણાનો ધણુ કાઠી નાખ્યો. ખાટી રસા તે હવે લઈને નાહી, એઓ આવ્યા હતા રથ આગળ, અંધોને લગાડવા ને પછી અન્ધારમાં લાગી જવામાં પણ ફાગ્યા નહિ.

“હન્દ્ર, હે હન્દ્ર” એવા ઉદ્ધેષ સાથે ચિત્રરથે પણ જંપલામ્યું. પરંતુ દસ્યુના મજાનપદે સંકેતથી પેતાના યોદ્ધાઓને એક તરફ વાળી લીધા અને આર્યોની હથેળને બેઠીને અંધ અને રથ પાસે સીધા પહોંચી ચકાસ એવાં રથાનની તપાસ કરવા માડી. ચિત્રરથે જ્યારે પોતાની સામે કાઠને ન જોયા ત્યારે એને અનિષ્ટની આશંકા થઈ આવી. અને એણે એના સૈનિકોને પેલા અત્યુદ્ધેષ તરફ પાછા વળવાનો આદેશ દીધો.

પણ ત્યાં સુધીમાં તો શરટકાર સંભળાવા શ્રાવ્યો હતા. ધવાએશા અંધોના આર્તનાદ પણ રહીરહીને સંભળાવા લાગ્યા. આર્યો એ ધનુષ્ય-ટંકાની દિશામાં ધસી ગયા. પછી બોલતો દસ્યુના સંકેતનું અનુકરણ કરીને સૂચક અવાજ કર્યો એવી દસ્યુઓ ભોળાવાઈ જઈને ધસી આવ્યા. ને આર્યોને હાથે ધરાશયી થઈ ગયા.

ઉપાના રિમતની ટશર પ્રાચીને રંગિત કરતી હતી અશ્વિનો આર્યોની વહારે આવ્યા હતા. એક જથ્થે થઈને હવે આર્યોએ દસ્યુઓને નસાડી મૂક્યા. આ અંધુ અંધુ થેડા વખતમાં પતી ગયું, બોલતોની

માતુરીને કા હો આર્યોના રથ અને અથને ઝાઝું ખમતું પડ્યું નહિ ચિત્ર.થે આ માટે તેને ઉમઃકાથી અભિનંદન આપ્યાં.

ઓત્તસે કહ્યું. “આ ખડું પેલા રાંખ ઢૂંતને લીધે જ થયું. હું એ કદી નહિ બૂધું.”

: ૧૧ :

સૂર્ય જીએ. ગિવાદસે એના પુત્રને શત્રુઓની પાછળ જવા કહ્યું. તતયોદ્ધાઓને અંત્યેષ્ટિ-સંસ્કાર કરીને પાછળ પાછળ જ પોતે પણ જઈ પહોંચ્યું એમ એણે નક્કી કર્યું.

ભેભેની હારમં રથ ખદાર નીકળવા લાગ્યા. થોડાએક માઉને છોટ નાસી જતા દસ્યુઓએ ઊઝડેલી ધૂળના અનિયમિત વાદળાં સુદસે ભેંપાં, શાણા શમરે પેતાના થોદાઓને નાખી ટૂંકડીઓમાં વહેંચાઈ જઈને નિકટવર્તી વનચુકાઓના આશ્રયે પહોંચી જવા આદેશ દીધો. સુદાસના રથીઓ એના સમસ્ત સૈન્ય ઉપર આક્રમણ કરે એવી કરી રાક્યતા જ ગ્રીષ્મી ન થાય એની એણે કળજી લીધી.

“અરે ચિત્રરથ, શમર કાઈ રાંખ નથી. રથ ગમેા રાખ હું બધાને આદેશ આપું.” સુદાસ બોલ્યો.

રથીઓ એની આરે જાણુ બેઠા યઈ ગયા. અશ્વોને શાસ લેવાનો સમય મળવાથી આનંદથી નાચી ઊઠ્યા. એણે રથીઓને વીખરાઈ જઈને નાસી જતા દસ્યુઓ બણી કૂચ કરવા કહ્યું, ને જે શમરના સમાચાર મેળની શકે તેણે પોતાને ખમર આપવા વેગે દોડી આવવું; કેમ કે એ શત્રુઓ ઇવનો પકડવાની કે દશ્યુવાની ઝેની છપ્પા દતી.

કરી પાછા અશ્વોને દાંડવામાં આવ્યા, આર્યો ચોમર પચરાઈ ગયા. સુદાસ પોતાની સાથે છ થોદાઓને હાથે આગળ વધ્યો. આ છમાં ઓત્તસ અને આહુ રથીઓ તરીકે દતા. રથ દાંડવાની કળાનું સકળ નીપુણ અર્ધીઆં કસેડીએ ચદવાનું હતું કેમકે જમીન ખાગાટકેરાવાળી અને અનેક અવરોધો પણ વચ્ચે દતા. દસ્યુઓએ આવું રથજી જાણી-ખજીને જ પસંદ કર્યું હતું.

દરકુઓના જે જૂથ ઉપર આ લોહો દુમલો લઈ જતા હતા એ તો હજી ૫ નાના નાના જવામાં વહેંચાઈ ગયા, કેટલાક જાડાં થઈ પાછળ, તો કેટલાક વળી જળાંજાખર્સ પાછળ બરાઈ ગયા ને ઈરસન્ધન કરી તેવાર પણ થઈ ગયા હતા.

સુદાસ આક્રમણકારોની બરાબર વચમાં હતો. ને આમ તથા ઓજસ એની જમણી બાજુએ હતો. સામેથી ઝંકાતી સરવૃષ્ટિને બેઢીને તેઓ આમળ ધર્યે ગયા. પછી એકદમ જમણી તરફ વળાંક લીધો એટલે સામેથી આવતાં બાણો એમનું હૃદય ચૂકી ગયાં ભૂમિની વન્ધુરતા અને સારથીતી રથ હાંકવાની કુદળતા જ આ વ્યુદ્ધની સંજોગોનાં કારણભૂત હતાં. આમ અને ઓજસનું બાવળ ખીખ સારથીઓના જેટલું જીજ્ઞાસુ ન નીવડ્યું. એમના રથની એક બાજુએ ઝાંખર્સ હતાં અને બીજી બાજુએ ખાડો હતો. ઝાંખર્સની અને ખાડાંની પાછળ અકબ દરમુ બાણાવળીઓ ગિભા હતા. એમની સામે સીધા ધસી જઈને એમને મારી હાડીને વધુ સલામતીભરી જગાએ પહોંચી જવા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ એમને માટે ખુશ્કો ન હતો. સામેથી આવતાં તીરે કરતાં જમણી ને ડાબી બાજુથી આવતાં તીર એમને બારે પડ્યાં. આમુના રથમના રાજન્વને એક તીર આંખમાં વાગ્યું અને રથના ડાબી તરફના અધને જમણે પડ્યે તીર વાગવાથી અધે ફૂટફૂટ કરવા માંડી અને રથ પણ આડેઅવળો ફરવા લાગ્યો. આમુને પાસે જ જોતાં ઝાંખર્સ પાછળથી વિજય મેળવવાને અતિ ઊંઠાડી એવા એક દરમુએ આમુના તરફ બાણો તાડ્યો. પણ રથની ધૂંસરી તેના મોઢા સાથે અથડવાથી અમાન બનીને ધરણી પર ઢળી પડ્યો. રથને ગિભો રાખીને આમુ એના પર ફૂડા પડ્યો ને એનું વૃગ અને ધનુષ્ય લઈ લીધું એ વૃણ લેતો હતો એટલામાં જ એની પાસેથી સરર...ર કરતું એક બાણ પસાર થઈ ગયું. તેથી આમુ વાંકા વળીને રથની ઓથે લપાયાં. પણ જમણી તરફના અધે એને લાતો મારવા માંડી ને એને રથ નીચે કમકાઈ જવાની બીજ લાગી. આથી એ લાંથી ખસી ગયો. બાણુબાણુથી થોડા દરમુઓ ધસી આવ્યા એણે પરિત્રાણથી 'કેન્દ્રનું' અહવાન કર્યું. એ શણે એના તરફ એક બાણો ફેંકાયો અને એ સહેજમાં જ ડૂબી ગયો. પણ એકાએક દરમુઓ ઓથ લેવાને દોડી ગયા, કારણ કે ચિત્રરથ એમને જોઈને એમના તરફ ધસી

આવતો હતો. ચિત્રરથે આયુને ઘોડાને છોડી દઈને એના પર સવાર થઈ જવાનું કહ્યું. એમ કરતાં આયુને ઠીક ઠીક મુરોલી પડી. આયુ સવાર થઈ ગયો તે નાનંથી એક બાલો પશુ લઈ લીધો. ત્યાં તે સામેથી એણે ઓજસને ઘોડા ઉપર આવતો જોયો. એ જાખરાં પાછળના દરયુઓના પર ધસી જતો હતો. આયુ અને એનો રથ એની આડે આવ્યાં તે સારું જ થયું. નહિ તો એ દરયુઓનો ભેગ થઈ જત ન, ધણું શરો. "રસાળ્યા પછી દરયુઓને એ બે બાઈઓએ મારી દહાળ્યા. પશુ એમ કરતાં આયુનો ઘોડો ઘસાઈને મરણ પામ્યો ને આયુ ઘોડા નીચે આવી પડ્યો. ઓજસે પોતાનું બધું બળ વાપરીને મૃત અશ્વને એના બાઇના શરીર પરથી અળગો કર્યો અને એને પોતાના ઘોડા પર બેસાડીને સૈન્યના પાછલા ભાગ તરફ લઈ ગયો. બીજા અનેક રથોને પશુ આવું નુકસાન વેઠવું પડ્યું. દૂરથી દરયુઓ વળતા હુમલાની તૈયારીઓ કરતા દેખાતા હતા. પશુ કુત્સ અને પુરુના રથોએ બિડાડેલી ધૂળને જોતાં જ એમણે એ વિચાર મંડી વાળ્યો. કુત્સ અને પુરુઓએ દરયુઓનો પીછો પકડ્યો. પશુ અસમજામિને કારણે એઓ હાથમાં આળ્યા નહિ.

આર્યોના ધણા અધો માર્યા ગયા હતા. ને જે બચ્યા હતા તે પુષ્કળ યજ્ઞ ગયા હતા તેથી આર્યો ધીમે ધીમે જ્યાં સુદાસે પોતાનો ધ્વજ કરાખ્યો હતો તે તરફ વળ્યા. મૃત સૈનિકોના દેહને એક હારમાં સુવાડ્યા. દિવોદાસ અને એની સાથેના પદાતિની રાહ સૌ જોવા લાગ્યા. ઓજસ અને ચિત્રરથ મચ્છિત આયુની મુશ્કેલી જોઈ જતા હતા. એને જ્ઞાન આવતા માંડ્યું જોઈ એઓ હર્ષિત થઈ બેઠા. આયુએ આંખો ખોલીને ગજરાયેતો હોય તેમ આચુત્રાચુ જોવા માંડ્યું અને અસમજદ પ્રત્યાપ કરવા માંડ્યો. ઓજસે કહ્યું: "આયુ, જાગૃત થા. હુદ્ પુરું થયું છે ને હવે ઘું સુરક્ષિત છે, તારું કોઈ અંગ ધરાયું તો નથી ને?" આયુ બેઠો થયો ને ઓજસની મદદથી જોમો ઘડીને ઘોડાંકે કમલાં આપ્યો, "ના," એણે કહ્યું, "મને જોયાર ઉઝરડા પડ્યા હશે, એટલું જ પશુ હવે મને રથ ઢાંકવા દેશે કે નહિ!"

"ને મને પ? આપણા જાનોની એક સરખી અવદશા થઈ છે."

ચિત્રરથે કહ્યું: “કર્શી ચિન્તા કરશે નહિ અત્યંત દક્ષ એવો રથી
પણ અન્ને મરી જાય ત્યારે કશું કરી શકતો નથી. ને શત્રુઓની વચ્ચેથી
થોડા પર ચાલ્યા આવવું એ તો તમારા સિવાય કોણે જ શક્ય કરી
શકે. તમારા રાજન્ય તમને આ શરણ ન માટે અભિનંદન આપે છે.”

(ચાણ)

નલિન ગોવિન્દજી પટેલ

સુ ન શી નાં

પૌરાણિક

ના ૮ કો

[અનુસંધાન સપ્ટે-દિસે ૧૮-અંકના પૃ. ૩૮૮માંથી]

સત્યે અને મરતે શીલવન્ત આર્યત્વ જન્મગત નદિ પરંતુ સંસ્કાર-
મત છે એવો જાર “લોપામુદ્રા”માં વ્યક્ત કરવાતું થી. મુનશીતું
પ્રયોજન છે. વિશ્વરથ જે સાત માસ થયા દરમુરાજી શાંતરના ગદમાં ઢેરી
છે તેણે ઉમા જોડે ધરસંસાર માંજો છે. જન્મે દરયુ, અર્થાત્ અનાર્થ
કુલની, ઉમામાં વિશ્વરથ પ્રમે પ્રમે રજગતી દગરો જૂંડી આર્થાઓમાં
કુપ્રાપ્ય એવાં શુદ્ધિ અને રનેદનાં દર્શન કરે છે આમ આર્યત્વનો સંભવ
કર્તાએ ઉમામાં એટલે જન્મે અનાર્થમાં પ્રયોજ્યો છે. બીજી બાજુ,
આર્યત્વ જન્મગત હોય છે એવું અમરત્ય (અને વસિષ્ઠાદિ પણ) માને
છે એવી આલેખના કર્તાએ, “આર્યોની પત્ની આર્થા જ હોય. એનાં જ
સંતાનો દેવને અર્ધ” દર્શ કરે.....મરત દાસીને મહિષી રથાપે એ તો
શુદ્ધિજંશની અવધિ.” એવી અમરત્યની માન્યતામાં તથા મરતગ્રેષ્ઠ
વિશ્વરથ ઉમાને પત્ની ન બનાવી શકે એવા એમના સંકલ્પમાં, કરી છે.
ઉમા સમેત આખા દરયુકુલના નિનાશના એમના આયેદમાં અમરત્યની
પેતે માને તે સત્ય અને મરતના સંરક્ષણ માટેની ચિન્તા વ્યક્ત થાય છે.
શાંતરના મૃત્યુ પછી અમરત્ય ઉમાને મારવા ઉદ્વિગ્ન થયા છે ત્યાં વિશ્વરથ
એમને વારે છે અને પડકારતી ઘોષણા કરે છે, “મરતન, મારા મરત-

વીરો! દેરના શપથ ખાઈ મેં શાંખરીને મહિમી રચાવી છે. જન્મ ને ગાંધિના શપથ જો એક બરત શુભતાં એનો વાજ વાંકો થવા દો તો!" આ બને છે શંખરના મૃત્યુદિને. બેએક માસ પછી એક દિવસ બપોરે અમરત્ય વિશ્વરથને કાલે સૂર્યોદય પહેલાં શાંખરી આઠી દેવાની (વધ માટે-સ્તો) આજ્ઞા કરે છે, અને સંકલ્પ કરે છે કે વિશ્વરથ શાંખરી ન આપે તો પ્રાણ ત્યજશે, અમરત્યની વાણી કરતા દેવવાણીમાં વિશ્વરથને ધધારે સત્ય દેખાય છે તેથી શાંખરીને ન ત્યજવાનો એ પણ દહ સંકલ્પ કરે છે. એટલું જ નહિ, સત્યે અને ઋને પરિસ્થિતિ શાંખરી આર્થા છે એવું પ્રમાણ એ બગવાન સવિતાને આવાહન કરી, દેવના શ્રીમંજે જ બોલાતા "દ્વા"માં લે છે. પણ અમરત્યને એ પ્રમાણ ખપતું લાગતું નથી. આમ એક બાજુ શાંખરીને ન ત્યજવાનો વિશ્વરથનો સંકલ્પ ને બીજી બાજુ શાંખરીત્યાગ ન થાય તો પ્રાણત્યાગ કરવાનો અમરત્યનો સંકલ્પ છે-એ વિષય પરિસ્થિતિમાં, સંઘર્ષભૂમાં, નિરાખ વિષયની ઝલક છે.

આ વિષય પરિસ્થિતિનો, આર્થત્વના અધિકારભેદનો, ઉકેલ કરી શકે એવું એક પાત્ર નાટ્યકારે પ્રયોજ્યું છે. તે છે લોપામુદ્રા, અમરત્યને લોપામુદ્રા પરત્વે હિંસાનીતા જ નહિ, તિરસ્કાર છે તેપણ લોપામુદ્રા તેવું હૃદય જીતી, સુખમ ઉકેલની શ્રદ્ધા સેવે છે. અમરત્યને એ જીતે છે, પરંતુ પરિસ્થિતિનો ઉકેલ લાવી શકતી નથી-જન્મભેદ લેખાતા અધિકારભેદનું નિરસન થતું નથી.

આ રીતે નાટ્યકારે સત્ય અને ઋતના પરિસ્થિતિની શક્યતા હયામાં આલેખી છે. એ શક્યતાનો વિશ્વરથ દ્રષ્ટા છે, લોપામુદ્રા પણ. અને પ્રતિપક્ષે એવા પરિસ્થિતિની શક્યતામાં ન માનતા અમરત્ય અને વસિષ્ઠાદિ પાત્રોની પ્રયોજના કરવામાં આવી છે. એ બે યત્ને સંઘર્ષભૂમાં લાવી કર્તાએ પોતાના વિષયને સરસ હિંસા આપ્યો છે. આટલે સુધીના નાટકમાં ("શાંખર કન્યા" અને "દેવે દીધેલી"માં) આ વિષય કેવો વિલસે છે તે જોઈએ. હૃદિષ્ટ બાવના નિરૂપણ અથે નિયોજિત ઈતિહાસમાં, વિશ્વરથ અને શાંખરીનું હામ્પત્ય, અમરત્ય વિરુદ્ધ વિશ્વરથનો સંકલ્પ અને સવિતાના શ્રીમંજે શાંખરીનો આર્થા તરીકેનો સ્વીકાર એ પ્રસંગો તથા લોપામુદ્રાનું

પાત્ર, અતિ મહત્તરનાં છે. એક બાજુ ભરત, તાત્ત્વ આદિનું બનેલું આપકૃત અને બીજી બાજુ શંખરનું દરયુક્ત-એ બે કુલની અને તેમની વચ્ચે ચાલતા યુદ્ધની આત્મેષના તથા શંખરીના મદિથી તરીકેના વિશ્વરથના સ્ત્રીકારથી ભરત, તાત્ત્વ અદિ વચ્ચે જાગેલો આતરકલદ અને વિશ્વરથ પરત્વેની ભરતોની સ્વામીભક્તિમાં આવેલું શૈયિલ્ય પણ, વિષયપુષ્ટિના પ્રયોજનથી યોગ્યેલાં છે.

વિશ્વરથ પરત્વેનાં બહુ કારણ

વિશ્વરથે શંખરી જોડે ધરસંસાર માંડ્યો તેનું મૂળ કારણ શું? શંખરીમાં સત્ય, રત્નેશ, શુદ્ધિ, યત્ન આદિના દર્શને સદાજ હિંમવતો નિર્બીજ પ્રેમ કે બીજું કશું? કર્તાએ “અનુસંધાન”માં એવું કારણ આપ્યું છે કે વિશ્વરથ શંખરના મદમાં કેદી છે, એણે “છૂટવાની આશાને અભાવે, ઉઘા શંખરી જોડે ધરસંસાર માંડ્યો છે.” તો પ્રશ્ન એ છે કે એ જ વિશ્વરથના આર્થકુલનો, અને તે પણ કળિકાળનો, સાધારણ સલામતી પણ વરસેકની કે વો રમતમાં સદી લે છે તો વિશ્વરથ, કે જેનામાં વિશ્વામિત્ર યવાની રહિત છે તે, આમ એક માસમાં જ આરા છોડી, ધરસંસાર માંડી બેસે એ કેમ બને? આ શંકાને દગલી આગળ ચાલીએ. “અનુસંધાન”માં નાટ્યકારે જે કારણ આપ્યું છે તેનાથી મિત્ર કારણ નાટકમાં આતેખ યું છે. વિશ્વરથ સોપાનુદાને કહે છે “બ્રમવતી! બ્રમવતી! હું શું કરું! એ છોકરી કારાવાસમાં પણ મને જ પરા દેતી નથી. મેં એની સામે દષ્ટિ નાખી નહોતી, છતાં એ આવીને મારા પગ આગળ સૂતી તમે માન્યો નહો, પણ અનિચ્છાએ દવાની ખાતર, મારે એનો સ્ત્રીકાર કરવો પડ્યો” ત્યારે વિશ્વરથ અનિચ્છાએ દવાની ખાતર શંખરીને પરણ્યો છે, લેખક કહે છે તે કારણે નહિ; ઉઘામાં થયેલ કાઈ ગુણુવા દર્શને પણ નહિ. અનિચ્છાએ દવાની ખાતર બસે એ શંખરીને પરણ્યો, પરંતુ પાછળથી દગલે આવીએમાં દુઃખાપ્ય એવાં શુદ્ધ અને રત્નેશનો શંખરીના વ્યવહારમાં અનુભવ થયે એનો પોતાનો શંખરી પરત્વેનો વ્યવહાર, યવો જોઈએ તેમ, પ્રેમ-

૧. વિશ્વરથ કારાવાસમાંથી વિમુક્ત થાય છે તે પણ, બેએક માસે, ઉઘાને પુત્રપ્રાપ્તિ પામ્ય છે. એટલે કેશમાંથી વિમુક્ત થયો તેના સાતેક માસ પૂર્વે એ પરણ્યો હોવો જોઈએ. આ માસ એ કેદમાં રહે છે. એટલે આરા છોડી તે એક માસમાં જ.

પ્રત્યેના વિશ્વરથના ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમપૂર્વક બવદારને અનુસક્ષીને એના શાન્તરી સાથેના બવદારનો વિચાર કરીએ તો એથી શંકા રહે છે કે આર્ષશ્રેષ્ઠ વિશ્વરથના હૃદયમાં જિંડે જિંડે ક્યક પેશે અધિકારભિન્નતાનો અનૃત બાવ પ્રચ્છલ વસે છે કસાદેવનું પરિણામ પ્રેમે જનથી કેટલું વિપરીત આપ્યું ?

સરસ કાલનિયે જન

ગુરુસંકલ્પથી વિરુદ્ધ વિશ્વરથનો જે સંકલ્પ છે તેની આત્મેખતા, શ્રી. મુનશીએ આમ નો સજ્જતાથી કરી છે. જેમની આજ્ઞા સર્વદા-સર્વથા શિરસાવંધ એવા ગુરુની વાણી અને હુદ્દિમાં એ ઝડપનો અગાધ જુએ છે, ગુરુનો કોપ વહોરે છે, તત્સુઓ જોડે વેર ધરી એમયને અવગણે છે, પોતાની ઘોળ મા પ્રાણ ત્યજશે તેને એક રાત્ર માત્ર મણી માટે છે, ભરતો પદબ્રહ્મ કરે માટે સંકલ્પ છોડવો તેને એક રાત્ર્યમોહ માત્ર લેખે છે. સંકલ્પમાં દહ રહેવામાં એને યત્કિંચિત્ત યે માત્રસ્વયં થયો નથી. અને કેટલી બધી તરિત ગતિથી, શ્રી મુનશી પરિસ્થિતિને વિષમ બનાવે છે ! શાન્તરી આપી દેતાની અગરત્યે આજ્ઞા કરી એ જ દિવસે બપોરે તત્સુઓમાં ભરતો પ્રતિ વેગભાવના, વિશ્વરથ પ્રત્યેની ભગ્નોત્તી સ્વામીભક્તિમાં રૈયિદ્ય, વસિષ્ઠને કોપ આદિ આલેખ્યું છે. દળતા બપોરે તો ગુરુદેવે, આજ્ઞા વિશ્વરથ ન પળે તો પ્રાણ ત્યજવાનો સંકલ્પ કર્યો છે, અથી વિશ્વરથનું મનોમંથન હિતકટ બને છે, તેનો સંકલ્પ વધુ દહ થય છે, સર્વતાનું ઉદ્દાપન કરી શાન્તરી આપો હોવાનું પ્રમણ્ણ મેળવી લે છે. આ બધું મપોરથી સાંજ સુધીના ત્રણમાર કલાકમાં બની જાય છે. આવતી કાલના સૂર્યોદય પહેલાં આ વિષમ પરિસ્થિતિનો ઉકેલ, માત્ર રાત્ર બાકી છે તેમાં જ, કેજી લાવી શકે ! હૃદયે તથા વારીને આશના વસિષ્ઠ પાસે એ અપેક્ષા સેવવી જ વૃષા. એકમાત્ર શાપામુદા પ્રતિ દષ્ટિ જાય છે-માવકની ને પત્રાની. અગરત્ય મટે એને પ્રણયલાવ છે, વિશ્વરથને એ પોતાનો અને અગરત્યનો માનસપુત્ર લેખે છે; આથી સાંજે એ દિવેદાસને કહે છે પણ ખરી, “મારા પિતૃઓના શપથ કઈને કહું છું કે હું જીવતી છું ત્યાં સુધી જેમાંથી એકેનેય હું ધરું કરવા દેવાની નથી” અને ખરેખર, મધરાતે તો, અ.જ કેટલા યે વખતથી આરહેલના

સર્વજ્ઞ અને નિમગ્ન

માનસી

કરતા વિમુખ અગરત્યને અભિમુખ જ નહિ, વિવશ બનાવી છતી લે છે.
એનો પ્રેમ સફળ થાય છે, બપોરથી તે મધ્યગન સુખીના તાર કલાકના
સંપાત્તું ફેરવું બધું વાતુ શ્રી મુનશીએ પ્રયોજ્યું છે ! કાળનિયોજનનું
આ સરસ દર્શાવ છે.

—અપૂર્ણ

ગિરધરલાલ શેઠ (પોહિયરી)

સાધકની દષ્ટિએ

મારા રાજ્ય, મારા આત્મદેવ, તું જ્યોતિર્ભવ છે.

ભૂખર વાયરા અડે તો વાયરા પોતે પરતાય એવા અમર રસાયણોથી
તારા સિંહાસનને રસી લે. માથે દિમાકય તૂટી પડે તો એના પાયા ન
ડે એ એકું અચળ એને જોઈય.

પછી તું એના પર બેસ ને ધ્રુવ રાજ્ય કર.

તારા મુગટમાં નવલખ તારાઓ જડ્યા છે એટલું બસ નથી. તારા
પગની પાનીઓમાંથી અમૃતસાગર ઝરે તેનું પાન કરી પૃથ્વી અવરિચત
રાસે ફૂલે એ પણ જરૂરી છે.

તું જ્યોતિર્ભવ રહે એ બસ નથી. તારું અમરત્વ અહીં પણ
પ્રગટ કર.

તું નખશિખ સ્વયં ચિદાનંદ. તારા સહસ રાજ્યને સફળ રીતે
ચિદાનંદની મખલખ લદાણી કર.

માટીના આ મુખમાં સરજ ચાંદાનાં તેજ બર. માટીના આ હાથ-
પગમાં દિમાકયની સક્રમતા મૂક.

માટીના દેહમાં ચિદાનંદ તું પોતે તારા હાથીથોડા અપ્રતિબંધ બેસાવ.

મારા રાગ, તું ખેલ ને તારી પ્રજાને ખેલાવ.

પ્રહલ્દને જોળામાં લઈ હોળી જળવા બેડી. હોળી જળી મર્ધ, પ્રહલ્દ છવતો રણી.

એમ છવને જોળામાં લેઈ સંસાર જળવા બેડો છે.

છવ હીગરશે સંસાર જળી જશે.

ક્યારે ? આજે કે યુગે પછી ?

એ તો શું કહેવાય ! જેવી લાગ.

જરાજર લાગી હશે તો આજે. ટપૂસ ટપૂસ તણખલા નાખ્યે જળતી હશે તો યુગે પછી.

દેવતા દૂંઠા ચન્દ ! કેવી સાચી વાત !

“સૌથી પ્રથમ તું જની જા; ખીજને રહેવા દે.”

નવ્વાણું લાખ નવ્વાણું હજારથી વેપર ના માંડ, પૂરા કરોડ થવા દે.

ચિદાનંદ વરસવા દે. તારી રગેરમ ભરાવા દે.

અમરતાના પુત્ર ! અમરતાની આપમેળે દીશીઓ ફૂટવા દે.

પ્રજુને વિસસવા દે. અમરતા અંગેઅંગ છલકવા દે.

અમરતાના પુત્ર ! અમરતાના પુત્ર !.....

...જધું તારી અમરતાના હાથમાં છોડી દે.

ભગવાન.

જોખીઓ જલ ભરવા નહોતી નીકળતી ખેડો તો બદાનાં હતાં.

તારા હૈવાના સાગરમાં એમના કોહા જુગ્મવા આવતી, તારી આંખોના ફૂવાનાં અમૃત પીવા આવતી.

એ કલા હું શીખ્યો છું.

આજથી હું પણ તારા સાગરમાં રનાન કરવા આવીશ. તારા અમૃત જળ ભરવા મારો કોઠો તારા ફૂવામાં ફરસીશ.

હે આનંદજન.

હેવો ફૂવો, હેવાં બેડાં! હેવો સમર, હેવાં રનાન!

મને રૂંવે રૂંવે રોગ થયો છે. તમને મરી પડે કેમ બેસાડું!

મારા સંસારી ભાવ જીડી ગયા છે. હું મડદું તમને કેમ કરી આવડાડું!

સ્વાર્થમાં સિદ્ધ નથી. પરમાર્થમાં સિદ્ધ નથી. સાધક છું. તમને સ્વાર્થસિદ્ધોને મારી પાસે બેસાડી કેમ બગાડું!

પરમાર્થસિદ્ધિના અભાવે આવેલા મારા તાવની વરાળથી તમને કેમ દગાડું!

મને રૂંવે રૂંવે રોગ થયો છે. તમને નીરોગીઓને મારી પાસે ના બેસાડું. ના ખસો તો કંડા મારીને ખસેડું.

સોનાખાટે સૂરાને, હીરાખાટે બેસાડાને, નિજ મોરવની ગાથા સમજે તેને હું ના નમું.

જેના જીવનમાં યુગપદ્ સદસ્ય સૂર્ય જીગ્યા હોય તેને નમું.

પરનો શોભાળ્યો શોભે તેને ગમાર ગણું.

અને ખીલ પર આટલો કડક મનાર મારી જાત પર એળ ચોક્કી-પહેરા મરું ને લીધેલાં મન એવાં અદા મરું કે મારા અભિમાનની રાખનાં તેજ જોષ ખુદ સૂરજ કહે:

લાજ મરું. લાજ મરું.

સોનાખાટ ને હીરાખાટ સંસારીને ગદ્દ મૂલનાં.

વહાલાની વાટ લે તેને?

પગના તગિયાની ધૂળ સમાં.

હે ભગવાન.

મને બનાવટી કશું ગમતું નથી. જનાવટી મોતી આનંદ આપતાં નથી.

છતાં બસે, તને ગમતું હોય તો તે બધું રાખ. પણ બનાવટી માણસ, માણસનું બનાવટી જીવન હવે હું ના સાંખ.

તેનો જલદી અંત આણી દે.

પ્રત્યેક દેહમાં ફેલાસ છે, લંકા છે.

મા.

કેસાસ પર તું રહે ને સંકામાં રાવણ રહે એ મારે નથી લોકેશ્વર.
તું નીચે જીતર રાવણને માર. સંકાને બાળ.

મારી સંકામાં સિવસિંગની રચાપના કર. સિવ વિના સોનાની ધૂળ-
વાળી સંકા અને નકામી છે. ધૂળના સિવવાળાં અને અનંદદ વિશેષ ખારી છે.

મા.

તારી તેજની તરવાર વીંઝ. રાવણને રેંસ. અને ઉપર ખેંચ ને તું
નીચે આવ;

મા.

સંકાનો દેહ બાળા તેની ધૂળમાંથી તારે રહેવા સાધક નગરી ઉપજાવ.
એ નથી નગરીના ગદ પર તારી દહેરી ને સિવની ધજા રથાપ.

તારી અંતઃગૂઢ શક્તિનો હવે ધૂળને પણ પરચો આપ.

પરચો આપ. આપ.

અજ્ઞાન અને જ્ઞાન એમાં વિશેષ બળિયું હોય ?

જ્ઞાન ! ના.

પૃથ્વી પર અનેક આત્મજ્ઞાની થયા. રામ કૃષ્ણ બુદ્ધ જેવા અવતારો
આવી ગયા.

જો જ્ઞાન બળિયું હોય તો અત્યાર સુધી હજુ પૃથ્વી પરના અજ્ઞાનને
કોઈ મદાન કેમ નથી કરી શક્યું ?

અજ્ઞાનના લોહિયા પથ્થર કૂટાયા છે તો કોશને ય જોખા પડ્યા છે.

અજ્ઞાન અને જ્ઞાન, વિદ્યા, અને અવિદ્યા, એક સત્તાવ અને અનેક
અનેક વ્યક્તિભાવ જો પરસ્પર લડશે તો કોઈ નહિ જીતે. જો એકમાં
બીજું પોતાનું સ્વરૂપ દેખશે તો જાને જીતશે. ને લીલાલહેર કરશે.

અસ્તિત્વના ઉપલા છેડાથી નીચલો છેડો કે નીચલા છેડાથી ઉપલો
છેડો સમારે વિશેષ બળવાન નથી. જને સરખા બળવાન છે.

મનુષ્યે મનુષ્યત્વ શોભાવવા આ બંને છેડાનો તાગ લેવો પડશે.
બંને છેડાનો તાગ લેવો પડશે.

વિજયરાયને વિવેચનવિદ્યાના પ્રશ્ન પૂછીએ તો એના ઉત્તર દેવામાં એ
માનસદિત ઉત્તીર્ણ થાય. પણ નાચવિદ્યા કે ગાનવિદ્યાના પ્રશ્ન પૂછીએ તો
એ ધમડકો વાળે કે બીજું કંઈ !

અનભિગ્નને પ્રશ્ન પૂછવા શા !

અનભિગ્ને જવાબ વાળવા શા !

જ્ઞાતાને મત હોય. બેધક બોલવાનું હોય. અનભિગ્નના સંશય કહેવાય.
અનભિગ્નનું જ્ઞાન ન કહેવાય.

સંશયનાં વ્યાખ્યાન, સંશયના પ્રચાર હોય ? જુદા બંને નિરીક્ષરવાદ
બોધે. પણ જુદા જો બોધે છે તેમાંના તલમાત્રના પણ એ અનભિગ્ન નથી.

જો બોધવું હોય તે જુદા જોમ બોધો.

જ્ઞાન બોધો. સંશય ના બોધશો.

જ્ઞાન સાંભળો અને દિલમાં ઘૂંટો. કોઈના સંશય નાં ઘૂંટશો.

ભગવદનુચ્છેદ એ શી ચીજ છે અને એનાં શાં પરિણામ છે એ પ્રશ્ન
કોને પૂછવો અને કોને ના પૂછવો એ હવે તમારે શોધી લેવાનું રહે છે.

સાહિત્ય એટલે, એના વિશાળ અર્થમાં, મહાપુરુષોના ચિત્ત પર સર્વ
પ્રકારની બાહ્ય સૃષ્ટિએ જે સંસ્કારો પાડ્યા હોય અને એ સંસ્કારો પર એ
મહાપુરુષોએ જે વિચારો કરેલા હોય, તેની ગોંધ છે.—વૈદરેઈલ્ડ : (ભાષાન્તર,
વિદ્યનાથ મ. ભટ્ટ)

અ ર સ્વ તી ના

મંગલાયતન-

માં અશોકા ને શોકા

સ તરમું સાહિત્યસંમેલન અબધું આબધું ને ગયું ય તે. હવે તો એના સંસ્કાર, રમરણે, કેંક અસંતોષ ને કેંક સિદ્ધિઓ-ને કાંઈ શેષ સ્વરૂપે રહ્યાં હોય તે-પાથી જ તેનું મૂલ અંકગણવું. પહેલપ્રથમ તો એની અતિ ટૂંકમુદતી જાહેરાતે જ સૌને આલ્પમાં નાંખ્યા ને તે પછી યે, ઘડીપણ જ કાંઈ એવાં હશે કે એનાં મહુરત ઉપર મહુરત દરતાં જ ગયાં! સાચું થયું કે ઈ. સ. '૪૬ની જાન્યુની ૧૫-૧૬-૧૭ તારીખો અફર રહી. ઉપરાષ્ટ્રપરી પસંદાતી જતી એની તારીખોને કારણે, પ્રજામાં જાહેર કન્યા મુજબ નાતાલમાં સાહિત્યકારોનું ને સાહિત્યરસિકોનું જે મોટું જૂથ જૂનાગઢ આવી શકત તે આવતું અટકી ગયું, તેનો વસવસો તો ત્યાં આવેલા સૌના રક્ષમાં પણ ઓટ આપી ગયો. વધુમાં, દર વખત પ્રમુખની જે રીતે વરણી થાય છે તેને ય કેંક વટી જઈને, બધું બંધ બારણે નહીં ક્યો પછી પ્રમુખની વરણીનો જે કદંબો દેખાય થયો, તે વીણાપાણિ ચપૂરવાહિની સરસ્વતીના મંગલાયતનમાં તો શોભારૂપ નહોતું જ. શ્રી. મુનશીની ચોખ્ખતા માટે કે વરણી માટે કશું કહેવાનું ન હોય. પણ કેટલાંક સંગીન સચનો પાધરાં ફીડી જ ગયાં ને વિરોધ કરનાર વ્યક્તિઓએ પણ આખરે સર્વાનુમતે શ્રી. મુનશીની વરણી કરી ને અજબ પ્રસંગ જે સાબુપણ ને સૌજન્યથી ઉઠેલાયો, છાપાઓ પણ આ ખીનાયી વડે છતાં અદમ જળવી ચૂપ રહ્યાં, એ ઘટનામાં મુજરાતની મુશ્કેલી ને ઉદારતા જે રીતે છતાં થયાં તેને સાહિત્યપરિપક્વના સંચાલકો રખે બૂલે!

એ નિબંધો એકીથાસે : ૧૪માગીય વ્યાખ્યાનો

આમ આ સંમેલનમાં બહુ એકાએક ઊભડક ને રીને થયું તેનું ખીલું શોચજનક પરિણામ એ આવ્યું કે, નિબંધો મોકલવાનો હિસાબ ને સગમમ મરી પરવાર્થી જેવો છે, તે પણ અનિર્મદ બની મયો. છતાંયે સારી જેવી સંખ્યામાં નિબંધો આવ્યા હતા એ સદ્ભાવ્ય. પણ ફોડદેડમાં ને નિબંધો મોકલવા ને સ્વીકારવા તેમાંના કેટલાક નિબંધોથી તો તેના લખનારને ખુદનેય અસતોષ હતો. પણ એ બિચારા કરે શું? “આટા તોલ, તવી જલતી દય,”—એવું હોય ત્યાં ખીલું થાય પણ શું? ને તોયે નમાંયાં નખાયાં રજળતાં છોડે જેવા નિબંધો એ દિવસના ધમધમટિયા સંમેલન-કાર્યક્રમમાં રખડી જ પડ્યા! શ્રી. કે. કા. રા.શ્રી ને શ્રી. મંજુલાલ મગનમુકરે એકીથાસે એમના નિબંધો વાંચ્યા ત્યાં તો થયું; થાંપ દવાઈ તે આખર લગી દખાવણી જ રહી! સંમેલનમાં ન તો નિબંધો વંચાય, ન સાર પણ રજૂ થાય, ન છપાય, ત્યારે સંમેલનની દૃષ્ટિએ તો એ જાતમૃત જ ઠેની! પણ એટલું જ કેમ? બારે મોટા દેખાવ કરીને, અલગત ઉચ્ચ ભાવનાથી, આ સંમેલનમાં તો સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, કલા ઉપરાંત શિક્ષણ તથા સંગીતના વિભાગ પણ રખાયેલા. પરિણામે કાચી તૈયારીને કારણે કેટલાક વિભાગી પ્રમુખોનાં વ્યાખ્યાન તો લખવા ખાતર લખાયાં હોય, લખતાં હાંફ ચડી હોય ને નહુટકે લખાયાં હોય એવાંય બની ગયાં. વિજ્ઞાન-વિભાગના પ્રમુખ શ્રી. રમણલાલ સોહનું વ્યાખ્યાન મુદાસર ને મગનું હતું. પણ એમને ધ કહેવું પડેલું કે ‘ભાઈ! જરા બે મદિના નેટલી તો મહેનલ આપો આવડા ટૂંકા-પંદર દીના-ગાળામાં તો શું લખાય ને કેવુંકે લખાય!’ એટલે અત્યાર સુધી એટલો સંતોષે લેવાનો કે સંમેલન બંધે સમયો બની ગયું હોય, પણ પ્રમુખોનાં વ્યાખ્યાનો ને કેટલાક મૂલ્યવાન નિબંધો:—કંઈ નહીં તો એટલી તો એની ફલશ્રુતિ યા ફલાવણિ છે! પણ હવે તો તેમાંયે તૂટ પડતી દીસે છે. આ સંમેલનમાં યએલાં વિભાગી પ્રમુખોનાં વ્યાખ્યાનમાંથી સર્વોત્તમ કદાચ શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીનું હતું; બે કે ત્રિજ્ઞાનના પ્રમુખનું તથા કવાવિભાગના પ્રમુખ શ્રી. અદિવાસીનું વ્યાખ્યાન પણ સંતોષપદ તો હતું જ. છતાં શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદના વ્યાખ્યાન અંગે પણ અવ્યાસીઓના મનમાં તો રહી ગયું કે, આનંદને બદલે ‘અનુભાવના’ નામે રસાસ્વાદ કે ભાવાસ્વાદની

જે નૃપનાથ વિચારસરણિ રજૂ થઈ, તેને જ વ્યાખ્યાના સાક્ષત જળગી રહ્યા હોત તો મત સંમેલનના પ્રમુખ શ્રી રામનારાયણ પાઠકના વ્યાખ્યાન જોઈને જ અણમૂલ આ વ્યાખ્યાન જન્યું હોત. જો કે એમના સમય વિચાર્યકમાંથી એકે ય મુદ્દાનું વા તે પરત્વે તેમની રસાન્વિત વિચારણાનું મહત્ત્વ કે સામંજસ્ય ઓછું નહોતું. પણ 'અનુભાવના'નો જે પહેલો તાર નીકળ્યો-ધણે મજબૂત, ધણે સફળ, ધણે સુંદર-તે જ વખતરૂપે રહ્યો હોત તો કે છતાં વ્યાખ્યાનનો અંતમામ તો જાણી રીતે મહત્ત્વનો મણક વેષા છે. "કું કવિને સ્મરણ કરાવું છું કે આ સો વર્ષનો ભારતનો ઇતિહાસ તો દસ મહાભારત સખાવે એવડો છે. આ માંધાઈનું બચ્ન મૂલ્ય નં.મચિર.જને કેલાવે ને સાત સમુદ્ર ગાય એવું કવિગમયું" છે ખીજસના, ભીજણના, બજાનકતા, ફૂરતા, નીચતા, સ્વર્થ અને વિલાસ સામે હૃદય ખાનવના સત્ય ને સંધ્યમ ઝંઝૂમી રહ્યાં છે. એક ઈશ્વરમુક્તના વધ નિમિત્તે રામાયણ પ્રકટયુંઃ લાખ લાખ કુટુંબ દાગી રહ્યાં છે ને કેઈ મહાકવિનો કંઈ નહિ ખૂસે!"-આ વાણીનો ઘોષ તો હજીય વીસગતો નથી. જાણે અ.પ.જા આ વિવેચક પણ કંઈ જાની ગયા હોય એવો રમણીય ને ભાવનારન્ત એનો અન્તમામ છે.

પ્રમુખ-વ્યાખ્યાનના ગુણદોષ

સંમેલનના પ્રમુખ શ્રી કનેલાલાલ મુનશીનું વ્યાખ્યાન, જેમાં સંકુચિત ભાષાવાદનું લય-ચાતોની, મુંઝઈ તેમજ ખીખું રચણો વિશેની પડાપડીની, મહા-ભૂમીઓની હુમુદ્ધ સ્પર્ધાની, ને ગુજાતના સીમાસંરક્ષણની તથા મહાગુજાતની ચર્ચા ઐતિહાસિક ભાષનાત્મક દૃષ્ટિએ કરી છે, તેમાં કેટલીક રહીયોઃ પૂર્ણ પ્રતીતિજનક ન લાગે તોયે એ પૂર્વાર્ધ એમના સામર્થ્યનું, વિચરના ગાંભીર્યનું ને મહત્ત્વનું ભન તો કરાવે છેજ એ પૂર્વાર્ધમાં નરી સાહિત્યિક ચર્ચા નથી. પણ સાહિત્યપરિષદ ને એનું સંમેલન છાંત ગુજરાતથી, તેના નવવિધાનકાળે થઈ રહેલા અવસ્થેદનથી અજગાં પંચુ રી રીતે રહી શકે? એ ચર્ચા એ દૃષ્ટિએ સમયસરની ને સમર્થ પણ હતી, જો કે પેઠેનું ને પાટણ બને 'પતન'ના અપભ્રંશ એ કદાચ ચિંત્ય મણક. પ્રતિધાન (પુગ) પ.થી પેઠણ વધુ સંજવિત નથી લાંબતુ... એમના વ્યાખ્યાનનો ઉત્તરાર્ધ એની એ તાંત પર સરસતાના ગીતને, આદ્યપતો હતો.

‘થોડાંક રસદર્શનો’માં એમણે જે કંઈ છે તેથી વિશેષ કરી એમાં ના હતું. પણ કેટલાંક વિદ્વાનો તો બ્રમચૂલક ગણવા પડે; જેમ કે કાન્ત, કયાપી, બળવન્ત. આ વગેરે “નિર્મળ વાતાવરણવાળી ભૂમિમાં જન્મ્યા હોત તો... સરસતાનું એમનું દર્શન વધારે અદ્ભુત થાત” આમ કલાનો શો અર્થ ? ને વાનવરણ કે તાં વધુ મહત્ત્વ પ્રતિષ્ઠાનું નથી ? પણ સંસ્કૃતિ એમને મન તો સો વસાઈ જ્ઞાનમાં સ-સના એટલી છે એન કોણ કહેશે ? તે જ રીતે નાનલાસનું સૌન્દર્યદર્શન “માત્ર વાણીવિલાસમાં જ વિરામ પામ્યું” એમ કહેવું, હેઠ ૧૯૦૫થી સ સતાનું દર્શન (વળી પાછી સ સત ૧) એમને દુષ્પ્રાપ્ય થયું એમ કહેવું, વા “ગાંધીજી જેવા વિશાંધ ઉપદેશકની પ્રત્યક્ષ અસરે સારવનદર્શન કહેવું કયું છે” એમ કહેવું, એ અસત્ય નહિ તો યે અર્ધગત્ય જ ગણાય. માટે જ આવાં અણીઆળાં પણ આભાસી વિદ્વાનોનો જન્મદાતા એમનો સ-સનાનો સિદ્ધાન્ત એકરંગી ને દેથી અમત્ય હંવા નિર્માણ છે ... સ્વાગતપ્રમુખ શ્રી રામજીદાસ ગાંધીનું લાયણ બોલવે આકર્ષક પણ પાંચવે આડંબરી હતું છતાં એકંદરે સંતોષક હતું. પણ એમણે યે સાહિત્ય વિશે પત્રકારી પ્રવૃત્તિ વિશે, સાહિત્યપરિષદ વિશે, એમના વિચારો જૂઠાં કર્યા હોય તો ?

મુદ્રણ ખર્ચા : કરાવે ટપોટપ

આ બાબતો જે રીતે છપાય તે વિશે પણ કચવાટ ચઢી ગયો. સાહિત્ય સંમેલનના વ્યાસપીઠ ૫-થી રજૂ થતાં વ્યાખ્યાનોમાં આટલી બધી અશુદ્ધિઓ ? અશુદ્ધ વાક્ય ચનાઓ, આટઆટલા મુદ્રણદોષો તથા અનાયરથા, પિત્તવર્ણા, ચમત્કારક; ચિત્રરમરણીય, વીતીર્ણ, આદવાહન, અંતર્ધ્વાન, સંક્ષિપ્તમાં, સતત. અગમતા જેવા લાપાદોષો લાપાશુદ્ધિ ને કોય મટે મથતા આપણે જ ચલાવી લેશું ?

હવેખત થાય છે તેમ ટપેટપ આ સંમેલનમાં ય દસ-અગિયાર હંમેશા પસાર થવા આર્માન ધણુ તો પછી ઠરી જ. જાય છે ! પહેલા ક તપાં વિશ્વવંદ વિભૂતિ મ લમજીની હત્યા અંગે તથા ખીજામાં વિખ્યાત સાહિત્યકારો વગેરેનાં અવ લન અંગે શેક વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો હતો. તે ઉપરાંત પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણમાં મોટાભાઈ એને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં

રાષ્ટ્રભાષાને જ માધ્યમ તરીકે પ્રયોજવાનો ઠગવ બહુમતે પસાર થયો હતો. આ મહત્વના ઠગવ પરત્વે જળરી રસાકસી જળી હતી, ને પુરોગામી વક્તા શ્રી દેવરભાઈ તથા શ્રી સામગ્રદાસ ગાંધી, શ્રી મુનશી, ડો. યાસિક વગેરે વક્તાઓના પ્રભાવે ઠગવ અદ્દમનીયી પસાર થયો હતો. વિગેધપક્ષેથી શ્રી વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદી તથા શ્રી રવિચંદ્ર જોષી તેમજ ઇન- સાહિત્યસેવકો બોધ્યા હતા-પરિણામે ઓતાગચુની બુદ્ધિશક્તિ ઠસે તેવી મળતી ચર્ચાસભા આ ઠગવ અંગે રચાઈ ગઈ હતી. સમસ્ત ભારતના હિતની દૃષ્ટિએ વિશ્વવિદ્યાલયની ઊર્ધ્વમુખી વિશાળતાની દૃષ્ટિએ, સમય ભારતનાં વિશ્વ-વિદ્યાલયો એક માધ્યમ દ્વારા અનુચ્યૂત થતી એકતાની દૃષ્ટિએ, પ્રાંતીય વૈભવતય તથા માતૃભાષાના માધ્યમથી આવતી પંખિતતા ઘણવાની દૃષ્ટિએ, આ ઠગવ સામે બંને કાંઈ કહેવાનું હોય 'પશુ' આમ' થશે તો માતૃભાષાનો વિકાસ રૂંધાઈ જશે, માધ્યમ તો માતૃભાષા હોય 'એ જ રાજાવિક એમ આનનાઓનો પક્ષ રમસ્ત હિંદમાં નાનાસુના' નથી. એ મત પશુ વગ્નદાઝ ને પ્રામાણિક છે. છતાં ભારતના હિતની દૃષ્ટિએ આ ઠગવ બહુમતે પસાર થયો તેથી ગુજરાત બીજા પ્રાંતો કરતાં વધુ ભાવનાશીલ ને હિંદુ છે, એમ તો ગણ્યો. બાકી તદુપરાંત પગિદ તંત્રી પારિભાષિક રાષ્ટ્ર તૈયાર કરવાનું વિશે, ગુજરાતી લિપિના 'નાગરીકરણ' વિશે, તથા તરસિલ મહેતા તથા ભગવાનલાલ ઈંદુના રમાઝક વિશે, 'સૌ' ધ્રુ-ધ્રુધનમંડળને અનિવંદન આપવા વિશે, તથા 'ગુજરાતનાં મોટાંક' અંગે સમિતિની રચાવના વિશે, તથા એંશી વર્ષ પૂરું કરતાં બે 'કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ અવેરીને એમની સુદીપ' સેવાઓ માટે 'અનિવંદન આપવા' વિશે ઠગવો પસાર થયા હતા.

ચોક્કા ઉપ-કાર્યક્રમો

આ ઉપરાંત આ સંમેલનમાં બીજા બે કાર્યક્રમો-યોગ્યતા હતા- કવિસંમેલન ને કુશાલરો અર્થાત્તીન ગુજરાતી કરતા ને કવિઓને તથા રસોધુ જનતા-એતી ને મિલન ભોમ અહીં જોતી થઈ હતી તે આ કવિ-સંમેલનનો સૌથી મુખ્ય ને સુખદ અંગ હતો. બંને કાર્યક્રમોમાં કેટલાંક દાસ્યપુત્ર કાવ્યો પણ રજૂ થયાં હતાં. અલગત સંમેલનમાં નહિ આવેલા પણ જાણીતા કવિઓની ગે-હાજરી તો સૌને સાલતી હતી; પણ શ્રી.

બાદનાં પછુને પ્રમુખપદે પચાસસાઠ કવિઓનું સમેલન મળતી રીતે યોજાઈ ગયું. શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા આટલે વર્ષે ફરીને સા. પ સં. માં આવ્યા ને એમણે કવિમંડલનમાં ભાગ લીધો એ એક મોટું આકર્ષણ હતું. રાત્રે મંડળગરોના મુશાયરામાં શ્રી રાવદાસી માંડીને અનેક જાણીતા શાયર ગિરાદરો આવ્યા હતા. એમાં પછુ રંગ જગરો જામ્યો.

શ્રી લીધારતી મુનશીએ 'જેનું' ન એમના વ્યાખ્યાનથી 'કર્મ' હતું તે કલાપ્રદર્શન હતું તો ઘણું નાનકડું એમાં શ્રમ ઠીક ઠીક સેવાયો હતો છતાં વ્યવસ્થા નિયોજનનો અભાવ ઉદાવળની નિશાનીરૂપ જણાતો હતો. પરંતુ સોરઠ દેશના એમાંથી મળતી અનેકવિષ્ણુપિંજન ને શ્રી મુનશીની નવકથાઓનાં શ્રી રવિભાર્ગ રાવળે છેવેલાં ચિત્રો એટલું ખાસ આકર્ષક હતું. રંજનકાર્યક્રમ એકંદરે ઠીક હતો જો કે એનો કશો જરા જૂનાગઢ લઈ રાખ્યું નહિ, કેમ કે પોતપોતાને રાજકોટનાં કલાકારોએ જ એમાં મુખ્ય કામ કર્યું હતું રાજકોટના સોળમા સંમેલનમાં સ્વ. મેદાણીએ 'જેનાં ભાપૂર વખાણ કરેલાં તે દીપણીએનો કાર્યક્રમ અહીં પણ હતો. પણ દીપણીઓના અભિનયગીતમાં પાવડું પેસી ગયું પેલું ફિલ્મસંગીત એણે આ કાર્યક્રમને દૂધી નાંખ્યો. અફસોસ !

શ્રીજી ને હેલો દિવસ તો 'જય સોમનાથ'ના પર્યટનનો હતો. 'જયસોમનાથ' જતા છેલાં શ્રી જામસાહેબનો યએલો સ્વાગતવિધિ, ચોરવાડમાં જામસાહેબને તથા શ્રી મુનશીને માનપત્રોનું ચરેલું અર્પણ, શ્રી શામળદાસ વમેરેનાં ભાષણો, પ્રજાસભાં શ્રીમતી પ્રજાગેન તથા શ્રી મુનશીનું જાહેર વ્યાખ્યાન ને રાત્રે જૂનાગઢ પાછા ફરતાં આભારવિધિ ને મુશાયરા-આમ શ્રીજી દિવસ પર્યટનના ગજકારણના ને ગજવના રંગે રંગાઈ ગયો. શ્રી મુનશીએ જામસાહેબનો ને જામસાહેબે શ્રી મુનશીનો આભાર માન્યો તે વેળા "ગુજરાતમાં સૌરાષ્ટ્ર મને ને મહાગુજરાત થાય ને "કરનાં સૌરાષ્ટ્રમાં ગુજરાત બને ને મહાસૌરાષ્ટ્ર થાય" એમ રાજપ્રમુખ શ્રી જામસાહેબે મંત્રમુગ્ધે કયું ત્યારે તો સાહિત્યને માથે ધરીશ્વર રાજકારણનું છતરજ જાણે ઝુલતું કોય એવો દેખાવ યઈ ગયો.

આ સંમેલનમાં એક અસતોષ ઘણાને એ રહી ગયો કે સાહિત્યકારોનું આ સંમેલન છતાં એમની તો જાણે ઉપેક્ષા જ થવા કરી હતી ! પ્રધાનો,

પહીવટદારો, સ્વમીનંદને માં બિચાગ સાહિત્યકારને કાણ પૂછે ! એટલે જ વિભાગી પ્રમુખોનું જી.વ જે રીતે જળવાયું હતે તે રીતે તે ન જ જળવાયું. વિભાગી પ્રમુખો શ્રોતૃવર્ગમાં આમતેમ બેસી ગયા તેથી ક્યાંક સુધી એ જ અંદરઅંદર એકમેકને ઝાળખી શક્યા એ નહિ ! જનતામાંથી તેથી જ વચ્ચે વચ્ચે ખેનિ ઊઠતા—“અરે ભાઈ ! કહે છે ગુણવંત-૧૫ આચાર્ય આચ્યા છે, ચન્દ્રવદન આચ્યા છે, ઈશ્વર પેટલીદર ને ઇન્દુલાલ ગાંધી આચ્યા છે, પણ અહીં તો કાઈ દૂંકતું ૫ દેખાતું નથી. ભલા ! આ બધાને ઝાળખવા તે થી રીતે !” આમ હતું માટે જ એમણે સાહિત્યકારો તો—મૂક સમીક્ષન પડ્યું, કરીને—ચાલી ગયા ગરવો ગિરનાર !

આમ મંડળમાં લેખકમિત્રન જેવું ૫ ના સ્થળ રાકયું; તેથી જ સાહિત્યકારોના ઊતારે અંદરઅંદર સાંધા પાંસા લેખકોનું મિત્રન ચોગ્ગેલું. તેમાં સાહિત્યપરિષદ તથા સમીક્ષન વિશેના અસંતોષ બંને ચર્ચા તથા વિચારણા શ્રી રવિનાર્થ જોષીએ યાર પણ કરી પણ સમીક્ષનના કાર્યક્રમનો ઘંટ વાગે તે પહેલાં સૌને ત્યાં પહોંચી જવાનું હતું તેથી આવી મહત્વની ચર્ચા સોડ તાણીને સફળ ગઈ !

ફલશ્રુતિ : સમીક્ષન. ચાલણુમાડી

સમીક્ષનની ફલશ્રુતિ કહે, જે કહે તે આ : રંજનકાર્યક્રમને લીધે જ લેખકમિત્રન નથી થતું કે સંગીન કશું નથી સધતું એમ કહેવું તે તો અર્થસત્ય જ છે. રંજન તો રાત્રે હોય છે ને ! દિવસે—પૂર્ણ ત્રણ દિવસ કાણ રોકે છે ! એટલે હજારા યદને હરો કાઢીએ, અથવા આટલા બધાં લેખકગણોને મળાયું હજાયું. નવી પિજનો ધર્મ, જનતાનો કાંક સંપર્ક શયો એટલું ૫ ક્યાં જોણું છે વળી ! તેમ જ માનીએ તો સતોષ બેઠે અનુભવીએ, પણ લગભગ પીસતળોસ વર્ષે સમીક્ષન યાજની ‘ચાલણુમાડી’ તો ન જ હોય ને ! તો આથી ધણ વધુ સંગીન કાર્યની આશા રાખવી શું છેક જ ફોગટ છે ! મેળ ને ઉત્સવો ને સમૈયા સુખેથી કંગા. પણ ત્રણ દિવસના રંગભર્યા ઉત્સવ પછી—ખીજું સમીક્ષન બે ત્રણ વર્ષે અવી લાગે ત્યાં સુધીમાં કશુંક તો સંગીન થાય કે નહીં ? શ્રી મુનશી કહે છે તેમ સાહિત્યકારોનો સાથ સહકાર આ પરિપક્વરથાને જોએ સાંપડતો હોય તો તેમ થવાનું શું કારણ, તે બને પણ ન વિચારે ! લેખકોને વધ

વધુ ઉત્તેજન મળે એવું કાંઈ સાહિત્યપરિષદ ના કરે ? લેખકોના પુરસ્કાર માટે, લેખકોના ગૌરવરક્ષણ માટે, ઉત્તેજનને અભાવે અંધારપછેડા ઓઢી પડેલા દેહલાયક કીમતી ગ્રંથોના પ્રકાશન માટે, સંશોધનાત્મક ઐતિહાસિક અગ્રાધ્ય કીમતી ગ્રંથોની પ્રસિદ્ધિ માટે. હર્ષુ થયેલા મૂલ્યવાન ગ્રંથોના પુનઃ સંપાદન પ્રકાશન માટે, સર્વમાન્ય કે. પ. ગુજરાતનો સાચો ઇતિહાસ ને આદર્શરૂપ આકલ્પ્યમાય માટે-ગુજરાતી સહિત્યના નવપ્રગટ માટે સાહિત્યપરિષદ કાંઈ ન કરે ?-ગોવર્ધન પર્વન ઊપાડ્યો નો કૃષ્ણે પણ આંગળીડે દીધાનો દેખાવ તો સૌએ કર્યો-તેમ, સાહિત્યપરિષદ આંગળીડે કાંઈ ને કૃતાર્થ. 'યાય કે ?' અસખત ૪૪ વર્ષમાં ને થયું છે જિતારી પાડવાનું વા અવગણ્યાનું ન જ હોય પણ સહિત્યપરિષદે એટલું જ બહુ કરવાનું બાકી છે કે કર્યોના સંતોષ કરતાં ને નથી થયું કે કર્યું તેનો અસંતોષ જ આપણામાં પ્રગટવો ઘટે હિન્દી સહિત્યસંમેલન ને મળી સાહિત્યસંમેલન આપણા કરતાં ઓછી હોહા ને ઓછા આડંબરથી વધુ ગૌ-વ-માંભીર્યપૂર્વક કાર્ય કરતાં દીક્ષે છે, તો સાહિત્યપરિષદની પહેલ ક'નાર આપણે જ શું પાછા પડીશું ? અને મત્ર એક વ્યક્તિને દે. પ. કાંઈ બેસી રહેવા કરતાં સૌ સાહિત્યકારો સંકલ્પ પૂર્વક આ સંમેલનને દીપાવણની દિશામાં કાંઈ સક્રિય પ્રવૃત્તિ ન કરી શકે ? આ તો બીના ઘડિ બરડા જેવું છે ભાઈ ! કહીને સાહિત્યકારો સાહિત્ય-પરિષદ તરફ કેવળ ઉચ્ચસીન બનતા જશે, તો તેનું પરિણામ શું કાંઈ રીતે આવશે ? આપણે ચોંને જ આ દશા મિટાવવા સંકલ્પ કરીએ, ચિંતપાણિ ન મરજીએ. ન પાછા આવીએ, તો હજી એ કરું હાથથી ગયું માનવાનું કારણ ન જ હોય.

રાજકોટ: ૨૯-૧-૪૯

શૈ શ વ

ત થા

શિક્ષણ

પ્રકરણ પાંચમું

સ વન ૧૮૧૯ના આસો શુદ્ધ બીજને દિન એટલે ૪ સ ૧૮૧૯ના
એક્ટોબરની દસમી તારીખે, ભાવનગરમાં, ભગના તળાવમાં
“ગંગા ઓઝા”ના ખાંચાને નમે ઓળખાતી ગલીમાં, સ્વ. સર લક્ષ્મીભાઈનો
જન્મ તેમના મામા ગૌરીશંકર ઓઝાને ત્યાં થયો. આ ગૌરીશંકર ઓઝા તે
ભાવનગરના સુપ્રસિદ્ધ ગંગા ઓઝા નહે, પણ બીજા. લક્ષ્મીભાઈનાં મામીનું
નામ વિાળીગા હતું તેમ જ તેમને ધનરાવલા રાખેલ ખાઈનું નામ પણ
દિવાળી હતું.

લક્ષ્મીભાઈના મોટા ભાઈ વિઠ્ઠલદાસનું વય તે વેળા અઢાર વર્ષનું હતું.
બહેન અનુપકુંવર વિઠ્ઠલદાસથી નાનાં. આમ અઢાર વર્ષે પાછો શુભ અવસર
આવ્યો એટલે સ્વામાવિક રીતે જ સામગ્રદાસ દીવાનના ધર્માં ખૂબ
ખાનંદ છવાઈ રહ્યો. સામગ્રદાસ જ્યોતિષશાસ્ત્રના ઠીક ઠીક જાણકાર હતા
એટલે એમણે જન્મ ઉપરથી પુત્રની કુંડળી કાઢી; કાઢીને, વાંચીને દિલગીર
થઈ ફાડી નાખી. ધરમાં ભણંએ આમ કરવાનું મરણ પૂછ્યું એટલે દીવાળી-
છાહેબે નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું. “કુંડળી ઉપરથી મને નો એમ જણાય છે

• “સ્વ. સર લક્ષ્મીભાઈ સામગ્રદાસ : માનવતાની મૂર્તિ” એ ચરિત્રનો
’દષ્ટો ગ્રીભે.

કે મા અને દીકરા એ બેમાંથી એકનું અવસ્ય મૃત્યુ થતું જોઈએ. પણ હશે, જેવી ઈશ્વરે આ મારે દીકરાની મહત્વંગી હમણાં કમવતી નથી. પછી થઈ રહેશે.”

પણ કુંડળીમાં પિતાએ વચ્ચેનું ખરું પડ્યું અને લશ્તુભાઈ માત્ર પાંચ છ માસના ન થયા ત્યાં તો તેમનાં મા ગુજરી ગયાં. પણ પ્રકરણ બીજામાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે આવા બનાવ એમને ત્યાં પેટી દરપેટી બનતા જ આવ્યા હતા અને બિવિધમાં પણ બનવાના હતા. બીજા, તરી જન્મકુંડળી લશ્તુભાઈ સગબમ ૪૦ વર્ષના થયા ત્યારે સ્નેહી-ઝોની ખાસ હન્કારથી એક જોડી પાસે તૈયાર કરાવી હતી એને મારે જન્મનો સમય એમનાં બહેન અનુપકુંવરે આપ્યો હતો.

મા મૃત્યુ પામ્યાં ત્યારે પિતા ૩૫ વર્ષની બચ્ચવાનીમાં હતા. એમને ફરીથી પગલુવા માટે ઘણા તરફથી આયત્ન થયા-સગબમ દુરામત થયા; પણ પિતા દૃઢ રહ્યા. એમને સંતાનો હોય તેમણે આ વખે, ફરીથી ક્ષેત્ર નહિ કરવા એવો, એમનો મત રતો. વળી એ વેળા ૧૪થી ૧૮ વર્ષ કાંતાં મોટી વયની હન્કારાળી રોકે એ સગબમ અચકચ હતું એટલે થળીસની બાતીમાં આવેલ માણસે આવડી ન ની દેખાતે પગલુવું એ પણ એમને પસંદ નહોતું. આને લઈને શામળદાસે ફરીથી લાભ કર્યો નહિ.

લશ્તુભાઈના બાળપણમાં ધાવ દિવાળી અને માતી દિવાળીના ઉપરતં-એમના કાકા અમયાભાઈનાં વિધવા ‘કાકીયા’ અચરતકુંવર ઉપર એમને ઉછેરવાનો જોગ આવી પડ્યો હતો. એમને, મનુ સુખ મળ્યું ને હતું પણ સગબમ એના જોટલું જ વાત્સલ્ય કકીયા તરફથી લાલુભાઈને ધર્યો સુધી પહોંચ્યું હતું એનો ત્રણસરીકર પોતે જાણ્યા ત્યાં સુધી તેમણે સુકતકી ક્યો હતો. પણ કાકીયાનો સ્વભાવ બિચારો હતો અને રખેતે દીવાનનો દીકરા અને પેતાનો બચ્ચાને જીવનના સહવાસથી બગડી જાય

૧. એમના પતિ રવ. સ્વાઈચાલ એલસાલ વહેરા ઘણાં વિદ્યાવ્યસંગી હતા. તેમના (જાણી પછી કાલકા) વિધવાના પ્રકાશન માટે શાવનચરની સાહિત્ય-પરિષદે ડાવ કર્યો હતો, ૧૯૨૪માં-ત્રી: માનસી

એમ કરીને એમને ઠાઈ જોડે બળવા દેનાં નહોનાં, એથી અને કાકીબાના કડક શિસ્ત-પાલનના અભાવથી એમનામાં અનિશ્ચિતતાની-કાંઈક અંશે Trimmerની વૃત્તિ આવી ગઈ હતી જે ઠેક સુધી રહી હતી. આ અનિશ્ચિતતા એમનામાં સંયોગોએ જોમી કરી. બાકી દંડ પ્રમાણિકતા કડક શિસ્ત-પાલન, નિખાલસ રેનેડ, ઉચ્ચ સંસ્કાર, વૈચન પ્રત્યે તીવ્ર અભિરુચિ અને જોડી માનવતા તો તેમને તથ્ય-ચાર પેદીના વૈચનમાં મળ્યાં હતાં.

અનિશ્ચિતતાના અવગુણે એમને-સમાજમાં અને દેશસમસ્તમાં એ અટલા જોયા ચડ્યા હતા તેનાથી પણ વધારે જોયા ચડ્યામાં અતિશય નાખ્યો હતો એ નિઃશંક છે. કડક શિસ્તપાલનનાં એમના ગુણને લઈને એ મહારાજા ભાવસિદ્ધ જોડે ધર્મમાં આવ્યા અને એમને ભવનુમર છોડ્યું પડ્યું, કુકનીઓ, રેનેડીઓ, ગાતિનંદુઓ અને મનુષ્યો પ્રત્યેના એમના અમર્યાદિત રેનેડને લઈને એમને પ્રણી વાર શોધવું પડ્યું હતું અને એમની જોડી માનવતા અને ધાર્મિક ઔચોગિક તત્ત્વો રેનેડીયુ રોજમાં એમની નિખાલસતાથી અને ઠાઈને, પણ મહું નહિ સમાજવાના એમના સદગ્ન સૌજન્યથી એમનામાં હૃદયની જીલ્લુપ જણાઈ અને લોકસમૂહને પ્રિય એવા 'Iron-maid' લોખંડી હૈયવાળા મોનમૃતિ મણાય નહિ ખયર.

બાળપણમાં એમના કાકી ઉપરાંત એમને એમના બહેન અનુપ કુંવરનો સહવાસ મળતો મોટા બાઈ વિકૃષ્ટદાસ તો અદોર વધે મોટા અને પિતા તો ઘણા મોટા એટલે એમનાથી તો લક્ષ્યભાઈ ખીતો જ દરતરે તે વખતમાં પિતાથી પોતાના પુત્રને વડીલોના દેખતાં સાદ લકાવાય નહિ એટલે પણ બે વચ્ચે અંતર રહી ગયેલું.

તે વખતના જમાનામાં પૈસદાર અને અમલદારે પૈસાના છાકરા ચાકર માણસોમાં જ ઉછરી મેળ્યાં યતાં એટલે એમનામાં ઉચ્ચ સંસ્કાર આવવાનું લગભગ અસંકય જની જતું, પણ લક્ષ્યભાઈ આવ અનિદુર્ગ સંયોગોમાં સંસ્કારમૃતિ રહ્યા એનાં બે-ત્રણ કારણોમાં એક તો કાકીબાની કડક શિસ્ત અને ખીજુ પોતે અતિશય ઈર્ષિય જોઈ જોઈ પણ મણસ

એડે એકદમ હળી જતા નદિ એ હતી. એકાંતત્રિય બાળક ચાંદરમાંજુસોની સોખનની અસરમાંથી સહેલાઈથી જતી બધ છે.

કારણ આ હો કે ખીલ હો પણ એ ને મુલો એમનામાં પાછળથી પરિપૂર્ણ દશામાં વિકાસ પામ્યા તે મુલો નાનપણથી જ સસ્તુભાઈનામાં હૃદયોચર યતા હતા પિતા અને ભાઈ પ્રત્યે એમને રનેહ અને હેતને બહુલે માન અને ભય વધારે દર્શાવે એ નિઃસંદેહ વાત છે. જાનગરનો માણ રાજા પોતાના અમલદાર વર્ગમાં એકાંત નહોતા રાખતાં. એમણે શામળદાસને ઘણી વાર કહેલું કે સસ્તુભાઈનાં મા ગુજરી ગયાં છે. એથી એમણે મા અને બાપ બંનેની ગરજ સારની જોઈ એ: આટલુ જ નહિ પણ બેચાર વેળા તે પોતે પોતાના જાનિયમાં શામળદાસને નાના સસ્તુભાઈને રમાડવાની સમજમ કરજ પાડેલી.

સસ્તુભાઈ નાના હતા ત્યારે એક વારે એમના મન ઉપર તીવ્ર અસર કરેલી: પોતે થોડિયામાં સૂતા હતા તે વેળા એક મોટા નામ ત્યાં જઈ ચડ્યો અને થોડિયા ઉપર ચડીને ફેલુ કહીને બેઠો. અમુક માણસોએ આ બનાવ જોયેલો અને તેમની હોહોથી નાગ ફેલુ સંકેલી સઈને ગુપચુપ ચાલ્યો ગયો. આપણામાં એવી માન્યતા છે કે આ પ્રસંગે ઠાઈ બાળક ઉપર નામ પોતાની ફેલુ ધરે તો તે બાળક બહુ નામાંકિત થાય. વરજદાન પણ નાની હતી ત્યારે એના ઉપર નાગે ફેલુ ધરેલી એવી લોકકથા છે. નાના સસ્તુભાઈએ આ વાત અનેક વેળા સંભળેલી અને એથી એમને તે સમયે તે ખાનગી જ થઈ ગયેલી કે પોતે મોટપણમાં મરાઠ્ઠર વ્યક્તિ થનાર છે.

નાના સસ્તુભાઈના ચરિત્રના ઇતરમાં મોટા પ્રમાણમાં કાઠી માની અને અલ્પ પ્રમાણમાં અનુપકુંવરની ઘણી પ્રજાળ અસર હતી તે 'લો' આગળ કહેવાઈ ચૂકું છે. કાઠીનાએ સંસ્કૃત ઈ માટે અમુક ખ્યાલ-ખાંધા હતા તે ખ્યાલ પ્રમાણે, મોટા થતાં સસ્તુભાઈ મોટા માણસ થાય. એ હેતુથી એમણે સસ્તુભાઈના ચારિત્રને ઇતવાનું માથે લીધું હતું. તેમાં સૌથી પ્રથમ વાત એ હતી કે મમે તે ભોગે પણ સાચું બોલવું. એ રીતે સસ્તુભાઈ અમુક વિટંબના સહત. કરીને. પણ બ્યારે સાચું બોલતા.

ત્યારે કાકીઆ તેમના હિપર ખૂબ પ્રસન્ન થતાં અને તે વાત અનેકને મોંએ કહી સંભળાવત. આ વૃત્તિ એમનામાં એટલું ઊંડું ધર કરી ગઈ હતી કે સસ્તુભાઈ એટલું જાણે કરાવત એમને જૂઠું બોલવું પડતું ત્યારે ઘણા શરમાત અને પરતાતા. પેતે કહેતા કે એવા પ્રસંગો સુભાએ બહુ વાર આવેલા નહિ પણ જ્યારે પણ આવેલ ત્યારે એમને ઘણું દુઃખ થયેલું એટલું જ નહિ પણ જોખણે એમને અસત્ય બોલવાની જગથે-જગથે ફરજ પાડેલી તેમના ઉપર પણ પોતાને મનમાં શેષ ચહેલો !

પણ કાકીજાને એક ખીચ પણ ખાસિયત હતીઃ બાળક સસ્તુભાઈ હિપર પોતાનો કેવો કાળુ છે તે બતાવવા ઘણી વાર કાકીઆ એવું જાતન ચલાવતાં કે ઊંચિય બાળકને ઊંડું ઊંડું દુઃખ થવા કરે. એ પ્રસંગ લઈએઃ એમને ઘટે ખાસ એક પાલુ-રકાબી, લાવવામાં આવ્યું હતું. આ પાલુ-રકાબી એમને બહુ ગમતું. એક વાર કાકીઆએ પોતાની સત્તા બતાવવા ખાતર જ એ એમની પાસેથી લઈ લીધું. બાળકે આપી તો દીધું પણ એમના ગાલ-પ્રોટી મગજમાં એથી ઘણું દુઃખ થયું કે “ખરેખર, આ દુનિયામાં મારી પોતાની એક પણ ચીજ નથી ! અને હું-તો માત્ર બીજાંઓના સાધન તરીકે જ ઉપયોગમાં આવવા જાગ્યેલો છું !” કાકીજાની આવી વિચિત્ર ચિરતથી સસ્તુભાઈનો આત્મ-વિશ્વાસ એટલો મંદ થઈ ગયેલો કે એ પાછો મેળવતાં એમને વંચોનાં વધો સંબોધા-અને છતાં પણ એની ખરાબ અસર છેક તો નાખુંદ નહિ જ મચેલી એમ ઠેક સુધી લાગ્યા કરતું. કાકીજાનો યત્નો પણ અમર્યાદિત અને નિરંકુશ હતો. એ ચીકવતાં ત્યારે નાના સસ્તુભાઈને તો શું પણ બહેનને અને મોટા ભાઈને પણ એ ગાળો ભાંડી દેતાં આથી બાળજન સંરક્ષારી બાળકને બહુ દુઃખ થતું

આવા પ્રત્યાધાતને પરિણામે સસ્તુભાઈએ પોતાનાં સંતાનોને અને તેટલા પ્રમાણમાં નિરંકુશ રીતે શિક્ષણ આપવા દીધેલો. પેતે પોતાના વિચાર છૂટથી દર્શાવી સકે અને નાનપણથી જ પોતાનું અકિતવ મેધી થઈ એવી રીતે સસ્તુભાઈએ પોતાનાં છોકરાંઓને સુછેરેલાં,

ન ગરોની યાતિ, યાતિ તરીકે ટિપને પૂનનાર; પણ સસ્તુભાઈના વડવાઓ તથાચાર પેઢીયાં વલ્લભસંપ્રદાયનો વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતા હતા

એમના દાદા પરમાર્પદશાએ વૈષ્ણવ ધર્મ તો ચાલુ રાખ્યો હતો પણ કૃષ્ણને બદલે રામચંદ્રને દેવ તરીકે સમાર્યા હતા. શામળદાએ મોટપણમાં શંકરની અંજન દ્વિસ્યૂરીનો અંગીકાર કર્યો હતો અને બહુધા તત્ત્વશાસ્ત્ર (Metaphysics) દતા. છતાં શામળદાસ જાત્રાએ પણ જતા અને મંદિરોએ પણ જતા. ધરની સ્ત્રીઓ શિવપંચાયતની મૂર્તિની પૂજા કરતી હતી.

આજા શિશુધર્મ વાતાવરણમાં સદ્ગુણાર્પના નાના મગજમાં ધણી વાર રામચંદ્ર અને શિવનો ગોટાળો થઈ જતો. સ્ત્રીઓને કથા-પુરાણોની વાતો કહેવા પુરાણો આપતા. એમની કથા સાંભળવાથી એ ગોટામાં વધારો થયો હોય તો અજબ થવા જેવું નથી. ઠાકીયાનો ધાક એવો હતો કે એમને ન રુએ લેવું બોલવાની બાજ્યે ગોટા માણસોની દિંમત હતી તો નાના સદ્ગુણાર્પમાં તો ક્યાંથી જ હોય. પણ એવડા નાના બાળકમાં તે વખતે પણ સ્વતંત્ર ચિંતાર કરવાની તો શક્તિ હતી જ હતી, એમને એ વખતે પણ બે-ત્રણ વાતો જડુ વિચિત્ર લાગી હતી. વાલીના કથા પણ અપરાધ વગર રામચંદ્રે એને મારી નાખ્યો અને અભિધી વિશુદ્ધ મયેલ સીતાને એક કુદ્ર માનવીના કહેવાથી વનવાસ મોકલી. વળી અગ્નિમિલ જેવા દુષ્ટાભાએ માત્ર એક વાર-અને તે પણ અગ્નિજ્વાલા-‘નારાયણ’ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો એથી એનો દહાર મઈ મયેલ. એવી વાતો અને કૃષ્ણનું પુરાણમાં વર્ણવેલ ઇવન સાંભળવાથી એમની પુરાણો ઉપરની ગ્રહા લીધી મઈ હતી. આને પરિણામે વર્ષો પછી, અનેક ધર્મમંથિના અભ્યસન પછી જ એમને આગવતપુરાણ વાંચવાની છંછા મયેલી.

તે દાળમાં જડુગુણાર્પને એક રિવાજ પ્રત્યે ધણી ધૂણા ઉત્પન્ન થયેલી. અને તે સમાંસંબંધીઓનાં મરણ વખતે મોટેથી રડવાને. અને કુટુમ્બનો રિવાજ, આવી વેળા પુરુષોના મોટેથી રડવાથી અને સ્ત્રીઓના કુટુમ્બી એમના બાળકહાથમાં મૃત્યુની ભીતિ પેસી મયેલી. આ ભીતિ દર કરવા એમને પુખ્ત વયે વર્ષોની મદેનત કરવી પડેલી. એમની ઉમરના ખીમ્બ હોડગએને આ બાગદાના વખતથી ચાલ્યા આવતા રિવાજ પ્રત્યે સમ તહેલી તેમ જ એથી એમને મૃત્યુનાં ગાંભીર્ય અથવા કર પણ

નહોતાં-સમગ્રતાં. એવા બનાવના વખતે સહુભાઈને મોટેથી રડવામાં એક પ્રકારનો તીવ્ર સૂઝેલ મનો હતો અને કાંઈક નહિ ઇચ્છવા, એમ કહેતા હોય એમ શરમ પણ લાગતી, સ્વભાવના મનુષ્ય વખતે ધરમાં કે સ્મશાનમાં પોતે કાંઈ પણ વેળા આવી રીતે મોટે અવાજે ધાંટા પાડીને રડવાનો યત્ન જ નહોતો કર્યો. આ વિશે એએએ પાછળથી કહેલું કે "આવા રીતરિવાજો એટલા સહજ થઈ ગયેલા હોય છે કે નાની વયનાં બાળકો કશો પણ વિરોધ ઇલાવ્યા વિના એમાં ભાગ લેનાં. એક જામ છે અને ધામે ધીમે તેમાં તેમને અચૂક પ્રકારનો આનંદ પણ પડતો જાય છે એટલે આ રીતરિવાજો સારા છે કે નરસા એ વિશે એએએ વિચાર જ કરતા નથી, એમને જ્ઞાની પુરુષો સાથે આ સંબંધી વાત કરવાની કે ચર્ચા કરવાની ઇચ્છા પણ થતી નથી અને કૂવાના દેડકા પેટે, કશો પણ વિકાસ સાધ્યા વગર એએા આપણાએ પાડેલી ધરડામાં પોતાનું જીવન વિતાવે જાય છે.

એક ખીજા સામાન્ય જણાતા પ્રસંગે પણ સહુભાઈના જાતિમાનસ ઉપર તીવ્ર અસર કરી હતી. એક વાર ભાવનગરથી સુરત, સમુદ્ર મારફતે જતો જાનમાં તેમને જવાનું હતું તે વેળા દરિયાની મુસાફરીથી 'ડરીને એમણે રડવા માણ્યું. એમના મોટા ભાઈને આમાં અપશુકન જણાયાં એથી એમણે બાળકને ખૂબ ખૂબ ધમકાવીને છાનો રાખવાનો વંત્ર કર્યો. બાળક છાનો તો નહિ રહી ચકચો પણ તેના મનમાં મોટાભાઈનો કંઈ એવો હિડા પેસી ગયો કે ખીજાં ચાળીસ વર્ષ સુધી મોટાભાઈને કોઈ પણ રીતે શ્વરસો ઝૂટે તેવું કરતાં એ ડરી જતા અને આ વૃત્તિને પરિણામે મોટી હિમરે પણ એએા મોટાભાઈના નિકટ સંબંધમાં ન આવી શક્યા. અલખત, વિકૃત્તવાસને તો આની દશી જ ખગર નહિ હોય કે પોતાના આવા નાના અને સહજ કૃત્રિમી નાનભાઈના કુમળા મગજ ઉપર આવી, એસાધારણ અસર થઈ છે.

"ત્યારના જમાનામાં અને અત્યારે પણ ધણેમાં માંઓ પોતાનાં હોકરાંનો સ્વતંત્રપણે વિકાસ થવા દેતાં નથી અને તેમને ધાંકથી અને ફેરવાતી કડક શિસ્તથી જ સંભાળે છે એનાં કેવાં મંદીર પરિણામ માપ છે

સસ્તુભાર્ગવે મણુવા પ્રત્યે અંગ્રેજી ખીજી ધોરણથી છઠ્ઠા ધોરણ સુધી કંટાળો હતો તેનાં એક બીજું પણ કારણ હોય. એ જ્યારે ખીજી ધોરણમાં હતા ત્યારે બાનગરમાં 'ડેબુ' જાતનો તાવ પ્રણી ચાલતો હતો. તેમાં લઘુમર્ધ પણ સપડાઈ ગયા. જેને એ તાવ આવતો તેને થોડા દિવસ ખૂબ તાવ ચડતો અને તે જીતવાં કેડે સાંધામાં પુષ્કળ દરદ-ચટ્ટાં પણ લઘુભાર્ગવે તાવમાં મગજ ઉપર અસર થઈ અને ત્રીસેક કલાક બેભાન રહેલા એમની સ્થિતિ એટલી મંઘીર જણાવેલી કે શામળદાસ એક રથળે-સમુદ્ધિકિતારે દવા ખાવા મહેલા ત્યાંથી તેમને તામડોળ ખોલાવવા પડેલા. આ મંઘીર મર્દીમાં નુખ્ત સારવાર કરનાર કાઠીયા હતાં અને દાકતરમાં સરનારની ટ્રક્ટર ગરજોરજ હતાં. આ જોની કાળજીથી એ મૃત્યુના ધંજલમાંથી છૂટી ગયા. એમના મગજ ઉપર જે અસર થયેલી તેને ગરાશર નીકળતાં ચરેક વર્ષ ધરાં; એ ઉપરાંત, એક બીજું આશ્ચર્યકારક પરિણામ આવ્યું, અને તે એ કે ત્યાં સુધી એઓ પાતળા અને કળા-હતા. એમને ઘણા 'કાગિયો' પણ કહેતા! પણ આ તાવ પછી એમની ચામડી શ્વેત થતી મર્ધ અને, પાંછી તો, કોઈ માને પણ નહિ કે એ પહેલાં કાળા હતા એટલા ગોરવણાં થઈ ગયેલા. તેમનું વજન પણ તે પ્રજી વધવા માંડ્યું હતું.

રૂપાપરીના દુરાગ્રહથી થોડે આગળ આવેલી એંગ્લો-વનોક્યુસર રૂઢના હૈંસારતર બ્રહ્મનારાયણ મથાસંકર નામના નાગર-આશ્રય હતાં. આ પ્રાણનારાયણમાર્ધ તે પ્રસિદ્ધ શૈરદલાલ-રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલનાં કાકા થાય, શિશુતપાલનના સિદ્ધાંતમાં એ વદલભદાસ જેટલું નડોતા માનતા; છતાં પોતાના મિત્રનસાર સ્વભાવથી અને સદજ સૌજન્યથી તેમણે પણ દાય નીચેના મારતરોનાં અને વિદ્યાર્થીઓનાં રોડ, માન અને પલપણુદિ પ્રાપ્ત કરેલાં. એ શૈતરંજના સારા રમનાર હતા. એટલે દર શનિ-રવિએ શામળદાસને ત્યાં શૈતરંજ રમવા આવતા તે- વેળા ત્યાંના વૈદકપ્રાતાના ઉપરી તા બરજોરજ બહેરામજી, વડા જજ વિદ્યાસમ-મોતીરામ (સરતના નાગર) અને ખીજી ત્રણેક જણ પણ આવતા; કોઈ શૈતરંજ રમાતી જોવા આવતા અને કોઈ પોતપોતાના ખાતાની વાતો કરવા આવતા. 'સસ્તુભાર્ગવ' મેઢા ભાઈ વિકલદાસ તે વેળા હોવાની જજ હતા અને શૈતરંજના નાગર

ત્યારે સંસ્કૃતભાષાએ ચોથું ગુજરાતી ધોરણ પસંદ કર્યું ત્યારે અંગ્રેજીમાં એસાડવાને ગણે વલ્લભદાસે એમને પાંચમા ગુજરાતી ધોરણમાં એસાડવાનો વિનાને અંગદ કર્યો અને પિતાએ તે કબૂલ પણ કાઢ્યો, એમ કરવાથી સંસ્કૃતભાષાને સારો લાભ પણ થયો અને નુકસાન પણ થયું. પાંચમા ગુજરાતી ધોરણમાં એમને ગણિત એટલું સરું શીખવવામાં આવ્યું કે દેદ અંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણ સુધી ગણિતમાં એમને કાંઈ પણ શીખવાપણું નહું ન હતું એ લાભ; પાછળથી સંસ્કૃતભાષાને એ અંગ્રેજી ધોરણ સાથે શીખવવામાં આવ્યા ત્યારે અંગ્રેજીનો પાયો કાઢ્યો રહી ગયો ને નુકસાન. એ ધોરણ સાથે શીખવવામાં આવ્યા ત્યારે એમનું અંગ્રેજી વિષયનું જ્ઞાન કાચું રહી ગયેલું તે પોતે છઠ્ઠા ધોરણમાં નપાસ થયા અને એક વર્ષ એમને વધારે ત્યાં માગણું પડ્યું. આટલું જ નહિ પણ એ કાચા જ્ઞાનને પરિણામે એમને ત્યાં સુધી અભ્યાસમાં રસ પણ પડ્યો નહિ.

ખાનગી શિક્ષકો જે કે સારા હતા છતાં સંસ્કૃતભાષાને ધમેરો એમનો અનુભવ એમ કહે છે કે જ્યાં મુંડી એ શિક્ષકો હતા ત્યાં સુધી સંસ્કૃતભાષાને લેસનમાં ખાસ રસ પડતો નહિ અને માસ્તર આવે નહિ ત્યાં સુધી પોતે ઘેર આપેલું લેસન કરતા જ નહિ પણ જ્યારથી ખાનગી શિક્ષકો આવતા જાંબ થળ અને સંસ્કૃતભાષાને અભ્યાસ માટે પોતાની મહેનત કેપડાજ આધાર ગણવો પડ્યો ત્યારથી એમને અભ્યાસ પ્રત્યે રુચિ વધી. આ હિપરથી એમણે પોતાનાં સંતાનો જ્યારથી રૂઝમાં જતાં ત્યાં ત્યારથી તેમને માટે ખાનગી શિક્ષણની ગેરજાય રાખેલી જ નહિ અને એથી કરી ખોટું પરિણામ આવ્યું નહોતું એમ પોતે માનતા હતા. એથી જ એમને તેો દૃઢ મત હતો કે ખાનગી શિક્ષકો કદી રાખવા નહિ. પરંતુ, સાથે સાથે, એઓ એમ પણ સમજતા કે દરેક રૂઝમાં સરખું ઉચ્ચ કક્ષાનું શિક્ષણ આપતું નથી, અને સામાન્ય હોશિયાર છોકરાઓ કરતાં જે છોકરો અભ્યાસમાં પાછળ પડેલો હોય તેને માટે રૂઝમાં કાંઈ ખાસ દરકાર રાખતું નથી. આથી, પૈસાદાર કુટુંબોમાં જે છોકરો અભ્યાસમાં પાછળ પડેલો હોય તે એને માટે ખાનગી શિક્ષક એ પૈસાદાર માણસો રાખે એ સદા તથા સમજી-સમજાય તેવું છે.

- લલ્લુભાઈને મળવા પ્રત્યે અંગ્રેજ બીજા ધોરણથી છૂટા ધોરણ સુધી ટાળો હતો તેનું એક બીજું પણ કારણ હોય. એ બ્યારે બીજા ધોરણમાં હતા ત્યારે બારનગરમાં 'ડેબુ' જાતનો તાવ પ્રચ્છા ચાલતો હતો. તેમા લલ્લુભાઈ પણ સપડાઈ ગયા. જેને એ તાવ આવતો તેને થોડા દેરસ ખૂચ તા. ચડતો અને તે બીતર્થા કેડે સંધ્યામાં પુષ્કળ દરેક-ચર્ચા પણ લલ્લુભાઈને તાવમાં મગજ ઉપર અસર થઈ અને ત્રીસેક કલાક મેલાન રહેલા. એમની રિયતિ એટલી મંબીર જણાયેલી કે શામળદાસ એક રથળે-સમુદ્ધિકિનારે હરા ખાવા ગયેલા ત્યાંથી તેમને તાવડતોળ મોલાવવા પડેલા. આ મંબીર માંડીમાં મુખ્ય સારવર કરનાર કાઠીના કના અને દાકતરમા સુરતવાસી ઠાકર જરજોરજ હતો. આ ભેની કાળજીથી એ મુલુના મળમાંથી છૂટી ગયા. એમના મગજ ઉપર જે અસર થયેલી તેને અરામર નીકળતા ચારેક વર્ષ મધ; એ કુપરાત; એક શ્રીજી આશ્વર્યકારક પરિણામ આવ્યું, અને તે એ કે ત્યાં સુધી એઓ પાતળા અને કળા-હતા. એમને પણ 'કાળિયો' પણ કહેતા! પણ આ તાવ પછી એમની આમડી શ્વેત થતી મઈ અને, પંછી તો, મોઈ માને પણ નહિ કે એ બેહેલાં કાળા હતા એટલા મોરવણી મઈ મથેલા. તેમનું વજન પણ તે પછી વધવા માંડ્યું હતું.

સુરતપરીના દરવાજાથી થોડે આમળ આવેલી એંગ્લો-વનોક્યુસર સ્ટુલના હેડમાસ્ટર પ્રાણુનારાયણ અયાસંકર નામના નાગર-ધાત્રાણ હતો. આ પ્રાણુનારાયણમાઈ તે પ્રસિદ્ધ શેરદલાલ-રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાસના કાકા થાય, શિશુતપાસનના સિદ્ધાંતમાં એ વદ્ધમદાસ જેટલું નકોતા માનતા. છતાં પોતાના મિત્રનસાર સ્વભાવથી અને સહજ સૌજન્યથી. તેમણે પણ કાય નીચેના મારતરોનાં અને વિદ્યાર્થીઓનાં રતેક, માન અને પ્રભુપ્રુદિ પ્રાપ્ત કરેલાં. એ શેતરંજના સારા રમનાર હતા. એટલે દર યતિ-રવિએ શામળદાસને ત્યાં શેતરંજ રમવા આવતા તે- વેળા ત્યાંના વૈદકખાતાના. ઉપરી ના જરજોરજ બહેરામજી, પણ જજ વિદ્યારામ-મોતીરામ (સુરતના નામર) અને બીજા ત્રણેક જણ પણ આવતા; મોઈ શેતરંજ રમાતી જોવા આવતા અને મોઈ પોતપોતાના ખાંતાની વાતો કરવા આવતા. લલ્લુભાઈના મોટા ભાઈ વિક્રમદાસ તે વેળા દીવાની જજ હતા અને શેતરંજના નામર.

શાખીન હતા એટલે આવે પ્રસંગે જરૂર હાજર રહેતા.

આ વેળા દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ મો જવેરીના મોટા ભાઈ મોતી-લાલ પૃથુ બાવનગર હાઇસ્કૂલમાં આસિસ્ટન્ટ મારીટ હતા અને લક્ષ્મીભાઈ એમના હાથ નીચે બહેણા પણ ખરા. ચિદંબરસના મોટા પુત્ર બુપતરાય, લક્ષ્મીભાઈના એક પુત્રાધૂ સૌ. મંત્રિકાગદેનના નાનાકા માનભાઈ વગેરે ઠેકાકા પણ એમના સિંધો હતા. દીવાન બહાદુરના બે બીજા ભાઈ હમીરલાલ અને મણિલાલ પણ એ જ હાઇસ્કૂલમાં તે અરસામાં બહેણા દીવાન બહાદુર જવેરી પોતે ૧૮૮૦ના અરસામાં બાવનગર બહુવા બેણા.

ન્યાયાધીશ વિવારામજીની જેમ દા. બરગેરજી પણ મૂંતના હતા તે ઉપરાંત. બરગેરજીના હાથ નીચે જે એ દાકતરો હતા તે દા. શિવનાથ રામનાથ વ્યાસ અને દા. નાગજીવસ મોનીશમ પણ મૂંતના જ હતા. આ ત્રણે દાકતરોને શામળદાસના કુટુંબ કનેકે માટે સંબંધ હતા. અને એઓ પણ અચરનવાર એમને ઘેર આવતા.

આટલું આવરવક વિવધાંતર કર્યા હોય આપણે પુનઃ કાઢીયા અને તેમના નાના બીજા લક્ષ્મીભાઈ પ્રત્યે નજર વાળીએ. કાઢીયાના નેત્રી પ્રતિભાસાગી વ્યક્તિઓ એ જમાનામાં પણ મોટાં કુટુંબોમાં દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. પોતાના પિયર ઊના-દેવવાડાથી બાવનગર સુધારે આવીને ત્યાં પોતા વ્યક્તિત્વના બજે મહત્ત્વનું રચાવ પ્રાપ્ત કરનાર કાઢીયા નાની ઉંમરે વિધવા થયાં હતાં, એટલે એમને પોતાની સંતતિ તો ઠીક ન હતી પણ એવાં વ્યક્તિત્વસાગી માનવીએ સંતતિ માટે મર્ચાઈ નથી હોતી. મમે તે બાળકને લઈને તેને પોતાનું મણી રાકે છે-રાકતાં. આવી વ્યક્તિઓ સંયુક્ત કુટુંબના સમાજમાં જ ઉત્પન્ન થતી એટલે આધુનિક જમાનામાં એમને આપણે જવડે જ જોઈ શકીએ. યોગ્ય બુધ્ધિ ઉપર જ અમુક વક્ષો કાઢી રાકે. જિંદગીમાં કદાચ પૂરાં છ શીટ નહિ હોય પણ સામા માણસને તો કાઢીયા છ શીટ કરતાં પણ જિંદગી લાગતાં તેમના દાંત રંગેલા હતા. તેમના મોંમાં ખાન, સોપારી. તજ, લવંગ, એલચી વગેરે સતત ભર્યાં જ

• એમના પુત્ર દા. જ્વલકનાથ શિ. વ્યાસ દા. મુળકમાં મેનિસ્ટ્રેટ છે.

રહેતું. આત્મમૌરવથી સજાન, વાતવાતમાં લુપ્તિ ચઢાવતી સગભગ કડક મુખમુક્ત તેમના રૂપા અને દોરની પ્રતીતિ કરાવતી. તેમનો કડપ અને શિ નિપિય વ્યક્તિત્વ માત્ર અમાલ્ય શામળાસના કુટુંબ ઉપર જ નહિ પણ સારીએ નાગરી ન્યાત ઉપર વર્ચસ્વ રચાપતાં. જ્ઞાતિમાં કોઈ પણ રોકાણે જન્મ, વિવાહ, સન્ન, મરણના પ્રસંગોમાંથી કોઈ અપવાદરૂપે જ એવો પ્રસંગ હોય ત્યાં કાઢીઆનું નેતૃત્વ નહિ હોય તેમણે જોડેલ વિવાહ (પછી બલે તે છોકરો-છોકરી ધોડિયામાં રમતાં હોય) ભાગ્યે જ કેઈ જાડવાની હિમન કરતું. એ તેવો રોક હોય કે બીજું કરણ હોય, પણ સન્નવિધિ કાઢીઆએ દોરેલ રૂપરેખા પ્રમણે જ યોગ્ય. મરણ પછી મોં કેમ વળાવતું, દાણ કેમ કરાવતી એ વિશેનું તેમનું અગ્રાધ ગાન જ્ઞાતિના સાભારે દરેક મરણ વખતે ઉપગોગમાં આવતું અને તેમની આજ્ઞાનો ભંમ કરવાની તાગત કોઈમાં ન હતી.

આવા પ્રતાપી વ્યક્તિત્વવાળા માનવી માત્ર ગૃહકાર્ય કે જ્ઞાતિકાર્યથી સતોય માને એ કેવળ અસહ્ય છે એટલે કાઢીઆની વિદગદ્વિ પોતાના દિવર શામળાસને ત્યાં યતી કારજાની ખનગી ચર્ચા ઉપર પણ પડતી. એમને એમ લાગ્યું કે નાના લલ્લુભાઈ જે પ્યાન આપે તો પોતાને પલ્લે કહી શકે અને મદદ કરી સહે; કારણ કે લલ્લુભાઈનું કુમળું વય જોતાં એમને એમ ત્યાં જવાની અને બેસવાની છૂટ હતી. આથી કાઢીઆએ લલ્લુભાઈને સી. આઈ. ડી.ના કામ પર રોક્યા અને શામળાસ બીજાઓ જોડે જે જે વાત કહે તે સાંભળી લેવી અને પોતાને કહી દેવી એમ એમણે ભરીભરે કહ્યું. પણ ભરીભરે જાવા પ્રકારનું ‘છૂપીપોલિસપણું’ કરે એ વાત જ અસહ્ય હતી; તેના કુમળા માનસમાં પણ આવી ચેરી કરવાને અથવા તો ચાડીચુગલી કરવાને અને વિશ્વાસપાત કરવાને મટે રથન ન હતું તે કાઢીઆ ભણી શક્યાં નહિ.

ભરીભરે (તેને એ કામ સોંપાયા પછી) આવી ચર્ચા વખતે હાગર રહેતા મંડોયા પણ ત્યાં ભયત રહીને બંધી ચર્ચા સાંભળવાને બદલે એક ખૂણામાં બેસી નિરાતિ ઊંઘ કાઢતા લાગ્યા. પાંચ-પંદર વાર કાઢીઆ ખીજવાયા, ભરીભરે તેમણે પહેલા આખો પણ ભરીભરેનું વર્તન બદલાયું નહિ એટલે આખરે નિરાસ ધર્મને કાઢીઆએ એ વાત પડતી મૂકી.

જ્યારે લલ્લુભાઈ સાત વર્ષના હતા ત્યારે એમના વિવાહ સતોકરામ માધવજીનાં પુત્રી નાની બહેન જોડે થયા. નાની બહેનની ઉંમર તે વેળા ત્રણેક વર્ષની હતી. અત્યારનાં મૈત્રીજી, પ્રેમજી વગેરેના જન્મનામાં પણ આ જાતનો વૈધિમાં રમનાં છે કંગનાં વિગત અને લગ્ન ગુજરાતમાં થાય છે-શિક્ષિત જ્ઞાતિમાં નહિ ચતાં હોય-તો પછી ૧૯૭૦ની સાલમાં પાનગર નાગર પતિમાં પણ આવા વિવાહ થયે એમાં અશ્ચર્યજનક કશું નથી. આવા વિવાહ સામસામી સ્ત્રીઓ જ ગોઠવતી પણ માત્ર લલ્લુભાઈનાં મા ગુજરી ગયાં હોવાથી કાઠીખાએ માત્ર નામનું પૂછ્યું હતો ખરું. શામળદાસ આવી બાજતોમાં બહુ ઓછો રસ લેતા અને રાજકારણના કામમાં એટલા રચ્યાપચ્યા રહેતા કે એમની પાસેથી આનાં કામમાં મંજૂરી મેળવવાની કાઠીખા જેવાં વડીલને મુશ્કેલી પડે જ નહિ, અને એ એમણે મેળવી લીધેલી.

આ વર્ષો દરમિયાન લલ્લુભાઈ એંગ્લો-વરનાકપુલર સ્કૂલ અને પાંચી હાઈસ્કૂલમાં દર વર્ષે એકેક વર્ગ ચડતા આગેમુચ કરતા જતા હતા. તેમના સોબતીઓમાં પ્રભાસંકર જટારાંકર,^૧ સંકરપ્રસાદ,^૨ હરિપ્રસાદ, નવનિધરાય હરજીવનદાસ; ગુલ બાપુ જગન્નલ, કમળાસંકર ગિરિનિશંકર વગેરે હતા. આ બધામાં વર્ગમાં નંબર કેળ્યે જીએ રાખે એની રપર્ધા આવતી પણ રપર્ધામાં અબ્યાસ પ્રત્યે અભિરુચિનું પ્રમાણ બહુ ઓછું હતું.

૧. રવ. પ્રભાસંકરભાઈ, પૂર્વોક્ત સૌ. મધુરિકાબહેનના તથા પ્રસિદ્ધ લેખક રા. જિતભાઈના પિતા થાય. ૨. સંકરપ્રસાદભાઈ, રવ. નરસિંહરાવના ભાઈ પીમશંક બોળાંનાથના જન્મથી અને વિલેપાર્વનાં કેમિસ-કાર્યકર સૌ. કેવલાતીબહેનના પિતા થાય.

—તંત્રી.

નિકષ

શાસ્ત્રીય તેમ જ રસિક

ઉચ્ચાર-શાસ્ત્ર-પ્રવેશિકા: અબેશાલ નેશાલ પંચાલ. (ગુજરાત વિદ્યાલય, અમદાવાદ: ૧૯૪૨; ૫૪૬ સંખ્યા-૧૦૪૭૬. કિંમત રૂ. ૨)

ઉચ્ચારશાસ્ત્ર નેવા કંઠ્ય અને શાસ્ત્રીય વિષય ઉપર લખાયેલું શ્રી પંચાલનું આ પુસ્તક ખરેખર આવકારપાત્ર છે. ગુજરાતી ભાષામાં આ પ્રકારના વિષયો ઉપર પુસ્તકો બહુ જ યોગ્ય લખાયાં છે અને તેમાં પણ સામાન્ય જનતા સમજી શકે એવાં તેો અત્યુત્તર પુસ્તકો જ છે. ખાસ કરીને ઉચ્ચારશાસ્ત્ર ઉપર તેો કોઈ આવા પુસ્તકની ખોટ હતી જ. તે ખોટ આ પુસ્તકથી પૂરી પડે છે.

પુસ્તકના નામ ઉપર જ રપટ થય છે કે એમાં એ વિષયની ખૂબ જાડી અને ચર્ચાસ્પદ બાબતોની આશા રાખી ન શકીએ. એ તો માત્ર 'પ્રવેશિકા' છે ગુજરાતી ભાષામાં અક્ષરો અર્થોત્તરરો અને વ્યંજનો કેટલા છે, તેમના જુદા જુદા બેરો કેવી રીતે થાય છે, તેમના ઉચ્ચાર કરતી વખતે કંઠ મુખ વગેરે સ્થાનોમાં કેવા પ્રકારની ક્રિયાઓ થાય છે, એ બધા વિષયોનું શરૂઆતનાં પ્રકરણોમાં બધાન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછીનાં પ્રકરણોમાં દરેક સ્વરની તેમ જ દરેક વ્યંજનની, ક્રમપૂર્વક તેમ જ પરિતોષિક અને વૈરાગિક રીતે હજીવટ કરવામાં આવી છે.

કોઈ પણ ભાષાના ઉચ્ચારો શીખવાનું સારામાં સારું સાધન તેો ભાષા બોલાતી સાંભળતી એ જ છે. એમાં પુસ્તકોમાંથી ઉચ્ચારિત ભાષાનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. આમ કોઈ આ અથવા આ વિષયના પીળાકોઈ પણ પુસ્તક દ્વારા કોઈનાં પણ ઉચ્ચારોની અશુદ્ધિઓ દૂર ચર્ક જવાની કલ્પના કરવી એ જરા વધારે પડતું જ અશુભ. 'ઉપયોગિતાવાદ' (utilitarianism)ના સિદ્ધાંતો આ કારણને લીધે દલગ એમ પણ કહે કે સામાન્ય જનતાને જીવનમાં નિરુપયોગી એમ આ પ્રકારના વિષયો પાછળ કોઈએ પણ કાળ અને શક્તિનો શા માટે વ્યય કરવો જોઈએ. પરંતુ 'જ્ઞાનને ખાતર જ્ઞાન'ના

સિદ્ધાન્તમાં માનનારાઓને આ દલીલ મળે હોતરે તેવી નથી. સૈદ્ધાન્તિક જ્ઞાનની પણ માનવ-મનને બૂખ હોય છે જ અને તે બૂખ આવા પ્રયત્નોથી અલગત સતોપાય છે.

ઉચ્ચારશાસ્ત્રનો વિષય આપણા દેશમાં પ્રાચીન કાળમાં ખૂબ ઇશ્વર્યેસો હતો. પરંતુ તે સમયમાં તેમ થવાનું કારણ જુદું જ હતું. તે સમયે વેદમંત્રો સંસ્કૃતિના પ્રધાનચર સમા અને આર્યોની આખી સમાજ-રચનાના મધ્યબિન્દુ સમા હતા અને તે મંત્રોના ઉચ્ચારોમાં જો કોઈ કશી પણ ભૂલચૂક કરે તો તેનામાં સંસ્કાર અને સિદ્ધાન્તની ખાતરી ખામી છે એમ સૌ કોઈની ફક્ માન્યતા થઈ ગયેલી હતી. આથી એ મંત્રોના શુદ્ધ ઉચ્ચારો શીખવવા માટે 'શિષ્યા' (શિષ્ય-શીખવતું) નામના મન્થો રચાયા હતા. અને તે ઉપરાંત વેદની શાખાઓમાં વેદના અધ્યયનની સ્પષ્ટતા જાળવી રાખવા 'પ્રાતિશાખ્ય' નામના મન્થો પણ રચાયા હતા. આવા કેટલાય પ્રાતિશાખ્યો અને શિષ્યામન્થો હાલ મળે છે અને ખીજા અનેક અનુપલબ્ધ છે. એ પુસ્તકો, ઉપરથી જણાય છે કે એ સમયનું ઉચ્ચારશાસ્ત્રનું જ્ઞાન કેટલું વિશાળ અને બીડું હતું.

આપણી ગુજરાતી શાખાના વર્ણો પણ મોટે ભાગે સંસ્કૃત વર્ણમાળાના જ કોઈ ઉચ્ચારશાસ્ત્રનાં એ પ્રાચીન પુસ્તકોનું જ્ઞાન આપણને અત્યંત ઉપકારક થઈ પડે તેમ છે. તે ઉપરાંત પશ્ચિમનાં અધુનિક અને વૈજ્ઞાનિક ટબે લખાયેલાં પુસ્તકો પણ તેટલાં જ ઉપકારક છે. આ બન્ને પ્રજ્ઞાવીઓના સમન્વય સાધીને જો કોઈ પુસ્તક લખાય તો તે સર્વોત્તમ યાજ તેમાં ઇંકા નથી થી. પંચાલના આ પુસ્તકમાં એ બન્ને રીતિનું મિશ્રન તો અવશ્ય છે જ, પરંતુ એમનો એક પશ્ચિમની પદ્ધતિ ઉપર વિરોધ હોય એમ જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે એમણે 'આ' સ્વરને પાયાનો અથવા મૌલિક સ્વર (basic vowel) ગણ્યો છે. પરંતુ આપણી પ્રાચીન પદ્ધતિમાં 'અ' મૌલિક સ્વર છે. ખીજું ઉદાહરણ 'અનુનાસિક' સ્વરો અને 'મહાપ્રાણ' સ્વરોનું છે. આપણી ભારતીય પદ્ધતિમાં આ બે પ્રકારના સ્વરોને સ્વતન્ત્ર સ્વરો અણવામાં આવ્યા નથી. જો કે ગુજરાતીમાં એવા સ્વરોચ્ચારો છે તો ખરા જ, પણ તેમને મૂળસ્વરો કરતાં જુદા અને સ્વતન્ત્ર સ્વરો ગણી શકાય કે કેમ તે એક ચર્ચાર્થદ બાજત છે. 'અનુનાસિક' સ્વરોચ્ચારોને આપણે પારિભાષિક

પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

ગુજરાત વિદ્યાસભાનાં (અમદાવાદ) : 'મહિષવતી વિચારધારા' :
પ્ર. ધોડુભાઈ ડી. ઠાકર (૧૯. ૪૫; પાકે પૃ. ૫૮, ૫૯) - 'પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો' :
પ્ર. રામનાથયજ્ઞ વિ. પાકે (૧. ૪) - 'સુરેવતી વપાસ' : વિમલ ચાંદ, સરલા
ચાંદ (૧. ૪) - 'શામળનું વાર્તાસાહિત્ય' : રત્ન પ્ર. નવલરામ જી. ત્રિવેદી (૧. ૧).
- 'ન્યેત્રીમલ જાદિ અને મલ્લપ્રસાદ' : અધ્યા. ભોળીલાલ જી. સોડેસરા (ચૌદ આનાં).
- 'હાલિવ ચાંદના મુખના' : અમલાવલાલ વ. માંકડ (૧. ૧).

અન્ય પ્રકાશનો : 'ગુજરાતી યન્ત્રાસક્તિ' (૧૯૪૮) વ્યાખ્યાનમાળા :
વ્યાખ્યાનકારો : ઉમાચંદ્ર ભેષી; નયીતીન્દ્ર દ. દેવે; અનંતરાવ મ. રાવળ; 'પૂર્વોક્ત' :
વિ. ક. પેર - 'કથાનો' (રામકૃષ્ણ પરમહંસ તથા વિરેચનનાનો) : ઘાસપ્રસાદ વર્મા
(ગુજરાત કાર્યા. સૂરત; ૧૯૪૭, ૧. ૧) - 'અમર જાણુ' : સી. દસુમની દેસાઈ,
મુલ (૧. ૭) : '૧૨૧૫' : ૧૯૪૫-૪૭ (ગુજ. સા. મંડળ, મેંડે કોલેજ કોલેજ,
મુલ, ૧. ૨૫) - 'ગુજરાત-સંયોધન મંડળ'ના ૧૯૪૮ના (દિરેરી એંડ ૧૯૪૯
અંક સદિન) એંડ મદદમા માંપી રમૂતિ અ. (જારેશી દાર્શનિક), દેવવર
વિજ (અમલ) તથા '૪ વિદ્યાસિત્ત પ્રોબેમ' : પ્ર. કાન્તિલાલ જી. વ્યાસ -
The Doctrine of Ahimsa:—Prof. H. R. Knapadia.
Language of Gujrat: Prof. H. C. Bhayani.

The Bombay University Bulletin (Nov. '48).

શિક્ષણની નવરચનામાં

ભાષાઓના અભ્યાસની વ્યવસ્થા

કેળવણીની નવી રચનામાં ભાષાઓનું કેટલું સ્થાન રાખવું તે વિશે કેળવણીના ત્રણ વર્તુલ કદખી તે અનુસાર વિચાર કરવો પડે. દેશનાં હજારો ગામડાં માટે કેળવણીની એક એવી યોજના રહેશે જે મુખ્ય ધધાને અનુરૂપ હોય. ખેતી ને ગામનો મુખ્ય ધધો હોય તો તેને માટે નાલાયક બનાવે એવી કેળવણી શ્રામજનતા માટે ન હોઈ શકે. એ અનેક વર્ષ ખર્ચ ન્યા એવી અધરી અને અટપટી પણ ન હોય, છતાં એ એવી તો હોવી જોઈએ કે તે વડે દેશના અને જગતના સર્વ સામાજિક પ્રવાહોને શ્રામજન સમજતો રહી શકે અને તે સાથે એના જીવનમાં ઉચ્ચ રસ સીંચી શકે આવી કેળવણીનો એક અમુક ચોક્કસ ઉદ્યોગધધ તરફ હોય. તેમાં અભ્યાસનાં સાત વર્ષ હોય; જેથી બાર વર્ષનો ખેડૂત કે કારીગરનો બાળક તેનાં માબાપને મદદ કરી શકે. થોડાં વર્ષ માબાપ સાથે તાલીમ લઈ સ્વતંત્ર રીતે પણ કામ કરતો થઈ શકે. આ ક્રમમાં ગુજરાતમાં ગુજરાતી જ મુખ્ય ભાષા રહે અને તેની આસપાસ જ બધું શિક્ષણ અપાય. એ વિશે મતભેદ પણ નથી. અનાં છેલ્લાં બે વર્ષ રાષ્ટ્રભાષા અભ્યાસનો એક વિષય હોવી જોઈએ. ગુજરાતી અને રાષ્ટ્રભાષા સિવાય બીજી કોઈ ભાષાનું આ ક્રમમાં સ્થાન ન હોય. વળી આ અભ્યાસક્રમ એવો જોઈએ કે વિદ્યાર્થીને નાનમ ન આવે: શ્રામવિદ્યાર્થી મોટા ગામની કે સહેરની માધ્યમિક શાળામાં જાય તો તેને અત્યંત ન લાગવું જોઈએ. ગામના અભ્યાસને અને માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસને મેળ જોઈએ, જેથી ગામનો વિદ્યાર્થી માધ્યમિક કેળવણીને સહેજે અનુકૂળ થઈ જાય.

નવી રચનામાં મૌખિક શિક્ષણનાં આપણે ૭ વર્ષ ગણીએ. આર વર્ષ પ્રાથમિકમાં ને ૭ વર્ષ માધ્યમિક શાળામાં લણી પંદરમે વર્ષે કુમાર વિનીત થાય. (અગ્રેજી સિદ્ધાસનેથી ખસનાં કેળવણીનાં વરસોમાં એક સહેજે બચાવાય. હિન્દી અને હાથકામ ઉમેરતાં છતાં એક વર્ષ બચાવી શકાય.) ત્યારે સવાલ એ છે કે આ ૭ વરસમાં ગુજરાતી ઉપરાંત બીજી કંઈ ભાષાઓ અને તે કયા વર્ગોમાં વિદ્યાર્થી લાણે. અહીં પણ શિક્ષણનું વાહન તો ગુજરાતી જ રહેશે; એ વિશે મતભેદ નહિ જેવો છે. લખું જ શિક્ષણ ગુજરાતી મારફત આપવાનું, હિન્દી-હિન્દુસ્તાની, સંસ્કૃત ફારસી કે અરબી, અને અગ્રેજી—એમાંથી જે જે ભાષાઓ રાખીએ તે બધીનું શિક્ષણ પણ ગુજરાતીની મદદ લઈને આપવાનું. હિન્દી તરેહદાર વિવિધતામાં એકતાની સ્પષ્ટ છાપ પાડતી સંસ્કૃતિ તેના સ્વભાવમાં ઊતરી ગયેલી જીવનદૃષ્ટિને આભારી છે, આને આપણે આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિ કહીએ. કે સારું તેટલું પોતામાં સમાવી લેવું અને પોતાનું પામવું, એ રૂપની ઉદારતા કહીએ. પણ આ હકીકત છે અને તેને આપણી ફિલસૂફી અને ઇતિહાસે પોષી છે. સંગીત અને રચાપાલમાં આ લિત્ર લિત્ર વસ્તુઓને છારવતી એકતા સહેજે જણાઈ આવે છે. આપણા દેશની એકતા એ એકરૂપતાની એકતા નથી, પણ સંવાદિતાની, પરસ્પર મેળની એકતા છે. ઇસ્લામ સાથે મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ તેના આક્રમક સ્વરૂપમાં આવી, પણ હિન્દે આઘાત ખમીને પણ અમુકે અંશે અનુકૂળ થવાનું ધાર્યું અને તેમાંથી પોતાનું મેળવ્યું. અગ્રેજો સાથે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને ખ્રિસ્તીધર્મ રૂપાળા સ્વરૂપમાં આવ્યાં આપણે અંતર્યા. તેમાં રહેલું વિષ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિએ જીરવ્યું. એ વિષ કંઈથી નીચે ન ઊતર્યું. પણ એ સંસ્કૃતિમાં જે શુભ હતું, સુંદર હતું, તેને વહાલું કર્યું. અંતરની ઉદારતામાંથી જ આપણે ત્યાં રામમોહનરાય ને રાનડે, ટાગોર અને ગોવર્ધનરામ પાક્યા, ખ્રિસ્તીઓ અને ખ્રિસ્તીધર્મ તરફના પલ્લણથી ગાંધીજીએ દેશની આધ્યાત્મિક સંપત્તિમાં ઉમેરો કર્યો છે, અને દેશે જગતમાં ગૌરવ મેળવ્યું છે; અને તે સાચા હિન્દુ બલકે “બેબ્બુવ” રહીને. દેશના આદમાની આ નિરૂણણના, આ તેનો સ્પષ્ટ અમર મરોડ આપણે સાચવી રાખવાનો છે. વિવિધતામાં એકતા અથવા સંવાદિતા એ આણી કેળવણીનું નિયામક ચૂત્ર હોવું જોઈએ. એક ડોઢે હાંકવાની વાત દેશની રગમાં નથી.

હિન્દ

હિન્દુસ્થાનની ભૂમિ પર

હિન્દુસ્થાનના રસ્તાઓ માટે બનાવેલી

ઉત્તમ પ્રકારના ફિનીશ અને સુધારા વધારા સાથે હાલમાં મળતી હિન્દ સાઈકલો અગાઉ કરતાં સારી ક્વોલિટીની છે. રીફ્લેક્સ ક્લેલ ફ્લેક્સ અને ફ્રેમ સાઇકલને હિન્દના રસ્તાઓ માટે વધારે અનુકૂળ બનાવે છે.

જા ના વ ના રા ઓ—હિન્દ સાઈકલ્સ લીમિટેડ

સુવર્ણ ધ્વજાકાના સોલ એજન્ટસ
ને રા ન હા ટ્રેડર્સ
૩૪૫ કાલબાદેવી રોડ, સુવર્ણ.

દરેક જગ્યાએ મળે છે

દેશની સંસ્કૃતિના આ સ્વરૂપનાં એ પ્રેરણામળ તથા પ્રતીક સંસ્કૃત ને હિન્દુ તાની છે, એ બેમાંથી એક જ પસંદ કરવાનું હોય તો સંસ્કૃત જ પસંદ થાય. પણ હિન્દી-હિન્દુસ્તાનીમાં પણ એક શેષક અને સુંદર જગ ધરવામાં સંસ્કૃતમાંનું પ્રવેશું છે જે તિરસ્કારના જેવું નથી. આપણી સંસ્કૃતિના વણાટમાં એના પણ તાર વણાયા છે. એ તાર ખેંચી કાઢવાથી વણાટ વરગ ને શીસો થશે. ઉપરાંત, સામાન્ય જન પણ એક પ્રાન્તમાંથી બીજામાં જાય તો એક રાષ્ટ્રભાષા કાગ પોતાનો વ્યવહાર કરી શકે. અધ્યક્ષ સરકારની પ્રતિજ્ઞા સહેજે સમજી શકે, કાયદાકાનૂનો જાણમાં જોઈ શકે, તે માટે રાજ્યભાષા તરીકે પણ તેને શીખી લેવી જોઈએ. આમ દેશના સાચા સ્વરૂપ વિશે જાણત રહેવા ખાતર આપણે આ બંને બળનો ઉપયોગ કરવો રહ્યો પામ્સી અને ખ્રિસ્તી વિદ્યાર્થીને સંસ્કૃત બણવાનો આગ્રહ કરાય, મુસલમાન વિદ્યાર્થીને નહિ, એ બંને અરખી કે કારસી સંસ્કૃતને બદલે બણે, એને સંસ્કૃત બણવાની ભક્ષમણ કરી શકાય. એથી સર્વને લાભ છે.

માધ્યમિક શાળામાં, ત્યારે, ગુજરાતી ઉપરાંત એ બાષાઓ હિન્દી-હિન્દુસ્તાની ને સંસ્કૃત શીખ્યા વિના અરો નથી. એ ઉપરાંત ત્રીજી ઉમેરી શકાય કે એક દૃષ્ટિએ ન ઉમેરાય. એક નવી ભાષા બાળક શીખે ત્યાર પછી ત્રણેક વર્ષે બીજી નવીન ભાષામાં પ્રવેશ કરાવાય. પહેલાં ત્રણ હિન્દી-હિન્દુસ્તાનીનાં હોય તો બીજાં ત્રણ વર્ષ પ્રસિદ્ધ ભાષા સંસ્કૃત (કે કારસી પા અરખી) માટે રહે. પણ ગોંધીજી કહે છે તે પ્રમાણે તો સંસ્કૃત હિન્દી ગુજરાતી એ ત્રણ મળી બણવા પૂરતી એક જ ભાષા ગણાય. એટલે સુધી ના જઈએ તો પણ એટલું તો સાચું કે હિન્દીના અભ્યાસમાં શ્રમ જોઈએ પડે અને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ ગુજરાતી અને હિન્દી બંનેને ઉપકારક નીવડે. આમ વિચારીએ તો સંસ્કૃત ઉપરાંત અંગ્રેજીનાં અભ્યાસ કરવો યોગ્ય ગણાશે દેશના ઉચ્ચ બૌદ્ધિક જીવનમાં એણે પણ સ્થાન લીધું છે. સમય પશ્ચિમના હૃદયમાં પ્રવેશવાની એ જારી છે. એ જગતની સૌથી વ્યાપક ભાષા છે; અદ્ભુત કાર્યક્ષમતાવાળી છે. તેના ઉત્તમોત્તમ મંથો જેવા બીજો થોડા જડશે અને તે આપણી સંસ્કારિતા અને સ્વતંત્રતાની ભાવનાને પોષક છે. વ્યવહારની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ આન્તરદેશીય વ્યવહારની

લાંબું આયુષ્ય
મુંઠર સ્મરણશક્તિ
બલ તોજ અને
ચેતન મેળવવા

અંકુર

કેસરી જીવન

વાપરે
જેમાં

કે સ્વ, ક સ્વ રી
રસચિદુર, અસક
તથા બીજાં પૌષ્ટિક
ઔષધોમિલિત છે.

અંકુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લિ.

મુંબઈ નં. ૧૪

ભાવનગરના એજન્ટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની ફા. આંબાચોક

મોક્ષનાં પાણી	મેંદીનાં પાન	નવીના અથવા
શ્રી. નંદકુમાર પાણે	શ્રી અરિનાથ બ્યાય	- શેષ પ્રશ્ન
લખેલી નારીરત્નની મંત્ર- લતા અને માનવતા આલેખતી તુલ્યુમની પલટાતી પ્રણયમવનાની પ્રસંગમરપુર રંગદર્શી સજંગ વાતો મનોહર મુદ્રણ: રૂ. ૨-૮-૦	કૃત પ્રેક્ષકોની પ્રશંસા પામેલી તખ્તા સાયક નવ ગીતનાટિકાઓ: મીરાંબ.ઈ જૂખ, પરા- કાષ્ટ, સોનાતું ઝાંઝર, રામલીલા, પરીક્ષા, કાળમેરવ, વૈષ્ણવજન, પાવકળવાળા	સ્વ. ચરદાનુએ લખેલી નારી જીવ- નની મર્મરપરી નમણી નવલ કથા રૂ. ૫-૦-૦ મેના પોપટ શામળ મદની વિલ- ક્ષણ અને કુરુદલ- મરી દાન સાથે આનંદ આપતી, રસિક અને રંગીલી અસૌકિક વાર્તાઓ: સરળ ગદ્યમાં ત્રિરંગી નોંટ રૂ. ૩-૮-૦
અભિસાહ	૧૯૪૨ના રાષ્ટ્રિય ક્રાંતિ- કાળની નવા અને જૂના જમાના વચ્ચેના સંઘર્ષ અને સુમેળનું સજીવ ચિત્ર રચી કરતી શ્રી સુનીલાક્ષ મહિપાની સામાજિક નવકથા: રૂ. ૩-૮-૦	
પ્રા. મનસુખલાલ ઝવે- રીનાં પ્રાસાદિક અને પ્રવાદી કાવ્યોનો તદ્દન નવો સંગ્રહ અન્દ્રદૂત સાથે: આકર્ષક રૂપરંગ: રૂ. ૩-૮-૦		

જેની વર્ષોથી રાહ જોવાતી હતી તે

પ્રાચીન જ્ઞાનસંઘરનો ચારસો

પ્રવીણસાગર

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આદિ સજ્જ શાસ્ત્રોના સારસ્વ યાત્રા,
ન્યવહાર, નીતિ, સદાચાર, યોગ વગેરેનો જ્ઞાનસંઘાર, પ્રવીણ અને
સાગરની અમર પ્રેમકદાણીના સ્વરૂપમાં હૃદયંગમ રીતે અદ્વીત્ય સ્તુ વાચક,
સરળ હિન્દી રક્ષા સાથે .. જુજ નકલો શીલીકમા છે.
સંયોજિત નવી આવૃત્તિ .. ૧૨૫૦ પાનાં: રૂ. ૧૫-૦-૦

પાંજરાપોળ શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતાનું લખાણ સામે લાલખતી ધરણ
હાસ્ય અને કટાક્ષમરપુર તદ્દન નવું નાટક ૨-૦-૦

કેટલુંક ચિરંજીવ સાહિત્ય

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧ લો દસમી આવૃત્તિ	૪-૮-૦
સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૨ લો નવમી આવૃત્તિ	૩-૦-૦
સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૩ લો છઠી આવૃત્તિ	૩-૦-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ. બુકસેલર્સ પબ્લીશર્સ:
થિન્સેસ રીટ, મુંબઈ ૨.

રીતે બે વર્ષ ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય પણ લખે. પ્રસિદ્ધ ભાષા બે વર્ષ માત્ર વિનયનનો વિદ્યાર્થી કરે. પછી તેને માટે પણ ગુજરાતી ભાષાસાહિત્ય, અંગ્રેજી ભાષાસાહિત્ય, સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્ય ઐત્ત્રિક વિષયો બને છે. વિજ્ઞાન અને વાણિજ્યના વિદ્યાર્થીઓ માટે છેલ્લાં બે વર્ષ ડાર્જિંગ પણ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાનો નથી એ કહેવાની જરૂર નથી; જો કે તેમને માટે એક ઐત્ત્રિક વિષય તરીકે ગુજરાતી, હિન્દી. અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ કે જર્મન હોય તો ખોટું નહિ. આપણા વિનયનના વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત કે ગુજરાતી સાથે પાલિ અને પ્રાકૃત કરે એ ઇષ્ટ છે, પણ તે ભાષાઓને મદાવિદ્યાલયનાં છેલ્લાં બે વર્ષમાં ગુજરાતી અને સંસ્કૃત સાથે સાંકળી લેવી જોઈએ. પહેલાં બે વર્ષ સંસ્કૃતને બદલે પ્રસિદ્ધ ભાષા તરીકે પ્રાકૃત કે પાલિ લઈ શકાય એવી વ્યવસ્થા કરાય.

આ સર્વ કલ્પનામાં એક સ્વીકૃત લઈને ચાલીએ છીએ, આ બંધી કેળવણી ગુજરાતી દ્વારાજ આપવાની છે. માતૃભાષા દ્વારા સર્વ શિક્ષણ એ તો અમારું શ્રુતિવાક્ય છે. એ સ્વીકારાય તો મદાવિદ્યાલયમાં ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યનો સ્વતંત્ર વિષય તરીકે અભ્યાસ વિજ્ઞાન અને વાણિજ્યના વિદ્યાર્થીઓ માટે ઓછો પણ થઈ શકે. મદાવિદ્યાલયમાં પહેલાં બે વર્ષ વિજ્ઞાન અને વાણિજ્યનો વિદ્યાર્થી ગુજરાતીને બદલે હિન્દી-હિન્દુસ્તાની લઈ શકે એવી મોકવણ થાય. વિનયનનો વિદ્યાર્થી બી.એ.નાં વર્ષોમાં આજે અંગ્રેજી કરે છે તેને બદલે બે વર્ષ હિન્દી-હિન્દુસ્તાનીનો વધુ અભ્યાસ કરે. આ વ્યવસ્થા મુજબ યુનિવર્સિટીના પ્રત્યેક કોલેજિયેટ સ્કૂલમાં સ્કૂલમાં પાંચ વર્ષ રાષ્ટ્રભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હશે—ત્રણ વર્ષ માધ્યમિક શાળામાં ને બે વર્ષ મદાવિદ્યાલયમાં; સ્કૂલમાં પાંચ વર્ષ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કર્યો હશે—ત્રણ વર્ષ માધ્યમિક શાળામાં ને બે વર્ષ મદાવિદ્યાલયમાં; સ્કૂલમાં સ્કૂલમાં ત્રણ વર્ષ પ્રસિદ્ધ ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હશે—માધ્યમિક શાળામાં.

મુરત,

તા. ૨૧-૨-૧૯૪૮.

ખોરીચેન્ટલ હોલેજ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

‘ સી ’ કોલેઝ, ગોવાસિયા ટેન્ક બીલ્ડીંગ,

ગોવાસિયા ટેન્ક રોડ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૭૩૯

લાલ માટી-ખત-રોંગ સ્ટોન્સ-મુરમ

ખડી-રેતી વગેરે કિફાયત ભાવે ઉત્તમ

માલ સમયસર પૂરો પાડનાર

અમારી સ્પેશીયાલીટી

લાલ માટી-ખત-રોંગ કટીંગ અને એક્સનેવેશન

મિસ્ત્રી રશીદ ગપુર

આર્ચન સ્ટીલ એન્ડ બીલ્ડીંગ કોન્ટ્રાક્ટર

હમારતને સમગ્ર લોખંડનું દરેક કામ, જેવું કે ખારી તથા દરવાખની મીસ, લોખંડનો ચોળ દાર, તથા રેલ્વે, કમ્પાઉન્ડની કેન્સીંગ, ગેલ્વેનાઇઝ તથા પ્લેનચીટસ અને એસમેસટાસ સીમેન્ટ-શીટસ બેસાડનાર તેમજ બાલ. ચાંખણ, એંગવરીઝ, ગોલ્ડ સ્ટીલ બીમ અને લોખંડના ફેલોપ્સીઝ દરવાખ વિગેરે બનાવનાર તથા બેસાડનાર તથા સીમેન્ટ કોકરેટ રોડ એક્સપર્ટ.

“ વ્યાજબી કામ અને ઉત્તમ કામ ”

Trial order is So'cited

વિવત માટે લખેલું—

નંબર ૧૨૩, ટેન્ક સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૮

કારખાનું

નં. ૫૮, કુંભારવાડા, ૭મી ગલી, મુંબઈ ૪.

શિક્ષણવિષયક પ્રશ્નો : ૧

શિક્ષણ પરત્વે જે ખ્યાલો આપણા સમાજમાં પ્રવર્તે છે તે આખતમાં આપણે એક વાર આપણા મન સાથે સ્પષ્ટતા કરી લેવાની ખાસ જરૂર છે. નહિ તો આ મુદ્દાથી બદલાતા જતા વાતવસ્તુમાં આપણી શિક્ષણવિષયક જવાબગીરીઓ અદા કરવા જતાં આપણે કેટલાક એવા ઉનાવગિયા નિર્ણયો બાંધી લઈશું અને એવાં અણધારતાં પગલાં ભરી દઈશું કે ભવિષ્યમાં તેનાં પરિણામોમાંથી જટકવતું મુશ્કેલ બની જશે.

શિક્ષણ સંસ્કૃતિના—કલ્ચરના પાયારૂપ છે એમ તો સૌ કોઈ માને છે. પણ શિક્ષણ સંસ્કૃતિનું એકલું ધારક જ નથી તે સંસ્કૃતિનું પોષક તેમ જ તેના ઉત્તરોત્તર વિકાસનું બીજ પણ છે. શિક્ષણ એ કુદરતે માનવ-જાતિને આપેલી, મહા મૂલ્યવાન ભેટ છે. અને સંસ્કૃતિ તેનો પરિપાક છે. જો આ દૃષ્ટિ સાચી હોય એટલે કે જો તે માનવજાત માટે એકરૂર હોય તો તેનો આપણે જેટલી જલદીથી સ્વીકાર કરીએ એટલું વધારે સારું. કારણ કે સમય લોકજીવનની ઉન્નતિ વ્યક્તિના સંસ્કારમણ ઉપર અવલંબે છે. અને વ્યક્તિઓ કે જે સમાજની ઘટક છે તેમની સંસ્કારિતા શિક્ષણ ઉપર અવલંબે છે.

વ્યક્તિઓ સમાજની ઘટક હોવાથી જેવી અને જેટલી સુસંસ્કૃત વ્યક્તિઓ તેવો અને તેટલો જ સુસંસ્કૃત સમાજ પણ હોવાનો. વળી યથા રામ તથા પ્રજા. જો પ્રજા સુસંસ્કૃત હશે તો જ તેના સુવર્ધારો, તેના રાજ્યકર્તા વર્ગ તેના નેતાઓ અને રાહદારીઓ સુસંસ્કૃત હશે. એનો અર્થ એ થાય કે પ્રજાની ઉન્નતિનાં સંત્રો જેમના હાથમાં છે, પ્રજાના સંસ્કારણો.

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—says *EMERSON*

"May have greater weight than labour of all the men
animals and engine- for a Century."

A single idea in any art or plan is indeed dynamic in its effects and in its application and result: in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition the *Medica Materia* the reference book contains practical notes and important therapeutic hints; throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready-reference Book.

Free on Request.

ROY & COMPANY

PRINCESS STREET, BOMBAY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKS & TAFEL

The world renowned Homoeopathic Pharmacists and
Publishers of Philadelphia, U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

માર જેમના શિરે છે અને પ્રાપ્તના જેઓ અમેસરા છે તેઓ સવે પ્રાપ્તની સંસ્કૃતિના ઉપર આધાર રાખે છે. એથી જીવદું, સંસ્કૃતિ તેમના ઉપર આધાર રાખતી નથી. સંસ્કૃતિ તેમને ઘટે છે. તેઓ સંસ્કૃતિને ઘડી શકે નહિ અર્થાત્ શિક્ષણ જે સંસ્કૃતિનું ધારક, પોષક અને વિકાસક તરત છે તેનું નિયમન કેઈ પણ રાજ્ય કે રાજકીય સંસ્થા કે રાજકીય વિચારસરણી કરી શકે નહિ. અને જો કરે તો તેનું શિક્ષણ સંસ્કૃતિનું વિધાતક થાય. અને સંસ્કૃતિનો વિધાત થાય એટલે તે રાજ્ય કે રાજકીય સંસ્થા કે રાજકીય વિચારસરણીનો પણ સમજો ઘત થાય તે સામાજિક અનિષ્ટ બને, સમાજને ઇત્તલિત બનાવે તેનું ક્ષેત્ર કદાપિ સાધી શકે નહિ. બીજા રાષ્ટ્રોમાં કહીએ તો શિક્ષણનું નિયમન કેઈ એક અમુક જ સામાજિક પ્રયોજન માટે હોઈ શકે નહિ. તેને હિંદુ કે વળ સંસ્કૃત સમાજનું નિર્માણ કરવાનો છે, જેમાં રાજકારણ અન્તર્ગત છે. એટલા માટે જ મેં કહ્યું કે રાજકારણ શિક્ષણનું નિર્માણ કરી શકે નહિ પણ શિક્ષણ જ રાજકારણનું નિયામક, કે વિધાત કરનાર બને, તો પછી શું એ અત્યંત અગત્યનું નથી કે શિક્ષણનું નિર્માણ, ઘટના કે પુનર્ઘટના આ પરતુરિયતિને પાનમાં લઈને વર્તન રીતે કરવામાં આવે !

હવે શિક્ષણ વિષે આપણા શા ખ્યાલો છે ? રવનંતના પ્રાપ્ત થયા પૂર્વે તમે અને હું બધા એમ કહેતા હતા કે વર્તમાન શિક્ષણપ્રથા એ પરદેશી રાજ્યકર્તાઓએ ઉપભવી કાઢેલી એક સગવડિયા વ્યવસ્થા છે. તે આપણી માનસિક શુભાભીની પોષક છે તેના રાજ્યવર્તનની દારી છે અને આપણે એ કહેવાનું ચૂક્યા નહિ કે તે ફક્ત કુરાળ રીતે રાજકારણ ચલાવનાર કારકુનો અને કર્મચારીઓ ઉત્પન્ન કરનારી ભૂટી છે. આમને ખાતર કહેવું જોઈએ કે મોકોલેએ-રયાપેલી જ શિક્ષણપ્રથા અપણી સ્વાતંત્ર્ય-લાવનાનું નિમિત્ત બની. પણ તેથી પરિરિયતિમાં ફેર પડતો નથી. જેટલે અંશે તે શિક્ષણપ્રથાનું રાજકારણ અને રાજ્યકર્તા વર્ગે નિર્માણ કર્યું, નિયમન કર્યું તેટલે અંશે તે સંસ્કૃતિની અવરોધક બની, સામાજિક અવનતિનું કારણ બની. એથી જીવદો શિક્ષણનો આપણો ખ્યાલ એવો હતો કે તે સંસ્કૃતિનો પાયો હોય, સાચું શિક્ષણ આપનાં મહાવિગાદયો અને વિદ્યાપીઠો સંસ્કૃતિનાં પ્રેરણાધામ હોય, વ્યક્તિઓના અને તેમની મારફતે

સમાજમાં સર્વાંગીય વિકાસની ખામી હોય. શિક્ષણ સમાજને ધરે, સમાજ સ્વતંત્રતાને ધરે. સંક્ષેપમાં તે સ્વતંત્ર હોય, મુક્તવિહાર હોય અને દેશ અને કાલના બંધનોથી પર હોય

અને આજે રાજકીય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થવા પછી પણ શો ફેર પડ્યો છે ? સિવાય કે ત્યારે શિક્ષણ પરદેશી રાજ્યકર્તાની છ પગથું હતું અને હવે સ્વદેશી સરકારની મહેરવાનું. ખરેખર આ કેટલી શોચનીય સ્થિતિ છે ! ઉપર વર્ણવી તેવી ઉચ્ચ શિક્ષણની ભવના હોવા છતાં આપણે આજે મોકેલે-ની પુનરાવૃત્તિ જ કર્યે જઈએ છીએ. તમે કહેશો કે આવી જાતની વિચારસરણી ખામીગરવી છે. પરદેશીય રાજકારભારને પ્રમુખીય સંસ્કૃતિ અને સાચા શિક્ષણની કંઈ જ પડી ન હતી તેને તો ફક્ત તેમાંથી પોતા માટે જ લાભ ઉઠાવવા હતા. પરંતુ વર્તમાન સરકાર પ્રજાની છે. તેને દેખે પ્રજાનું દિલ સમાયેલું છે માટે તે પ્રજાની સાંસ્કૃતિક આવશ્યકતાઓ અને શિક્ષણની પૂરેપૂરી સંભાળ લેશે જ. તમે કહો છે તે તદ્દન સાચું છે પણ આવું અમલમાં એક ભવંકર આત્મવંચના મહેલી છે. સંસ્કૃતિના ફેલાવા દ્વારા સાચું શિક્ષણ જ સરકારનું, રાજ્યતંત્રનું, રાજકારભારનું નિર્માણ કરશે, નિર્ભર કરશે કે પછી આ બધાં શિક્ષણનું, સંસ્કૃતિનું વિધાન કરશે ?

એક દાખલો લઈએ. છે તો ધણો છુદ્ધક પણ પવન કંઈ દિશામાં વાય છે તેનો બદલ જ મુશ્કેલ છે. અત્યાર સુધી મહદ્ અંશે વિદ્વાનો અને કેળવણીકારોની બનેલી મુખર્ષિ વિદ્યાપીઠ મેટ્રિકની પરીક્ષાનો અભ્યાસક્રમ નક્કી કરતી અને પરીક્ષા પણ લેતી, લાયકાતનાં ધોરણો ઠાવતી અને વિદ્યાર્થીઓને જરૂરી વિદ્યાભ્યાસ કર્યો છે એમ કહી ઉચ્ચ વિદ્યાભ્યાસ માટે અથવા સામાજિક વ્યવહાર માટે યોગ્યતાનું પ્રમાણપત્ર અર્પતી જો કે મુખર્ષિ વિદ્યાપીઠ પણ રાજ્યકર્તા વર્ગનું જ સર્જન હતી છતાં ત્યારે રાજ્યકર્તા પગને એમ લાગેલું કે વિદ્યાપીઠનાં લાયકાતનાં ધોરણો વધારે કડક છે અને પછીએ તેમની જરૂરીયાતો પૂરી પડતી નથી ત્યારે ત્યારે વિદ્યાપીઠને કારે મૂકીને તેણે પોતાનો માર્ગ મોકળો કર્યો હતો, મુખર્ષિ વિદ્યાપીઠનાં ધોરણો દેશની બીજી વિદ્યાપીઠનાં ધોરણો કરતાં ઉચ્ચતર હોઈ તે પ્રજાની સાંસ્કૃતિક જરૂરીયાતો અને સાચું શિક્ષણ પૂરી પાડતી હતી અથવા આજે ય પાડે છે, એમ કહેવાનો મુદ્દો આશ્ચર્ય નથી. જે કંઈ ધોરણો હતાં તેને વધારે નીચે

લાવવાનો પ્રયત્ન તે સમયના રાજ્યકર્તા વર્ગે કર્યો કારણ કે તેને મન વિદ્યાભ્યાસ, શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ વગેરે જે કંઈ હોય તે સર્વે તેના રાજકારણ રની કદમપોશી કરનાર દાસીઓ હતી અને તેના પ્રયત્નમાં સાચી કેળવણી અને તેની મહત્તાથી વિમુખ થયેલા પ્રજાના વિશાળ સમુદાયનો હાર્દિક ટેકા મળ્યો હતો અને આજે શેા ફેર પડ્યો છે ? ફેર તો કંઈ પડ્યો નથી પણ વધુ નીચે હસેલાયા છીએ. સ્વાતંત્ર્યના આગમન પછી તેના સંપૂર્ણ લાભ ઉઠાવવા માટે જેની વધુમાં વધુ જરૂર છે એ નૈતિકતા અને બૌદ્ધિક ઉત્કર્ષસાધનાથી વિમુખ થયેલા વિદ્યાર્થીવર્ગને અતિપ્રિય એવો ફેન્દાર થયો છે. પ્રજામાનસનો પડધો પાડતાં લોકપ્રિય પત્રોએ આ ફેન્દારને વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાપીઠની નાગચૂડમાંથી ઉગારનાર તરીકે લેખ્યો છે અને મુકુટસ્થાને વિરાજે છે મુંબઈ સરકારનો ફતવો કે તેણે નક્કી કરેલાં નાયકાતનાં ધો. જો ન તેની નોકરીઓ માટે યોગ્ય ગણાશે થયું. ફરી એક વાર વિદ્યા, શિક્ષણ, અને સંસ્કૃતિનાં ધામો રાજકારણના ચલાવવા માટે કર્મચારીઓ, કારકુનો, અમલદારો ઉત્પન્ન કરનારી ભઠ્ઠીઓ બનશે. પછી લલે તે જુદા સ્વાગમાં, જુદા આકારમાં હોય.

કહેવાય છે કે સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે. પણ જે વિદ્યા પોતે જ મુક્ત ન હોય તો તે બીજાને શી રીતે મુક્ત કરવાની ? જગતના બધા જ ચિન્તકો એમ માને છે કે સાચાં વિદ્યાધામો એ સ્વતંત્ર વિચાર ધરનાર અને ધરાવનાર વિદ્યારુઓ અને વિદ્યાર્થીઓનાં મંડળો હોય, તે સ્વ અને પર, દેશ અને કાલનાં બંધનોથી મુક્ત હોય, એનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ જ્ઞાનની ઉપાસના હોય, જ્ઞાનપ્રકાશના ફેલાવા દ્વારા તે સંસ્કૃતિનાં પોષક હોય તે જ વિદ્યાર્તા, લાયકાતનાં ધોરણો નક્કી કરે અને જગત તેને જ પ્રમાણ માને. તેમના પોતાના ક્ષેત્રમાં તેઓ સ્વતંત્ર હોય. તેમાં કાઈ માથું મારે નહિ, સાચી વિદ્યા કંઈ, સાચું શિક્ષણ ઇચું તે એ જ નક્કી કરે. તેનાં ધોરણો સમાજને, સમાજના સત્પરોને સ્વીકાર્ય હોય.

પ્રાસંગિક મનન

વાસરિકા (૩-૩-૧૯૪૯): આજનાં પત્રો ૨૫ સરોજિનીદેવીની યશોગાથાથી ભરેલાં હોય એ કુદરતી છે...અમે જે ફેટલાક ૧૯૧૫-૨૦માં કોલેજમાં હતા તેમને એ મદાન ભારતીય સંસ્કારનેતાની કવિતા તથા વાક્યદાની નેવીપ્રમોદની ગદ્યેથી તેવી પછીની એમની રાજકીય મહત્તાને અંગે પણ પાછલી પેઢીના યુવનોને કદાચ નહિ રહી હોય. એવામાં જ પહેલી વાર વાંચેલું, ન:સિદ્ધરાવે ગુજરાતીમાં કરી 'પુસ્તકકાર'માં આપેલું "દશ્યુવાર જ થોભ્ય તું મોત, બધા !" એએ કવિત્રીના 'Tarry a while, O Death ! તું' માધ્યાન્તર. મૃત્યુદેવે એ સંબોધનમંત્રીની વિનંતિ કપૂંપ રાખીને એમને આયુષ્ય તો આટલું લાંબું આપ્યું જ; અને એ વિનવણી પછી તેમણે દેશભક્તિનાં તેમ જીવન કાળો યે ફેટલાંક લખ્યાં. પણ ઉત્તાવરણનો ધણોખરો ભાગ પોતે કવિતામાં મૂર્ત કરેલી ભાવનાઓ જીવન-જિવાડવામાં વીતે એવું જ નિર્મોણ તેમને મારે હતું. ભવિષ્યની પ્રજા તેમની આ રાજકીય રાષ્ટ્રસેવાને યાદ તો રાખશે પણ સરોજિનીદેવી જગતસાહિત્યમાં ચિરંજીવ તો એમની મંચુદરવ, ભવનારત, સુતિલસિન કવિતા વડે જ રહેવાનાં.

FOR

MODERN

SANITARY ENGINEERING.

Ask

S. D. Marker & Co.

No. 381, Hornby Road, BOMBAY.

THE MALL, LAHORE.

ત્રીસપાંત્રીસ વર્ષ પરના કૌલેજીયનનો ઉપલો. ઉલ્લેખ પુણે છે: "ત્યાંનું લઘુતર ખોટું કે આ હવતર ખોટું?" એ લઘુતર એટલે સત્યોપાસનાનો ઉપદેશ; 'આ હવતર' એટલે હમણાં-ફેશન-માર્યાના સન્ધિદિનોમાં ચર્ધ ગયો-હજી કદાચ આગળ ચાલશે-તે યુનિવર્સિટીમાંના ગુજરાતી શિક્ષણનો વિવાદ. એમાં અધ્યાપકસઘ પણ એની અદીર્ઘદષ્ટિ શૈથિલ્ય તથા અદક્ષમ્ય પ્રમાદને કારણે ઝડપાઈ જાય એ અનિવાર્ય હતું. સૌએ લાગતાવગળાતે મારે એ જ કરેવાનું છે કે આપણે સૌ જે ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલા તેમણે પાળવો જોઈએ તે સુનીતિના આદર્શ માટે જ અન્યાયનિવારણની આ હડત છે. જોઆ આ બાબતમાં ગુજરાતીના અધ્યાપકોને દબાવણા અને સ્વમાનભંગી ગણવા ઈચ્છે છે તેમાં પ્રજાકીલ સંરક્ષિતના શત્રુઓ છે. કંઈ શક્ય છે તે સુધારા તુરંત જ કરાવી, જુનમાં એનો અમલ કરવામાં જ એની શાલા છે આયુનિવર્સિટીના કૌલેજ-શિક્ષણે મને શીખવેલી એ મારી બાપનાં તે હું, નમ્ર-અનમ્ર ઉભય ભાવે. ભગવાનો સતત યત્ન કરતો રહીશ:

And, for right is right, to follow right,
Were wisdom in the scorn of consequence.

આવું ખરું માત્ર 'mental ideal'. પૂર્ણયોગદર્શનમાં તો ઠરાવયું છે-અને યોગ્ય રીતે જ-એ ખરું. પણ જરાકે સ એ અત્મા સાક્ષાત્કાર કે પિતૃશાન્તિ થતાં લગી. બન્ને એના માર્ગે ચઢવાના સોપાનલેખે આવીશ્વરિ રાખી પ્રજાસાન્નિધે હવતરની સાધના થય-એ દરમ્યાન નજાને કેટલી પે પડ્યાખડ થાય છતાં-એમાં કાંઈ ખોટું નથી.

ત્રણ દિવસ પર આવેલા નવા 'દક્ષિણ'માંથી જાણીને ધક્કા અચળે જ પામશે કે એ "આધ્યાત્મિક-અધ્યાત્મિક". રેટ્યા કરતો આશ્રમ વળી એવી ભૌતિક વસ્તમાં તે શીદને પડતો હશે?... પણ સમજદારો સમજે છે કે શ્રી અરવિન્દનું હવતરદર્શન તેમના ગર્માં યોગ્ય પર્ષોના સંદેશ દ્વારા તેમ આ રીતે પણ આપણને એનું અનુશીતન કરતાં શીખવે છે. જેમને દિવ્ય હવતરની એકે વાત જરાય લાગતી નથી તેઓ પણ માત્ર સરસ ચારિત્ર-ધડતરની નગરે પણ નિષ્ઠાપૂર્વક આ માર્ગે વળે તો ખૂબે કશું. નહિ ને પામવાના ધણું-એમાં મીનમેખ નથી.

ગયા અંકમાં છપાવણા 'રણછોડજીવલ' નટકસંગ્રહના અવલોકનની ચર્ચા, એ સમગ્ર વિષયના તત્ત્વબોધની પોષક અધિકરી વાંચકો એ નાટકે ની વિશિષ્ટતા જોતા કરે એ ઇંછ; તેથી. એ 'માનસી' વતી મોતરું છું.

વિ. ક. વે.

રત્નતરવોની આનંદપૂર્વક મોંઘ સર્પ તરેને વધારે ઉજ્જવલ, કર્તવ્ય-
પરાયણ હૃદયતર આયુષ્ય ધ્રુવોએ છીએ. (૨) ભારતીય સરકારે એવનર્મી
નિર્મિત મોટાનાનાં ક્ષેત્રોને, આ પ્રત્યેકની વિશિષ્ટ મંણીને કોરણ,
એમનાં અવસાન મથા ઘોડા માસમાં ચલાવી, બધી ખોટી પડી છે: સર
તેજસદાદુર સમુ, સૈયદ અમદુદ્દા પ્રેમથી તથા છ. એ. નેરોન; વિશેષારસેનો
વિરલ સાહિત્યપ્રેમી માનવિતરલુવીર, રા. દશરથલાલ ર. જોધી અને ભાવનમરના
ઉત્સહી કાપડેલ જનસેવક રા. વીરેન્દ્રસિંહ અન્દ્રપ્રકાશ દેસાઈ 'કોમુડો' તથા
'માનસી'ના પલ સક્રિય યુવેન્દ્રો હતા.

મંદિરવૃત્ત-પૂર્તિ: (૧) આ અંકની શરૂઆતમાં મંદિરવૃત્ત પૂર્ણ
ઉપાધા પછી જીમા થયેલ અમુક સંજોગને લીધે, અંક ધોંધો કરતાં મોટો
પૂરો કરી શકાય છે. (૨) રા. મંપકલાલ રા. બાલ (બારા) તરફથી મળેલી
આ વિશેષ મદદ આભારસહિત રવીકારીએ છીએ: રા. રૂપ. (૩) મળ્યા છે:
રાજકોટના સોળમા કાલિયજીએલનો વૃત્તના તથા 'નિગન્ધસંમદ:
મીમંસામત, બાપુ-ભારી મા તથા બ. મહાવીરના દસ ઉપાસકો;
અમલ અને રાજપુત્રનું સિદ્ધાન્ત; તમારા હાંન જગવો. (વીગરો આવતે અંક.)

સુરત ૧૭ ૪-૪૬.

વિ: ક. વિ.

મંનુષ્યા: 'રણુછોડલાલ' આદિ નાટકો

૧. આ નાટકસંગ્રહ પોતાની ગુણવિશિષ્ટતાથી ગુજરાતની સંસ્કારી કલાપ્રિય
જનતાનું લક્ષ્યભિન્ન છે... રેડિયો માટે લખાયેલી આ નાટકોએ પોતાના
લાખણી, પોતાની વસ્તુથી અને પોતાના જીવનદર્શનથી ગુજરાતી નાટ્યસાહિત્યમાં
કેટલી રીતે મનન માગી છે તેની નીવડી છે એમાં શક નથી .... રંજભૂમિ પર
લખિયેર કરવા લખાતાં નાટકો કરતાં રેડિયો દ્વારા મુલિગેવ્યર થવા સર્જાતાં
નાટકોની કારીગરી સિલ્લ છે. ઘોડાં પાવો, ખનિવેરિધ, ચોરદાર સંવાદકલા, વેગવાનું
વસ્તુવિમાન-રેડિયોનાટક આ રીતે કેટલાંક વિશિષ્ટ વર્ત્તો પર વિશેષ લક્ષ્ય
કે તેમ છતાં રેડિયો પર લખવાતાં નાટકો વખ્તાલાયકી ધરાવતાં નથી એવું નથી
ભાઈ ધરોધર મહેતાનો આ સંગ્રહ "રણુછોડલાલ અને ખીના નાટકો" આનું ઉદાહરણ
છે... "રણુછોડલાલ" આ સંગ્રહની જ નહીં પરંતુ ગુજરાતની મેંજ નજી
ઘોડા તેવી નાટકોએમાં માનસર્વુ દયાન મેળવી છે છે. (ભર્મિ: એ. જ. સપ્ટ. ૪૮)

અમારા ગતિકર્તા પરિચાપિત) આન્ધ્રવિદ્યાપીઠનેમ તેમ જ શારીરિક શિક્ષરવિષયક નવો સન્દેશ, યુરપ અમેરિકાના નવનકલ કારના પશ્ચિમી વર્તમાન સામેલી અને Richter by Asadના કર્તાની અધ્યત્મકલ્પ છવનદષ્ટિ વિશેનો અમેરિકન પત્ર માનો લેખ. હિંદ સામ્રાજ્યવાદી અંગ્રેજીથી એશિયાનો મિત્રસંધ, વગરચરમાંએ નેત્રરોનિદરણના હવાય વગેરે આ નોંધ લખાતા મુદ્દીમાં જોવાવસા એ બંને અંકમાં છે પહેલા અંકમાંની પહેલી તંત્રીનોંધ રાષ્ટ્ર કરે છે તેમ, શ્રીઅરવિન્દનો એકાંતવાસ એ પ્રમોમશાળામાં નવાં સંશોધનમાં એાઅ રહેતા વિદ્યાર્થેર જેવો હોઈ તેઓ નિષ્ક્રિય નથી; વધુમાં એમ પણ કહ્યું છે કે પેત્રે ગોષ્ઠ પણ વખતે જ્ઞાત જમતમાં પુન પદ રી અપ ક્રે કરતાં પણ વિશિષ્ટ પ્રભાવ પાડે તેથી, હિંદ-સરકારના આજના જે મુખ્ય નેતાઓએ પણ તેમનું માર્નદર્શન દમખા શોધવું પડે જેથી દેશને તથા જગતને વિશિષ્ટ લાભ પ્રાપ્તિ થાય બને.

શુનિ.માં શુજરાતી

દેશુઆરી તથા માર્ચમાં આ લખનરે 'શુજરાતી' તથા હિંદુસ્તાનમાં લખલા વિષય પર લખવાને પ્રસન્ન હતો એ પરથી વાચકો મજબૂના હશે કે તેણે (તેમ જ ખ્યાતી રીતે જાહેર છે તેમ, એક ખીજ પગીક્ષા) પરીક્ષા પહેલાં ત્યામ ધર્મશુદ્ધિપૂર્વક ક્યોં છે હરે તો, ગાનયોગી નેતાઓ પામેલો અધ્યાપકસંધ શુનિ.ની શુજરાતી બોર્ડ સથે કર્મયોગપૂર્વક સદકર કરીને શુજરાતીના સમરત હિંચ અવ્યસમા અમુક મુકમૂન અતિઆવશ્યક મુધારા, ફેરફાર વગેરે જીનમાં કોલેએ ઉચકતાં મુધીમાં જ કરે એ કષ્ટ છે. "ગ્રેટિટા દેવી રવિવ બુએ જોગે એક રથએ કહી છે, તેની પૂજારણ જો શુનિવર્ષિટી બનશે તો, તેણે પોતે ધર્મને પોતાને સલાટે ને લાંછન વર્ષોથી ચોદ્યું છે તે સ્થામનર બનવાનું એમ વરદહિલાઈ તથા વિદ્યાધી દિનાઈ અને જોખમો બેડીને પણ. કહી નાખ્યું એ અમારી દુરત માટે ઉદ્દેશી મળી દરજ અ બાબતમાં બને છે.

સવ્ય અને અપસવ્ય (૧) શુજરાત વર્તકથુલર સોસાયટીની ચતાબ્દી, પુરાકાલપ શદ્ધયક સદકરી મડળનું તથા 'આરદા'નું એ બને

રત્નપર્વોની આનંદપૂર્વક નોંધ લઈ ત્રણેને વધારે ઉત્તમવયસ, કર્તવ્ય-
પદ્ધતિ દીર્ઘતર આપ્યું હતું. (૨) ભારતીય સંસ્કારશુભનનાં
નિર્મિત - મોટાનાનાં - ક્ષેત્રોને આ પ્રાસંગિક વિચિત્ર વાને કારણે,
એમનાં અવસાન મધ્ય-યોગ્ય માન્ય સ્થાને, પ્રણી ખોટ પડી છે: સર
તેજસદાદુર સમુદાય અવધૂષણ પ્રેરવી તથા છ. એ. નરેશન; વિરોધાર્થેના
વિરમ સાધિતપ્રેમી ગાનવિતરણવીર, રા. દશરથલાલ ર. જોડી અને ભારતગરના
કિસદી કાર્યદક્ષ બનસેવક ગ. વીંગદરા અ. પ્રમુદા દેસાઈ. 'કૌમુદી' તથા
'માનસી'ના પણ સક્રિય યુગ્મજોડા હતા.

મનિર-ત-પૂર્વિ: (૧) આ અંકની રાશ્યાતમાનું મનિરવતનું પ્રજ્ઞ
છપાયા પછી લેખા યથેષ અમુક સંજોગને લીધે, અંક ધારા કરતાં મોટા
પૂરા કરી ચકાવ છે. (૨) ગ. અંકસાલ ગ. બા. (વારા) તરફથી મળેલી
આ વિશેષ મદદ આભારસંકિત સ્વીકારીએ છીએ: રૂ. ૨૫. (૩) મળ્યા છે:
રાજકોટના સોળમા કાર્તિકસંમેલનનો વૃતાન્ત તથા નિમ્ન-ધર્મમદ;
શ્રીમદ્મામવત, બાપુ-મારી મા તથા બ. મદાવીરના દયા ઉપાશ્રો;
અમલ અને રાજપુતનું શિક્ષણ; તમારા હાંસ જગવે. (લીંગો આવતે અંક.)

સૂરત ૧૭ ૩-૪૯.

વિ. ક. વે.

મંજુષા: 'રણુજોડલાલ' આદિ નાટકો

૧. આ નાટ્યસંમદ પોતાની અલ્પવિચિત્રતાથી ગુજરાતની સંસ્કારી કલાગ્રિય
જનતાનું લક્ષ્ણ છે... રેડિયો માટે લખાયેલી આ નાટિકાએ પોતાના
લાખથી, પોતાના વસ્તુથી અને પોતાના દર્શનદર્શનથી ગુજરાતી નાટકસાહિત્યમાં
ફેરફેર રીતે મનન માર્યો છે તેથી 'નાટક' છે એમાં શક નથી.... રંજશૂભિ પર
લખ્યે સર કરવા લખાનાં નાટકો કરતાં રેડિયો દ્વારા પ્રતિજોગ્યર થયા સર્જતાં
નાટકોની કારીગરી મિન છે. યોદ્ધાં પાત્રો, ખનિવૈધ્ય, ચોરદાર સંબાદકલા, વેતવાળું
વસ્તુવિધાન-રેડિયોનાટક આ - રીતે ફેરફાર વિચિત્ર વસ્તુ પર વિશેષ લક્ષ્ય મુકે
છે તેમ છતાં, રેડિયો પર અમલવાતાં નાટકો વખ્તાલાયકી ધરાવતાં નથી એવું નથી
ભાલ થયોધર મહેતાનો આ સંમદ "રણુજોડલાલ અને બીજાં નાટકો" આનું ઉદાહરણ
છે.... "રણુજોડલાલ" આ સંમદની ન નહીં પરંતુ ગુજરાતની મેઘ જગી
શકાવ તેથી નાટિકાઓમાં માનવર્થ રચાન મેળવી છે. (લેખિ: એ. જ. સુપ્ત: ૪૮.)

અમારા મનાકર્તા પરિચયિત) આન્ધ્રવિદ્યાપીઠને તેમ જ શારિરિક શિક્ષણવિષયક નવો સંદેશ, યુરપ અમેરિકાના નવપ્રકાશકોમાં પણ વર્ષોથી વર્ગવા સાએલી અને Richer by Asiaના કાર્તી અધ્યાત્મકપણ છત્રનદિષ્ટિ વિશેનો અમેરિકન પત્ર માંનો લેખ: હિંદી સામ્રાજ્યવાદી! અગ્નિકોણી એશિયાનો મિત્રસંઘ, વમરચરમાંએ નેત્રરોમનિરરણતા હવાય વગેરે આ નોંધ લખાતાં સુધીમાં જોવાપણ એ જાને અંકમાં છે. પહેલા અંકમાંની પહેલી તંત્રોનોંધ રાષ્ટ્ર કરે છે તેમ, શ્રીઅરવિન્દનો એકાંતવાસ એ પ્રયોગદાણામાં નવા સંશોધનમાં એકાંત રહેતા વિદ્યુત્તર નવો હેઈ, તેઓ નિષ્ક્રિય નથી: વધુમાં એમ પણ કહ્યું છે કે ચેતે કાષ્ઠ પણ વાળને જાણ્ય જમતમાં પુનઃ પધરી અપકટ કરતાં પણ વિશેષ પ્રભાવ પાડે: તેથી, હિંદી-સરકારના આજ્ઞના બે મુખ્ય નેતાઓએ પણ તેમનું માર્ગદર્શન દમચાં શોધવું બટે જ્યો દેશને તથા જમતને વિશિષ્ટ લાભ પ્રાપ્તિ થાય બને.

ધુનિમાં ગુજરાતી

રેલુઆરી તથા માર્ચમાં આ સખનરે 'ગુજરાતી' તથા હિંદુસ્તાનમાં હવલા વિષય પર સખવાનો પ્રસંગ હતો એ પરથી વાચકે જાણના હશે કે તેણે તેમ જ ખાતગી રીતે જારેર છે તેમ, એક ખીજા પરીક્ષકો પરીક્ષાપદનો ત્યાગ ધર્મોર્ણપૂર્વક ક્યો છે હવે તો, જાનયોગી નેતાઓ પામેશે અધ્યાપકસંઘ ધુનિની ગુજરાતી બોર્ડ સયે હર્મયોમપૂર્વક સહકાર કરીને ગુજરાતીના સમરત હવ્ય અવધાસમાં અમુક મુલજૂત અતિઆવશ્યક સુધારા, ફેરફાર વગેરે છુનમાં કોલેજે ઉપકરણો સુધીમાં જ કરે એ હંદ છે. પ્રેરિટજડેવી રવિનાથએ જોને એક રચને કહી છે, તેની પૂર્વરણ જો ધુનિવર્ષિટી જનશે તો, તેણે ચોતે હર્ષને ચોતાને - સલાટે જે લાઈન વર્ષોથી ચોલ્યું છે તે સ્વામતર જનવાનું એમ વસ્તુહિતાર્થે તથા વિદ્યાર્થી દિતાર્થે અને જોખમો એટીને પણ, કહી નાંખવું એ અમારી દુરત માટે હેલ્લી મંલીરે ફરજ અ જાજતમાં બને છે.

સૂચ્ય અને અપસૂચ્ય: (૧) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની ચતાબ્દી, પુરતકાલય હલકા સહકારી મંડળનું તથા 'શારદા'નું એ બને

સ્વદેશી આહોલનના પરિણામે અમારા કાપડ અને લોહો વચ્ચે
પરદેશી સત્તાએ ખડકેલો પરદેશી કાપડનો ઢગ બોલો થયો. પર-
દેશી અમલના અંત સાથે રહ્યો સહો અંતરામ પણ દૂર થયો છે.

પરદેશી કાપડની ખોટ પૂરી પાડે તેવું કાપડ આપણા દેશમાં
હવે બની શકે છે

અમારી વિશિષ્ટતાઓ

જહાંગીર મિલ

↓
દોસૂતી
અને
દુવાલ

રૂસ્તમ મિલ

↓
કેમ્બ્રિક
સાડી
અને

ન્યુ જહાંગીર મિલ

(લાવનગર)

↓
પોપલીન
અને
સાડી

નવજીવન મિલ

(ખેલાલ)

↓
કાઠિયાવાડની આમ-
જનતામાં ખૂબ વપરાતું
છાપેલું કાપડ

જહાંગીર વકીલ મિલ ગ્રુપ

માગરી

તંત્રી
 વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈલ
 ૧૧/૧૩. ૩-૪
 મુંબઈ ૫૧-૫૨ સપ્ટેમ્બર-૧૯૫૬

મા ન સી

સર્જન અને ચિન્તાનની ગ્રંથશ્રેણી

સપ્ટેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૪૯

આ અંકમાં

૭

અંબાલાલ બા. પુરાણી
દુર્ગાચંકર કે. શાસ્ત્રી
મુનિકુમાર મ. ભટ્ટ
વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી
ભદ્રમુખ ક. વેદ
કુન્ડવિહારી ચુ. મહેતા
જગદીશચન્દ્ર જ. દવે
વિજયરાય ક. વેદ

૧૬

પ્રકાશનસ્થાન

આનંદ પ્રેસ: સ્ટેશન રોડ:-ભાવનગર

ધ્યાનમત્ર

પ્રકાશમાં જત્રત થાઓ.

સાંભળો, તમે અમૃતના પુત્રો, તમે દિવ્ય ધામના વાસી, તમારા આ અન્ધકારમાં પરપારથી એ પ્રકાશ આવે છે. ત્યાંથી જે પ્રકાશ આવે છે એ પ્રકાશમાં જત્રત થાઓ. જેસી જેસીને અકમક ઘસવાથી દિવસ સર્જી શકવાનો નથી. પ્રકાશ દ્વારા જ પ્રત્યેક નવો દિવસ અમૃતના સમાચાર લઈ આવે છે. નવી નવી લીલાએ બધું નવું નવું થઈ જાય છે. હઃખમાંથી આનંદ આવે છે. રક્તસ્રાવ ઉપર જીવનનું શ્વેત શંતલ તરી જાય છે.

x

x

x

• જે ધનમાન પામતો નથી તે જો-ધી જોડી શકે છે કે હું સત્યને પામ્યો છું. મારે એશ્વર્ય નથી. ગૌરવ નથી. મારાં દારિદ્ર્ય અને અવમાનનાને સીમા નથી. પણ મને એક એવો અધિકાર મળ્યો છે જેનાથી મને કોઈ વંચિત કરી શકે તેમ નથી. મારી પાસે બીજું કશું નથી. તેથી જ એ વાત મારે મોઢે જેવી લાગશે તેવી બીજા કોઈને મોઢે નહિ લાગે. પૃથ્વીમાં લાંચિત અમે એમ કહીશું કે અમે અમૃતના પુત્રો. ને અમે જ કહીએ છીએ કે તમે પણ અમૃતના પુત્રો. આજે ઉત્સવના દિવસે આ સૂરને આપણે કાને પહોંચાડવો પડશે. આપણા દેશનું અપમાન દારિદ્ર્ય અત્યંત સ્વચ્છ, તેથી જ સત્યને આપણી આગળ પ્રગટ થતાં કશો અન્તરાય આડે આવવાનો નથી. તેથી જ એ બિલકુલ અનાવૃત કપે દેખા દેશે પરચરના મહેલ ચણીને આપણે આકાશના પ્રકાશને નિરુદ્ધ કરીશું નહિ. આપણા નિરાશ્રયી હીનના કપડે અત્યંત મધુર સૂરે આ સંગીત બજી જાયશે.

શ્રુણ્વન્તુ વિશ્વં અમૃતસ્ય પુત્રાઃ

આ યે દિવ્યાનિ ધાંમાનિ તસ્યુઃ ।

[સીન્દ્રનાથ કાકુલત 'પંચામૃત' પૃ. ૬, ૧૦]

વિષયદર્શન

પૂર્ણાંશખ્યા ૫૧, ૫૨

પુ. ૧૩: અ. ૩, ૪ : સપ્ટે-ડિસે. ' ૪૯ (પ્રકટ, ઓક્ટો. ' ૪૯)

સર્જન અને નિષ્પન્ધો

યોગ્ય રૂપ અને સ્થિતિ (એટમાંથી અવતરણ) : ' કાળ ' ૨૨૬

સમૂહી કાન્તિ ૧—એક અવલોકન

અંબાજાત બા. પ્રવૃત્તિ ૨૩૧

સ્વ. રામનાથ સુ. મોદી : અગ્ર સમસ્યરૂપા

દુર્ગાચર કે. રાઓ ૨૮૮

રાષ્ટ્રભાષા અને તેની ત્રિપિ (બ્યાખ્યાનનિબંધ)

પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી ૨૯૨

અધ્યત્મતા અને ઉદાર (નવલ-સારાંશ)

દો. ભદ્રમુખ ૧. વૈદ ૨૯૫

૩૨મું મહારાષ્ટ્ર-સાહિત્યપ્રમેતન (સમિતિના રિપોર્ટ)

જમીનચંદ્ર જ. દવે ૩૦૨

વાસ્તવિકા (વિ. ક. વૈ.)

... .. ૩૧૧

આ. આનંદશંકર-તૈલચિત્ર (સંજ્ઞાસાત્ત)

૩૧૭

નિકેષ: પિતાની લાડળી, ૩૨૦ (મુનિકુમાર મ. બદે); શ્રી હમાશંકરનો વિવેચનો, ૩૨૪ (કુંજવિદ્યાની મહેતા); પ્રાપ્તિ-સીકારની મોંઘ, ૩૨૮ (વિ. ક. વૈ.); રામ-મહાત્મા ને શીવનૃત્ય, ૩૩૩ (કું. મ.); પરિભાષિત, ૩૩૬ (વિ. ક. વૈ.)

મનન : અમેરિકાને સન્દેશ (શ્રી અરવિન્દ) આગલી પછીના પૂર્ણાંશ, ઉચ્ચ ગિરિજા-વડીવટ (' અશ્વમેધસત્યમ્ '); સ્વ. બીરબલ સદાશી (બ. ક. વૈ.); ' રમણજીવન '—સંગ્રહ (વિ. ૧. વૈ.); ૩૪૧-૩૫૬

મન્દિરવણ ૩૬૦

મંલુપા ... (આ પત્રાનો પછાળ) ૩૬૨

શુદ્ધિપત્રક ૩૬૨

સમવાન શંકરને (કાવ્ય) : અંકજામ વ્યાસ ... ૩૬૪

ભહેરખબરો : અંક ફામસી (૩૨૫); ભૂલ કોરોરેશન (૩૨૭); ઓરિ. જોષી, મિ. ર. ૪૩૨ (૩૨૬); દોષ ક. (૩૩૧); વિપાદી વિ. (૩૩૭); એસ. દી. માકેર, એન્જલવાલ (૩૩૫); પર્મનવ પ્રોડક્ટસ (૩૪૬); જી. (૩૫૧); દિવં સાહકસ (૩૬૪) પૂ. ૫૧ .

મનસી અયત્નેભિઃ તર્કી વિચારેભ્યઃ કઃ વેદઃ રપદરઃ કૃષ્ણનગરઃ ભાવનગર
 શાખાઓ : એન. એમ. ત્રિપાઠી વિ. મુંબાઈ. ગાંધીય મુદ્રણાલય,
 સુરત, સાધના પ્રેસ, વડોદરા તા. લામોદર કે. બટ્ટ, રામચંદ્રી, ચોરખદર,
 આનંદ પ્રેસ, ભાવનગર. લાયાજમ : રૂ. ૪-૮-૦; (૧૯૫૦ મી. ૩૯ ૬) વિદેશ,
 રૂ. ૭; ૪૨૬ના રૂપિયા એ.

મંડૂપા

મુંડકોપનિષદમાંથી

[મંત્રો, ૦ આ અંકના 'મનન'માં ઉલ્લિખિત]

વેદાન્તવિજ્ઞાનમુનિશિષ્યાયો...શુદ્ધસરણઃ । Made cor'min of the
 meaning of the highest spiritual knowledge, purified
 in their being (મંત્ર ૧ કો)

એતરુપાયેતેતે વસ્તુ વિદ્વાંસ્તસ્યેવ ભાત્મા વિશતે વદ્મયમ ॥.....જ્ઞાન-
 વૃણાઃ કૃનાત્માનઃ.....તે સર્વર્થ સર્વતઃ પ્રાપ્ય ધોરાઃ શુભાત્માનઃ
 સર્વમેવાવિશન્તિ ॥

He strives by these means and has the knowledge;
 in him this spirit enters into its supreme status....
 Satisfied in knowledge having built up their spiritual
 being, the Wise, in union with the spiritual self,
 reach the Omnipresent everywhere and enter into
 the All (મં. ૪, પ.)

વિજ્ઞાનમય નેત્ર વડે પરમાત્મદર્શન

[શ્રી ચન્દ્રશાસ્ત્રી : ગુરુકૃપાત્રિકા; વાદ્ર, ૨૦૦૬]

ને સર્વજ્ઞ સર્વવિદ્ નેનો મહિમા આ મૂ પર ઊર્ણ,
 ને સર્વાત્મ દિવ્ય નણથી પ્રજ્ઞપુરીમાં વાસ કરે;
 પ્રાણ દેહ અધિનાયક ને છે મનેદપધારી ઇશ્વર,
 ને અત્રમય સૂક્ષ્મ કાયામાં જનનાયક અધિવાસ કરે;
 ને આનંદ મુધામય ધરને વિભાજ્ય છે સર્વત્ર આદી;
 વિજ્ઞ તેને વિજ્ઞાનનેત્રે દર્શન્તો કંઈ આસા બદે ।

એ પત્રિકામાં 'મુંડકોપનિષદ'ના બે મંત્રો શ્રી. શાસ્ત્રીનાં હિંદી
 ભાષાન્તર સાથે આપ્યા છે, તેની પરથી આ-યોગ ન શબ્દો -જલકંવલી
 નરર હતો—કથુ' છે. —તાંત્રી

૦ ૬મ, 'લાઇફ ટિવાઈન'માં છે તે જ.

માન સી

વર્ષ ૧૩ : અંક ૩ :

સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૯

યોગ્ય રૂપ અને સ્થિર

[મહિના ૧૨ ૨ બદ : ' એક દેશનો આત્મચરિત્ર; ' પૃ. ૮૭, ૮૮]

એક વખત તેમણે [પોતાનો જ્ઞાનન્ત કહેનાર કુવતીના વડીલ જાને] કહ્યું, ' ને આપણે એવું ધારી શકીએ કે જગતના કર્તાએ પોતાના કાર્યમાં રૂપ ધારણ કર્યું, અને એ પ્રમાણે અમુક વખત સુધી દુનિયામાં સ્થિતિ કરેલી, ત્યારે એ કાર્ય જ પોતાના કર્તાની સાથે એવા સંબંધને પાત્ર હોઈને આપણને અત્યંત પૂર્ણતાવાળું દેખાવું લેઈએ. તેટલા માટે મનુષ્યના આપણા વિચારની અંદર પરમાત્માના આપણા વિચાર સાથે કોઈ વિરોધ હોઈ શકે નહીં: અને આપણને વારંવાર તેની સાથે અમુક વિરોધ અને વિષેગનો અનુભવ થાય છે, તેટલા માટે તો આપણી એ વધારે ફરજ છે, કે શેતલના હિમાચલીઓની માફક આપણે હંમેશાં આપણી પ્રતિની શૂન્યતા અને નિર્જીવતા ઉપર જોવા કરવું નહીં, પણ એવી શક્તિઓ અને ખૂબીઓ શોધી કાઢવી કે જેને હીંધે પરમાત્માની સાથે આપણું સાદૃશ્ય સ્થાપિત થઈ શકે ... ... માણસનો મોટામાં મોટો ગુણ હમેશાં એ છે કે તેણે બાહ્ય સ્થિતિને જોઈ અને તેમ વધારે અધીન કરવી, અને પોતે તેને આંતરમાં આંતરે અધીન થવું. જે પ્રમાણે દાહ વિધાવકની આગળ મેટી ખાણ પડેલી હોય તે પ્રમાણે જિંદગી આપણી આગળ પડેલી છે. વિધાવકનું નામ તેને જ ધરે છે, કે જે આ મિત્ર સમુદાયમાંથી પોતાના આત્માની અંદરના આદર્શ પ્રમાણે જરા પણ અધિકૃત વ્યય વગર અમુક યોગ્ય અને સ્થિર રૂપ ઉત્પન્ન કરી શકે. આપણી બહારની બધી વસ્તુઓ, અને હું એમ પણ કહી શકું, કે આપણી ઉપરની બધી વસ્તુઓ માત્ર સાધનો છે; પણ આપણી અંદર હોય એવી ઉત્પાદક.

શક્તિ રહેલી છે, કે જે તેમાંથી જે બનવું જોઈએ તે બનાવી શકે છે, અને જે એક રીતે કે બીજી રીતે, આપણી અંદર કે બહાર, જે ઉત્પન્ન થવું જોઈએ તે ઉત્પન્ન થીષા વગર આપણને નિદ્રા કે આરામ લેવા દેતી નથી. તમે, બહેન, કદાચ વધારે સારો માર્ગ પસંદ થીધો છે: તમે તમારા નીતિ-જીવનને, તમારી ગંભીર સુંદર પ્રકૃતિને પોતાની સાથે અને પરમાત્માની સાથે જોડતામાં લાવવાને ચત્ત થીધો છે: પણ અમે સુદ્ધાંને સમય મનુષ્યની સાથે પરિચિત થવાને અને તેની બધી શક્તિઓને થોડા પ્રમાણમાં લાવવાને મથીએ છીએ, તો દોષને પાત્ર નથી. ૧

---

૧. ઝીંકોટ્ટેની કૃતિમાંના આ નાના પુસ્તકની સાલ, 'જુલ. સા. ૩૫૨૭'માં તથા બીજા અંકમાં (પૃ. ૨૨૪) ૧૮૬૭ આપી છે, તે જોઈએ ૧૮૬૬. જોડણી ધયાવત્, રાખી, ઉપજી અવવરણ રા. ભાઈ મુનિકુમારના સહકારથી મેળવી શકાયેલી ૧૯૧૪ની (બીજી) આવૃત્તિમાંથી લીધું છે. પુસ્તકનો થોડો વિશેષ પરિચય વાચક આ અંકમાં આપણ જોશે.

—તાંત્રી

ઘેટે-પ્રણીત માનવધર્મ

માનવીના અનિવાર્ય મંગલ કાવિના એ [ઘેટે] ગ્રામ્ય છે. આપણી હાલની વસ્તુઓ માટે પ્રાચીન ધર્મો સંમાન પ્રેરતા; આપણી પડખે જે કંઈ છે તે માટે વલ્લભોએ માનવહિ પ્રેરી; ખ્રિસ્તી ધર્મે એવી પણ જાંચી વસ્તુ-આપણી નીચે જે કંઈ છે તે-પ્રત્યે માનવી કાવના જગાડી ને પોથી. ઘેટે કહે છે. આ બધી સંમાન-લાવના જરૂરી છે, કેમકે " તેમાંથી સૌથી જાંચી કાવના-પોતાની અત માટે સંમાન ઉદ્દેશ્ય છે. એ જ સાચો ધર્મ છે...જેમ જેમ તું વંદે માણસ લાગે, તેમ તેમ તું દેવા સમાન થશે. "

—ઉમાશંકર ('સંસ્કૃતિ: ઓગસ્ટ '૪૬; પૃ. ૩૭૮.)

સમૂળી કાન્તિ ?

—એક અવલોકન

[' સમૂળી કાન્તિ ' તથા ' સંસાર અને ધર્મ ' માંની કિરોર-વિચારધારાની આ વિચિત્રિતા, એમાંના વિષયોનો વિવાદ વત્તવ્યોત્પન્ન થશે એવી ખાતરી હોઈ, ખાસ ' માનસી ' માટે અથે લખતી છે. અમારા અગ્રદને માન આપી લેખકે બહુ અમૂર્ત્વક આ નિબંધ લખી આપ્યો એ માટે તેમના કૃત્તી છએ. જે વિચારો ને વર્તમાન-પત્રોના જેવામાં એ આરે તેઓ તેનો સદુપયોગ પુનમુદ્રણ થયા આદિ રૂપે કરશે એવી આશા છે. પેદામથાળાં અથે દસેનાં આપેલાં છે. —તંત્રી]

૧

અનુચિતર કર્તવ્ય

તમે મને ' સમૂળી કાન્તિ ' અને ' સંસાર અને ધર્મ ' એ બે પુસ્તકો વિષે કાંઈક લખવાને આમંત્ર કર્યો છો પરંતુ લેખકની વિચારસરણીમાં ઊડાણ કે નવીનતા જેવું કાંઈ ન હોવાથી વાંચનમાં ઓછો રસ પડે એ સ્વાભાવિક છે, —તેમાં યે ખાસ કરીને જગતના મહાન ચિંતકોમાંના કેટલાકનો અભ્યાસ કરવાનું જેમનું સદ્ભાગ્ય હોય, કાંતિકારક ધાર્મિક વિચારના મૂળમાં જે આધ્યાત્મિક અનુભવ—પોતાના દર્શનપૂરતો બને એ મર્યાદિત હોય —આપણા દેશમાં આવશ્યક મનાયો છે તે આ પુસ્તકોના લેખકમાં જણાતો નથી અને હું અમલું છું સાં સુધી લેખક પોતે એવો દાવો કરતા પણ નથી. એમના કેટલાક વિચારો માનસિક ભૂમિકા પરથી તેઓને પ્રાપ્ત થયા છે તે તેઓ રખૂ કરે છે એમાં કાંતિ—તે પણ વળી સમૂળી કાન્તિ !—ક્યાં રહેલી છે તે હું તો જોઈ શકતો નથી.

પણ એમના વિચારોમાં રહેલી અપૂર્ણતાઓ, એકતરફીપણું, તર્ક-દોષો—વગેરે વીગતવાર ખતાવવાનું—કામના પણ વિચારોનું ખંડન કરવાનું કાર્ય અત્યારે મને અનુચિતર લાગે છે. જે લેખકને એવા કોઈ અસાધારણ અને જગતને આવશ્યક સલાનું દર્શન સાચે જ થયું હશે તો ગમે તેમ કરીને પણ એમની વિચારસરણીનો સ્વીકાર થશે જ; અને જે એમાં એવી કંઈ કાંતિકારકતા હશે જ નહિ, તો કાંઈ પુસ્તકને એ નામ આપવાથી કાંતિ થઈ જવાની નથી.

સ્વીકારી લઇએ કે લેખકના વિચારો ખરાબર છે તો પણ એ ને કાંતિ કહે છે તે કેવી રીતે આવવાની કે લાવવાની છે તેનો કશો ખતો આ પુસ્તકોમાંથી તો મળતો નથી. ગુજરાતીમાં આ પુસ્તકો ચિંતનની અસાધારણતાવાળાં ગ્રંથોતાં હોય એ માત્ર ગુજરાતની વિચારસક્તિનું માંખ બતાવે છે, કારણ કે ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર, સમર્થ વિચાર કરવાની શક્તિવાળો વર્ગ બહુ મોટો હોવાનો સંભવ નથી. મથાળાંથી આકંપાધિને મેં પુસ્તકો વાંચવાનો આરંભ કર્યો ત્યારે મને લેખકના વિચારો એટલા સામાન્ય કોટિના જણાયા કે એના વિષે ગંભીર ઊઠાપોઠા કરવાની જરૂર મને તો ધણી જ ઝોઝી લાગી. એટલે જ મેં તમને પત્ર લખેલો નહિ અને આ પત્રમાં તમને ખીજું કારણ પણ જણાવુંઃ ખૂબ પુસ્તકોમાં વિચારની સામાન્ય દૃશ્ય ઉપરાંત રજુઆતમાં એક પ્રકારની રક્ષતા* અને બધી વખત લેખક જાણે વર્તમાનકાળના કોઈ મનુ જેવા સ્મૃતિકાર હોય એવી સ્વીકૃત વૃત્તિ અને તેમાંથી નીકળતાં ફરમાનો, આદેશો, આગ્રાહ્યો, નિષિ અને નિષેધો વગેરેને લકને તથા ખાસ કરીને દલીલો અને તર્કશાસ્ત્રીય યુક્તિ નળેવાં જ હોવાને લીધે પુસ્તકો વાંચવામાં ઉત્સાહના કરતાં ફરજની લાગણીને લીધે હું સફળ થયો એમ કહું તો વધારે સાચું કહેવાય. હું તો લખવાનું જ નાપત્રક કરત કારણ કે મ'ડનાત્મક દાર્જ જ વધારે આકર્ષક તેમ જ અસરકારક હોય છે, એટલે મારે જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે મારા જીવનમાંથી તારવી કાઢીને કહેતાં પ્રયત્ન કરવો, ખીજાએને પણ એ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરવા દેવો, એ સામાન્ય રીતે વધુ ઠીક લાગે છે. એ રીતે સમીક્ષના

* આનું એક જ ઉદાહરણ અહીં રજૂ કરું છુંઃ "માઠં આ કહેવું તમને આજે ગમે હોતરશે જ એવી મને ખાતરી નથી એવી ખીજ ખાલુ રજૂ કરી તમને સારી પેઠે 'જીવવાડામાં નાખી દે એવી દલીલો કરતી અસાધ્ય નથી. પણ હું તમને આટલું ખાતરીથી કહું છું કે હું જે કહું છું તે ન્યાં સુધી તમારે ગમે ન હોતરે ત્યાં સુધી તમારા ચિત્તને મોક્ષ થવાનો નથી." ('સંસાર અને ધર્મ', પૃ. ૭૧)

લેખક પોતાનું વક્તવ્ય નહિ સ્વીકારાય તે, અને સામી ખાલુ દલીલો થઈ શકે તેમ જ એ પણ ખાલુ છે. છતાં વાંચકના ચિત્તને મોક્ષ પોતે કહે છે તેના સ્વીકાર વિના નહિ થાય તેની ખાતરી આપે છે. દલીલોનો અભાવ, આવી ખાતરી આપેથી બાક્યે જ દૂર થાય અને પોતાના માની લીધેલા વિચારો પ્રત્યે આવી આસન્નિવાળા એટલે કે પદ્મપાતવાળા ચિત્તને પોતાનો જ મોક્ષ થયો છે કે કેમ એ ન્યાં વિચારવાનું છે ત્યાં ખીજ કાંઈના ચિત્તને યરો કે નહિ થાય એ પ્રશ્ન બાક્યે જ ઉપરિચિત થાય છે.

જીવનમાં જે કંઈ ઉત્પત્તિકારક હાજો અપાવાનો હશે, તે આપોઆપ અપાશે. પણ તમારો આગ્રહ છે કે આ વિષયમાં મારે મારાં માનસિક પ્રતિકાર્ય તમને જણાવવાં એટલે આ પત્ર દ્વારા નમૂનકે પ્રયત્ન કરું છું.

કચી વિચારક્રાન્તિ નથી

લેખકને જૂતકાળના અને હાલના વિશાળ ધાર્મિક અને તત્ત્વ-જ્ઞાનના સાહિત્યનો પરિચય નથી એ કાલ્પને લખેને પણ એમનું પુરતક સમૂળી ક્રાન્તિવાળા વિચારો રમૂ કરે છે એમ એમને લાગે એ સંભવિત છે. ઉ. ત. એમણે જ્ઞાતિબંધારણ વિષે નથા હિંમર વિષે જે વિચારો રમૂ કર્યાં છે તે કદાચ લેખકને તદ્દન નવા, પોતાના અને સમૂળી ક્રાન્તિ કરનારા લાગ્યા હશે, પરંતુ હિંદના સામાજિક જીવનનો વિકાસ તથા ઇતિહાસ જણનારે તેા જણે છે કે સુધારકોએ, બહુસ્તમાજને, સ્વામી સદગુનદે સ્વામી દયાનંદ અને આર્યસમાજને, તથા કવિ નમદે આપણા વર્તમાન યુગના આરંભમાં એ દિશામાં ઘણા પ્રયત્નો કરેલા છે. નરસિંહ મહેતાએ અને અખાએ યુગરાતમાં તેમ એમના જેવા ખીભ ધાર્મિક સુધારકોએ અન્ય પ્રાંતોમાં એવા જ પ્રયત્નો નાનામોટા પાયા ઉપર જૂતકાળમાં પણ કરેલા હતા. રામકૃષ્ણ પરમહંસ, વિવેકાનંદ, ગણપતિ-શાંત્રી, આનંદના વીરશાહજીમ્ પંતુલુ, પ્રાર્થનાસમાજ, સોશિયલ સર્વિસ લીગ, આર્યાર્થ આનંદશંકર અને મહાત્માજી વગેરે ઘણા વિચારકો, કાર્યકર્તાઓ તથા ધર્મપ્રવરતકોએ પણ અર્વાચીન હિંદમાં એ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરેલું છે. વળી જેઓ, હિંદના સામાજિક જીવનની અવિનુ તટસ્થપણે અવલોકન કરે છે તેમને એ પણ જણાશે કે નાતજનના ભેદો દૂર થવામાં વેગભરે પ્રગતિ થયે જાય છે. સ્વ. સયાજીરાવ ગાયકવાડે આજથી ૩૦ વર્ષ પહેલાં કાયદા વડે અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો. સાર પછી ફેટલી ઝાપથી આબડછેટ અને જ્ઞાતિબંધાનુની સખ્તાઈ હિંદનાં રાહરોમાંથી જ નહિ પરંતુ ગામડાંઓમાંથી પણ દૂર થતી જાય છે, તેનો જન્મને ખ્યાલ છે તેમને કર્તાના જ્ઞાતિબંધારણના વિચારોમાં કચી ક્રાન્તિ દેખાશે નહિ.

હિંમર વિષેના એમના ખ્યાલનું પણ એવું જ છે. બહુસ્તમાજ, આર્ય-સમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ વગેરે સુધારક ધાર્મિક સંપ્રદાયોમાં હિંમરનું સ્વરૂપ એમના લખાણમાં લેખકે કદમું છે તેવું જ લગભગ જણાશે. એમાં પણ નજેની વિશેષતા જ રહી છે.

૨

ધર્મનું મુખ્ય કાર્ય

લેખક શરૂઆતમાં આવું તો સ્વીકારી લે છે કે કોઈ પણ પ્રકારની ક્રાંતિ કરવી હોય તો ધાર્મિક વિચારોમાં ક્રાંતિ લાવીને તે દ્વારા એ થવી જોઈએ. આમાં મતભેદને સ્થાન છે. પંડિત સુખલાલ એમની પ્રસ્તાવનામાં (‘સંસ્કાર અને ધર્મ’ પા. ૮) કહે છે કે ધર્મ એટલે તત્ત્વજ્ઞાનને વ્યવહારમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન. પરંતુ એ સાચું નથી. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન પરસ્પર પોષક હોય તો તેથી પ્રજ્ઞને કહે કે સમાજને-લાભ યાચ છે એ સાચું છે પણ ધર્મનો પ્રદેશ ઇશ્વર પરની અદ્વાનો, એની બક્ષિતનો અને ધર્મ-પ્રવર્તકે કરેલા પરમ દિવ્ય વસ્તુના સાક્ષાત્કારના માર્ગ ઉપર આધાર રાખનારો પ્રદેશ છે. વળી શ. મણિલાલ કહે છે કે “માનવ સમાજના વર્તમાન કાવચોનો ઉદ્ધાર લાવી શકવાને” (‘સ. ક્રી.’ પા. ૬) આત્મારનો કોઈ પણ ધર્મ લાયક નથી, પણ ધર્મનું મુખ્ય કાર્ય “સમાજના કાવચોનો” ઉદ્ધાર લાવવાનું નથી. ધર્મ તો માનવમાં રહેલી પ્રભુ માટેની, પૂર્ણતા માટેની, દિવ્યતા માટેની અદ્ભુત અભીપ્સાને પ્રગટ કરે છે. કોઈ આદ્ય પ્રવર્તકને પ્રભુના સાક્ષાત્કારનો માર્ગ દેખાય છે અને એના ઉપર આધાર રાખીને તે સમસ્ત માનવજાતિને જાહેર કરે છે કે માનવમાં રહેલી પ્રભુપ્રાપ્તિની આ રીત હોવાની છે, સદાચરુ છે, સિદ્ધ થઈ શકે તેવી છે, પ્રભુ કેવલ માનવના મનની મિથ્યા ઝંખના કે તેની પુલિની કલ્પના માત્ર નથી, તે એક સ્વયંબૂ દિવ્ય વાસ્તવિકતા છે જેનો સાક્ષાત્કાર માનવ પણ કરી શકે છે. પ્રભુપ્રાપ્તિનો એ માર્ગ દર્શાવવો એ ધર્મનું પહેલું કાર્ય છે. એ પ્રગણે ધર્મની માન્યતાનો સ્વીકાર કરનારા માણસોનો સમાજ પણ ધર્મ રચે છે. પણ એ તેનું બીજું અને ગૌણ કાર્ય ગણી શકાય. એ સમાજરચનાનો પણ પ્રભુના સાક્ષાત્કારના પેશના માર્ગની તૈયારી કરવા માટે ધર્મ ઉપયોગ કરે છે. એવા સમાજમાં ક્રિયા, વ્રત, વિધિ, આચાર વગેરે બાહ્ય સાધનોનો આશ્રય લઈને જીવનનાં સ્થૂળ સ્વરૂપો ઉપજાવીને તેમના વડે પેલી અંતરમાં રહેલી ઇશ્વર માટેની અભિલાષાને પોષવાનો પ્રયત્ન ધર્મ કરે છે.

કેવળ માનસિક માન્યતાઓમાં ફેરફાર કરીને જે ક્રાંતિ ધર્મમાં કરવામાં આવે છે, એટલે કે અસુક મંતવ્યના સ્વીકાર ઉપર જેનો આધાર

હોય છે તે ક્રાંતિ આપણા દેશમાં ઔણ ગણાય છે. અને એનાં પરિણામે કેવળ સમાજની પુનર્ચંટનામાં જોડે અંશે આવે તેટલે અંશે જ તેની સારાસારતા ગણાય છે. એવા ધાર્મિક ફેરફારો માનવના આંતર જીવન ઉપર બહુ જ ઓછી અસર કરે છે અને મોટે ભાગે તે બાહ્ય વ્યવહાર અને આચારમાં પરિવર્તન લાવવા પ્રયત્ન કરે છે. કોઇ વ્યક્તિને આધ્યાત્મિક અનુભવ થાય અને તેને પરિણામે બીજાઓને તે વ્યક્તિ એ અનુભવ મેળવવાનો માર્ગ બીધે તેને લઈને જે પરિવર્તન થાય તેને આપણા દેશમાં સાચી ધાર્મિક ક્રાંતિ કહેવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ગઈ સદીના અંતમાં યુરોપીય વિચારોના સંબંધને લઈને હિંદમાં નાસ્તિકતા, અધાર્મિકતા, ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિનું અનુકરણ વગેરે અસરો ઉત્પન્ન થવા લાગી હતી. એ જમાનામાં હિંદના ધાર્મિક જીવનમાં ઉપર જણાવેલી બંને પ્રકારની ક્રાંતિ કરવાના પ્રયાસો થયા હતા. અમુક માન્યતાઓનો સ્વીકાર ફરજિયાત કરાવી આર્યસમાજ, હલ્લસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, થીઓસોફી, દેવસમાજ વગેરે નવા ધર્મો અને જૂનાનાં સંસ્કરણો પણ ચાલુ થયા હતા. સાથેસાથે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, વિવેકાનંદ, રામતીર્થ વગેરે આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરીને જીવનની કોઈ નવી જ દિશાનો, જીવનના ઉદ્દેશ તરીકે કોઈ ઉચ્ચ સાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિનો, નિર્દેશ કરે છે. એમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસના અનુયાયીઓએ, સામાજિક જીવનની પુનર્ચંટના કરવા માટે સંગઠિત પ્રયત્નો સતત કરેલા છે. આવી ક્રાંતિ કોઇ શાસ્ત્રની કે પયમંબરની વાણી ઉપર નહિ પરંતુ આંતરજીવનની અનુભૂતિ પર આધાર રાખે છે. આ પ્રકારના આંતર જીવનના પરિવર્તનને પરિણામે બની આવતું વ્યક્તિજીવનનું અને સામૂહિક જીવનનું પરિવર્તન એ જ મારી નજરે સાચી ક્રાંતિ છે. આ પુરતકોના લેખકે એવી કોઇ વિશિષ્ટ આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરી હોય એમ માનવાને કારણ નથી. એમણે કેવળ બુદ્ધિની એક પ્રકારની વૃત્તિની સ્થાપના પોતાનામાં કરી છે-જેને આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ ભાગ્યે જ કહી શકાય. ટૂંકામાં, બંને પુસ્તકો પરથી જણાય છે કે બુદ્ધિનું અમુક વલણ પોતે ધારણ કર્યું છે અને તે જગતના કલ્યાણ માટે પૂરું છે. આવશ્યક છે, -સમાજના કોયડાઓનો ઉકેલ લાવવા માટે સમર્થ છે, એમ લેખક સાચા ક્ષિપ્રતા માને છે, અને આ માનસિક વલણને તેઓ આધ્યાત્મિક અનુભવોનો નિષ્કૃંપ કરતાર ન્યાયાધીશ પણ બનાવે છે.

આપણી સંસ્કૃતિમાં અત્યાર સુધી જે વ્યવહાર પ્રયોગો થયેલા છે તેમાં ' પ્રકૃતિ ' વિષે જે મુખ્ય વસ્તુઓ લેવામાં જણાય છે. એક એ છે કે પ્રકૃતિ જેવી કંઈ વસ્તુ છે જ નહિ, - ' સ્વ ' જ સાચું છે, અને એ ' સ્વ ' એ યોગ્ય સમય માટે સ્વીકારેલી પ્રકૃતિ " મિથ્યા " છે. એ માર્ગના અનુયાયીઓ પ્રકૃતિને મિથ્યા ગણતા હોવાથી " તમે આમ કરો છો, તમે તેમ કરો છો " એવા આરોપોનો ઉત્તર ભાગ્યે જ આપે છે. અલગત, સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરેલા પુરુષોમાંથી કોઈક જ એવા હોય છે જેમની પ્રકૃતિ એ સાક્ષાત્કારથી તદ્દન વિરોધી એવું વર્તન એમની પાસે કરાવે. કારણ કે સાક્ષાત્કાર માને અનુભવ સાચો જ હોય-કેવળ જનાવટી ચિત્-શક્તિ નહિ-તો એની અસર પ્રકૃતિ ઉપર યોગ્યરૂપે અશી પણ પશ્ચાત્ત વિના રહેતી નથી. એટલે એ લોકો સામાજિક મર્મના તિથએને, - સિવાય કે ધર્મને નામે અન્યાય અને અનાચાર પાળતો હોય, - ઉધાડે છોગે ભાગ્યે ઉલેખે છે.

સેષકેએ મોક્ષના ઉપાસકો વિશે જે ઉદ્દેશ્ય ક્યો છે તેમાં એમનો ઉદ્દેશ તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રચલિત સાધનાના નહિ પરંતુ કેવળ પુરતકના અભ્યાસ; કોના વશણુ ઉપર પ્રદાર કરવાનો હોઈ શકે. પણ એવા માણસો તો હમેશાં રહેવાના જ એમ લાગે છે. અત્યારે જ આપણા દેશમાં ગાંધીવાદમાં માનનારાઓમાંના કેટલા એ શુદ્ધ વેદાંતીઓના પ્રકારમાં મૂઢી શકાય તેવા છે એ વિચારીશું તો મારા કથનનો અર્થ સમજશે.

પરંતુ વિશિષ્ટતાદિત, વૈષ્ણવદર્શન, તંત્રમાર્ગ એટલે કે શક્તિ-ઉપાસના, વીરરૂપ મત, કાસ્મીરનો સિવસંપ્રદાય કદાચ દિવંતો શૈવ સિદ્ધાંત વગેરે ધણી દર્શનો પ્રકૃતિને કેઈ ને કોઈ રૂપે વાસ્તવિક માને છે, તેની આવશ્યકતા સ્વીકારે છે, તેની પૂર્ણતાની શક્યતા પણ સ્વીકારે છે; અર્થાત્ એ દર્શનો જીવનનો સ્વીકાર કરે છે. આપણે અહીં એની વીજતમાં નહિ જોતરીએ.

પ્રકૃતિની પૂર્ણતામાં સામાન્ય રીતે તેની અશુદ્ધ અવસ્થામાંથી પ્રથમ " શુદ્ધિ "નો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. શુદ્ધિની ક્રિયા શુદ્ધિ મન, બોલ, કામનામય પ્રાણ, રૂપજ નાડી તથા શરીર એમ પ્રકૃતિનાં સઘળાં કર્ણો પરત્વે કરવાની હોય છે. આ શુદ્ધિ કેવળ નીતિના સદ્ગુણોમાં સમાતી નથી. અશુદ્ધિનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન હોવાથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પ્રકૃતિની શુદ્ધિ કરવા માટે સૌથી સમર્થ સાધન ગણાય છે, ' મ દિ જ્ઞાનેન વશ ' પશ્ચિમિદ્ધ વિચરે—અને આ જ્ઞાન એટલે શુદ્ધિ વડે પુરસ્કૃત.

વ્યવસ્થિત સામૃદ્ધિક સ્વરૂપોમાં, તો વાનર સિંહ, હરણ, ગાય, ઝિંધા વગેરેમાં કાંઈક ઓછા પણ હીક હીક વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં સમૃદ્ધિવન આપણા જોવામાં આવે છે. આમ સમૃદ્ધની ઉન્નતિની જવાબદારી માનવને માથે સંપૂર્ણપણે આવી પડતી નથી એમ કહેવામાં આવે કે વ્યક્તિની પ્રકૃતિમાં જ રોજના ઇવન માટે, સમૃદ્ધિવન માટે. સ્વાભાવિક વૃત્તિ રહેલી છે. માનવને સંઘર્ષવનની જરૂર હમેશાં જણાય છે, તો એનો સારો ઉત્તર એ છે કે એ જરૂર પ્રમાણે માનવ ઈષ્ટ સમાજમાં સમૃદ્ધમાં - સંઘમાં રહેતો જ આવેતો છે, સંઘર્ષવનમાં કાંઈ ને કાંઈ કાર્ય તે કરતો જ રહેતો છે.

આમ સમૃદ્ધિવન જ્યારે સ્વાભાવિક જ છે ત્યારે એને પ્રજુને રચાને જીવ્ય અગ્રવવાની ખાસ જરૂર નથી, કારણ કે સમૃદ્ધિવન વ્યક્તિઓનું બનેલું છે અને અત્યારની રિયલિટમાં વ્યક્તિ અપૂર્ણ, અગાતી, સ્વાર્થી છે. એટલે એ જાતી અપૂર્ણતા અને અગાતનો ટેલેક વાર સરવાળો સમૃદ્ધમાં હાજર હોય છે,—તો કાઈ વાર તો માનવ પ્રકૃતિમાં રહેલી અધમ વસ્તુઓનો શુદ્ધાકાર પણ સનહમાં જોવામાં આવે છે એટલે કે એ અપૂર્ણતાઓ ઊભરી વધારે હમ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. વ્યક્તિ પોતાના અંતરમાં આખરે કાઈ નિયામક દિવ્ય વસ્તુની હાજરી અનુભવી શકે છે, અને અધમ વૃત્તિથી પોતાની જાતને બચાવી લઈ શકે છે, પરંતુ સમૃદ્ધ જ્યારે ટોળા તરીકે વર્તે છે ત્યારે વ્યક્તિ તરીકે તે માથે આચરે એવાં હીન કાર્યો, કૃતતાઓ અને ભુવ્રમે કરે છે, ત્યારે પશુના ટોળાની સરખામણીમાં પણ જાણ એસે છે. એટલે કે સમૃદ્ધને ધણીવાર જીન સંપદિતની કામના દોરે છે, ખુદિમાલ તર્ક દોરે છે, તેમ અવચેનનામાંની અધમ વૃત્તિઓ પણ દોરે છે. સારાંશ એ કે સમૃદ્ધને પ્રજુને રચાને મૂલ્યમાં જૂલ થાય છે.

એમ કહેવામાં આવે કે અત્યારે નહિ પણ દોષ ભાવિ જન્માનામાં સમૃદ્ધિવન પૂર્ણતાને પામશે એવી આશા રાખીને સમૃદ્ધિવનને અગત્ય આપવી જોઈએ. આ આશાને સંદિગ્ધ જણાય એવા તર્ક વડે ઉદ્ભવતી આશા ગણી શકાય; કારણ કે અત્યારે જે માનસિક ચેતનામાં વ્યક્તિ રહે છે તે જ તેનું અને સમૃદ્ધિનું આખરી કરણ હોય, અને આખરી રહેવાનું હોય, તો એ માગે પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ અસંભવિત જ જણાય. હા, સંઘર્ષવનમાં સતત ફેરફારો થયા કરશે અને

એમને પ્રગતિનું નામ આપીને આપણું મન પ્રગતિ કરવાનો ભ્રમ સેવી શકશે. પણ સાચી પૂર્ણતા બુદ્ધિની મર્યાદામાં રહીને કદી પ્રાપ્ત કરી શકાશે નહિ એ તો અત્યાર સુધી ઇતિહાસની સાક્ષી વડે સાબિત થઇ ચૂકેલું સત્ય ગણાય. અને મનની મર્યાદામાં રહીને જ ને સમૂહમાં પૂર્ણતા પ્રગટાવવાની હોય તો એ માટે પણ દુઃકો અને વધારે અસરકારક માર્ગ શું એ નથી કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતે પોતાની શક્તિ અને માન્યતા પ્રમાણે પૂર્ણ બનવાનો પ્રયત્ન કરે? વળી આપણે સમગ્રવું જોઇએ કે સમૂહની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા ઉપર જ્યારે વધારે ઝોક દેવામાં આવે છે અને સમૂહની ઉન્નતિના કાર્યને વ્યક્તિ પોતાના જીવનનું એક માત્ર લક્ષ્ય બનાવે છે ત્યારે પણ વ્યક્તિને તો પોતાની માનસિક બુદ્ધિમાં અહ-પ્રધાન ચેતનામાં રહીને જ કાર્ય કરવાની ફરજ પડતી હોવાથી માનવ જાતિમાં અધ્યારે નો સંઘર્ષ છે, કલહ છે, તેમાં બેસડો વધારો જ થતો ઘણી વાર જોવામાં આવે છે. એક વ્યક્તિ સમૂહની પૂર્ણતા અમુક પ્રકારની અને અમુક માર્ગે જ સિદ્ધ થાય એમ છે એવું જ જીવે છે અને તે દિશામાં પ્રયત્ન કરે છે. બીજી વ્યક્તિ બીજી જ પ્રકારની પૂર્ણતા અને તે જીવે જ માર્ગે સાધ્ય થાય તેમ છે એવું માને છે અને તે પોતાને માર્ગે પ્રયત્ન કરે છે. આમ ઘણી વાર તો સમૂહની ઉન્નતિ કરવાનો દાવો અને પ્રયત્ન કરનારાઓમાં મતભેદ ઘણો વધી જાય છે પરંતુ વાત એટલે- થી અટકતી નથી, જનસમૂહના મોટ મોટા ભાગોને પોતાના તરફ લાઇને પ્રત્યેક સમૂહહિત સાધનાર એમને સધર્મમાં લાવે છે. આમ સમૂહનું હિત સાધવા જતાં જગતમાં કલહ ધટવાને બદલે વધે છે. સામ્યવાદ શ્રમજીવીઓની આર્થિક ઉન્નતિ કરવાનો દાવો કરીને જ પ્રયત્નો કર્યાં તેનું પરિણામ શું આવ્યું છે તે આપણે જોઇ શકીએ છીએ. સમૂહહિતના ધણા પ્રયોગો એવું જ બનવાનું એમ લાગે છે.

એકતરૂણી સિદ્ધાન્તો

વળી, પ્રચલિત લેખકો અત્યારના હિંદના સમૂહ જીવન પરથી પોતાના સિદ્ધાન્તો તારવતા લાગે છે, અને લીધે તે એકતરૂણી અને અપૂર્ણ બને છે. હિંદ અત્યારે ગરીબ છે, હિંદના લોકોનો મોટો ભાગ દુઃખી છે, કારણ કે ખાવાપીવાનો તથા જીવનની પ્રાર્થમિક જરૂરિયાતોની એમને ઘણી તંગી છે. આ કારણે લેખકોને અને સૌને એમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ થાય એ

સ્વાભાવિક છે, પરંતુ જગતમાં ગરીબ ન હોય એટલું જ નહિ પણ સમૃદ્ધ ગણાય એવા સમાજો પણ છે.

લેખકો જે વસ્તુઓ સમૃદ્ધજનમાં સર્વને માટે સામાન્ય કરવા માગે છે તે-એટલે કે કેળવણી, જીવનમાં પ્રગતિ કરવાની સરખા તક, વ્યાધિ સામે એ રોકવા તથા ટાળવાની પ્રવૃત્તિ, સમાજ તરફથી આરોગ્યનું રક્ષણ વગેરે ઘણી બાબતો સાધી ચૂક્યા સમૂહો છે અને આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે એ સમૂહો પૂર્ણ નથી. અમેરિકાનું ઉદાહરણ ઘણી રીતે પષ્વમેશ્વરું છે. એના ઉપરથી આપણને જણાશે કે સમૃદ્ધજનમાં બાહ્ય પૂર્ણતા પ્રગટાવવાથી આદર્શરૂપ મમૂદ ઉત્પન્ન થાય છે એવું નથી.

સૌથી વધારે નિરાશાજનક બાબત તો એ છે કે સમૃદ્ધ પણ સમૃદ્ધની સામે વ્યક્તિ વ્યક્તિની સામે સમૂહમાં કરે છે તેમ જ સ્વાર્થ, સત્તા, સર્વોપરિતા વગેરેને માટે લડવાને હ મેંયાં તૈયાર જ હોય છે. અને આપણા લેખકો “માનવજાત”ની ઉચ્ચતિ વિષે ઉદ્દેશ્ય કરે છે તે પ્રત્યક્ષ બ્યવહારમાં તો અમુક એક નાના કે મોટા સમાજની-અથવા તેના પણ વિભાગની જ પ્રગતિ, સેવા કે ઉન્નતિ હોય છે. જ્યારે માનવજાતને માટે અમુક કાર્ય કે સમયપત્રક (ટાઇમ-ટેબલ) રચી કરવામાં આવે છે ત્યારે એ શૂલી જવાપ છે કે માનવની માનસિક બુદ્ધિમાં જે જુદા જુદા આદર્શો હોય છે તેમાં એ કાર્યક્રમ સર્વમાન્ય યર્ષ રાટે તેમ નથી.

“ એમ કરતાં કરતાં એક દિવસ માનવજાતિ પૂર્ણતાને પહોંચશે ”- એમ કહેવું એનો અર્થ માનવજાતની બાવિ પૂર્ણતામાં શ્રદ્ધા રાખવી એવો ધાય અને એવી શ્રદ્ધા રાખવામાં કાંઈ જ અયોગ્ય કે અશક્ય નથી પણ એવી શ્રદ્ધારાખવા માટે સમૂહને પ્રમુને રચાને મદદવાની જરૂર નથી. પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાની આદર્શરૂપ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરે તો સરવાળે કદાચ સામૂહિક પૂર્ણતા પ્રાપ્તી નહય આપણને સંશય રહેશે છે પોતાની જાનવા ઉપર કાર્ય કરવું પ્રમાણમાં સહેલું છે. પૂર્ણતાનો કોઈ આદર્શ સમૂહને ગમે ઉનારવો એ પણ મુશ્કેલ કાર્ય છે અને વિરક્ષાઓ જ તે કરી શકે છે.

વળી, “ અડ ” યદ્યારિમ ”ની અનુશ્રુતિ કેવળ માનસિક વૃત્તિ જ છે એમ કહીને, તે વ્યક્તિમાં રહેલા “ અડ ”ને પોષે છે એવો આદેશ લેખકો કરે છે. ખીજ બાજુ સમાજનું દિન કરવાનો દાવો કરનાર કેવળ “ હું મેંતક છું ” એવું દામ્ય અભિમાન પોષવો હોય છે એ તો ઠીક,

પણ “ સમાજનું ” યાને સમૂહનું હિત શેમાં રહેલું છે તે હું જ જાણું છું ” એવો દાવો પણ તે વારંવાર કરે છે. રા. મણિલાલ “ હું ” તમને આટલું ખાતરીથી કહું છું કે.....તમારા ચિત્તને મોક્ષ થવાનો નથી. ” એમ ભારપૂર્વક કહે છે તેવી જ રીતે અને જ્યાં રાજકીય સત્તા લોકોના હાથમાં હોય છે ત્યાં “ સમૂહનું ” હિત “ “ લોકનું ” કલ્યાણ ” કરવા નીકળનાર, પેલા બિચારા “ અહં ” બ્રહ્માસ્મિ ” વાળા પ્રમાણમાં નિર્દોષ મિથ્યા વેદાંતી કરતાં તો ક્યાંયે વંધારે હાનિ કરી શકે છે કારણ કે સામા પક્ષનો વિનાશ કરીને પોતાના પક્ષને બળવાન બનાવીને તે સમૂહનું હિત કરવા માટે કુલસત્તાનો મુખત્યાર બની શકે છે ! આ રીતે વ્યક્તને પૂર્ણ કર્યા વિના સમૂહની બેહદ કાળજી ધણી વાર સત્તાનો ભોજ અને વંધારે વિસંવાદ પ્રગટાવે છે.

સમાજનું હિત સાધવા મધ્યનાર લગભગ બધી વ્યક્તિઓને માનવપ્રકૃતિના બધારણમાં રહેલી એક મુશ્કેલી અશક્ત-લાચાર બનાવી મૂકે છે. આરંભમાં ન્યારે સમાજનું હિત સાધવાની કલ્યાણવૃત્તિ શુદ્ધ હોય છે, સેવાભાવ સાચો હોય છે ત્યારે વ્યક્તિ પોતે પણ પોતાની પ્રગતિ અને સમૂહનું કાંઈક હિત એમ બંને વસ્તુઓ યોગ્ય ધણી પ્રમાણમાં સાધે છે, પરંતુ ત્યાર પછી ન્યારે જાહેર કાર્યમાં સફળતા મળે છે ત્યારે વ્યક્તિ પાછી પોતાના ‘ અહં ’ ના અને ‘ મમ ’ ના શુદ્ધ કેન્દ્રમાં અર્થાત્ સામાન્ય સ્વર્થી પ્રકૃતિમાં જઈ પડે છે. સમૂહજીવનની જોડેની એકતાને પરિણામે મળેલું સ્થાન, મોબ્સો, સત્તા વગેરેનો લાભ એની શુદ્ધ અહંતા સેવા માગે છે, અને દસમાંથી નવ એ પ્રતોભન સામે ટકી શકતા નથી આ એક અતિસામાન્ય અવસ્થા છે. હિંદમાં અત્યારે રાષ્ટ્રીય મહાસભાના કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓમાં સત્તા માટે ચાલી રહેલી હરીફાઈ નવાઈ પમાડે છે. એ પ્રજા તરીકે આપણા બિનઅનુભવીપણાનો પુરાવો ગણી શકાય. ન્યાં સુધી વ્યક્તિની પ્રગતિનો આગ્રહ સમૂહના માનસમાં જાગ્રત નહિ થાય ત્યાં સુધી આ મુશ્કેલી રહેવાની છે; અને સમૂહની અને વ્યક્તિની પૂર્ણતા નૈતિક સદ્ગુણોથી આવવાની હોય તો પણ એ કેવી રીતે મેળવવાના છે એ પ્રશ્ન તો રહે જ છે.

કર્મ-સિદ્ધાન્ત-વિચાર

આપણી મીમાંસામાં વ્યક્તિના જીવનમાં કર્મનો સિદ્ધાંત કાંઈ કરે છે

તેની પદ્ધતિ ઘણી અટપટી છે. વ્યક્તિ-કેન્દ્રમાંથી પ્રસરતી સર્વ શક્તિઓ પાછી એ ને એ ઉત્પાદક કેન્દ્ર પ્રત્યે પાછી વળે છે એ એનો મુખ્ય સિદ્ધાંત લાગે છે. પ્રસ્તુત લેખકો તો આ કર્મનો સિદ્ધાંત જોવો ને તેવો સમૂહની આજ્ઞામાં લાગુ કરવા માગે છે, પરંતુ વર્ષિની આજ્ઞામાં એક સચેતન કેન્દ્ર હોય છે જેની પ્રગતિ ઉત્થતિ વગેરે કર્મના સિદ્ધાંત અનુસાર ઘડાય છે. પરંતુ સમૂહની આજ્ઞામાં એવું કોઈ સચેતન કેન્દ્ર જાણ રહે પ્રગટ નથી હોતું જેમાં કર્મના કાર્યપ્રતિકાર્યનાં પરિણામો પ્રગટ થઈ શકે અને એક સચેતન પિંડ તરીકે તેની ગણી સંચાય. સમૂહના જીવનને કર્મનો સિદ્ધાંત લાગુ પાડતાં બીજી ઘણી મુશ્કેલીઓ ઉપરિચિત થવાની જેનો ઉકેલ આપણે લાવી ચકીયું નહિ. સમૂહ તરીકે સમૂહનાં કાર્યો—ધણાખરાં વ્યક્તિ જ કરતી હોય છે. ધણી વખત કોઈની પણ દેખીતી જવાબદારી વગર સમૂહની ઉન્નતિ કે અવનતિ થી જોવામાં આવે છે,—જણે કોઈ અમગ્ય નિયમને વશ થઈને ભરતીઓટનો નિયમ હોય તેમ, એ ચડતીપડતી થતી જણાય છે. સમૂહનો કર્મનો સિદ્ધાંત લાગુ પાડતાં આપણા કેટલાક નેનાઓએ જિંદગીના ધરતીકંપને* હિંદની આત્મસ્થતાના પરિણામ તરીકે જણાવ્યો હતો ! આ ક્રમાણે જડ શક્તિના કાર્યને સમૂહના સચેતન કર્મ સાથે જોડી દેવાથી બ્રહ્મું કર્મના સિદ્ધાંતના કાર્યમાં ન્યાય અને યોગ્યતા જન્મેતો અજાણ આપણને જણાયો. જ્યાં આત્મસ્થતા વધારે અન્યાયી છે એવા મગ્નપાર પ્રાંતના સમૂહજીવનમાં ન જનતાં જિંદગીમાં શા માટે એ ઘટના જનની જોઈએ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણે આપી ચકીયું નહિ. હોલાંડ, કેન્ઝાક

* તંત્રીની ટીપ: સરખાવો, એ અરસાની જ વારીખનો (૧૦-૪-૧૯૩૪) શ્રી અરવિન્દનો 'Cause of Earthquakes' એ મથાળનો આ ખત (તેમ જ 'માનાજીની વાણી'નાં પૃ. ૧૦૩-૦૭): Why should earth quakes occur by some wrong movements of man? When man was not there, did not earthquakes occur? If he were bothered out by poison-gas or otherwise, would they cease? Earthquakes are a perturbation in Nature due to some pressure of forces: frequency of earthquakes may coincide with a violence of upheavals in human life but the upheavals of earth and human life are both results of a general oscillation or pressure of forces, one is not the cause of the other. " -Letters of Sri Aurobindo; 1st 2nd series P. 698,

અથવા સ્વીડન-નોર્વે, પોલાન્ડ વગેરે દેશો પોતાનાં કયા સામૂહિક કર્મ કે કર્મોની પરિણામે જર્મન હુમલાના ભોગ બન્યા એ વિચારવાનું રહે છે. ઇટલિમાં કેરળ ફાસી ૮ લઘુમતીના કાર્યનાં ફળ સમગ્ર પ્રજાને-જેમ જાપાનમાં પણ-ભોગવવાં પડ્યાં તેની શી સમજૂતી ? વળી અમુક સમયે ધરતીકંપ કે જળપ્રતી અતિદ્રષ્ટિને લીધે પ્રજાઓ વિનાશ પામેલી છે એવાં ઉદાહરણોમાં ક્યાં કર્મને એને માટે જવાબદાર ગણીશું ?

મૂળે તો કર્મનો સિદ્ધાંત એવો નિરપેક્ષ કે સર્વશક્તિમાન છે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિચારવા જોયો છે. એમ હોત તો વ્યક્તિનું અને સમાજનું જીવન એક પ્રકારની અદ્વિતીય યાંત્રિકતાવાળું જ બની જવાનો ભય રહેતો છે. વ્યક્તિના મૌલિક સ્વાતંત્ર્યને કે પ્રજાની સર્વશક્તિમાન કરુણાને એમાં સ્થાન જ નહિ રહે. સમૂહજીવન વિરાટની સંકલ્પશક્તિવડે એટલે વિશ્વનું સંચાલન કરનાર શક્તિઓની મતિધારા વડે મોટે ભાગે ધકાય છે. વિશ્વ-પુરુષની સંકલ્પ શક્તિ સમૂહના આત્મા દ્વારા કાર્ય કરે છે અને જાતીય કે રાષ્ટ્રીય આત્મા વિશ્વજીવનનાં ધારણ કરનાર વિરાટસત્તાનો પ્રતિનિધિ છે. માનવના સામાજિક જીવનથી તે નિયમાય છે તેનાથી ઓછું તે જીર્ણની શક્તિઓથી નિયમાતું નથી એમ લાગે છે. એમ ન હોય તો પ્રજાની જીર્ણ ભૂમિકાનો માનવના સમૂહજીવન સાથે સજીવ સંબંધ રાખવો મુશ્કેલ બની જવાનો સંભવ છે.

બાકી, આપણાં પુરાણો અને સ્મૃતિઓમાં સમૂહજીવનની અગત્ય વ્યક્તિનાં મન ઉપર ઠસાવવાના પુષ્કળ પ્રયત્નો થયેલા જણાશે. ગીતા યદ યદ આચરતિ શ્રેષ્ઠ-એમ કહે છે ત્યારે અથવા તો શ્રી કૃષ્ણ જ્યારે કહે છે યદિ છાદ ન વર્તેયં જાતુ કર્મણિ અમંચિતઃ તથા ન મુદિમેદં જનયેત્ જ્ઞાતાં કર્મસંગિનમ્ ત્યારે સમૂહજીવન માટે-વ્યક્તિ પોતે ગમે તેટલી આગળ વધેલી હોય તો પણ-અમુક બાંધ ધારણને તેણે રોકા આપવો જોઈએ એમ તે કહે છે, એને પોતાને માટે એ વાસ્તવિક ન હોય, યા તો આવશ્યક ન હોય તો પણ મહાભારતમાં સ્પષ્ટ જણાવેલું છે કે જે કોઈ માણસ પોતાના દેખતાં અન્યાય ચતો ભુલે-છે અને તેની સામે અવાજ ઉઠાવતો નથી તેને એ અન્યાયના પાપનો ચોથો ભાગ લાગે છે. કૂવા, તળાવ, રસ્તા, વિસામા વગેરે જગેરે ઉપયોગનાં સાધનોને જે નુકસાન કરે છે તેને ભારે પાપની અને હિનતાની શિક્ષા ફરમાવેલી જણાશે, અને આજે આપણે પણ એવા પ્રયત્નો કરીએ એમાં કાંઈ જ ખોટું નથી.

૪

જીવન એટલે શું ?

જાને પુસ્તકો સમગ્રપણે જોતાં “જીવન” નું—ખાસ કરીને સામૂહિક જીવનનું—પ્રાધાન્ય એટલે કે લેખકને જે સામૂહિક જીવન ઉચ્ચ લાગે છે તેનું પ્રાધાન્ય, એમના માનસ પર પડેલું છે. પરંતુ “જીવન” એટલે શું એ વિષે મૌલિક તો દૂર રહી પણ સામાન્ય ઊંડી વિચારણા પણ થયેલી જણાતી નથી. એમણે તો જીવન શું છે ? એ પ્રશ્નનો કાંકરો જ કાઢી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકાય એમ છે જ નહિ એવું લેખક માને છે; એટલું જ નહિ પરંતુ જે લોકોએ સાચી જિજ્ઞાસાથી પ્રેરાઈને જીવન શું છે એનો ઉકેલ લાવવાના પ્રયત્નો કરેલા છે તેમને લેખક “અભિમાની” માને છે. એટલે કે પોતે “કાંઈ જાણતાં નથી” એમ કહેવાને બદલે એમણે લાંબી લાંબી તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો (કલ્પનાઓ) કરી છે એમ લેખકનું કહેવું છે.

ખરું જોતાં પોતા વિષે જાણવાનો પ્રયાન એટલે કે સાચી જિજ્ઞાસા એ મનનો—ચિંતનની શક્તિનો—સ્વાભાવિક ધર્મ છે. એટલે લેખક જ્યાં સેંકડો બ્યવહારલક્ષી અને તાત્કાલિક બાંધછોડ અને તુર્તના ઊકેલો શોધવાને મથતાં માણસો જગતમાં હોવા છતાં માનવમાં રહેલી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ જીવનના, આત્માના, જગતના, ઇશ્વરના અને એ બધાના પર:પર સંબંધ વિષેના ભૌતિક વિચારોને અને શોધને મૂકી દઈ ચાલી નથી, મૂકી દેતી જ નથી.

જીવને અમુક દિશામાં ગતિ કરવી જોઈએ—ઉ. ત. લેખક કહે છે તે પ્રેમાણે સામૂહિક ઉન્નતિની (એમણે કલ્પેલી ઉન્નતિની અણબત્ત) દિશામાં ગતિ કરવી જોઈએ એમ કહેનાર જીવન શું છે ? કઈ દિશામાં જવા પ્રયત્ન કર્યો જાય છે ? એ જાણવાનો કાવો અગમ્ય છે પણ કરે જ છે. જીવનની ઉન્નતિ અમુક પ્રકારની ગતિ કરવામાં રહેલી છે અને તેનું સામૂહિક ૨૧-૨૫ જ હેવટનું ૨૬૨૫ છે એમ કહેવામાં પોતાના વિધાન સિવાય વધારે સંકારણતા આવતી નથી.

જીવનની ઉન્નતિમાં લેખક અમુક નીતિપ્રધાન ગુણોનો સમાવેશ કરે છે. સાચું બોલવું, ચોરી ન કરવી, પ્રમાણિક થવું, સાદાઈ આચરવી, સ્વાશ્રયી થવું, સ્વચ્છ રહેવું વગેરે સદ્ગુણોની નોંધ લેખક ૨૬૬૬ કરે છે.

('સંસાર અને ધર્મ,' પા. ૧૯૪) આ સદ્ગુણો તથા તેમનું સામ્યિક રવરૂપ નવું નથી. સેકેડો વર્ણી ધણા ધર્મના આચાર્યોએ પણ ધાર્મિક જીવનને માટેના અધિકારમાં સમાવેને આ ગુણો પ્રાપ્ત કરવાનો બોધ કર્યો છે. વળી, એ સદ્ગુણો ધણાજ સાદા છે, અને એમનો સ્વીકાર કરવા માટે બહુતરની પણ આવશ્યકતા નથી અને છતાં માનવ જીવનની કરુણતા એ છે કે એ સદ્ગુણોનો અભાવ જ આગળ તરી આવે છે.

આમ થવાનું કારણ આપણા લેખક ધારે છે કે માને છે તેના કરતાં વ્યારે જોડું હોવું જોઈએ. જો અધોમુખ પ્રકૃતિ દ્વિતિઓનો ત્યાગ કેવળ સદ્ગુણોની ઉત્તમતાનો બોધ કરવાથી કે બીજી કોઈ રીતે થઈ શકતો હોય તો તે ક્યારનોએ સધાયો હોત. માનવ જીવનમાં જણાતી અવિધાનાં - મનુષ્યનાં મૂળ વધારે જોડાં હોવાં જોઈએ.

અને જીવનની કેવળ સપાટી જોઈને એની ઉન્નતિના આપણને ગમતા ઉપાયો જાહેર કરવાને બદલે આપણે જીવનસાગરના ગંભીર જોડાણને જોવા પ્રયત્ન કરીશું તો આપણને લેખકની પેઠે શીઘ્ર સફળ થાય એવા ઉપાયો ભણે ના જડે પણ એટલું તો આપણને સમજશે કે એમણે જણાવેલા ઉપાયો જોવા ઉપાયો ક્યારના અનુભવાવાઈ ચૂકેલા છે અને જીવનના પ્રશ્નોનો જોડાં લાવવાને એ ઉપાયો સમર્થ નીવડ્યા નથી.

કારણ કે એની નીચેની જાણુએ નજર કરીશું તો, માનવ જીવન પ્રાણીઓની-પશુત્વની સપાટી પર જોઈએ જણાશે. માનવની પોતાની અવ-જેતનામાં અત્યારે પણ પશુત્વ પૂરતા પ્રમાણમાં છે. ભણે જામત અવસ્થામાં એ વિષે માનવને માન ન હોય પરંતુ એનામાં પશુત્વ છે એ એની અને પશુ વચ્ચે એક કાળે રહેલા સંબંધની નિશાની છે. તેમ માનવજીવન પર જોવા રહી તેના જીવન તરફ ગતિ કરતી પ્રકૃતિ તરફ જોઈશું તો આપણને જણાશે કે શુદ્ધિથી પર એવા કોઈ સત્ત્વની સાથે, મનસાતીત વાસ્તવિકતાની સાથે ઇતિહાસના સમય પટ દરમ્યાન માનવ પોતાનો સંબંધ જોડવા મથતો રહ્યો છે.

આપણા લેખક જીવનમાં રહેલ અધોમુખ પશુત્વ ઉપર તેની માનસિક શુદ્ધિવડે પ્રયત્ન રચાવન કરવાની સલાહ માનવને આપે છે. બીજી જાણુએ મનથી પર રહેલા આધ્યાત્મિક સત્ત્વને માનવ મનની વૃત્તિનું પરણામ જણાવી તેની વાસ્તવિકતાનો એક રીતે ઉપકાર કરે છે, અને તેની સત્ત્વને ગૌણ જ બનાવી દે છે.

માનવની તર્કશક્તિ જ્ઞાનામાં રહેલ આદિ પશુત્વનો—જેને સમગ્ર વિરાટ કૃતિના નીચેના યથેનો ટેકો છે તેનો—પરાજય કરી શકે તેમ છે કે કેમ એ જ વિચારવાનું છે. વળી, જીવનનો અંતિમ ઉદ્દેશ બુદ્ધિ વડે પ્રાપ્ત કરેલ સંયમ માનવના. આંતર અને બાહ્ય જીવનમાં—વ્યક્તિગત અને સામૂહિક જીવનમાં—ચાપન કરવો એટલો જ ન હોય પરંતુ બુદ્ધિશી પર રહેલ દિવ્ય વાસ્તવિકતા પ્રત્યે ખતિ કરતી એ જીવનનો સાચો અને આંતરમ ઉદ્દેશ હોય તો ? આપણા તત્ત્વજ્ઞાનમાં મનથી પેઢી તરફ કુદ્દા પરતઃ રહેલ સત્યની પ્રાપ્તિને જીવનનો અંતિમ ઉદ્દેશ ગણવામાં આવેલ છે. અને એ સત્યની પ્રાપ્તિ કરવા માટે જીવનમાં રહેલ દિવ્ય વાસ્તવિકતાની જ સહાયતા લેવા ઉપર આપણા તત્ત્વજ્ઞાનમાં, ધર્મમાં અને સાધના-પણાસીઓમાં બાર મુકવામાં આવે છે.

“ જીવન ” “ જીવનની ઉપાસના ” “ જીવનની ઉન્નતિ ” વગેરે શબ્દો વારંવાર સાંભળીએ છીએ. એ શબ્દોનો ઉપયોગ કરનારા જીવન અભ્યસારે છે તેવું, અને પોતે તેની ઉન્નતિ જેમાં માને છે તેને ટાંક દિવ્ય વસ્તુ સમજતા લાગે છે, પરંતુ જીવન એ શી વસ્તુ છે તે જાણ્યા વિના એ પ્રયત્ન સાચી દિશામાં થવાની સંભવ ઝાણો છે. “ જીવનની ઉપાસના ” “ જીવનની ઉન્નતિ ” વગેરે કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એમાં અથોઅલ કશું જ નથી પરંતુ જીવનનો ઉદ્દેશ, એની ગતિની અંતિમ દિશા, લક્ષ્ય-લક્ષ્યા વિના સૂચવેલા ઉપાયો શુભ સંકલ્પપૂર્વક થયેલા હોય તેથી કાંઈ વધારે સાચા કે સફળ હોય એમ માનવાને કાંઈ જ કારણ નથી. એક બાલુ જીવન પરણત્વથી પણ નીચે જડત્વના ઉપર—અનના ઉપર—પ્રતિષ્ઠિત છે તો ખીજી બાલુએ મનથી પર રહેલ ટાંક મનસાતીત પ્રત્યે તે આકર્ષિત પણ છે. મનથી પર રહેલ એ આધ્યાત્મિક સત્યને વ્યક્તિ તથા સમજિના જીવનમાં કેવી રીતે પ્રગટ કરવું—એનો આ પાર્શ્વિક લોકમાં કેવી રીતે સાક્ષાત્કાર કરવો એ પ્રશ્ન, ખરી રીતે, વિચારવા જેવો છે.

પ

મનસાતીતતા અનુભવની શક્યતા

મનથી પર જે સત્ય રહેલું છે તેનાં લુદ્ધાં લુદ્ધાં વણુનો યથેલાં છે તે ઉપરથી લેખક એવું અનુમાન દોરે છે કે “ અમે જાણતા નથી ” એમ કહેવાને બદલે એ બધા લોકોએ પોતપોતાના મનની કેવળ કલ્પનાઓ

રજૂ કરેલી છે. પરંતુ એ અનુમાન સાચું નથી. મનથી પર ને સત્ય છે તેનો જો, કે જોડકો, ખ્યાલ મન રજૂ કરી શકે તે, તેટલો જ બુદ્ધિમાલ ખનાવી. શકાય. એટલે જો લીધેલો મનથી પર રહેલા આધ્યાત્મિક સય વિષે માનસિક નિરૂપણો કરેલાં છે તેમને પૂછવામાં આવે તો તેઓ એમ નહિ કહે “અમે મનથી પર રહેલા સત્ય વિષે કાંઈ જાણતા નથી” પણ કદાચ એમ કહે કે “અમે અનુભવથી એ સત્યને જાણીએ તો છીએ પણ બુદ્ધિમાં આનાથી વધારે ચોક્કસ આનાથી વધારે પ્રતીતિ કરાવી શકે તેવું એનું વર્ણન કે નિરૂપણ અમે કરી શકતા નથી” માયાનો સખ્ત દુખાનો, પેટમાં અસહ્યશૂળ દાંતમાં સણુકા યા કાષ્ઠ પણ અવશ્યવમાં ભારે દર્દનો અનુભવ માણસને યામ છે ત્યારે ઘણી વાર એ તેવું વર્ણન કરી શકતો નથી તેથી કરીને આપણે એમ નથી કહેતા કે ખોતાને યતા દર્દ વિષે એ કશું જાણતો જ નથી. ખિસ મેયો દિ’દુ’ એક પ્રકારનું ચિત્ર રજૂ કરે છે અને ખીજો મુસાફર એનાથી જુદું જ વર્ણન કરે છે તે ઉપરથી દિ’દ્ જોવો કાંઈ દેશ જ નથી, યા તો એ દ્રષ્ટાના મનની વૃત્તિનું પરિણામ છે એમ આપણે કહેતા કે માનતા નથી. ફક્ત જોનારની મનોદશા વિષે કાંઈક વિશિષ્ટતા રહેલી છે એમ માનીએ છીએ. ખરું જોતાં એમાં બધાં જ વર્ણનોને કાષ્ઠયાત્રીએ કરેલાં હોય તો સાચાં હોવાનો સંભવ વધારે છે. આ તો મન વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય એવા પ્રદેશની વાત થઈ. તો, આપણે વિચાર કરવો જોઈએ કે જો સત્ય વિષે ઉપનિષદો કહે છે “ન તથ મનો ગણ્યતિ ન વાક્” ‘ત્યાં મનથી ગતિ નથી, ત્યાં વાચા જઈ શકતી નથી’ એની રજુઆતમાં કેટલી વધારે મુશ્કેલી હોવી જોઈએ. અને છતાં મનથી અતીત, વાણીથી પર એ સયને માણસ કાંઈક અંશે પણ સમજે તેટલા માટે તેને મન વડે અને વાણી વડે વર્ણવવું પડે છે. ‘મૂઝે સીકર ખાંધી રે’ એમ અમે કહે છે ત્યારે તે પણ એ અનુભૂતિને બુદ્ધિમય કરવામાં રહેલી મુશ્કેલી પર ભાર મૂકે છે—અનુભૂતિની વાસ્તવિકતાનો ઇન્કાર કરતો નથી.

આ મુશ્કેલીને લીધે એ અનુભવ કરનારા વિરલાઓ ધણુંખરું તો તર્કનો કે બુદ્ધિનો આશ્રય લેતા નથી. એમની વાણી અગમ્યવદીઓની રહસ્ય-મય વાણી હોય છે એ તર્કના ખીજામાં પૂરેપૂરી સમાતી નથી. એને “અવળવાણી” પણ કહે છે. એના વિચિત્ર રૂપને લીધે શ્રોતાનું મન

અનુભૂતિ વિશે પણ એવું જ કહી શકાય તેમ છે એવે। ઉત્તર આપણે આપી ચક્રીયું. ઉદાહરણ તરીકે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસને એ પ્રકારનું શાન થયું ત્યાર પછીની એમની શુદ્ધિની જ શક્તિ હાથે તો આપણને જણાશે કે (તે બાલ જીવનમાં હતા, તેવા) એક અભણ ગામડિયા પૂજારીના છોકરાની જડનાથા તે અનેક રીતે લુપ્ત પડી જાય છે. એટલું જ નહિ પણ એવી અનુભૂતિને પરિણામે ઘણી વાર વ્યક્તિના જીવનનું સમૂહનું પરિવર્તન થઈ જતું પણ જોવામાં આવે છે, જે ઉપરથી એ અનુભૂતિની સ્વચ્છતા, તેની વાસ્તવિકતા વિશે આપણને ખાતરી થઈ શકે છે.

વિચાર-વહ્ણી, માત્ર ઇગિત

ખરું જોનાં, વિચાર અને વાણી એ અનુભૂતિનું વર્ણન કરવા માટે વપરાતાં નથી હોનાં એ તો નિર્દેશ કે ઇગિત તરીકે જ કાર્ય કરી શકે છે. અને મીમાંસાનો ઉપયોગ પણ સાધનાની દૃષ્ટિએ કેવળ ઇગિત પૂરતો જ હોઈ શકે છે.

જીવનનો અંતિમ ઉદ્દેશ, તેની પરમ સાર્થકતા શોમાં રહેલી છે એ વિશે કશું જાણી શકાય તેમ નથી એમ લેખક માનના છામે છે, એટલે તેઓ શેતાની માન્યતાઓ રજૂ કરવા માંડે છે ત્યારે માનવ એક માનસિક પ્રાણી છે એ પ્રત્યક્ષ હકીકતને સ્વીકારીને આરંભ કરે છે અને આખર સુધી માણસ માનસિક ચેતનામાં જ મર્યાદિત રહેવાનો છે એવું માનીને જ બધી દલીલો અને વિચારો રજૂ કરે છે. જો કમ્પ્રોમિસમાં કાંઈ પણ તથ્ય હોય તો પશુપોતિમાંથી સમુત્ક્રાંતિને પરિણામે માનવ પ્રગટ થયો છે એમ સ્વીકારવું પ્રાપ્ત થાય છે. તો પ્રશ્ન એ રહે જ છે કે માનવ, -એટલે કે મનોમય ચેતનાવાળો વ્યવસ્થિત પિંડ એ જ શું સમુત્ક્રાંતિનું સમ્પર છે, કે માનવ, શેતાની માનસિક ચેતનાને અગ્રે નહિ તો એક દિવસ પણ ઓળંગીને એનાથી ઉચ્ચતર ચેતનાને આંખી જવાનો છે ? આ પ્રશ્ન લેખકે ગંભીરપણે વિચાર્યો પણ લાગતો નથી.

અને ખરેખર, કર્તાની માન્યતા પ્રમાણે શુદ્ધિ એ જ માનવની અંતિમ શક્યતા હોય તો એટલું તો ખાતરીબધ કહી શકાય કે વ્યક્તિગત કે સામૂહિક પૂર્ણતા આ પૃથ્વી ઉપર તો સાધી શકાશે નહિ જ, ગમે તે અન્ય લોકમાં ભવે તે સાધ્ય હોય, જ્યાંમાં જ્યાં વાસ્તવિકતા, પરમ સદ્ય

બુદ્ધિનાં ધોરણોને અનુસાર જ હોવું જોઈએ એ માન્યતા વિચારવાં જે છે. પરમ સત્ય બુદ્ધિનું શત્રુ નથી, તો તે એવું ગુલામ પણ નથી એ નક્કી.

૬

આપણા ધર્મોએ દેવળ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા ઉપર જ ભાર દીધો એવું અનુમાન લેખક તથા શ્રીનાથજી બને કરે છે. મને લાગે છે, આમાં આપણી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને ધણો અન્યાય બંને તરફથી થાય. ધર્મ વિષે લેખકના જે વિચારો અહીં સ્પષ્ટ થયા છે તે ઉપરથી તો જો હિંદના બધા ધર્મોના દોષો જ એમના જોવામાં આવ્યા છે, એમના કોઈ પ્રકારના ગુણો તો હતા કે નહિ તે તો કાણુ જાણે. અને કોઈ પ્રકાર સામાજિક હિત આપણે સાધ્યું જ નથી એમ લેખક માને છે. આ લાગણ પુરતકને લગભગ પાને પાને જોઈ શકાય તેમ છે.

મુક્તિની અધૂરી સમજ

મુક્તિનો આદર્શ આપણા દર્શનોમાં એક જ પ્રકારનો રહેલો ના એ વિશે પણ એમણે વિચાર કરવાની દરકાર કરી નથી. મુક્તિ એટલે વ્યક્તિ તો હવ, બંધનમાંથી છુટકારો, બદ્ધમાં હવ-એવું હંમેશાં મનાતું જ એમ નથી. વળી, મુક્તિનો આદર્શ કેટલાંક દર્શનોમાં વ્યક્તિગત હતો. એ સ્વીકારતાં પણ હિંદમાં પ્રચલિત થયેલા લગભગ પ્રત્યેક ધર્મે પોતાના માન્યતાઓ, સંનિગ્ધો અને શક્તિ અનુસાર સામાજિક સંગઠન કરવા પ્રયત્નો હંમેશાં કરેલા છે. માયાવાદી-સંસારને મિથ્યા માનનારા શંકરાચાર્ય હિંદની ચાર દિશાનાં યાત્રાધામોમાં સનાતન ધર્મના રક્ષણ માટે અમીડોની સ્થાપના કરી એ તેનો સ્પષ્ટ પુરાવો ગણી શકાય.

દૈણ્ય દર્શનમાં તો આ પૃથ્વી ઉપર વૈકુંઠ પ્રગટાવવાના આદર્શ સ્વીકાર થયો છે અને તેથી એ ધર્મે તો સમગ્ર જીવનનો સ્વીકાર કર ઉપર પોતાનું આવું સામાજિક સંગઠન કરેલું છે. એટલે એમાં તો જીવ હરિદ્ર થવાનો સંભવ જ રહેતો નથી. વીરશૈવ સંપ્રદાયે કણ્ઠાટકમાં અને ૩ સિકાંતે દક્ષિણ હિંદમાં જીવનમાં શક્તિનો આવિર્ભાવ, દિવ્ય શક્તિ આવિર્ભાવ સ્વીકાર્યો છે. કહેવામાં આવે કે એ બધા ધર્મોમાં આ સમાજોમાં અનિહોનો પ્રવેશ થયો છે તો તેથી એમના ઉદ્દેશને અ

સમામાં અહિંસાનો સ્વીકાર કરનાર સમૂહમાં કયાં એવું પાલન કરવાની શક્તિ જોવામાં આવી છે ?

લેખક આપણા સાંસ્કારિક કે ધાર્મિક સાતત્યનો વિચાર સરખો કરવા ને અશક્ત કે અનિચ્છુક લાગે છે. એમને તો પોતાને અનિષ્ટ લાગતાં, અો તેથી મનમાં સાક્ષતાં, હિંદના ધર્મોનાં અધમ સ્વરૂપો એ જ. જાણે એમનું અસહ સહ હોય એમ લાગે છે. એમની પૂર્વે કાષ્ટએ સામાજિક હતસાધનાનો કે સામૂહિક ઉન્નતિ કરવાનો પ્રયત્ન જ કર્યો ન હોય, એવી ધારણા પર એમની વિચારણા ચાલે છે. પોતાની પૂર્વે ઇવનના અમુક ક્ષેત્રમાં યથેચ્છા પ્રયાસો અને પ્રગતિ વિશે અજ્ઞાન હોય એવો માણસ પહેલાંના માણસોએ કરેલી શોધ પોતે કરે ત્યારે એને એમ લાગે કે પોતે કંઈ નવી ક્રાંતિકારક શોધ કરી છે એના જેવી લેખકની મનોદશા લાગે છે.

૭

લેખક સ્થૂલ વસ્તુઓના અભ્યાસ માટે ભૌતિક શાસ્ત્ર (' સાયન્સ ') અને માનવઇવનના અભ્યાસ માટે તત્ત્વજ્ઞાન એમ ગણીને બન્ને ક્ષેત્રોમાં ભૌતિક શાસ્ત્રની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરવાની હિમાયત કરી છે એમાં પણ એક મોટી ભૂલ યદિ ગઈ છે. સ્વયં વિશે અમુક ' હાઇપોથેસીસ ' - જીહ યા " વાદ " આપવો કે રજૂ કરવો એ હિંદમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો હેતુ ગણાયો નથી. માનવ પ્રકૃતિના અભ્યાસ માટે તથા બુદ્ધિની જિજ્ઞાસા દૂષિત કરવા માટે તત્ત્વજ્ઞાન છે એ અમુક અર્થમાં સાચું છે એમ સ્વીકારતાં પણ સ્થૂલ પદાર્થોનાં જ્ઞાન માટે ભૌતિક શાસ્ત્ર એવું બનેલું વિભાગીકરણ બરાબર નથી, કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એમ સમગ્ર વિશ્વનું જ્ઞાન યાને તેમના પ્રત્યેનું દષ્ટિબિંદુ રજૂ થવું જોઈએ; એ રીતે સ્થૂલના જ્ઞાનનો એમાં સમાવેશ યદિ જાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન કેવળ માનવને નહિ પરંતુ સમગ્ર વિશ્વને અનુલક્ષે છે. એટલે ભૌતિક શાસ્ત્રની સરખામણી લેખકે આપી છે તે બરાબર નથી.

કલ્પના નહિ, બુદ્ધિ ને અનુભવ

આમ તત્ત્વજ્ઞાન દસ્ય અને અદસ્ય વિશ્વનું બુદ્ધિમાલ સ્વરૂપ માનસિક વિચારોના રૂપમાં તર્કબદ્ધ રીતે રજૂ કરે છે. — લેખક કહે છે તેમ કલ્પના વડે નહિ. તત્ત્વજ્ઞાન જે સ્વયંનું નિરૂપણ કરે છે તે કાંઈ સનાતન, અનંત, એક રીતે કહીએ તો, નિરૂપેક્ષ વસ્તુ હોય છે. આપણા દેશમાં

તત્ત્વજ્ઞાનના શાસ્ત્રની રચનાના પાયામાં એ સ્નાતન, નિરપેક્ષ વસ્તુનો અનુભવ આવશ્યક મનાયો છે. વેદ તથા ઉપનિષદથી દર્શનકુળ સુધી એ અનંત, શાશ્વત તત્ત્વ વિષેના ઉલ્લેખો મળે છે. 'ઝોટલે લેખક રથૂલ. પદાર્થજ્ઞાન મેળવવાની વિધા સાથે તત્ત્વજ્ઞાનની સરખામણી કરે છે તે બરાબર નથી. વળી લેખક એમ કહે છે કે કોઈ ભૌતિક શાસ્ત્રનો અભ્યાસી “હું ગેલિલીઓમાં માનનાર સાયન્ટિસ્ટ છું” એમ કહેતો નથી પણ હિંદમાં તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં વ્યક્તિ પોતાને શંકરનો કે વલ્લભાચાર્યનો અનુયાયી કહેવડાવે છે. લેખકને આ બરાબર લાગતું નથી. આમાં મોટી સમંજદેર થયેલી જથ્થાબ છે, કારણ કે બ્યારે અમુક માણસ કહે છે કે હું શંકરનો અનુયાયી છું ત્યારે તે એટલું જ કહેવા માગે છે કે “આ જગતની આધ્યાત્મિક વાસ્તવિકતાની જે માહિતી, જે નિરપેક્ષ શંકરાચાર્ય કરે છે તે મને તર્કસંમત લાગે છે, મારી બુદ્ધિમાં બેસે છે, યા તો મને પસંદ છે.”

આગળ મેં જણાવ્યું છે કે તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં-સત્યપ્રાપ્તિના પ્રયત્નમાં બુદ્ધિની સર્વોપરિતા કેવળ હિંદમાં જ નથી સ્વીકારાઈ એવું નથી. યુરોપમાં પણ સહજ જ્ઞાનની (Intuition) શક્તિને મુખ્ય અને બુદ્ધિને ગૌણ પ્રતિપ્રાદન કરનારાં દર્શનો થયાં છે. હિંદના તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રગતિ થઈ નથી એ વિધાન પણ પૂરેપૂરું સચું નથી, પ્રથમ તો, ઉપનિષદોમાં સ્વાતુભવ-પૂર્ણ સહજ જ્ઞાનની પ્રેરણાવાળી વાણી પ્રગટ થયેલી છે. એમાં કોઈ પ્રકારની દલીલો કે તર્ક નથી. ત્યાર પછીનાં દર્શનો પરસ્પર ભિન્ન પ્રકારે તર્ક વડે પોતાના સત્યની રજુઆત કરે છે. છ દર્શનો ઉપરાંત કર્મકાંડ, તંત્ર, શાકન, પાશુપત, વૈષ્ણવ, બૌદ્ધ અને જૈન જેવાં અરેલિક દર્શનો, ચાર્વાક મત અને છેક છેવટ નવ્ય ન્યાય જેવી પદ્ધતિઓ સામિત કરે છે કે ૧૧-મી. કે ૧૨મી સદી પછી હિંદના રાષ્ટ્રીય જીવનમાં જે ઓટ આવી હતી તેની અસર જીવનમાં સર્વે ક્ષેત્રોનાં પેઠે તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર થઈ હતી અને મોટે ભાગે શિક્ષા, ભાષ્ય, વાર્તિક લખાતાં હોવા છતાં છૂટાછવાયા નવસર્જનના પ્રયત્નો પણ થયેલા છે.

૮

‘હિંદ’ જર્નલમાં ગર્નાડે લિલિપ્સ આ પ્રમાણે લખે છે: “માનવ પ્રકૃતિનો અભ્યાસ કરવા માટે ભૌતિક વિજ્ઞાનના દૃષ્ટિબિંદુ સ્વીકારવાથી સામાન્ય માનવના માનસ ઉપર જે અનાધ્યાત્મિકતાની અસર પડે છે તે ઘણું યોગ્ય લોકોની નજીબમાં હોય છે.”

. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની એક જ રીત છે એમ ક્ષેષ્ઠ માનતા જણાય છે । એમનો અભિપ્રાય એવો છે કે યુરોપમાં ભૌતિક શાસ્ત્રોએ જે રીતે પ્રગતિ કરી છે તે જોતાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં એનો પ્રયોગ થવો એમને જરૂરી લાગે છે. એમ થતાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રગતિ થશે એવી આશા તેઓ રાખે છે.

સ્થૂલસૂક્ષ્મવિવેક

. આ આખી વિચારણા દ્વિપત છે કારણ કે સ્થૂલ જગતનું જ્ઞાન મેળવવા માટે બાહ્ય ઈદ્રિયો વડે પદાર્થનું અવલોકન અને એ અવલોકનના ઉપર સુદૃઢતા તર્કસરણીનું કાર્ય એ પદ્ધતિ માનવ માનસના અભ્યાસના બાધારણને લીધે આવશ્યક બને છે, પરંતુ સ્થૂલ પદાર્થોનું જે જ્ઞાન મેળવવા માટે કાંઈ સ્થૂલ ઈદ્રિયો જ અનિવાર્ય છે એવું નથી. સ્થૂળ ઈદ્રિયોથી સ્વતંત્રપણે સૂક્ષ્મ ઈદ્રિયો કે અન્ય ઉપાયો વડે પણ સ્થૂલ વસ્તુઓનું જ્ઞાન મેળવી શકાય છે એ પણ હવે તો સુવિદિત છે. સ્થૂલ તેજોનો પ્રયોગ કર્યા વગર દૂર સહેલા પદાર્થોને જોઈ શકાય છે, સ્થૂલ કણો દ્રવ્યનો ઉપયોગ કર્યા વગર અવાજોને સાંભળી શકાય છે આ ઘટનાઓ પ્રયોગસિદ્ધ છે. આમ સ્થૂલનું જ્ઞાન મેળવવા માટે પણ એક જ પદ્ધતિ નથી તો સૂક્ષ્મ, ઈદ્રિયાતીત એવાં બીજાં સત્યોની પ્રાપ્તિ માટે એ સ્થૂલ પદાર્થોનું જ્ઞાન મેળવવાની જ એકમાત્ર પદ્ધતિ કેવી રીતે યોગ્ય ગણી શકાય એ વિચારવાનું છે. જગતમાં કે જીવનમાં બધાં સહો સ્થૂલ છે એવો કોઈ નિયમ નથી.

. માનવની બધી જ પ્રવૃત્તિઓ એની તર્કશક્તિમાં પ્રતિષ્ઠિત નથી જ. ક્રેટીક પ્રવૃત્તિઓનાં મૂળ એના માનસના બીજા ભાગો પર આધાર રાખે છે. એટલે તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આપણે ભૌતિક શાસ્ત્રની પદ્ધતિ અજમાવીશું તો આપણને સફળતા મળશે એ માન્યતા જ સાબિત કરવાની છે.

બનાઈ દક્ષિષ્ઠ ભૌતિક શાસ્ત્રોની જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની રીત તત્ત્વજ્ઞાનમાં તથા માનવ જીવનનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં લાગુ ન કરવી જોઈએ, એનાં ત્રણ કારણો આપે છે તે વિચારવો જોઈએ.

પહેલું, ભૌતિક વિદ્યાઓ કેવળ વર્ણનાત્મક છે-નિયમોનો કે મૂલ્યોનો નિર્ણય કરવા માટે એ શક્તિ નથી. ભૌતિક શાસ્ત્રો દર્શકતો અને ઘટનાઓની નોંધ કરે છે, એમનું અવલોકન કરે છે, વર્ગીકરણ કરે છે, પરંતુ

મૂલ્યો નક્કી કરવાનું કામ એવું નથી. તત્ત્વજ્ઞાન, માનસશાસ્ત્ર, સમાજ-શાસ્ત્ર વગેરે એવાં મૂલ્યો આંકનારાં શાસ્ત્રો છે. જ્યારે આપણે જડ જગત વિષે એમ કહીએ છીએ કે “આવો નિયમ છે” ત્યારે ખરું જોતાં કુદરતમાં બનતી ધટનાનું કેવળ વર્ણન કરીએ છીએ, એ પ્રમાણે ધટનાઓ હમેશાં બનવી જોઈએ એવો કાયદો કાંઈ આપણે પસાર કરતા નથી. એટલે “કુદરતના નિયમનું ઉલ્લંઘન” કહેવામાં આવે છે તે ભૌતિક શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તો શક્ય જ નથી. હા, એમ બને કે અસાર સુધી મનાયકો કે સ્વીકારાયેલો એક નિયમ અપૂર્ણ નીવડે અને બીજો એનાથી વધારે વિશાળ કે વ્યાપક નિયમ સ્થાપન કરવામાં આવે. પરંતુ કુદરતમાં જે કાંઈ બને છે તે “સ્વાભાવિક” જ હોય છે આ પ્રકારના શાસ્ત્રમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો સમાવેશ કરી શકાય તેમ નથી; કારણ કે એના આરંભમાં જ એવા વિચારો આવે છે જેમને આપણે વર્ણનાત્મક કહી શકીએ નહિ. ઉ. ન. સાસુ ખોટું, ઊંચનીચ, સાડું ખરાબ, ઇશ્વરનિષ્ઠ વગેરે મૂલ્યોને રજૂ કરનાર વિધાનોથી એ વિધાઓ આરંભ કરે છે.

બીજું ભૌતિક શાસ્ત્રોમાં જે વસ્તુ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ હોય છે તે જ વાસ્તવિક ગણાય છે, અને સામાન્ય તંદુરસ્ત માણસોની ઇન્દ્રિયોને બાદ વસ્તુઓ સરખી રીતે જ પ્રત્યક્ષ હોય છે, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનનું વસ્તુ એ પ્રમાણે સર્વેને સરખી રીતે ગમ્ય હોઈ શકતું નથી. અને ભૌતિક શાસ્ત્રની પદ્ધતિનો પ્રયોગ તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કરવાથી તત્ત્વજ્ઞાનનું વસ્તુ કાંઈ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ થઈ જવું જોઈએ એવો નિયમ નથી.

સત્યતા એવા પ્રકારો હોય છે જેમનું જ્ઞાન દ્રશ્ય ઉપર, શ્રાવ્ય ઉપર પ્રતિષ્ઠિત હોય છે. અને એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શરત એ હોય છે કે જિજ્ઞાસુએ અમુક વિશિષ્ટતાવાળી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવી. ડેનિશ ફિલસફ કર્ક-ગાર્ડ કહે છે કે જ્ઞાનના ક્રેદાક પ્રકારોમાં તો સત્ય એટલે સ્વાતુલ્ય જ હોય છે. ખેટો કહે છે તેમ જ્ઞાતાની યાને જિજ્ઞાસુની, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક અવસ્થા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટેની આવશ્યક શરત હોય તો ભૌતિક શાસ્ત્રની રચૂળ પતિ તેને લાણ કરી શકાય નહિ.

ત્રીજું કારણ એ છે કે ભૌતિક શાસ્ત્રની પદ્ધતિ કાર્યકારણના સંબંધ ઉપર આધાર રાખે છે. એટલે કે અમુક પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ કે કારણની પાછળ બીજી પરિસ્થિતિ એટલે કે કાર્ય હમેશાં આવે જ છે એવી માન્યતા

ઉપર એ પદ્ધતિ કાર્ય કરે છે. હવે જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનમાં કે મનવશાંતિમાં પણ એ જ પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરવામાં આવે ત્યારે માનવજીવનની સર્વ જટિલ સૂક્ષ્મચટનના કાર્ય-કારણના નિયમને અધીન છે એવું સ્વીકારી લેવામાં આવે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ કાર્યકારણના નિયમ સિવાય બીજી રીતે આંતર જીવનનો અભ્યાસ થઈ જ શકે તેમ નથી એમ પણ ગર્ભિતપણે માની લેવામાં આવે છે.

કાર્યકારણનો નિયમ એ માનવના જન્યત 'માનસને માટે અમુક પ્રકારનું' જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટેની આવશ્યક યોજના છે, પણ સર્વ પ્રકારનું શક્ય જ્ઞાન કાર્ય-કારણના નિયમમાં જ આવી જાય છે એવું સિદ્ધ થયું નથી. ઇશ્વરે જીવું જ જ્ઞાન કાર્યકારણના નિયમની અંદર જ મર્યાદિત કર્યું છે અને એની બહાર જ્ઞાન શક્ય જ નથી એ મત તર્કસંમત લાગતો નથી. માનવનાં બધાં જ કાર્યો કાર્યકારણના નિયમને જ વશ છે એમ માનવું તો અનિવ્યાપ્તિ લાગે છે. અને એનો સ્વીકાર કરીએ તો તત્ત્વજ્ઞાનના યાત્રાને પણ આપણે કાર્યકારણનો નિયમ લાગુ કરવો જોઈએ. એટલે કે કયા કારણને લાગે માનવ 'તત્ત્વજ્ઞાન' 'માનસશાસ્ત્ર' વગેરે શાસ્ત્રો રચવા પ્રેરાય છે. જારી વાત એ છે માનવમાં તર્ક વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું કરણ રહેલું છે તેની સાથે સાથે માનવનાં અન્ય સૂક્ષ્મ કરણો પણ રહેલાં છે. જેમના દ્વારા પણ માનવ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. ઉ. ત. ક્રોધનું જ્ઞાન ક્રોધના અવેગ સાથે સમગ્ર ચેતનાનું તાદાત્મ્ય સાધીને માનવ મેળવે છે-તર્ક વડે નહિ.

એટલે ભૌતિક શાસ્ત્રની પાતિ તત્ત્વજ્ઞાનને લાગુ પાડી શકાય નહિ.

૯

“ ઇશ્વર વિષેની ક-૯૫-ના ”

આમાં જ વિચારની નવીનતા, જે હોય તો, રહેલી છે. કેટલીક વાર ક્વિ ટાગોરમાં આ વિચારનો પડો જણાય છે; ઇશ્વર હજી પૂર્ણ થયો નથી, એ પણ પૂર્ણ થતો જાય છે, થવાની ક્રિયામાં છે, થયે જાય છે. વિરાટ-માનવ, વિશ્વમાનવ એ જ સનાતન સ્વયં છે વગેરે વિચારો પણ આ પ્રકારની વિચારધારામાંથી ઉદ્ભવે છે. માનવની સ્થિતિમાં ક્રિયા ગતિમાન છે, હજી તેણે આગળ પ્રાપ્તિ પોતાની કૃતાપેક્ષતા સમજાવવામાં પ્રાપ્ત કરવાની છે એ વસ્તુ કહેવાનો આ એક પ્રકાર લાગે છે. નાશવંત

વ્યક્તિઓની પાછળ અવિનાશી માનવતા વિકાસ પામી રહેલી છે એ કાંઈક એમના કહેવાનો સાર હોય છે.

વ્યક્તિનું બાહ્ય સ્વરૂપ નાશવંત છે એ ખરું, પણ એનામાં કોઈ અવિનાશી તત્ત્વ રહેલું છે કે નહિ એ પ્રશ્ન વિચારવાનો રહે છે. વળી સમૂહની અંદર પ્રગટતી માનવતા કયા અર્થમાં અવિનાશી છે?—અને એમ સ્વીકારીએ કે એવી કોઈ અવિનાશી માનવતા વિશ્વમાં પામે છે, તો પણ વ્યક્તિએ શા માટે એને સારું પ્રયત્ન કરવો જોઈએ?

પ્રશ્ન ખરેખરો તો એ છે કે માનવની માનવતા-અમાન્યતા. કલ્પના-અકલ્પના, શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધા, જ્ઞાન અજ્ઞાન એ બધા ય સ્વતંત્ર સ્વયંભૂ, એવી ઇશ્વર નામે-કે કોઈ પણ નામવાળી-કોઈ સત્ત્વ-તા કે વાસ્તવિકતા છે કે નહિ?

અને એવી વાસ્તવિકતા હોય તો તે પોતે પૂર્ણ-સ્વર્ગ રીતે સંપૂર્ણ-પૂર્ણ જ્ઞાન, પૂર્ણ ચૈતન્ય અને પૂર્ણ આનંદવાળી—છે કે નહિ?

પ્રાચીન દર્શનોમાં, જગતના નિષ્પાપણાનો સિદ્ધાંત રમૂ કરનાર શંકરના દર્શનની અસર કાંઈક અંશે બમે સ્વીકારીએ કે ધણે અંશે સમાજને દુર્જન બનાવનારી, વધારે શક્તિશાળી તથા હુદ્દિમાન લોકોને સમાજનો બહાર લઈ જનારી નીવડી હોવાનો ધણે સંભવ છે પરંતુ બધાં દર્શનોમાં એવું હતું જ નહિ.

હવે, જે દર્શનોએ ઇશ્વરના અસ્તિત્વનો, એના સ્વયંભૂપણાનો અને સ્વભાવસિદ્ધ પૂર્ણતાનો સ્વીકાર કર્યો તેમણે સ્વાભાવિક રીતે જ માનવની-વ્યક્તિ તથા સમૂહરૂપે ઉત્તરિ અને પૂર્ણતા સાધવા માટે પ્રજ્ઞની સહાયતા, તેની સચેતન દોરવણી અને તો જ એ સિદ્ધ થઈ શકે એમ માન્યું એમાં કશુંય ખોટું નથી, કારણ કે એમની પૂર્ણતાની ભાવનામાં પ્રજ્ઞપ્રાપ્તિ સાધી અગત્યનું અંગ ગણાતી. વળી માનવની પોતાની માનસિક શક્તિ, એની હુદ્દ ગમે તેટલી સૂક્ષ્મ અને સમર્થ હોય તો પણ, માનવજીવનના પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે એ શક્તિ હિંદમાં તો કદી પર્્યાપ્ત અને આખરી મતાઈ જ નથી. આને માટે ઉપનિષદનાં અનેક સમી સમર્થન પૂરું પાડે છે. ન તત્ત્વ મનો ચચ્છાતિ ન ચાતુ-મદ્દુદ્ધેઃ પરત્ત્વ સ્વ-ચન્મનસા ન મનુસે-વગેરે વગેરે.

અને એના યુરોપીય દર્શનમાં પણ બર્મસને હુદ્દિને જ્ઞાનપ્રાપ્તિના કસ્ટોર તરીકે મનાવ્યા જ નહિ પરંતુ અપ્રાપ્તિ સિદ્ધ કરીને "સંહજ જ્ઞાન"

ની intuitionની ચેતનાને માનવની ઉન્નતિ માટે પ્રાધાન્ય આપવા માટેની સગીન-મીમાંસા રજૂ કરી છે. એટલે બુદ્ધિથી પર રહેલી શક્તિ કે ચેતનાની મદદ લઇને માનવનો ઉદ્ધાર, ઉન્નતિ કે પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનો આદર્શ હિંદનાં દર્શનોમાં સ્વીકારાયેલો છે એમાં તક-વિરુદ્ધ કે વિચિત્ર કશું જ નથી; સિવાય કે આપણે એમ જ માનવાનો હકીકત વિનાનો આગ્રહ કરીએ કે એવો માનવથી સ્વતંત્ર ઈશ્વર છે જ નહિ.

જો એવો ઈશ્વર હોય તો એની સહાયતા કેવળ માનવની પોતાની નિજાના પ્રમાણમાં જ મળે એવો નિયમ માનવ કરી શકે છે, પણ, ઈશ્વરને એ બંધનકર્તા યદ્ય શકે કે કેમ એ જુદો જ પ્રશ્ન છે. વળી, એવા સર્વ-શક્તિમાન ઈશ્વરે ક્રમના રૂબરૂ નિશ્ચિત નિયમ પ્રમાણે જ બધું કરવું જોઈએ એમ કહેવામાં એની સ્વતંત્રતા અને સર્વશક્તિમાનપણાનો ઇન્કાર રહેલો છે.

અને વધારામાં, માનવ પણ-જેમ આખું વિશ્વ સાથે જ છે તેમ -વિશ્વથી પર રહેલ પરત્વર ઈશ્વરની ક્રિયતાનો જડમાં (એટલે કે અખતત્વ-માં) કેમેકમે થતો આવિર્ભાવ હોય તો માનવ અને ઈશ્વર એ બેની વચ્ચે કદી પણ ન વઢાવી શકાય એવી ખીણ કે દિવાલ બુદ્ધિ વડે ઊભી કરવાનો કશો અર્થ જણાતો નથી.

પરમ, પરત્વર એ ઈશ્વરના આવિર્ભાવમાં એના વિશ્વરૂપનો-સદૃશીર્વરૂપનો, -ગીતામાં જોને "વિશ્વરૂપ" કહેવ છે તેનો, અર્થાત્ માનવના સામૂહિક સ્વરૂપનો સ્વીકાર આપણી સંસ્કૃતિમાં પહેલેથી થતો આવ્યો છે; અને શ્રુતિઓ, સ્મૃતિઓ અને અન્ય કાયદાના ગ્રંથો સામાજિક જીવનનું નિયમન કરવાના નિયમોના સંગ્રહ-રૂપે પારંપર રચાતા રચા છે.

વ્યક્તિ-સ્વરૂપ, જોઈ ને ખરું

પણ આપણાં દર્શનોમાં વ્યક્તિને સમષ્ટિ-સ્વરૂપનું એટલે કે

આ વિશે જુઓ સર. સ. રાધાકૃષ્ણનના Science and religion માંનું અવતરણ-
"While 'avidya' or intellectual consciousness causes fear, isolation, Death, Vidya or direct intuitive consciousness helps us to rise from division & conflictive, into freedom and love into awareness and being."

પણ આપણાં દર્શનોમાં વ્યક્તિને સમષ્ટિ-સ્વરૂપનું એટલે કે

વિશ્વરૂપનું અચેતન, શાંતિક અંગ કદી ગણવામાં આવતું નહિ. વ્યક્તિ પણ-વિશ્વાત્માની પેટ-એ જ પરાતપર દિવ્યતાને, પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરનાર, પ્રજુના આવિર્ભાવનું અતિ ઉપયોગી કેન્દ્ર મનાવું આવ્યું છે, વ્યક્તિને ગોણુ બનાવીને એને ભોગે સમર્થિમાં પાને સમૂહમાં પૂર્ણતા પ્રગટાવવાના આર્થિક પ્રયત્નો આજે જેમ નિષ્ફળ જતા જણાય છે તેમ ત્રીણ અને સદ્ગુણનો આગ્રહ રાખીને સમૂહનું જ હૃદય સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન પણ એવી જ શૂન્ય દરેકી.

વ્યક્તિની પ્રકૃતિનું બધારણ એવું છે, એવું માનસિક, પ્રાણમય અને સારીરિક બધારણ એવું અવિદ્યમય છે કે એવા બધારણવાળી વ્યક્તિ આપણને ગોણુ દેખાતું છે, જ્યારે વ્યક્તિ કેવળ નદીના પ્રવાહમાં રહેતો બિંદુરૂપ છે એમ આપણે કહીએ છીએ ત્યારે ભૂલી જઈએ છીએ કે સમાજ, સમર્થિ, વિશ્વભાવ, મા. વ્યક્તિ વગેરે સામૂહિક એકમે એકને પિંડો, સક્રિય અને હવંતરૂપે વ્યક્તિમાં જ હોય છે. ખડું ભોતાં, સમર્થિની પ્રગતિ વ્યક્તિ જ પોતે વ્યક્તિ તરીકે કાર્ય કરીને મોટે ભાગે સાધી આપે છે; નદીના પ્રવાહમાં બિંદુનું સ્થાન છે તેવું સમૂહમાં વ્યક્તિનું નથી. એવું કામ પાળાદર-આધ સંસ્થાનું અને ક્રાંતિકરનારનું રહેલું છે. વ્યક્તિ એકલી આગળ થાય છે. સમૂહની સામે યદને પોતાની અંદર રહેતો કોઈ દિવ્ય તરંગ ઉપર આધાર રાખીને ધસી વાર તે સમૂહની પ્રગતિ અને તેનું હિત સાંધવાનો માર્ગ બતાવે છે.

આવું કારણ એ છે કે વ્યક્તિનું બાહ્ય સ્વરૂપ, એનો પ્રાકૃતિક રેહ, અહીં, કામના વાસ્ત્વા, આસક્તિ વગેરે અજ્ઞાનની પ્રતિબિંબોનો બનેલો હોય છે તે પણ તેની પાછળ તેમા અંતરાત્મામાં-ઈશ્વર સર્વભૂતાનાં હૃદયે 'રહેલો હોય છે. જેમ એના અંતરમાં રહેલો 'ઈશ્વર' એવું સાચું વ્યક્તિસ્વરૂપ હોય છે તેમ એ જ વ્યક્તિસ્વરૂપમાં પોતાની અંદર વિશ્વરૂપ 'ને ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય હોય, કે શક્તિ રહેલી હોય છે. વ્યક્તિના હૃદયમાં જે દિવ્ય અંતરાત્મા છે, તે જ સમર્થિનો વિશ્વાત્મા છે; બ્યામ હોવાથી જ વ્યક્તિ સામૂહિકતાની ચેતનાને સક્રિયપણે ધારણ કરી શકે છે. અહીં કહેવાનું ત.પર્વ એ છે કે સમૂહને પ્રધાન ગણીને વ્યક્તિને ગણી ગણવાનો વિચાર સાચો નથી. જન્મે એક જ પરાતપર પ્રજુતાના આવિર્ભાવરૂપ છે એટલે કોઈ પણ વ્યક્તિ સાચી ઉત્પત્તિ સાધે છે તેનો લાભ સમાજને મળ્યા વિના રહેતો નથી. અધિક વાતાવરણમાં એક વસ્તુ ઉત્પત્તિ

કરે તો એને પરિણામે ચાર બાલુ હાઈજાકિંગે ચોપક હવાનાં મોતનાં આપ્યમા વિના રહેતાં નથી. એક વસ્તુમાં પીગળીતી શક્તિ જામત વ્યાપ છે તો આલુબાલુનો પદાર્થમાં આકર્ષણ આપોઆપ પ્રગટે છે.

સમૂહવિકાસ અને વ્યક્તિ

... વળી, આ ઉપરથી એ પણ ક્લિત થાય છે કે જેમ વ્યક્તિની પૂર્ણતા એટલી અંગત સ્વાર્થી કામનાઓ, મહત્વાકાંક્ષા વગેરે સંતોષવામાં રહેલી નથી પરંતુ પોતાની અંદર રહેલા પ્રભુનો જીવનમાં આવિર્ભાવ કરવામાં રહેલી છે તેમ સમૂહની પૂર્ણતા પણ કોઈ સદ્ગુણોના સંચયમાં કે સાંવૈદિક જીવનમાં માત્ર પ્રકાશની પૂર્ણતા કેવળ સાધવામાં રહેલી નથી. પરંતુ સામૃદ્ધિકતાનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોમાં અત્યાર સુધી અપ્રગટ રહેલ વિશ્વાત્માના પ્રાકસ્યમાં રહેલી છે. એને માટે વ્યક્તિના જીવનમાંથી જેમ સ્વાર્થ, અહં વગેરેનો ત્યાગ જરૂરી હોય છે તેમ સમૂહના જીવનમાંથી પણ સ્વાર્થ, અહંતા વગેરે દૂર કરવાં પણ આવશ્યક છે; તો જ તેનામાં રહેલ પ્રભુતાને તે બ્યક્ત કરી શકે. આ કાર્ય પણ સમૂહને સાક્ષુ પડે છે અને તેણે સાધન મોટે ભાગે વ્યક્તિ જ યતે છે.

અત્યારે વ્યક્તિ અને સમૂહ બંને વચ્ચે વિસંવાદ છે. વ્યક્તિ સમૂહનો પોતાના સ્વાર્થને ખાતર હુપમોગ કરવા માગે છે. સમૂહ વ્યક્તિને પોતાના વિરાટ શરીરનું એક અંગ કે અવયવ ગણીને એની વ્યક્તિગત પૂર્ણતા કે સ્વાર્થ-કતાનો સમૂહોત્કાર કરે છે. આનો હિત્ત-એક પ્રકારની બાંધોડા કરવામાં માં તે સમહિની આગળ વ્યક્તિનું સંપૂર્ણ બંધાન આપી દેવામાં રહેશે નહીં. એ બંને-વ્યક્તિ અને સમૂહ-પોતાની અંદર રહેલ પ્રભુને બાહ્ય કરણોમાં અને જીવનમાં પ્રગટ કરે એમાં એ બંનેની સાર્યકતા રહેલી છે.

એ તો દેખીશું છે કે એવી પ્રજાતાની અસ્થિતિ કોઈ એક સાધુસ
પ્રજાતાની માનસિક શક્તિ—એને તમે નિષ્ઠા કહે, —વડે, કોઈ સમૂહ
પ્રજાતાની સમગ્ર શક્તિ વડે સાધી શકે નહિ. એ મુશ્કેલ કાર્ય સાધવું હોય
જ્યને જ્યનમાં—એટલે કે આ પૃથ્વી ઉપર અસ્થિતના એને સમર્થિતા જીવન
માં, પૂર્ણતા પ્રગટાવવી હોય તો એ જનનેના ભૂખમાં નહિલ પ્રત્યક્ષ પ્રજાતાની
સહાયતા સહાય જ તો થઈ શકે. એમ માનવું કે એવા પરાતપર પ્રજાતાની
સહાયતા અગી શકે તેમ નથી, યા તો એમ માનવું કે માનવ પ્રજાતાની
માનસિક શક્તિ વડે આદર્શ કલ્પના પ્રજાતાના પ્રયત્નો વડે અન્યમાંથી કાંઈક

બાવામક પૂર્ણતા ખડી કરવાનો છે એ મને તો નારિતકતાનો એક પ્રકાર લાગે છે. પૂર્ણતા હોય, તો કોઈ સ્થિતિમાં-પ્રભુની સર્વગતામાં અને સર્વ-શક્તિમાનપણામાં-સદાયને ખાટે હોવી જોઈએ. માનવે તેને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી એટલે જ પ્રશ્ન તેણે ઉદ્ભવવાનો છે. . . .

આમ વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ બન્નેએ સચેતન યજ્ઞને પોતાનાથી પર રહેલ પ્રભુની સદાયતા વડે જગતમાં-સંવાદી જીવન પ્રગટાવવાની. આશા રાખવી એ વિચાર વધારે સકારણ લાગે છે. એણે સંવાદી જીવન, દિવ્ય જીવન હોવાનો સંભવ વધારે છે—કારણ કે કેવળ સર્વજ્ઞોનું આવરણ. માત્ર તે નહિ હોય પરંતુ આત્માની સ્વાભાવિક, દિવ્યતાનો વ્યક્તિમાં અને સમષ્ટિ-માં પ્રકાશ દરો.

૧૦

અવતાર વિષે ઘોડુંક

અવતાર વિષેનાં વિધાનોમાં તો વિચારણાં નળેલી જ છે અને છે તે અતિસામાન્ય હોઈ, “હું આ બાબત પસંદ કરતો નથી”-એમ કોઈ કહે એના જેવી રીતે રજૂ થયેલ છે. . . .

અવતારવાદના વિશિષ્ટ સ્વરૂપનો વિકાસ હિંદી સંસ્કૃતિમાં બીજી સંસ્કૃતિ કરતાં વધારે થયેલો છે પરંતુ એ, કે એના જેવા વિચારો, બીજી સંસ્કૃતિઓમાં પણ રહેલા જણાશે. ઈસ્લામમાં પયગંબરનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે, તે પ્રભાણે ખિરાતી ધર્મમાં જસસ ‘પ્રભુનો પુત્ર’ ગણાયો છે. આપણા સેખકને તો કહીને વળી પુત્ર કેવો એવો પ્રશ્ન થવાનો સંભવ પૂરો છે, અને પ્રભુને પુત્ર હોય તો જ્યાં જ પ્રભુનાં પુત્ર શા ખાટે નહિ એ બીજો મૂંઝવે એવો પ્રશ્ન થવાનો સંભવ છે. જપાનમાં મિકાડો સૂર્યનો પુત્ર ગણાતો. આમાં સામાન્ય લોકમાનસ રહેલું હોઈ અમરકાર, વગેરે અદ્ભુતત્વનું આકર્ષણ બસે હો-પણ તે ઉપરાંત કોઈ જ સત્ય રહેલું નથી એમ માની લેવું એ તો માનવ પ્રકૃતિને અન્યાય કરવા જેવું યાવ છે. બૌદ્ધ અને દેવન જેવાં નિરીશ્વરશાસ્ત્રોમાં પણ ‘બુદ્ધ’ને તથા “તીર્થંકર”ને વિશિષ્ટ સ્થાન; એ દર્શનો કમના નિયમને અનાધિત અને લગભગ સર્વશક્તિમાન ગણનારાં હોવાં છતાં, પ્રાપ્ત થયું જ. એને ખાટે હોય દેવાને બાલે” એમ શા ખાટે યાવ છે ? ” શા ખાટે માનવ પ્રકૃતિ એ પ્રભુને દિવ્યતાને

પોતાની સમીપ લાવે-છે, વાંછે છે, કહો-કહ્યે છે ? ” “ એના માનસિક અંધારણુની કાંઈ જરૂર એને એ પ્રમાણે કરવાને પ્રેરતી તો નથી ? ” એ પ્રશ્નો વિશે વિચાર પશુ ક્યો વિના આખી બાબતનો રહિયો આખી દેવો એમાં પોતાને પસંદ હોય તેવા અભિપ્રાયનું હુઆરણુ હોઈ શકે, વિશદ અને તટસ્થ વિચારણા તો નથી એમ કહેવું બેઠ્યો.

અને લેખકનો મનોદશા સાથે યોડી સહાનુભૂતિ રાખીશું તો આપણે તેમને સમજી પશુ શકીશું. પ્રથમ દર્શને સામાન્ય બુદ્ધિને અવતારવાદના સ્વીકારમાં જણે પ્રભુનું અપમાન રહેલું હોય એમ લાગે તો તવાઈ નહિ. શું પ્રભુ માનવ બની જઈ શકે ? માનવની અદ્વાન, અપૂર્ણ, એવી પ્રકૃતિમાં શું સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન પ્રભુ આવી પડે ? અને એ પ્રમાણે આવી પડે તો તે ‘ પ્રભુ ’ શી રીતે રહી શકે ? આવા પ્રશ્નો થવા શક્ય છે, તો બીજી તરફ અવતારવાદના સ્વીકારથી માનવનું પોતાનું અભિમાન ઝોણું થવાનું નથી. માથુંસને એમ લાગે છે કે. “ હું બુદ્ધિશાળી છું, નીતિમાન છું, સંયમી, શુષ્કવાન, સેવાભાવી, પરાપકારી, આદર્શસેવી, હનત એવો હું શો ખોટો છું કે વળી પ્રભુને અહીં આ પૃથ્વી ઉપર લાવવો છે ? અવતારને નામે આખરે માનવની પૂજા તો નથી થતી ? ” આ મનોદશા સમજી શકાય તેવી છે. આપણો જમાનો એવો છે કે માનસિક પ્રવૃત્તિથી પર હોય એવી બાબતોમાં શ્રદ્ધા રાખતાં આજકાલનું માનસ અચકાય છે. આ વિચાર હિંદમાં જ સ્વીકારાયો છે એવું નથી તે આપણે આગળ જોઈએ છે. સુવર્ણયુગ, સ્વયંયુગ, પૃથ્વી ઉપર પ્રભુનું રાજ્ય, પગે પૂજીતાના પદ્માદો લગભગ માનવ નતિ-જેટલા પ્રાચીન છે એમ કહી શકાય.

ખડું જોતાં આ વિષય ઉપર વધારે વીગતવાર વિચારણા કરવી હોય તો લેખક આ મુદ્દો જ રીતે રજૂ કરે છે તે રીત જ બરાબર નથી. અધિક મોજાસ દેવ છે એમ માનવું એનું નામ અવતારમાં માનવું એ બરાબર નથી. આપણા તત્ત્વજ્ઞાનમાં એમ તો આખું વિશ્વ સ્થિતો આલિંગન ગણાય છે. એટલે પોતાની સનાતન, શાશ્વત, અનંત, શુદ્ધ અને બિંદુ ભૂમિકામાંથી સ્થિતી એતના નીચે ઊતરી જ ન હોત તો આ વિશ્વનું સર્જન ન થયું હોત એટલે, સર્વવ્યાપી દિવ્ય તત્ત્વ, સધળે વ્યાપી રહેલું સર્વે વ્રજ અવતાર ન કહી શકાય, કારણ કે “ અવતાર ” શબ્દનો ખાસ અર્થ કરવામાં આવે છે. ‘ અવતાર ’, શબ્દમાં જ “ નીચે ઊતરવા ”નો અર્થ રહેલો છે. પ્રભુની એતના પોતાની પૂર્ણ અવસ્થામાંથી-જ્ઞાન, શાંતિ

તથા આનંદની પૂર્ણતામાંથી મન પ્રાણ અને દેહની બનેલી માનવ પ્રકૃતિમાં અવતરણ કરીને એ કરશેનો સ્વીકાર કરે તથા તેમના દ્વારા દિવ્ય ચેતનાનો જગનમાં આવિર્ભાવ કરે એનું નામ અવતાર.

અવતારની બાબતમાં મુખ્ય-મુદ્દો એ નંદી કે અમુક વ્યક્તિ હમ્મર છે કે નહિ. પ્રશ્ન એ છે કે માણસ અસાર છે તેવો ને તેવો* જ સત્યાતન કાળ સુધી રહેવાનો છે કે એની કૃત્રિમ જીવંતિ થઈ શકે તેમ છે? જરૂર માણસ આપારે અપૂર્ણ છે, અજ્ઞાન છે, પાપી પણ છે,—ખીજું ધણું છે, પરંતુ, વિચારવાનું એ છે કે એ અપૂર્ણતા સદાને માટે એને કપાળે લખાયેલી છે કે એમાંથી એનો ઉદ્ધાર છે? આ ને આ મુદ્દો બીજી રીતે પણ મૂકી શકાય: માનવ અસારે બુદ્ધિવાળું પ્રાણી છે; એનું જિવામાં જીવું કરણ અસારે બુદ્ધિ છે, જે સસંને તેના અખંડ સ્વરૂપમાં ગ્રહણ કરવાને અસંમર્થ છે. ખરું જોતાં, બુદ્ધિ સસંનું ગ્રહણ અપૂર્ણપણે જ કરી શકે તેમ છે. માનવની આ બુદ્ધિએ અને તેની શાવનાઓએ જુદા જુદા માનસિક અને નૈતિક આદર્શો જોયા છે તથા જીવનમાં એમનાં મૂલ્યો જોખળ્યાં છે એ ખર્ષાં આખરી છે કે અંતરવરચાનાં,—એટલે કે અસારની અવ:ચામાં આવસ્યક ખરાં, પરંતુ આખરે કિલ્લેધરાનાં —છે કે કેમ? પૂર્ણતાની 'રિચિતિ' પ્રાપ્ત થવી શક્ય છે કે અસારની અપૂર્ણતા જ માનવની આખરી રિચિતિ છે?

એવા માણસો અને સમાજો પણ, હોઈ શકે છે જે સાચોસાચ માને છે કે માણસ હમણાં છે તેવો જ, એટલે કે અપૂર્ણ, અજ્ઞાન, દુ:ખી—સદાને માટે રહેવાનો છે. વળી, આપણે એ પણ સર્વજ્ઞ શક્તિશું કે એ માન્યતા જ એ માણસોને અને સમાજોને તેમની અસારની અપૂર્ણતા સાથે સફળતાપૂર્વક બાંધી રાખશે કારણ કે આપણે હમણાં છીએ તે 'રિચિતિમાં' બીજી વધારે ઉચ્ચ રિચિતિમાં જવાય એમ છે જ નહિ એમ. માનોએ તો પછી આપણે એ માટેનો પ્રયત્ન જ નહિ કરીએ એ દેખીતું છે.

કાલેંત્રીની નીચે તેવો રહેવાનો નથી, કશ્ચમી અપૂર્ણતા એની નિયતિ નથી, માનવનો ઉદ્ધાર થશે જ એ સત્યની જાંખી-ગયા સત્કર્મો કાલેંત્રી પામ્યાત્ય કવિઓ રેનિસન વગેરે એમકંનને પણ વધ દેતી:

(૧.) મનુષ્ય છે "Herald of a higher race"—In Nimoriam (Pt. 4; rec. 117). (૨) "He will convert Furles to Mares ....."—Conduct of Life: Ch. 4. નામે ' Culture'ની હલ્લી આખી મુલકીયુક્ત ગ્રીસ કટિકા .

અવતારવાદ હિંદની સંસ્કૃતિમાં વધારે સંપૂર્ણપણે વિકાસ પામેલો વાદ છે. સર્વ જાતુ રૂપે જગતો સુવિકસિત થય હોઈ એના કરતાં પણ વધારે બાર દેશનાસ્થમિત સર્વમૂળ જ્યાં પેદાંતનાં સૂત્રો દિવ્ય તત્ત્વની સંપૂર્ણ વ્યાપકતા અને પરિણામે સર્વવસ્તુમાં દિવ્યતા રહેલી છે એમ જાહેર કરે છે. એનાથી પણ આગળ જમને જ્યારે ઉપનિષદમાં માનવને ધૃગ્વન્તુ વિષે ક્ષમ્તસ્થ પુત્રા:- “અમર. એવા દેવનાં સર્વે સંતાનો”-એણું સંબોધન કરવામાં આવ્યું ત્યારે દિવ્યતાની પ્રાપ્તિ સમગ્ર માનવજાતિનો જન્મસિદ્ધ વારસો છે એમ તેણે જાહેર કર્યું. હસસ કાછટે પોતાને “પ્રજુનો પુત્ર” કહ્યો તે પણ પોતે અને માનવ પ્રજાતાના વારસ છે એ અર્થમાં. વધારે ઉપયુક્ત લાગે છે.

સંપ્રજા પદાર્થો પરમેશ્વર જ છે, સંપ્રજા જાત છે એમ અક્ષરશઃ સ્વીકારી લઈએ તો એ પણ સ્વીકારવું પડે કે સંપ્રજા અત્યારે જેવું છે. તેવું દિવ્ય છે, પૂર્ણ છે અને તત્ત્વજ્ઞાનનો એવો એક પ્રકાર છે પણ ખરો જો એવું માને છે. પરંતુ સંપ્રજાના મૂળમાં દિવ્યતા છે તેથી સંપ્રજા, અત્યારે જેવું આપણા અનુભવને પ્રતીત થાય છે તેવું દિવ્ય છે એ વિધાન સાચું લાગતું નથી. આપણે પ્રત્યક્ષ અનુભવ એનાથી જાણ્યો જ પુરાવો આપે છે. આપણે જોઈએ છીએ કે જગતમાં પ્રજાતા નથી એટલું જ નહિ એમાં અસમ્ય છે; આપણે તથા અજ્ઞાન જે. દુઃખ શોક વગેરે જેડે એટલે પ્રજાતા દિવ્યતા વગેરે આધ્યાત્મિક પૂર્ણતા ભાવમાં સિદ્ધ થયનાર. અનુભૂત છે એમ કહી શકાય. એટલે કે અત્યારે અપ્રગટ રહે, અતર્કિત રહેલી દિવ્યતા પ્રગટ થાય એ માનવજાતિના ક્રમવિકાસને- “તેમી સમુદાયોનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. આથી એક ચેતનાવધામાંથી” બીજામાં સંક્રમણ થાને” ઉત્ક્રમણ થતું આપણે જાંતુસંક્રમણ કહેલીક. જાતિમાં જોઈ શકીએ છીએ. છપ્પણ પગે ચાલતું-લગભગ પેટ ધસડીને ચાલતું-જાંતુ માટીના ધરમાં પુરાઈ રહીને સંપૂર્ણ પતંગિયું બની જાય છે અને હવામાં જડનાર તરીકે જાહેર પડે છે. જામત અમીઆવાણું માનવ પ્રાણી તો પોતાની જાંતી રાજ્યતાનો પચાવ પણ કરી શકતું હોઈ એને માટે જાંતી દિવ્ય તિયતમાં આરોહણ કરવું જરૂર, રાજ્ય હોવું જોઈએ.

આ ભાવ પૂર્ણતા માટેની તૈયારી બે રીતે થઈ શકે: એકારીત. એ કે માનવ પ્રકૃતિ પોતાના પ્રયત્ન પડે પોતાની શુદ્ધિ કરે; નિરંકરાર અને નિષ્કામ અને એ રીતે દિવ્યતા માટે પોતાની જાતને અધિકારી બનાવવાના પ્રયાસો કરે. બીજી રીત એ હોઈ શકે કે માનવથી જાંતી-જાંતીમાં-રહેલી દિવ્યતા

યાને પ્રભુતા માનવ પ્રકૃતિમાં નીચે જિતરે અને સાં પોતાનો—પ્રકાશ કરે. આ બે રીતોનો સમન્વય અશક્ય નથી. કોઈ વિશિષ્ટ માનવ પ્રકૃતિ પોતાની જાતને દિવ્યતા માટે આધિકારી બતાવે અને એવી અધિકારી માનવ ચેતનામાં દિવ્યતાનું અવતરણ થાય. પણ આ તો અવતાર થાય તો કવી રીતે થાય તેના વિષેની વિચારણા થઈ. પરંતુ આ બે જ પરિસ્થિતિઓ શક્ય છે એવું પણ નથી. પણ આપણે તો અત્યારે અવતારની શક્યતા વિષેના વિચારોની સ્પષ્ટતા કરવા માગીએ છીએ.

અવતારવિષયક વિચિત્ર ખ્યાલ

લેખકનો અવતાર વિષેનો ખ્યાલ વિચિત્ર છે. અવતાર થાય તો હિંદુ ખતમ થઈ નય, હિંદુનું હિંદુત્વ પરવારી નય. કોઈ જ. પછીથી બાકી રહે નહિ એવી ખ્યાલ લેખકનો છે. પણ અવતારનો એ ખ્યાલ સાચો નથી. ઉ. ત. બધું જ બ્રહ્મ છે; એક, પરમ, નિત્ય, શાશ્વત, શુદ્ધ, જ્ઞાનમય, શક્તિમય તત્ત્વ છે, વસ્તુ છે, એ સિદ્ધાંત છે. એમાં અન છે, પ્રાણુ છે, મન છે, એ પ્રત્યેક પાદ ગણાય છે:—પાયરી ગણાય છે, બ્રહ્મતા પ્રાકૃત્યનાં પગથિયાં ગણાય છે. જેમ અન, પ્રાણુ.. મન છે તેમ એનાથી ઉપર પણ, બ્રહ્મની પાયરીઓ છે. હવે બ્રહ્મરૂપે સઘળું એક હોવા છતાં આપણે એની પદવીમાં, પાયરી. યાને, પગથિયાંમાં ચત્રાજિતરતાપણું જોઈએ છીએ એ હકીકત છે. અન્નબ્રહ્મ શરીરયાના ટકાવવા માટે અનિવાર્ય છે અને એમ આપણે, આહાર. લેતાં અન્નબ્રહ્મને નમસ્કાર કરીએ પણ ખરા. પરંતુ પ્રાણુ અને મનનો આવિર્ભાવ વધારે જોઈએ ગણાય છે અને સકારણુ ગણાય છે, કારણુ કે આપણે પોતે માનવ તેરીકે પ્રતિમાન ચેતના છીએ. વિકાસશીલ પિંડ છીએ, પ્રગતિમાન વર્તિ છીએ. એટલે આપણી માનસિક ચેતનાથી જીર્ણમાં જે પાયરી હોય તેની પ્રાપ્તિ તરફ આપણી દષ્ટિ રહે, આપણા પ્રયત્નો દોરાય એ જ સ્વાભાવિક છે. એ પ્રમાણે આપણાથી જીર્ણમાં રહેલી દિવ્ય ચેતના પ્રગટ કરવા માટે આપણે માનસિક ચેતનામાં રહીને સતત પ્રયત્ન કરતા રહ્યા છીએ.

પણ અન્ન, પ્રાણુ અને મન એ ત્રણ દૈતની એટલે કે અવિદ્યાની ભૂમિકાઓ ગણાય છે, બ્યારે મનથી ઉપરની બ્રહ્મની પાયરી જ્ઞાનમય, વિદ્યામય—દિવ્ય ગણાય છે.

અનમય બ્રહ્મ પોતે આમ સ્પૂલ દષ્ટિએ જોઈએ તો પણ અનંત સાગે છે, તો પ્રાણુમય જગત જોઈએ તો તેની પણ પાર નથી. મનોમય

નગંત પણ અનંત છે—આ બધાં અસીમ, અનંત હોવા છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે જ્યાં ખતમ થઈ જતો નથી, ખૂટી જતો નથી; એવું તોળિયું આવી જતું નથી; જાણું, કોઈ અનંત કમળતા પુષ્પની પેટે એની પાંદડીઓ જીર્ણમાં, વધારે ને વધારે જાંચે ખીચતી નથી છે' અને જે નવો નવો હિંમેય ભગે છે તે અત્યાર સુધી પ્રગટ થયેલા વિશ્વ કરતાં કાંઈ ઓર જ પ્રકારનો, અનેરો, વધુ દિવ્ય હોય છે. અજ કરતાં પ્રાણ કટલીય વ્યાપ્તમાં જોઈ છે, તો પ્રાણ કરતાં મન વળી જુદી જ અનુપમતા અને શક્તિઓ દર્શાવે છે.

એ જ પ્રમાણે મનથી પર રહેલી પાયરી કોઈ હેતુ વધારે દિવ્ય, વધારે જ્ઞાનસંપન્ન, શક્તિ-સુર, સય ચૈતન્યવાળી અને ઋત-વિત્ અને સત્ય સંકલ્પ-વેદની બાપામાં કવિક્તુચેતના છે. એમાં અવિદ્યા નહિ હોય; એ કારણે જ્યારે એ પૃથ્વી પર પ્રગટ થશે ત્યારે જીવનતાં અત્યારે વ્યાપક એવાં દ્વૈતભાવનાં પરિણામો દૂર થઈને અદ્વૈતની અનુભૂતિનાં પરિણામો જીવનમાં પ્રવેશ થઈ શકશે, એમ માનવું સકારણુ લાગે છે, અને એમાં આપણા કાંપડાઓનો ઉડેલ રહેશે છે.

પણ એ કાર્ય-એટલે કે મનથી પર રહેલી દિવ્ય બુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરવાનું કાર્ય-પણું અધરું છે. અને નીચેની પાયરીઓમાં જેમ જડમાં પ્રાણ પ્રગટે છે, પ્રાણ તથા જડના સંબંધવાળા દેહમાં જેમ મન યાને માનસિક ચેતના પ્રગટ થાય છે, તેમ આપણા માનસિક, પ્રાણમય અને અજમય દેહમાં એ દિવ્ય ચેતના પ્રગટ થાય એ જ રવાબાવક ગણાય. પરંતુ દ્વૈત ભાવવાળી માનસિક ચેતના અજ્ઞાનને વશ છે. આ જીર્ણમાં રહેલી ચેતના દિવ્ય છે, જ્ઞાનમય છે, પ્રભુત્વવાળી છે. માનવની મનોમય ચેતના પોતાની શારીરિક જડતાની, તેના પ્રાણની આસક્તિની, કામનાની, અહંકારની, “હું સાત્ત્વિક છું,” “મીતિમાન છું,” “જાણી શકું તેમ છું” એવા સાત્ત્વિક અહંભાવની ખુરશી દૂર કરવામાં કૌતુકમંદ થતી નથી. એટલે જીર્ણમાં રહેલી દિવ્યતા અવતારરૂપે માનવતામાં જાંધેનો સ્વીકારીને તેને કેવી રીતે વટાવી શકાય તે બતાવે છે, નવો રસ્તો પાડે છે, માનવને તેની જગ્યામાં જાંચી શક્તિ દર્શાવે છે.

આમાં પ્રભુ ખતમ થઈ જવાનો, પરવારી જવાનો ખ્યાલ જ

અસ્થાને છે. આપણા લેખક-પદ્ધતિ-રિપતો જગત્-એ ગીતાના શ્લોકનું અવતરણ આપીને પોતાનું વિધાન પુરવાર કરેતા લાગે છે એના કરતાં " મને આ વિચાર જ પસંદ નથી " એમ કહી દીધું હોત તો વધારે ઠીક થયું હોત; કારણ કે ગીતામાં વિભૂતિ અને અવતારનું જે વિચારપૂર્વક વિધાન છે તેમાંથી એક શ્લોક ને એક પાદ લઈને ખાફીના બધાને કચરાની શેપડીમાં ફેંકી દઈ શકાય નહિ એ દેખીતું છે. એ ચંરણનો અર્થ તો માત્ર એટલો થાય છે કે આ સમસ્ત વિશ્વ, તેમાં પ્રગટ થતી વિભૂતિઓ અને જે જે થીમદ અને ઊછિંત છે એ સઘળું પ્રગટ કરવા છતાં પ્રભુની પૂર્ણતામાં, તેની પરાસ્પરતામાં, તેની અખાધતામાં લગારે બાધ આવતો નથી. પૂર્ણાં પૂર્ણમાદાવ પૂર્ણમેવાશદિયતે । પૂર્ણસ્વરૂપ પરમાત્મામાં પૂર્ણતા પ્રગટાવનાર વિભૂતિઓ અને અખતારો યાવ તો પણ તેનું પૂર્ણ સ્વરૂપ પૂર્ણ જ રહે છે । એમાં અવતારનો ઇન્કાર, અખાવ કે અશક્યતા આવતી જ નથી.

ઈશ્વરની બાદબાકી !

ઉપર લખાવેલો ઇશોપનિષદનો મંત્ર લેખકના અવતાર વિષેનાં મથિત ઉપર રચાયેલા ખ્યલનો સચોટ રહિયો આવે છે. લેખક એમ માનતા જણાય છે કે ઈશ્વરની દિવ્યતામાંથી અવતાર ડગરે એટલે એટલી બાદબાકી થાય ! પરંતુ આપણી મર્યાદિત જુદિના ખ્યાલ, આપણું સાન્તત્વ ગંભીર, અનંતને લાગુ પાડવામાં જ ભુલિ બૂલ કરે છે. પાંચને માતે ગુણીએ તો ૩૫ આવે છે, પણ અનંતને અનંત વડે ગુણીએ તો અનંત આવે છે. અનંતતા માનસિક વતુ નથી, પ્રભુની એ સહજ અવરથા છે, પરમાત્માનો છૂટે ન પાડી શકાય એવો ગુણ છે.

બીજી વસ્તુ ગીતા સારપૂર્વક રજૂ કરે છે તે વિભૂતિ અને અવતાર વિષેની છે. અહીં ગીતાનો આધાર એટલા મોટે ટાંકું છું કે આ આખા પ્રશ્ન વિષે આર્ષદર્શનનું દૃષ્ટિબિંદુ પાંચનારના સમજવામાં આવે. આ અવતારતત્ત્વનો સ્વીકાર હિંદુ સંસ્કૃતિની અનોખી વિશિષ્ટતા છે. એમ મને લાગે છે. એને લઈને મૂર્ખાઈભરેલા વહેમો પોપાયાં હશે પણ એની પાછળ રહેલું તત્ત્વ મને તો માનવની ઉત્તતિને માટે ખૂબ ઇચ્છ લાગે છે. એને લઈને દિવ્યતા કાઈ વાર હારવારપદ બની હશે પણ તેથી એનો સંકેતર ઇન્કાર કરવો કે સિદ્ધાંત તરીકે એનો અસ્વીકાર કરવો મને આવ-

સ્વક લાગતો નથી. માણસ પણ છે. “જતકું” છે, એમ વારંવાર ટોળી-ટોળીને પોકારીને કદાચ આપણે એની પાશવતાને તો દૃઢ નથી કરતા એની આપણને ખોતરી છે? તો દૂર, સુદૂર, કાંઈ અપ્રાપ્ય ઊર્જાસ્રોતમાં વસતો પ્રભુ આપણા અંતરમાં વસે છે એમ જાણવું એટલું જ નહિ પરંતુ તેની દિવ્યતા સહિત તે આપણી ક્રુદ્ધ, પામર પૃથ્વી ઉપર પ્રગટ થાય એ માન્યતામાં અસંભવતા નથી એટલું જ નહિ પરંતુ અમુક પ્રકારની ઇચ્છતા અને સુદરતા પણ લાગે છે દેહસુખ, ભોગવિધાસ, સ્વાર્થ, અંહ, કાર્મનાઓ વગેરે અદ્વાનની અનેક પ્રવૃત્તિઓને વાસ્તવિક માનીને માનવ જીવનયાત્રામાં અટવાયા કરે છે ત્યારે પ્રભુને છેક નજીક લાવનાર મનોદ્વેષ એને ગેરલાભ જ કરશે (અવતારની વાસ્તવિકતા બાણ પર મૂકતાં), એમ માનવાને કાંઈ ખાસ કારણ નથી.

દિવ્યતા એટલે શું?

અવતારવાદના સિદ્ધાંતને વધારે વિશદ કરવાની જરૂર છે, પરંતુ એને ખોટું પ્રથમ તો આપણે “દિવ્યતા” “ઈશ્વર” વગેરે વિષેના વિચારોને વધારે સ્પષ્ટ કરવા પડશે. આપણું મન દિવ્યતા કે ‘ઈશ્વરત્વ’ વિશે જે કલ્પના કરે છે, જે સમજૂતી ઊભી કરે છે અથવા તો જે જ્ઞાન કે અનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે તે ખોટું ભાગે તો એ વસ્તુઓનું માનસિક જ્ઞાન જ હોય છે. આપણું મન અનુમાન, તર્ક વગેરેનો આશ્રય લેખને એ વિશેનું કાંઈક જ્ઞાન જરૂર મેળવી શકે છે, પરંતુ એ સાચું કે સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોતું નથી. ઉ. સ. મનના દિવ્યતાના ખ્યાલમાં સર્વ મર્યાદાઓને વટાવી જવાની શક્તિ, સર્વ પ્રચલિત નિયમોને લાંગ કરવાનું સામર્થ્ય કે હક્ક, ક્રુદ્ધ, અક્રુદ્ધ, અન્યથાક્રુદ્ધ સમર્થ-એવી કાંઈ વ્યક્તિની કે ચેતનાની કલ્પના એમાં આવે છે. પણ સાચી ‘દિવ્યતા’ કેવળ માનસિક વસ્તુ જ નથી હોતી એ બાબત ધ્યાન બહાર રહી જાય છે. દિવ્યતાનો એ ખ્યાલ અપૂર્ણ હોઈ ધણે આશ્ચર્ય પામી શકે છે. દિવ્યતામાં અશબ્દ શાંતિ, અતટ સમતા, નિશ્ચય નીરવતા, સર્વવ્યાપિતા, અમરતા, જ્યોતિર્મયતા, પ્રસન્નતા, આનંદાનુભૂતિ વગેરે અનેક આધ્યાત્મિક તત્ત્વો હોય છે કાંઈ એમ કહે કે આ દિવ્ય સંપત્તિ તો વિશુદ્ધ મયેષ મનની સંપત્તિ છે તો એ માણસને આધ્યાત્મિક સત્ત્વને હજી અનુભવ થયો નથી એમ જાણવું, કારણ કે આ પ્રભુની દિવ્ય ચેતનાની સ્વર્ણજીવંત સંપત્તિની અસર બ્યારે અધિકારી માનસ પ્રભુના સંસર્ગમાં

આવે છે ત્યારે તેના ઉપર પડે છે, અને પરિણામે મન, પ્રાણ અને દેહ સુધી પોતપોતાની ભૂમિકા ઉપર, પોતપોતાની રીતે એ દિવ્ય તત્ત્વોનો અનુભવ મેળવી શકે છે, પરંતુ એ દિવ્યતા મનમાં ઉદ્ભવતી નથી અને મનમાં મર્યાદિત પણ નથી.

અવતારને ઝોળખવા માટે કશી બાધ નિશાનીઓ આપવામાં આવી નથી. 'જન્મ' અને 'કર્મ' એ બંને માનવને સામાન્ય રીતે અવિદ્યામાં પાડનારી કે અવિદ્યામાંથી ઉદ્ભવતી ક્રિયાઓ ગણાય છે. એ બંને અવતારની બાજતમાં "દિવ્ય" હોય છે. અર્થાત્ પોતે કાંઈ દિવ્ય એતના છે-પોતે સામાન્ય માનવ નથી-એવું માન અવતારને હોવું આવશ્યક છે. એમાંથી પ્રગટ થતાં કર્મો પણ 'દિવ્ય' હોય એ સ્વાભાવિક છે. 'દિયતપ્રદ'ની જે વ્યાખ્યા ગીતામાં આપી છે તે જોતાં જણાશે કે એક પણ બાધ નિશાની કે સંકેત તેમાં નથી. 'અવતાર'ની બાજતમાં પણ કાંઈક એવું જ છે. અવતાર શા માટે થાય છે તેના હેતુમાં "ધર્મની જ્ઞાતિ" થવાને પરિણામે જ્યારે અધર્મનો વિજય થવાનો ભય ઉપરિયત થયો હોય છે સારે ધર્મની, એટલે કે માનવની ઊર્ધ્વગતિના માર્ગની સંરક્ષાપના માટે અવતાર થાય છે એમ ગીતામાં કહ્યું છે; અને એ એકમાત્ર જ કારણ છે એવું સમજવાની જરૂર નથી. અવતારના આવિર્ભાવમાં એવડા હેતુનો સમાવેશ પણ થાય છે: અધિક બાધ કાર્ય અને કેટલુંક અંતર-એતનાતું કાર્ય. બાધ કાર્યમાં સમાજની-માનવજાતિની ઊર્ધ્વગતિનો ધોરણોને જળવી રાખવાનું યા તો નવાંતું સ્થાપન કરવાનું કાર્ય આવે છે. એટલે કે સમાજમાં અધોગામી શક્તિઓનું પરિણામ જાણ્યું હોય તો તેમનો વિનાશ કરીને કે તેમનો પરાજય કરીને, ઊર્ધ્વગામી શક્તિઓનું વચરવ સ્થાપવાનું કાર્ય અવતાર કરે છે. તે ઉપરાંત આંતર જીવનમાં જે લોભ પ્રગટિ કરી રહ્યા હોય તેમને પોતાની અભિવ્યક્તિ વડે કૃતાર્થતા સાર્થકતા, પ્રાપ્ત કરાવવી એ પણ તેનો હેતુ હોય છે. અવતાર તરીકે અવતારને ઝોળખનાર એમના જીવન દરમિયાન ધણાં ઝોલાં માણસો હતાં એમ જણાય છે. રામચંદ્રના કે ક્રીષ્ણના જીવનગાળામાં એમને અવતાર તરીકે ઝોળખનાર ધણાં જ ઝોલાં લોકો હતા.

પરંતુ આજની આપણી દૃષ્ટિએ જોતાં, અવતારનું સૌથી મુખ્ય કાર્ય, સૌથી અગત્યનું કાર્ય એ છે કે અમાન માનવતામાં તે દિવ્યતાની દેવળ સ્થપતા નહિ પરંતુ એની પ્રત્યક્ષ અભિવ્યક્તિ જીવનમાં કરી બતાવે છે. આમ

તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોતાં સધળું દિવ્ય છે, કારણ કે સધળું બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે. સોનાના અનંત સિક્કાઓ ઉપર મેંસ, રંગ, તેલ, કચરો વગેરે લાગીને તે એવા થઈ જાય કે તે સોનાના છે એમ ઓળખવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડે. આવી આપણી માનવતાની અસારે રીતિ છે. એનામાં રહેલું દિવ્યત્વ જોઈ શકાતું નથી. અવતારની બાળતમાં માનવતાના સિક્કાની છાપની પાછળ સુવર્ણ ગ્રગગ્રગાટ કરતું સ્પષ્ટ જણાય છે.

અવતાર, પુરાણો ને ઉપનિષદોમાં

એ પ્રકારની દિવ્ય ચેતનામાંથી ઉદ્ભવતાં કામોનાં બાહ્ય સ્વરૂપ કેટ-કેટલાં જુદાં હોય છે તેનો કાંઈ ખ્યાલ આપણને મહાભારત અને ભાગવત-માંથી મળી શકે તેમ છે. નીતિના આગ્રહી ઉપાસકો પોતાની માનેલી નીતિ પ્રમાણેનાં કામોને જ “સારાં” કહે અને તે સિવાયનાં અવતાર જવાનાં કામોને પણ “અનીતિમાન” કે ‘ખોટાં’ કહે તેથી તો માત્ર એટલું જ પુરવાર થાય કે માનવની નીતિની ભાવના તેની ચેતનાને અમુક દિશામાં મર્યાદિત કરે છે. વિકાસાબાધિત નીતિ, બાહ્યાર વડે જાણી શકાય એવી હજી સુધી જાણ્યુવામાં આવી નથી; અને મૂળ પ્રશ્ન વિચારવાનો એ પણ છે કે નીતિ પોતે કેટલે અંશે પૂર્ણ છે.

દિવ્યતા જીવનમાં પ્રગટે તો કેવું રૂપ ધારણ કરે એ વિષે ઉપનિષદમાં બ્રહ્મજ્ઞાની વિષેના વર્ણનમાંથી આપણને કાંઈક સ્પષ્ટ મળે છે—*एतं ह वाच न लपति किमहं ब्रह्मना क्वचम् । किमहं प्राणमद्वयम् ॥*

જેવું બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે “મેં કયું સાધુ કાર્ય નથી કર્યું”, કયું પાપકર્મ કર્યું છે એવા સંતાપ કરતો નથી.” અર્થાત્ મનનાં ઉપજીવેલાં, માનસિક જીવનની અને તેનાં ધોરણોની હદ પર્યંત અતિ ઉપયોગી, એવાં મૂલ્યોને તે વટાવી જાય છે. એનાં કર્મો કોઈ અસલ ચેતનાની-મનથી ઉપરની સસની-ભોમમાંથી ઉદ્ભવે છે, જ્યાં સારાનરસાનાં મનનાં ધોરણો લાગુ પડી શકતાં નથી. અને છતાં એ કાર્યો કોઈ પરમ દિવ્ય સંવાદમાંથી, કોઈ અપાર્થિવ શક્તિનાં આદેશનમાંથી, જ્ઞાનની કોઈ અલૌકિક જ્યોતમાંથી જન્મતાં હોય છે. એટલે કોઈ પણ બાહ્ય ધોરણે એનો નિષ્કૃષ્ટ ભાગ્યે જ

“The enlightened sage whose whole being is radically altered—he starts to reveal the divine in the human life and the world.”

ચક્રે. હા, એનાં કાર્યોમાં હુદ્ 'અહ' નો સતોગ, કામનાની તૃષ્ણિ, કે વાસના યા મહત્વાકાંક્ષાનું પ્રેરક બળ નહિ હોય એમ આપણે ખાતરીપૂર્વક માની શકીએ અને માગી પણ શકીએ.

શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાંથી ઉદાહરણ

અવતારનાં કાર્યોનાં બાહ્ય સ્વરૂપ કેવાં જુદાં જુદાં હોય છે તે શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં આપણને જોવા મળે છે. મહાભારતના યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ નેતા થવાનું-સર્વજનનું આકર્ષણ કરે એવું કામ પસંદ કરતા નથી. અર્જુનનાં સારથીનું કામ પસંદગી પામે છે. જરાસંધ લક્ષ્યાનું કહેણ મોકલે છે ત્યારે તેનો પકાર કીલવાને બદલે બીમ મારતો એનો વિનાશ કરવામાં આવે છે. કાળપવન સામે યુદ્ધમાં જીતરીને નાસી જતાં શ્રીકૃષ્ણને જરા પ્રજ્ઞ હોલ થતો નથી કે શરમ આવતી નથી, નિરાવશ યુયુકન્ધની જાત્રત દષ્ટિના અગ્નિ વડે કાળપવનને ભસ્મ કરાવતાં એમને નીતિ નક્કી નથી, તો, રાજસંધ યદ્ધમાં યુગના ઉત્તમોત્તમ પુરુષ અગ્નિમ પુરુષ તરીકે અંજલિ લેતાં નમ્રતાપૂર્વક પોતાની અયોગ્યતા જાહેર કરવાનો ઉપચાર તે કરતા નથી. શિશુપાળની ગાળો તે શાંતિ અને સમતાપૂર્વક સાંભળી રહે છે, પણ છેવટે “જ તને ક્ષમા આપું છું” એવી ઉદારતા કે હયા આચરતા આપણે તેમને જોતા નથી. તો, વળી, શુરસે ધયેલા ભૂશુન્નપિએ શવનશુદ્ધમાં પ્રવેશીને છાતીમાં લાત મારી ત્યારે પોતાની કંઠજી છાતીને લઈને અપિને વાચું તો નથી ને એવી નમ્રતા આચરીને અભિમાની ઋષિને અસરકારકરીતે શરમાવે છે અને મોઢ પછ આપે છે. જરે એમ કહેવું હોય કે શ્રીકૃષ્ણમાં કોઈ પ્રકારની દિવ્ય ચેતના હતી જ નહિ તો તેને માટે આ વિચારો નકામા જ ગણાય. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણનું જીવન દિવ્ય ચેતનાનો આવિર્ભાવ કરનાર અવતાર તરીકે આપણી સંસ્કૃતિમાં અંકાયું છે.

અજ્ઞાની માનવનો કષ્ટસાધ્ય એવો છતાં જન્મસિદ્ધ હક્ક દિવ્યતાની પ્રાપ્તિ મહે હોય પરંતુ માનવને પોતાના પ્રયત્નમાં ટેકો આપે, એની ભદાને ટકાવે. એવું કાંઈકે તો એને જીવનમાં પ્રત્યક્ષ દેખાવું જોઈએ, વિભૂતિના પ્રકાશ ગણાવી શ્રીતા માનવની દિવ્યતાની શક્તિને પોષે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ હું ધારું છું કે સાથે સાથે “દિવ્યતા” તે માનવાનું ધોરણ માનસિક નથી, માનવ, માની શકે એવાં મહ્યોમાં જ પ્રગટ થવાને દિવ્યતા બધાયેલી નથી, એમ પછતે પુરવાર કરે છે. દિવ્યતાને તો એક વૃક્ષ પીપળો, એક નદી-ગંગા,

એક પર્વત !—હિમાલય અરે ! માનવ જોને કુદ ગણે એવી કાંઈ નિશ્ચય વસ્તુ પણ પોતાની અભિવ્યક્તિ કરવાને પૂરતી હોય છે. આમ જોતાં જણાશે કે અચિત્તથી માંડીને પરાચિત્ત સુધી જડથી આરંભીને દેવતાઓ સુધી દિવ્યતાનું પ્રાકટ્ય થઈ શકે છે. આ દિવ્યતાના આવિર્ભાવનું માનવનું જ્ઞાન, એવું ધોરણ એની દષ્ટિ વગેરે ખૂબ જ અપૂર્ણ, એકતરફી અને લગભગ બાકિશ જોવાં હોય છે.

વિભૂતિ કેમ ઝોળખાય ?

* ત્યારે પ્રથમ થશે કે વિભૂતિની (વિશેષ મૂર્તિની)—કસોટી સચેતનતાની માથા તો નથી લાગતી. ત્યારે કસોટી કઈ છે ? એ ખરું છે કે ડ્રાઈપણ બાદ ધોરણ વડે પ્રભુની દિવ્ય વિભૂતિને ઝોળખી શકાય નહિ અને વધારે ગૂંચવનારી મુશ્કેલી તો એ છે કે કેટલીક વિભૂતિને પોતે દિવ્ય છે એવું જ્ઞાન પણ નથી હોતું ! ઉ. ત. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે “ પાંદવાનાં ઈર્ષ્વનોઽશ્મ ” એમ કહ્યું હશે ત્યારે હું ધારું છું કે અણુને પોતે આશ્ચર્યચકિત થયો હશે. એટલે કે જમે તેના બાદ દેખાવની પાછળ રહીને સજ્જાનપણે કાંઈ કરતી કાંઈ દિવ્યતા તે વસ્તુને વિભૂતિ ગણવાની અધિકારી બનાવે છે.

અવતારવાદ વિશે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે હિંદના માનસમાં કેવળ હિંદના સ્વીકારાયેલા અવતારોને જ દિવ્ય તરીકે માનવામાં આવે છે એવું નથી. પ્રાચીન કાળમાં હિંદના આસ્તિક માનસે અનીશ્વરવાદી અને અવેદિક દર્શનના આદ્યપ્રવર્તક ગૌતમ બુદ્ધને અવતાર તરીકે સ્વીકાર્યા હતા, તો આજનું પ્રગતિજ્ઞાન હિંદુ માનસ સ્વામી વિવેકાનંદ, જસસ કાછરદ ધગેરેને પણ પ્રભુની દયાના અવતાર તરીકે ગણે છે, ચૈતન્યને પ્રભુપ્રેમના અવતાર તરીકે ગણે છે, મહાત્મા ગાંધીને અહિંસાની મહાન વિભૂતિ તરીકે બેસાડે ગણી શકીએ.

અવતાર વિશે ગીતામાં બે એટલાં સ્પષ્ટ વિધાનો છે કે તેનો પરિહાર થઈ શકે તેમ નથી. એક વિશ્વરૂપ તરીકે શ્રીકૃષ્ણનું વિગટ-સ્વરૂપ જોમાં વિશ્વસંમર્મની પ્રતિષ્ઠાવળ દિવ્ય વિશ્વાત્મા તરીકે પોતે સંચાલન કરે છે એ સંસનો અણુને સાક્ષાત્કાર થાય છે; બીજું પરાતપર, પુરુષોત્તમસ્વરૂપ જો શ્રીકૃષ્ણ તરીકેની મનવ વ્યક્તિતા સાથે એક છે, તાદાત્મ્યમાં છે, અને એ દિવ્યતાના અવતાર તરીકે શ્રીકૃષ્ણ અણુને કહે છે—“ કુરુથા હું પરં છું, અહરંથાં પણ હું પર છું, હું પોતે પુરુષોત્તમ છું ” અને

તેથી સર્વેષમાન્ પારિવ્રજ્ય મામેઠ્ઠ શરણે જઈ- સર્વ ધર્મેના ત્યાગ કરી હવે મારા એકલાને શરણે આવ. ”

દિવ્ય જન્મકર્મ

વિશ્વરૂપ અને પરાતપર એ બન્નેને શ્રીકૃષ્ણની દિવ્ય વ્યક્તિતાના તત્ત્વજ્ઞ ગણે કે બૃમિષ્ઠાઓ ગણે, યા તો શ્રીકૃષ્ણના વ્યક્તિત્વને એ બન્નેના આલિંગનને પાયો ગણે-પરંતુ એમાં અવદારપુરુષ તરીકે એમનો ઉદ્દેશ્ય સ્પષ્ટ છે. વળી આ અસંદિગ્ધ વિધાનો સાથે જ્યારે ખાસ્તી ચાર અધ્યાયો વિબ્રુતિયોગ વગેરેના વિચારીએ છીએ, જેમાં જન્મકર્મ ન બે દિવ્યમ્-એવી વિશદ કોઈ પણ સંકા, સંદેહ, કે દ્વિર્થર્થને જેમાં રચાન જ નથી એવી જીકિતઓ જોઈએ છીએ સારે એટલું તો લાગે જ છે કે ગીતાના રચનારને મન આ જગત મિથ્યા માયા નહિ પરંતુ, પ્રભુના આલિંગનનું ક્ષેત્ર છે.

જીવનનું મૂલ્ય જીવન તરીકે નથી, જીવનનું મૂલ્ય તેમાં પ્રગટતા માનસિક, નૈતિક, પરાપકારી કે કલ્યાણકારી આદર્શ વડે જ કેવળ માપવાનું નથી. જીવનનું અંતિમ મૂલ્ય, એની ઉત્તમોત્તમ ચરિતાર્થતા, તે ક્રેસે અંશે પ્રભુતાને પામી શકે છે અને ક્રેસે અંશે એ પ્રભુતાને જીવનમાં પ્રગટાવે છે તેના ઉપર રહેલું છે.

અહીં એ મુશ્કેલી પણ લેખકને નહીં હોવાનો સંભવ છે કે અવતાર-પુરુષ મન, પ્રાણ તથા દેહનાં બંધનોનો- મની મર્ષાદાઓનો સ્વીકાર કરે તેટલાથી જ એની પ્રભુતા પણ એટલી જોઈ જાય નેહ્યો. આને માટે પ્રભુતાના અને તેના અવિર્ભાવ વિષેના અધિકચરણ ખ્યાલો જગ્યાબદાર છે. મર્ષાદાઓ હમેશાં ફરજિયાત જ હોવી જોઈએ એવો નિયમ નથી. મર્ષાદા-ઓ રવેચ્છાપૂર્વક પણ સ્વીકારી શકાય છે. એટલું જ નહિ પરંતુ અંશુક ખાસ હેતુ સાધવા માટે એવી મર્ષાદાઓનો સ્વીકાર આવશ્યક પણ બને એ સમજી શકાય તેવું છે. એટલે દિવ્યતાનો આધાર વ્યક્તિના કે તેનાં કર્મોના બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપર નથી રહેલો પરંતુ તેનામાં રહેલી ચેતના ઉપર છે. દિવ્ય ચેતનામાંથી પ્રગટે જે દિવ્ય, પછી તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ ગમે તે હોય. કર્મની દિવ્યતાનો પણ માનવમાત્રનો ખ્યાલ ધણો ગ્રામ્ય જેવો હોય છે એટલે પ્રકૃતિની મર્ષાદાઓમાં પોતાની જાતને પ્રગટ કરનાર અનંતની માનવ બુદ્ધિને મૂંચવી નાંખનારી પ્રક્રિયા તે સમજી શકતું જ નથી. એવી ચેતનાને પ્રત્યેક ક્ષેત્રે શામ્વતી હોય છે.

દિવ્યતા પ્રાપ્ત થઈ શકે એવી વસ્તુ હોય તથા માનવની સંસ્કૃતિનો ઉદ્દેશ હોય તો એનો આધિર્ભાવ જીવનમાં રોજના કાર્યોમાં થવા પિના ફેની રીતે રહે ? અને કમેના બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપરથી તેમનું મૂલ્ય કદી આંદી શકાય નહિ. કર્મના આવા મૂલ્યનું ધોરણ અંતરમાં જ હોઈ શકે અને અંતરની ચેતનાવસ્થા ઉપર જ કર્મનું મૂલ્ય હોય તો એવી અવરથામાંથી ઉદ્ભવતું સાફસૂરીનું કાર્ય શા માટે 'દિવ્ય' ન બની શકે ?

પરિશિષ્ટ

[અવલોકન કરવામાં જે આધ્યાત્મિક દષ્ટિબિંદુઓ સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે પરંતુ જેની વિસ્તારપૂર્વક વિચારણા અવલોકનમાં થઈ શકે નહિ તેના કેટલાક મુદ્દાઓ અહીં શ્રીચર્ચવિદનાં પુસ્તકોમાંથી રજૂ કરવામાં આવે છે. એ મુદ્દાઓ સિવાય અવલોકન બહુ કર્યા આધાર વગર કાંઈ સ્વીકૃત દષ્ટિબિંદુ વગર કોઈ જાનવારો સંબંધ છે. એટલે જન્મવના ત્યાગ વિષે, માનસિક આત્મો વિષે, હૃદય, સમન્વિ અને વ્યક્તિના સંબંધ વિષે, મોક્ષ જા માટે એમ કેટલાક મુદ્દાઓનું સૂચન માત્ર કરવા માટે આ ઢલારા આપ્યા છે. એ સંપૂર્ણ નથી તેમ સવલા મુદ્દાઓ એમાં અમી જતા નથી, પરંતુ વિચાર કરવા માટે સામગ્રી પૂરી પાડે અને વાંચનારને શ્રીચર્ચવિદના મંથેના અભ્યાસ પ્રત્યે પ્રેરે એ હેતુથી અહીં આપ્યા છે.]

મુક્તિ શા માટે ?

આપણે મોક્ષ મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એનું સૌથી વધારે સાચું અને વારતવિક્ક કારણ એ નથી કે મોક્ષ મેળવીને (આપણે પોતે અંગત રીતે-અપ્રકૃતિ તરીકે) જન્મનાં દુઃખ અને શોકમાંથી છૂટી જઈએ -જે કે એ મુક્તિ પણ આપણને મળશે ખરી પરંતુ એનું સાચું કારણ એ છે કે આપણે પરમપુરુષ તરીકે પ્રભુ સાથે, શાશ્વત સત્ત્વિદાનંદ સ્વયે એક થઈ શકીએ. આપણે પોતે સિદ્ધિ એટલે કે પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા માટે -જિંવામાં જિંમી આધ્યાત્મિક અવરથા માટે, શુદ્ધિ, જ્ઞાન, સામર્થ્ય, પ્રેમ વગેરે માટે-મથવાનું-મથવું જોઈએ-તેનું કારણ એ નથી કે આપણે પોતે અંગત રીતે (દિવ્ય પ્રકૃતિનો ઉપયોગ કરી શકીએ, અથવા તો આપણે દેવ જેવા બનીએ, જે કે એ અવસ્થા પણ આપણે માટે શક્ય બનશે -પરંતુ એનું કારણ એ છે કે મુક્તિ અને પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ આપણી અંદર રહેલી પ્રભુની હિન્નિતને મૂર્ત કરે છે- કૃતિમાં પ્રગટ થયેલ આત્માનું

-મેતનતત્વનું-ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્તર છે, આ વિશ્વના ક્રમેક્રમે, પ્રગતિ કરી રહેલા આધિભાવનું એ અચ્છિદ્ર શિખર છે-તેનો ઉત્તર ઉદ્દેશ છે. દિવ્ય પ્રકૃતિ-મુક્ત પૂર્ણ અને આનંદભરી-વ્યક્તિમાં પ્રગટ થવી જોઈએ, નેથી કરીને તે વિશ્વમાં-સમષ્ટિમાં-પ્રગટ થઈ શકે.”

(‘યોગનો, સમન્વય’)

માનવના આય રતા સર્વ નિયમે, આદર્શો, ધર્મોની અપૂર્ણતા

Essays on the Gita. Second Series (Ch. 24) .

“Human action is a thing full of difficulties and perplexities, tangled and confused like a forest with a few more or less obscure paths cut into it rather than through it; but all this difficulty and entanglement arises from the single fact that man lives imprisoned in the ignorance of his mental, vital and physical nature. He is compelled by its qualities and yet afflicted with responsibility in his will because something in him feels that he is a soul who ought to be what now he is not at all or very little, master and ruler of his nature. All his laws of living, all his dharmas must be under these conditions imperfect, temporary and provisional and at best only partly right or true. His imperfections can cease only when he knows himself, knows the real nature of the world in which he lives and, most of all, knows the Eternal from whom he comes and in whom and by whom he exists. When he has once achieved a true consciousness and knowledge, there is no longer any problem; for then he acts freely out of himself and lives spontaneously in accordance with the truth of his spirit and his highest nature. At its fullest, at the highest height of this knowle-

dge it is not he who acts but the Divine, - the One eternal end infinite who acts in him and through him in his liberated wisdom and power and perfection, "

આધ્યાત્મિક પૂર્ણતામાં કર્મનો અને સમર્થિત્યનો.

સ્વીકાર-તેનું દર્શિબિંદુ

Essaya on the Gita. Second Series. (ch. 24)

• " This integral God-love demands too an integral work for the sake of the Divine in yourself and in all creatures. The ordinary man does works in obedience to some desire sinful or virtuous, some vital impulse low or high, some mental choice common or exalted or from some mixed mind and life motive. But the work done by you must be free and desireless; work done without desire creates no reaction and imposes no bondage. Done in a perfect equality and an unmoved calm and peace, but without any divine passion, it is at first the fine yoke of a spiritual obligation, KARTAVYAM KARMA, then the uplifting of a divine sacrifice; at its highest it can be the expression of a calm and glad acquiescence in active oneness. The oneness in love will do much more; it will replace the first impassive calm by a strong and deep rapture, not the petty ardor of egoistic desire but the ocean of the infinite Ananda. It will bring the loving sense and the pure and divine passion of the presence of the Beloved into your works, there will be an insistent joy of labour for God in yourself and for God in all beings. Love is the crown of works and the crown of knowledge."

સર્વ નિષેધો અને ધર્મોર્માંથી સુક્તિની શરત . . .

Essays on the Gita. Second Series (Ch 24.)

“ And when you are once able to do that sincerely, that will be the moment to renounce the initiation of your acts without exception into the hands of the supreme Godhead within you. Then you will be released from all laws of conduct, liberated from all dharmas. The Divine power and presence within you will free you from sin and evil and lift you far above human standards of virtue. For you will live and act in the absolute and spontaneous right and purity of the spiritual being and the divine nature. The Divine and not you will enact his own will and works through you, not for your lower personal pleasure and desire, but for the world purpose and for your divine good and the manifest or secret good of all.”

સુક્તિ શા માટે ?

“ The truest reason why we must seek liberation is not to be delivered individually from the sorrow of the world though deliverance too will be given to us, but that we may be one with the Divine in Supreme, the Eternal. The truest reason why we must seek perfection, a supreme status, purity, knowledge, strength, love, capacity, is not that personally we may enjoy the Divine nature or be even as the gods, though that enjoyment too will be ours, but because liberation and perfection are the Divine Will; in us, the highest truth of self in nature, the ever intended goal of a progressive manifestation

in the Universe. The Divine Nature, free and perfect and bliseful, must be manifested in the individual in order that it may manifest in the world. "

સમાજના સ્વાસ્થ્ય (વપે પ્રાચીન ભારતની દ્રાવણ

HINDU CIVIC LAWS

The following extracts from the writings of the most illustrious of the Hindu sages, Manu, Brihaspati and Vishnu are interesting.

" If a persoo, except under abnormal circumstances, throws unclean things on the public road, he should pay a fine of two KARSHAPANS and clean the road at once." " If it is done by a person in distress, or by one who is very old, or by a pregnant woman or by a child, he shall be reprimanded and made to clean the same."—MANU SAMHITA, Chapter LX Verses 282 & 283.

" If one intentionally obstructs roads and paths, by making a pit or planting trees or voiding excreta, he shall pay a MASAKA as fine." BRIHASPATI

" If one defiles the highway or a garden or a tank, he shall be fined a hundred PANAS and he must remove the filth." VISHNU SAMHITA Chapter V, Verse 106.

શું જોઈએ હીએ—માનસિક પ્રગતિ કે બીજી જ દોષ ચેતના ?

હવે પ્રશ્નના જ્વનની એ સમ્પત્તિ શુદ્ધિ જેમાં પ્રધાન છે એવા અગ્રામ ના માનવ માનસની સુધારણા કરવામાં, વિશેષ ક્રિયાશક્તિ મેળવવામાં અથવા તે વધારે શુદ્ધ ચારિત્ર અને નૈતિક જ્વન પ્રાપ્ત કરવામાં જ પરિસ્પાપ્ત થતી નથી. એ જ્વનની (આધ્યાત્મિક જ્વનની) શોધતા માનસિક વિકાસની ચોક્કસ હિંચતા પ્રાપ્ત કરવા ઉપર નહિ પરંતુ બિજા પ્રશ્નની ચેતના પ્રાપ્ત કરવા ઉપર આધાર રાખે છે; તેનાથી આપણા જ્વનની રીતિ

કેવળ બદલાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેનો આખો પાયો જ સદંતર બદલાઈ જાય છે. જ્ઞાનયોગ ભાગ ૧; પા. ૨૭.

સમષ્ટિના સ્વીકારનું દષ્ટિબિંદુ:

આપણે અત્યાર સુધીમાં સંસારનો જે વિચાર બાંધ્યો છે તે ઉપરથી તો વિશ્વજ્વનનો હેતુ પૂર્ણ કરવા માટે બનતાં લગી, અર્થાત્ જ્યાં લગી આપણે માનવને અને પ્રભુને ચલિચિત્ત પણ સહાયભૂત થઈ શકીએ ત્યાં સુધી તો, દુનિયાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ એ સ્પષ્ટ છે. આપણે વિશ્વને સેતાનની શોધ અથવા તો આત્માની જાંતિરૂપ નહિ, પરંતુ પ્રભુનો જ દિવ્ય આવિર્ભાવ ગણીએ છીએ. અત્યાર સુધી તે અપૂર્ણ છે, કારણ કે તે આવિર્ભાવ પ્રગતિમાન અને ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામનારો છે, એટલે, જ્વનના ત્યાગને સંસારની ઉત્પત્તિના હેતુ તરીકે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. આપણે તો પ્રભુ સાથે આત્માનું અદ્વૈત સાધવું છે, પરંતુ સાથે સાથે માનવ જોડેની એકતા પણ તેમાં સમાઈ જાય છે, અને આપણે એ બેને વિખૂટાં પાડી શકીશું નહિ. ખ્રિસ્તી ધર્મના શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રભુનો પુત્ર કાઈરટ માનવ પુત્ર પણ છે; અને પૂર્ણ ખ્રિસ્તીપણું પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રભુત્વ અને માનવતા બંને તરફ જરૂરનાં છે” અથવા આખાંવર્તની બાયામાં કહીએ તો આ વિશ્વ જેનું એક કિરણ માત્ર છે એવા દિવ્ય નારાયણ નરમાં આવિર્ભાવ પામે છે, અને તેનામાં સંપૂર્ણ સાર્થકતા સિદ્ધ કરે છે. તેથી નર-નારાયણ એ સંપૂર્ણ માનવતાનો આદર્શ છે.” જ્ઞાનયોગ ભા. ૧, પા. ૮૮-૮૯.

અહીંનાં સ્વરૂપો—એવા, પરોપકાર વગેરેની મર્યાદા

પરંતુ સઘળા વિરોધનું કેન્દ્ર તો “અહ” છે, એના એકેએક શુભ સ્થાનમાં અને એના પ્રત્યેક વેશમાં આપણે અહનો પીછો પકડવો જોઈએ. તેને બહાર કાઢીને તેનો વિનાશ કરવો જોઈએ, એના છૂપા વેશો એકબીજાને ઢાંકી દે, અને જાતને છુપાવવા માટે એક એક ક્રીણા તાંતણાને પણ તે બંને સાં સુધી યજ્ઞગી રહેશે. પરોપકાર વૃત્તિ અને ઉદાસીનતા એ તો એના સૌથી સ્પષ્ટ-કપટવેશો છે. એ વેશ ધરણ કરીને કેટલીક વાર તો તેનો શિકાર કરવાને નિયુક્ત ખુદ દેવી દુતોની દષ્ટિ સામે આવીને બળવો જગવવાની તે ધૂષ્ટતા કરે છે. અહીં આપણને પરમ જ્ઞાનનું સત્ર પધરું જ કામ લાગે છે. વિવિધ દષ્ટિબિંદુઓ સાથે આપણે કાંઈ લેવાદેવા

નથી, કારણ કે “ હું ”, “ તું ” જેવું કંઈ છે જ નહિ: ફક્ત એક જ પ્રશ્ન સર્વમાં સરખી રીતે વ્યાપી રહ્યો છે—વ્યક્તિમાં તેમ જ સમૂહમાં. તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો, તેની સેવા કરવી અને તેની સાર્થકતા સાધવી એ મુખ્ય બાબત છે. આત્મસંતોષ, પરોપકાર, ઉદાસીનતા, ભોગ વગેરે કંઈ મુખ્ય બાબત નથી. એ પ્રશ્નની સેવા અને-સાક્ષાત્કારને માટે ખીલજો. જેને સ્વાર્થી અહંકારનું કાર્ય ગણે તેવું કાર્ય કરવું પ્રાપ્ત થાય તો તે આપણે કરવું જોઈએ, આપણા અંતરમાં જે દોષનાર છે તેના કલ્પ પ્રમાણે આપણે વર્તવું જોઈએ; માનવોના અભિપ્રાય પ્રમાણે નહિ. સંજોગો આપણા ઉપર ધણી જ સૂક્ષ્મ રીતે અસર કરે છે. લગભગ અજાણતાં, આપણી આજ્ઞામાજ્ઞના માણસોની બાજુ દૃષ્ટિએ જે વેશ સારામાં સારો ગણાય એમ હોય તે ધારણ કરવાનો પ્રયત્ન આપણે કરીએ છીએ, અને એ રીતે આપણા અંતરની દૃષ્ટિ ઉપર પડેો પડવા છંદે છીએ. આપણે મરીઆઈ-તું નત ધારણ કરીએ છીએ, અથવા તો સેવાવત સ્ત્રીકારીએ છીએ યા તો ઉદાસીનતાનાં, યાગનાં તથા નિષ્કર્ષક સાધુનાનાં બાજુ ચિહ્નો ધારણ કરીએ છીએ કારણ કે આત્મતા આવેલી પ્રણાલી અને પ્રચલિત અભિપ્રાય એવો દેખાવ કરવાની આપણી પાસે માગણી કરતાં હોય છે. એવો દેખાવ કરવાથી આજ્ઞામાજ્ઞની પરિરિચિતિ ઉપર આપણે અસર કરી શકીશું એમ આપણને લાગે છે.—એ બધા વેશ આપણે ધારણ કરવા પશુ પડે કારણ કે પ્રશ્નની સેવા કરવા માટેનો એ આપણો જરૂરી વેશ હોય, પરંતુ એમ ન પણ હેય એ બનવજોગ છે. એ બાબતમાં બહારના આનંદની દૃષ્ટિ કરતા કામની નથી; આંતર દૃષ્ટિ જ નિયામક છે, સર્વરેષ છે.

જ્ઞાનયોગ: સા. ૧. પા. ૯૫, ૬૬

“ અહંનાં ” સ્વરૂપો

અહંતામાંથી મુક્ત થવાની જે માગણી કરવામાં આવે છે તે કટલી અધરી વાત છે તે જીતાનો અવ્યાસ કરતાં આપણને સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. શત્રિયના અહંકારથી અને જાણના મદથી અજ્ઞાન યુદ્ધ કરતા પ્રેરામો હતો. સાર પછી નિર્જાતાની, વિપાલી, ધુણાની, મનને તથા હિન્દિયોને વિવશ કરી મૂકનારી. દયાની જોડી લાગણીથી એટલે કે વિશેષી પ્રકારની: અહંતાથી ને યુદ્ધમાંથી. તે પરાક્રમુપ થયો; તેની હિન્દિયોમાં દોષ થયો, મૌરવોને મારનાં એનો છવ આલ્યો નહિ, પરંતુ એની એ દશ

જે વિચાર અસારની દુનિયાના વિચારોમાં - અને નીતિની પદ્ધતિઓમાં અમરચાન બોળવે છે તે પણ એ અમરનો આયો જીકેલ લાવી શકે તેમ નથી. માનવજાતિની પ્રગતિ ફરતાફરતી છાંયડીઓની લાંબી હાર જેવી છે, અને માનવ આત્માને તેમાં નિશ્ચયાત્મકતા અગર નહર જમીન દેખાતી નથી. વળી, સમગ્ર માનવજાતિની ચેતના પણ વ્યક્તિની ચેતના કરતાં વધારે રચાયેલી, વધારે શાંતિપ્રદ, આનંદમય, અને સુખપ્રદ હોતી નથી. તે તો જીકડી વધારે પીડિત, અશાંત અને તમાચાદિત હોય છે. માનવને તેના જીવનમાં જ્ઞાન, શાંતિ, સુખ અને ચેતન્યની ઉચ્ચ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થવાની હોય તો એટલું તો નક્કી જ છે કે તે વ્યક્તિથી અને સમષ્ટિથી પર એવી કોઈ ભૂમિકામાં જ પ્રાપ્ત થઈ શકે. વળી, માનવમાં પોતાની અહંતાની આકૃતિ આપી સમસ્ત માનવજાતિની સેવા કરવાનો જ જળવાન અને વેગપૂર્ણ જુસ્સો પ્રગટે છે તેનું મૂળ પણ અહંતાની કે માનવજાતિની ચેતનામાં નથી, પરંતુ, એ બનેલી પર રહેલા કોઈ આધ્યાત્મિક, ગહન તત્ત્વનું તે પરિણામ છે. આપણે એ પરાત્પર આદિની શોધ કરવાની છે. એ અનંત, પરાત્પર, સત્ ચેતન્યમાં સમષ્ટિની અને વ્યક્તિની અહંતાનો આવિર્ભાવ દેવળ ગોળુ છે.

—જ્ઞાનયોગ ભા. ૧. પ્રા ૧૫૪,

સમષ્ટિની પૂર્ણતાનું આધ્યાત્મિક સ્થાન

વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ બન્ને પરાત્પર જિવંત ચેતન્યનો આવિર્ભાવ છે. એટલે એમની પૂર્ણતાને પણ પરમ અનંત સંસ્તારમાં કાંઈક વાસ્તવિક સ્થાન હોવું જોઈએ. ...

હવે આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે વ્યક્તિને અર્થવા તો માનવજાતિને અહંતાથી પર થવાનો માર્ગ તૈયાર કરી આપી તેમના સંલક્ષ્ય રૂપરૂપનું તેમને ધર્મ કરાવવું તથા તેમાં જીવન ગાળતો શીખવવું એના કરતાં માનવજાતિની વધારે મોટી સેવા અને તેની પ્રગતિનો વધારે સંગીન પાંથો હોઈ શકે જ નહિ. એ પ્રયત્ન કરવામાં પૂર્ણ સનાતન આત્માની શોધ કરવાથી જ સિદ્ધિ મળે છે. આધુનિક વિચારો અને આદ્યશક પરાપ્રકારરૂપિય પ્રેરણા સમાજની ઉન્નતિનો આદેશ આપણી સંભેદ મૂકે છે; તેની સિદ્ધિ આટલું પશુ-પ્રકૃતિની ઉત્ક્રાંતિની ધીમી ગતિમાં મર્યાદિત ન રહેતાં સનાતન પરાત્પરની એકીકરણી એ જ સારામાં સારો ઉલાળ છે.

—જ્ઞાનયોગ ભા. ૧. પ્રા ૧૫૬.

વ્યક્તિ અને વિશ્વનો સંબંધ

પરંતુ આત્મા અને જગત વચ્ચે સનાતન, ગાઢ અને વાસ્તવિક સંબંધ રહેલો છે; એ બેમાં કાંઈ ન વચલી શકાય એવું અંતર નથી. આત્મા અને સ્થૂળ જગત-ચેતન અને બદ-એ બંને બરાબર ક્રમસર ગોઠવાય છે અસ્તિત્વની (જીવનની) સીડીનાં બે છેડે આવી રહેલાં બે પગથિયાં છે. એટલે એ બે વચ્ચે એવો વાસ્તવિક સંબંધ હોવો જોઈએ જોયી કરીને નિત્ય સનાતન પ્રભુ, આત્મસ્વરૂપે શુદ્ધ અને અધિકારી રહેવા છતાં, વિશ્વને પોતાનામાં ધારણ કરી શકે.” —જ્ઞાનયોગ ભા. ૧. પા. ૧૭૫

સંપૂર્ણ આત્મપ્રાપ્તિ થવા માટે સાધકે આત્મા અને પરમાત્મા જોડે અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરવું બસ નથી, પરંતુ ભૂતમાત્ર જોડે પણ તેણે તેણે જ અદ્વૈત સિદ્ધ કરવું જોઈએ. વ્યક્ત જીવનથી બરેલું વિશ્વ તેમ જ માનવમધુ-આથી બરેલું જગત આપણે પ્રથમ તણ છોડી દીધે, કારણ કે આપણે એની જોડે અજ્ઞાનતા અધનથી બધામત્રા હોઈએ છીએ, અને બેદમ્ભાવને વશ વ્યક્તિત્વને લીધે કાળમાં હત્યન થયેલું ‘અમત્ય’ જીવનમાં વિશેષો, દ્વિત્વવાદો, અને દ્વૈત હોયન કરવું હોય છે. પરંતુ સાધક જ્ઞાન થયા પછી એ બે ‘વચ્ચેના સાચો સંબંધ’ આપણને મળ્યો પડે છે અને તેથી સર્વ પ્રાણીઓને અને પદાર્થને આત્માના સનાતન ચેતન્યમાં આપણે સ્વીકારવા જોઈએ. અને તે પછી તેમના અને આપણા આત્માનું તાદાત્મ્ય જાણીને, નહિ કે પોતાની જુદી અલગપ્રધાન વ્યક્તિતા જાળવી રાખીને.

—જ્ઞાનયોગ ભા ૧, પા. ૧૭૬.

પ્રભુ સાથે એકતા-માનવ પ્રભુ થાય તેનો ખરો અર્થ

આપણે કદાચ અનંતની વ્યાખ્યા ન આપી શકીએ, પરંતુ આપણે તેની સાથે અદ્વૈત તો અધી શકીએ. ખરા ધણીવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે સાધક નિરુપ્પ, વ્યક્તિનાર્થી પર, અધિર સાથે તાદાત્મ્ય સાધી શકે પરંતુ તે મેણે ધમિર મધ શકે નહિ. એ વિચાર કેટલેક અંશે સાચો છે. કારણ કે દોષ પશું વ્યક્તિ, વ્યક્તિ તરીકે આખા વિશ્વની માલિક બની શકે જ નહિ, પરંતુ આપણી સત્-તાને આપણે આકારમાં કે નિરાકારમાં ધારીએ હારે લઈ જઈ શકીએ. અર્થાત્ આપણે એ જગતમાં આપણા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકીએ. પરંતુ તેના આર્મ જુદા જુદા છે.....પ્રભુ પોતે સંનાતન શાંતિ, સમતા અને નીરવતામાંથી પોતાની જાતને અનંત,

સ્વભાવ જે છે એટલે ત્યાર પછીના પરિવર્તથી બેઠું શક્યો. છેલ્લાં પચીસ-છવીસ વર્ષમાં અમે વારંવાર મળ્યા હતા. હું પાટણ જઈ સારે તો મળું છું. ૧૯૩૯માં બરાએસ હૈમસારસ્વતસન પ્રસંગે અમે દીક સાથે રહેતા. વંડોદરા રાજ્યના પુરાતત્ત્વખાતા તરફથી યતું જાદગમ જેવા અમે સાથે ગયેલા. અધવા અને દેખાડવા તેઓ આવેલા એમ-દહેવું બેઠા. એ પ્રસંગે તેઓ શ્રી. ડ. મા. મુનશીને મારી સાથે મળ્યા હતા અને સારે-સાચા દિલથી પ્રશંસા દર્શાવું મુનશીને કહ્યું હતું કે “પાટણની પ્રભુતામાં જે સ્થળે સરસ્વતી વહાવી છે ત્યાં તો એ ત્યારે હોય કે ન હોય પણ આજે તો તમે અહીંના પંચાસર પાથનાથમાં સરસ્વતીનો પ્રવાહ વહેવડાવ્યો.” તે પછી પણ પાટણના આયુર્વેદ વિદ્યાલયમાં આયુર્વેદના ઇતિહાસ-સંબંધી વ્યાખ્યાનો આપવા હું ગયો હતો સારે અમે મળ્યા હતા. વળી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના મુંબઈમાં ૧૯૨૬માં બરાએસ આઠમા સંમેલનમાં તથા ૧૯૪૩માં વંડોદરામાં બરાએસ સાતમી એરિયેન્સ કોન્ફરન્સમાં અમે મળ્યા હતા.

સાહિત્યક્ષેત્રે સમાગમ

પણ આ પ્રત્યક્ષ મેળાપ તો ગૌણ વસ્તુ છે. એની અપેક્ષાએ સાહિત્ય-ક્ષેત્રે વિચાર-વિનિમય ચર્ચા-અનુનમન દ્વારા જે સમાગમ થતો તે જ વધારે મહત્ત્વના છે.

પ્રાચીન સાહિત્યના તથા ગુજરાતના ઇતિહાસના સંશોધનમાં રામજીવભાઈને વિશેષ રસ હતો અને મને પણ સંશોધનમાં રચાયો રસ. વળી પોતે જે કાંઈક કાથમાં લે તેમાં જોડા જીતરીને તેનો અભ્યાસ કરતા. પરિણામે તેઓ જે લખે તે નિઃસાર ન હોય તેમ જ જોડેને એ વિષયમાં રસ હોય તેને એમનો લેખ જોવા વગર ન આવે; અને ગુજરાતમાં સંશોધનક્ષેત્રમાં કાપ કરનારાની સંખ્યા એટલી ઓછી છે કે કેટલાંક લખાણો સંશોધકોને પર-પર માટે જલ્દી લખાયાં હોય, એવાં યદિ જાણ તો નવાઈ નહિ.

અને ખરેખર એવું જ-ન્યું છે કે આરંભ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ જેવાં પુસ્તકોનું અવલોકન એમણે લખ્યું છે અને એમનાં લખાણોનો એ પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે એટલું જ નહિ પણ એમનાં પુસ્તકોનું અવલોકન પણ કર્યું છે. વળી આરા. મતોનું રામજીવભાઈએ વારંવાર અનુનમન કર્યું છે.

● રામજીવભાઈનાં લખાણોનો એ કેટલો જોષા હંપયોત ‘કર્ણો છે એનો’ જ્યારે આરા ઇતિહાસની દીધા જોવાથી આવશે.

તેમ જ એમના મતોનું મેં વારંવાર ખંડન કર્યું છે. કવિ બિહારી, જગદેવ પરમાર, સિદ્ધસરનો સમકાલીન ચાહક, કણ્થિય વાયેત્રો વગેરે વિશે સામ-પિકામાં ચાલેલી ચર્ચા તથા ઉપર કહેલા મારા પુસ્તકમાં એ ચર્ચા મંબધી નિર્દેશો અમારા પરસ્પર ખંડનમંડનનાં સચોટ ઉદાહરણો છે. પણ રામલાલભાઈનો મેં લાભ પણ ઠીક લીધો હતો. મારી ફેટલીક શરતચૂકો એમણે પકડી પાડી હતી અને એ ઉપર મારું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું ઉપર કહેલા મારા પુસ્તકના વિભાગ બીજીની અનુપૂર્તિમાં આના દાખલા છે.

અન્વેષણમાં પ્રવેશ

રામલાલભાઈની આ સંશોધનશક્તિ ગુજરાતમાં ઠીક જણીતી થઈ ગઈ હતી. કોઈ ઐતિહાસિક ચર્ચા વટાળે ચડી હોય તો પક્ષવાદીઓ તરફથી રામલાલભાઈનો મત પોતાના પક્ષમાં મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો. પણ એમની સંશોધનશક્તિનો તથા આવા વિષયમાં પારશ્રમ કરવાની દૃષ્ટિનો સરસ દાખલો તો છે ગુજરાત વિદ્યાસભા (ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી) એ લખાવીને ૧૯૪૨માં પ્રગટ કરેલો 'દ્વાયત્રય' કાવ્ય ઉપરથી એમણે તૈયાર કરેલો "મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ" નામનો નાનો પણ માહિતીથી ભરેલો મન્ય. તેમણે એ રાખવામાં લીધેલી મહેનતના દાખલા તરીકે એક જ હમીકત નોંધવી પૂરતી ધરો તેઓ પ્રસ્તાવનામાં લખે છે તેમ એમની ચચનાથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ગુજરાત, રાજપૂતાના, સિંધ, કચ્છ, કાઠિયાવાડ આદિના સર્વેશ્વરોઈન્ડીઆ એશીના લગભગ નેવું નકરા મોટા ખરચે મગાવ્યા હતા અને તેની મદદથી રામલાલભાઈ ખૂબ પરિશ્રમ કરીને 'દ્વાયત્રય' ન્કાવ્યમાં આવતાં ફટકાંક રચનાઓનો ખાસ નિષ્કૃષ્ટ કરી રાક્યા છે. તેમાં પણ જન્મશ્રુમાંથી નહીં જેની પહેલાંના સંશોધકો શોધ કરી રાક્યા નહોતા તેને રામલાલભાઈએ રાજકોટથી પૂર્વમાં પંદરેક માઇલ છેટે આવેલી જંજીરી નદી નામે શોધી કાઢી છે. (જુઓ એ પુસ્તક, પૃ ૬૭). એ છપાયા પછી કોઈ સંશોધકે એ વિશે કરો જીહાપોહ, કર્યો હોલ એમ મારા જાણુવામાં નથી. અને બધું જોતાં રામલાલભાઈનો નિષ્કૃષ્ટ માનવામાં અને વધી લાગે નથી.

જ્ઞાતિસેવામાં વિદ્વતાનો વિનિયોગ

પોતાની વાચકશક્તિનું ઝણ એના માહામ્યનું 'વાલુપુરાણ' માર્પાનું

તર સાથે છપાવીને રામકાવ્યભાષ્યે ચૂકવ્યું છે. આ વાયુપુરાણ તે અદ્વારે મહાપુરાણોમાં ને ગણાય છે તે વાયુપુરાણ નથી પણ આ એક ગાતિ-પુરાણ છે. બીજી કેટલીક ગાતિઓનાં પણ આવાં માહાત્મ્યો કે પુરાણો મળે છે. આ પુરાણમાં વાયુદેવ અને તેના પુત્ર હનુમાનની ઉત્પત્તિની કથા છે. એના ઉપોદ્ધાતમાં તેના રચનાકાળનો તથા વાયક ગામનો તથા વાયકા-ગાતિના ઇતિહાસનો પણ પ્રસંગોપાત્ત વિચાર કર્યો છે. શુન્દરાતના વાણીઆઓમાંથી મોઢ, નાગર, ઝારોળા, ખડાવતા, વાયકા વગેરે ગાતિઓ હાલમાં નૈનધર્મી નથી પણ મધ્યકાળમાં નૈનધર્મી હતી. એટલું જ નહિ પણ વાયકાગાતિ ઉપરથી નૈનસંપ્રદાયનો વાયકગચ્છ નીકળ્યો છે, ને ગચ્છના કેટલાક અમરચન્દસરિ આદિ પુરુષો શુન્દરાતના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા છે.

રામકાવ્યભાષ્યની સાહિત્યસેવા વિશે આથી વધારે વીગત નોંધવાની જરૂર નથી. શુન્દરાતમાં ઇતિહાસસંશોધકો આંગળીને વેરે ગણાય એટલા, તેમાં રામકાવ્યભાષ્યું શોભાભયું રચાન હતું. પૌરાણિક, પ્રબન્ધાન્તર્ગત તથા મૌખિક એ ત્રણેમાંથી કોઈ પણ જાનની દંતકથામાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ એટલું માનવું તેની વિચારણામાં રામકાવ્યભાષ્ય અને આરી વચ્ચે દષ્ટિભેદ કહેવાય એટલો મતભેદ જરૂર હતો પણ એમનું સૌમન્ય અને સારસ્વ એવાં હતાં કે અમારી વચ્ચે કોઈ દિવસ જરા ય કડવાસ ઉપજત થઈ નથી એટલું જ નહિ પણ મૈત્રી અવિચ્છિન્ન રહી છે. અહીં ને શાંતિ એમનામાં હતી તે પરસ્પ્રોકમાં પણ સ્પષ્ટ રહ્યો.

પ્રા. વિશ્વપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી

રાષ્ટ્રભાષા

અને તેની લિપિ

[નવી દિલ્હીમાં ઓગસ્ટની ૦૧ ૧૯૬૧ વર્ષા ૭મીએ ભારતેલી અખિલ ભારતીય ભાષાપરિષદમાં એકત્રિયથો અંગ્રેજી લખુલેખ અમારી વિશ્વપ્રિતે માન આપીને 'માનસી' માટે લેખકે મોકલ્યો હતો તેનું આત્મીયરિતિ વચ્ચેથી કરાયું આ ભાષાવર છે. એ ઓગસ્ટ આખરે છપાવવા બચ છે ત્યારે આપણા બંધારણસભામાંના આ નિયમના ભાવવિધાનઓ અન્તિમ રૂપે નિર્ણય પર આવ્યા નથી; આવ્યા પછી પણ, પાંચનાર ભેતે કે, વિષયના વસ્તુવિચારની દૃષ્ટિએ અહીં 'રનૂ ધરેહ' મન્ત્ર્ય વચ્ચે જાવનાયુક્ત, ઉત્તિદસાવધી વર્ષા વ્યવહારમાં ખણાય તેનું (૨-૧૩)]

રાષ્ટ્રભાષાને 'હિંદુસ્તાનીનું' નામ આપવામાં હું વાધો જોતો નથી.

જિલ્લો, ખીન્ન કોઈ નામ કરતો એને હું 'પસંદ કરું' કારણ કે એ નામથી અમુક અંશે એવી ખાતરી રહેશે કે ઉત્તર હિંદી ભોક્ષાભાષાઓમાં ફારસી અથવા અરબી મૂળના શબ્દોનો બહિષ્કાર કરવામાં આવશે નહિ. ખરું જોતાં ભાષાએ જીવંત રહેવા માટે પોતાનાં દ્વાર ખુલ્લાં રાખવા જ જોઈએ અને વિચારપૂર્વકના નિષ્ક્રિય તથા વેદનશીલ સંસ્કૃતિનો વિકાસ થતાં, નવી રીતિઓ તથા ધ્યેયના આધારો પર જોઈ જોઈ આવશ્યક જણાય તેમ એ ભાષાએ પરદેશી મૂળના શબ્દો સ્વીકારવા જોઈએ, પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટપણે સમજાવું જોઈએ કે રાષ્ટ્રભાષાનું નામ ગમે તે હોય પણ તેનો એક સંસ્કૃત બળી રહેશે અને તેની સર્વમાન્ય લક્ષણોથી તથા રંગબેરંગી, એમ કહીએ કે, આચાર્ય સમયે શક્તિની હિંદી જેવી રહેશે. સંસ્કૃત શબ્દો અને પદો, એ સંસ્કૃત હોવાને જ કારણે, પાંડિત્યપ્રદર્શક બહુવાનાં નહિ, કારણ કે યુગે યુગે બીજી કોઈ પણ ભાષા કરતાં સંસ્કૃતે જ ભારતીય ભાષાઓને વધારે પ્રભાવમાં સમૃદ્ધ કરી છે એ વાત ચોક્કસ સમજાવી જોઈએ, દ્વારકાથી રામેશ્વર અને રામેશ્વરથી ગોંડલની મુઠીના પ્રદેશોને અખંડ એકતા અર્પતી સમસ્ત પ્રજાએ સંગઠ્ય રાખનાર સંસ્કૃત અને એ નામથી નિર્દિષ્ટ થતો વારસો જ છે. આપણામાંના ફરકનો ધર્મભરત ગમે તે હોય તો પણ સંસ્કૃત એ આપણા સર્વમાન્ય પ્રત્યક્ષ વારસાનું પ્રતીક છે, સંસ્કૃતલક્ષી એકવાણી રાષ્ટ્રભાષા પંડિતાદિવાણી સંલીઓ અને રૂપોને નોતરવા બરાબર યશ એવો ભય આખરે નિષ્કારણ નીવડશે. અવાંચીન જગતમાં સંસ્કારિતા એ અમુક અધિકારો બોગવતા વર્ગનો ઇન્તરો રહે એ શક્ય નથી અને ભાષાએ જો મનુષ્યોના મોટા સમુદાયથી સમજાવું હોય તો તેણે સરલ અને સીધી જન્યો વિના છૂટકો નથી.

સંસ્કૃતવંદી એક છતાં હિંદુસ્તાની એ નામ રાષ્ટ્રભાષા માટે સંગવડ બધું અને સહેલું બનશે. એ નામના સ્વીકારનો અર્થ એવો છે કે ગયાં છસો વર્ષનો હિંદોના ઇતિહાસ એ આપણા પ્રજાગીય અસ્તિત્વનું તત્ત્વ તત્ત્વ નહિ એવું તત્ત્વ છે. એ તત્ત્વને ધારાધોરણની તરફથી વડે હોવાથી દર શકાય નહિ. યુગરતીમાં છે તેવા, 'કાગળપત્ર' ને 'કુટુંબકળીકા', જેવા વિચિત્ર રીતે સમન્વયાત્મક અને સમૃદ્ધ શબ્દપ્રમેયો આપણે યોગ્ય છે અને જીવન તથા માવ-માવનાની સમન્વયાત્મક રીતિઓનાં એ શાબ્દિક પ્રતિબિંબ છે. સૂરીવાદના ધક્કાતરમાં વેદાંતમતનો હિસ્સો દેટલો છે અને મધ્ય

કાશીન ભક્તિશ્રાવણાઓને ચોપવામાં આ વાદે કેટલો ભાગ ભજવ્યો છે તેની ગણના આપણે કરી શકીએ તેમ નથી. આ તત્ત્વો મોજૂદ છે એટલું જ આપણે કહેવું શકી ગણાય. ભારતીય તરીકે, ઓળખાતી, ભિન્નત્વયુક્ત જીવનગળના એ તંત્રો છે. એને યથારિયત રહેવા દેઈએ. હિંદુસ્તાની એ નામ ઇતિહાસ-રચી ઊઘડાવવાથી તથા, છિત્રભિન્નતાઓ, છતાં જુમાનાઓ દરમિયાન એકતા સાધવા માટે દેશે કરેલા કષ્ટમય આપસોના પ્રતીકરૂપ બનશે.

પરંતુ આપણી રાષ્ટ્રભાષાએ માત્ર ભૂતકાળનું પ્રતીક જનવાતું નથી. તે ભવિષ્યની આશા છે. આગામી યુગમાં તેણે રાષ્ટ્રભાષા તરીકે જીવંત રહેવાતું છે. ભારતીય ભાષાઓનાં કેટલાક તત્ત્વો તે પોતાનાં ખુશીથી સમાવી શકે. હજી આજે પણ ઇંગ્લિશ શબ્દોના અમુક હિંદુસ્તાની સમાનાર્થ શબ્દો દેખીતી રીતે જ ગુજરાતી સમાનાર્થ શબ્દો કરતાં ઊતરતી ટ્રાટિના છે. હિંદુસ્તાનીના હેતુઓ માટે, (અવજત, ઉર્દૂ સુદાં) બીજી ભારતીય ભાષાઓમાંથી વધારે ઉચિત સમાનાર્થ શબ્દો તેમનું સ્થાન લઈ શકે. પારિભાષિક હેતુઓ માટે અથવા બીજી ભાષાના વિશિષ્ટ શબ્દો અને શબ્દયુગ્મોનું મોક્ષસ ભાષાંતર કરવા માટે પ્રાંતભાષાઓમાંથી નવા શબ્દો લેવાય પણ મોકકાઈ તથા ઉચિતપણાનો ભોગ અંપાવો જોઈએ નહિ. પ્રાંતભાષાઓની નદીઓ જેમાં હિંદુસ્તાની આપશે તેવી 'ગંગા' હિંદુસ્તાની બનશે. આમ છતાં પુષ્કળ શબ્દો ધડવાની જરૂર બની રહેશે. માત્ર સંસ્કૃતે આ જરૂર પૂરી પાડવી જોઈએ. સંસ્કૃત જ્ઞાનની પીઠિકાવાળું પ્રજ્ઞમાનસ સૌથી સ્વાભાવિક રીતે એ કાર્ય કરશે. એની રૂકાવટ કરવી એ ભારતીય આત્માના નિરંકુશ સંચલનની રૂકાવટ કરવા જેવું છે. એ માટે, એ ધ્વંજવા મોગ્ય છે કે રાષ્ટ્રભાષાનું પ્રમાણભૂત નામ હિંદુસ્તાની હોવું જોઈએ. લોક-વ્યવહારમાં એને હિંદી અથવા હિંદુસ્તાની કહેવાય અને એવા ઉપયોગમાં કોઈ પણ જાનનો વાધો ન હોવો જોઈએ. આપણે યોગ્ય તેવું નામ નક્કી કરીએ અને જાણીતું સમય પેરે છોડીએ. એ સંભવિત છે, ખરેખર વધુ સંભવિત છે કે જેમ આપણે હિંદીમાં વ્રજ અને અવધી સમાવીએ છીએ તેમ સંસ્કૃતમાં નામ હિંદુસ્તાનીમાં, જે કોઈ ઉર્દૂ તથા હિંદીના નામે પ્રચલિત છે તે સમાવીશું.

હિપ્પિનો પ્રશ્ન એકદમ નક્કી થવો જોઈએ અને હું ધારું છું કે તે નક્કી કરવો રહેતો છે. કેન્દ્રની સરકારના અમલદારી વહીવટ મળ્યું અને

આંતરપ્રાંતીય વ્યવહાર માટે, મુદ્રણ તથા કંરુદ્રણ (‘ટાઇપિંગ’) માટે જરૂરી મોઝ ફેરફારોવાળી નાગરી લિપિ :રાષ્ટ્રલિપિ તરીકે સ્વીકારવી જોઈએ. તે પણ ઉર્દૂ લિપિ બીજી લિપિ તરીકે હમણાંથી દસ વરસ માટે કેન્દ્રમાં અને કેટલાક પ્રાંતોમાં અરજીઓ તથા કેશિયતોની રજૂઆતના ઉપયોગ માટે, તેમ જ કચેરીઓની જાહેરાતો તથા દસ્તાવેજો માટે માન્ય રાખી સંકાય.

હો, ભદ્રમુખ કલ્યાણરાય વૈદ્ય

અધઃપતન

અને ઉદ્ધાર

“The leech’s kiss, the squid’s embrace,
The prurient api’s defiling touch;
And do you like the human race?
No, not much.

This means you. Keep out,

[જોનાં અર્થિગ્ન, દશ જુનના મહેરામણ-દાનવનું પરિરમ્ભણ, કામતુર વાનરનો શ્વેત કર્તો સ્પર્શ: આસાં લજ્જાળુવાળી માણસનવિ વને મમે ? ના, નહિ. એ તો તું જ ! રહે બહાર !].

નહિ નાટિકા કે નહિ નવલકથા એવી પટકથા (‘ફિક્શનલિટ્ચર’) એપ એંડ ઇસેન્સ ના કાલ્પનિક લેખક ટેલિસના લોલીવુડમાંના મકાનના આંગણાને હારે એક સફેદ તખ્તી ઉપર લાલ અક્ષરે લખાયેલી ઉપરની પંક્તિઓ નજરે પડતી હતી. આમંત્રુકને આમ આરણે જ જાકારો દેતાં ટેલિસને માનવજાતિ પ્રત્યે પૂરેપૂરી ઘૃણા હતી. એકબીજાને લોહી જળોની જેમ ચૂસતાં, દરિયાઈ જળાવર રજૂવાની માફક દશ દશ હાથોથી એકબીજાને બરડો દેતો, વળી વિષયલેપટ બની એકબીજાનું અધઃપતન કરતાં માનવોની અનેલી માનવજાતિ પોતાથી દૂર ને દૂર રહે એમ ટેલિસ ઇચ્છતો હતો.

એક બાલુ ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધમાં એટમ બોમ્બથી લગભગ નાશ પામેલી દુનિયાની સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિ અને બીજી તરફ કહેવાતા દેશાભિમાની નેતાઓનું નૈતિક અધઃપતન, જોતાં સાક્ષાત્કાર વિજ્ઞાનજળે ઉત્પન્ન કરેલી સર્વ સિદ્ધિઓનો ઉપયોગ વૈજ્ઞાનિકોને પોતાના ગુલામ બનાવી એકબીજા-

તો સંહાર કરવામાં અને છેવટે ઈશ્વરનો ગદ્ગદ શેષતાનની જ પૂજા કરવામાં. યાપ, એવા અનિવાર્ય ભવિષ્યનું કથન સુવિખ્યાત 'ઈગ્સિશ્' નવલકથાકાર અને વિચારક આલ્ફ્રેડ હક્સલીએ આ કરાક્ષભરી કથામાં રજૂ કર્યું છે.

કેટલાક વિચિત્ર પ્રસંગો અને દશરોમાં તુરીઓ હોવા છતાં 'એપ એન્ડ હેન્ડેસ' એ હક્સલીની સૌથી વધુ અસરકારક કૃતિ લેખારો. તાર્કાલેક ભવિષ્યની આગાહીથી મનુષ્યહૃદયમાં પડતું ભયનું પ્રતિબિંબ અને એ ભયનાં મૂલગત અનિષ્ટ કારણોનું અન્વેષણ આ પુસ્તકમાં થતું જણાઈ આવે છે. વિષયના વિવરણમાં કર્તાની પુણ્યપ્રદોષ જે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો છે તેવો આંત્રભાષાના કરાક્ષસાહિત્યમાં બીજી જગ્યાએ ભાગ્યે જ જરૂર છે તો તેમાં કરાક્ષસાહિત્યના દોષો નથી. ધૂણા અને ભયની લાગણી પ્રસારતા વાતાવરણ પાછળ માનવજાતિ પ્રત્યેનો દૃઢપ્રેમ અને માન, એક પ્રકારનું માર્દવ, જે હક્સલીનાં પુસ્તકોમાં પૂર્વે જણાતાં નહોતાં તે નાસ્તિકવાદના અરણ્યમાંથી સંભળાવતી લાગણીરૂપે અહીં સદૃશ તુરી આવતાં જણાય છે. નૈતિક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ ખુવાર થઈ ગયેલી દુનિયામાં એ માનવપ્રેમના રહાસ્યના અંકુશને ઝાળખીને જ વાતાનિ નાયક પ્રોફેસર પૂઝ અતે પિશાચી વાતાવરણમાંથી નાસી છૂટવા સમર્થ નીવડે છે.

આપણા સર્જના ક્ષિત્તિમાં વસી રહેલા પાપના પરિણામરૂપે પૃથ્વી ઉપર આવી ચઢનાર મહાકોપની આગાહી 'એપ એન્ડ હેન્ડેસ' કરે છે. કારણ, મૈતને શરણે જઈ રહેલી પ્રજામાં પ્રસરી રહેલ વિનાશકરતાં વધુ ભયંકર તો પ્રજાનાં અમાનુષી જીવનદૃષ્ટિ તથા જીવનમાર્ગ છે. આ દોષ કર્તાએ વાસ્તવિક રીતે જ મનુષ્ય ઉપર ટેલ્યો છે. મનુષ્યે જ અંગત કરતાં સામુદાયિક અને સર્વદેશીય કરતાં સ્વ-દેશી બની કુન્યવી સ્વરાજ્યને ઈશ્વરી તખ્તે મદાબ્ધું છે અને તેણે જ સર્વત્ર ભયની લાગણી પ્રસારી અતે ભયમાં ને ભયમાં જ પોતાની જાનની આહુતિ આપી દીધી છે.

ઈશ્વરી સામ્રાજ્ય આલેખવાના પ્રયાસોમાં હક્સલી પૂર્વે નિષ્ફળ નીવડ્યા છે પણ પિશાચી રાજ્યનું ચિત્ર દોસ્તામાં તેને મંપૂર્ણ વિજય મળ્યો છે. આધુનિક ધણમાં, નૈતિકદૃષ્ટિનું ભાન કરાવી, મનુષ્યને તેની ખરી પરિસ્થિતિ સમજાવતું આલેખન કોઈ ઉત્કૃષ્ટ નવલકથાનાં લેખન કરતાં વધુ ઇચ્છા જેવું છે. હક્સલીએ આટલી સમજનાથી પાંદવેલ સદેશનું મહત્વ લેશમાત્ર ઓછું કરવાનું યોગ્ય નથી, કારણ, તેનાથી એ મથાહર કરાક્ષવાદી લેખકમાં, અદાનો પુનર્જન્મ થતો જણાય છે-એવી શ્રદ્ધા કે મનુષ્ય-

નો ઉદાર હજી સક્ય છે, ચોતાની જાતને હજી પણ ખાલી આક્રમણીયો તેમ જ આંતરિક અનિયોધો તે ઉગરી શકે તેમ છે.

‘એપ એન્ડ ઇસેન્સ’ એવું કયાનું કાંઈક વિચિત્ર નામ, મનુષ્યજાતિની ખાસિયતોનાં નિરીક્ષણ અને અભ્યાસનું પરિણામ છે. વાનર-બેબૂન, હોરાંગ-હોરાંગ કે ગોરિલાની જેમ, અટકચાળાં અને વિષયલેણુપતામાં આનંદ માણતાં મનુષ્યો ચોતાના નિર્મળ આત્મતત્વ(‘ઇસેન્સ’)ને ઓળખવા અશક્ત હોઈ, ચોતાનો ખરા પરમ કલ્યાણનો માર્ગ સમજવાને બદલે, વિદ્યાને પૂરાં પાડેલાં સ્મળ સાધનો દ્વારા સ્વનાશને જ નોતરે છે. આથી જ કયાંનો કાલ્પનિક કર્તા ટેલિસ વારંવાર કહે છે:

“But man, proud man,
Drest in a little brief authority—
Most ignorant of what he is most assur’d
His glassy essence—like an angry ape,
Plays such fantastic tricks before high heaven
As make the angels weep.”

આમ ફિરસતાઓ જ્ઞાતી નિરાશ થઈ રહ્યા કરે તેવાં અધઃમાત કરાવતાં મનુષ્યનાં કૃત્યો તેમ જ તેની સામે ઘનાર કોઈ વિરક્ત આત્માનું યુદ્ધ ‘એપ એન્ડ ઇસેન્સ’માં જે રીતે આલેખાયું છે તે જોઈએ.

ઈ. સ. ૨૧૦૮માં, ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધમાં એટમ બૉમ્બથી લગભગ નાશ પામ્યા પછીના અવશેષ જેવી ‘નવી દુનિયા’નું નિરીક્ષણ કરવા ન્યૂ ઝીલેન્ડથી, વૈજ્ઞાનિક સંશોધનકારો આવ્યા. આમાંનો એક વનસ્પતિશાસ્ત્રી પ્રોફેસર પૂલ, અર્ધજંગલી જેવી સ્થિતિમાં આવી ગમેશા બૉમ્બ-હતં અમેરિકન શહેરીઓની વચમાં સંપ્રગર્હ ગયો. તે ધ્વજનેર નહિ હોવાથી, રેલ્વે, રસ્તાઓ પુલો કે નહાળે ફરીથી બાંધી આપવાના કામમાં ઉપયોગી ન હતો એટલે પહેલાં તો તેને જીવતો જ દાટવાનો હુકમ થયો, પણ જરૂર-બધે બોરાક-ઉત્પાદન કરવામાં ચોતે સહાયક થશે એવું તેણે વચન આપતાં તેને જીવંતદાન મળ્યું.

આ અમેરિકન શહેરનાં રહેવાસીઓને પહેરવા પૂરતાં વસ્ત્રો ન હતાં એટલે તેઓ પ્રાણીઓનાં ચામડાનાં બનાવેલાં જ્ઞાતિવાં કપડાં—પહેરતાં અથવા તો એટમ બૉમ્બનાં ભોગ થઈ પડેલાં અસૂખ્ય માનવીઓની કબરો

ખોદી મૃતદેહો ઉપરથી કપડાં અને ઘરેણાં લઈ લેતાં. આમાંનો સારો માલ ઉપરી અધિકારીઓને ભાગે જતો. સ્ત્રીઓને પણ આ અમાત્ય પૂ. કાર્યમાં કામે લગાડાતી. તેઓમાંની કોઈ ચોરીદુષ્ટીથી કાંઈ જડ્યું હોય તે સંતાડી દેતાં પકડાઈ જાય તો તેને પ્રજા સમક્ષ બહેર રીતે આજખા ખાવા પડતા. ખોરાકની પણ પુષ્કળ તગી હતી. તેમાં ખાઈ તેમ જ અખાઈ ધાણીઓનું માંસ ઉપયોગી ચર્ધા પડતું અને તેને પકવવાં કુદરતી બળનજીનના અભાવે, અમેરિકન શહેરોનાં મોટાં મોટાં પુરતકાલયોમાંનાં પુરતકો, લાકડાં કાલસ અથવા તેલની ગરજ સારતાં. આવા એક અર્નિદાહમાંથી રેલીનાં કાબોનાં પુરતકને પેલા ગ્રેડેસરે ઉગારીને ગજવામાં સેરવી દેવેલું પણ ખરું.

એટલે બોમ્બના સીધા આક્રમણમાંથી બચી જવા પામેલાં આ પ્રદેશના નરનારીઓમાં એ જ બોમ્બે કરેલી એક અતીઠ અસર જુદા જ પ્રકારની હતી. મનુષ્યઅંગેને વિકૃત કરનારાં, બોમ્બમાંથી પ્રગટેલ ગામા-કિરણો, સર્વ પ્રજાજનોમાં પ્રવેશી ચૂક્યાં હતાં, એટલે એ પ્રજામાં બાળકે બાળે જ અખડ કુદરતી સ્વરૂપે જન્મતાં. કોઈ કોઈ અંગે જીણું હોય તો કટકાંક વધારે પડતાં હોય. મુખ્યત્વે, છાતી ઉપર એક કરતાં વધારે જોડી મુમુક્ષે અથવા પગનાં પાંચથી વધારે આંગળાં સહેજે માલૂમ પડી આવતાં. આવા અને આથી વધારે વિકૃતિઓવાળા બેડોળ બાળકોને જીહરવા નહિ દેવા ત્યાં પ્રતિવર્ષ નવ નવ માસના બાળકોનું વિધિપુરસ્કર બલિદાન ધર્મચુરુને દાવે સયતાનના સાથીઓ બેલિયત્ત તથા ગ્રેલોકને દેવાતું. આ વાર્ષિક ક્રિયા માર્ટે વિશાળ મંડપ યોજાતો અને તેમાં શહેરની આખી પ્રજા પ્રેક્ષક બનતી. જાએ વ્યાઘ્રપીઠ ઉપર ધર્મચુરુ, બેલિયત્તનું આવાહન કરી, પોતાનું અણીદાર ખડ્ગ તૈયાર કરી જોમે રહેતો. મંડપમાં વચ્ચેના યોગાનમાં, વિકૃત કાયાનાં બાળકોને જન્મ આપ્યા ખડક, સપૂણું કથવપન વડે મુંડનક્રિયાની શિક્ષા પામેલી માતાઓ, વિકૃત અંગનાળાં તો યે પોતાનાં જ વહાલાં બાળકોને દેવાસરસાં ચાંપતી, રુદન કરતી, બલિદાનની ઘડીની વાટ જોતી જોમી રહેતી. એક પછી એક, ધીમે ધીમે, તે મંચ ઉપર ધર્મધયાં ચડતી. વ્યાસપીઠ ઉપરે આવી લાગતાં, નીચે માથે કલ્પાંત કરતી તે જોમી રહેતી અને ધર્મચુરુનો પરિચારક તેની પાસેથી બાળક ઝૂંટવી લેતો. બરાબર આ જ સમયે મંચ ઉપરના અન્ય ઉપાધ્યાય એકનાંદે બોલી બેઠાં:

“સર્વ પાપનું મૂળ,

‘મનુષ્યના અધઃપતનનું’ સ્થાન ।

કેણ ?”
એક સાથે પ્રેક્ષકો તેનો જવાબ વાળતા:

“ઓ, ઓ, ઓ !”

ઉપાધ્યાયો પાછા બોલતા:

“સર્વશક્તિમાન બેલિયલ,

એવું આરાધન કરીએ,

એને ભોગ ધરીએ,

એને સતોષીએ !

શાથી ?”

પ્રબળનો ફરીથી એકસરે બોલી ગઈતા:

“લોહીથી, લોહીથી, લોહીથી !”

આ પુકારની સાથે જ પરિચારક પોતાના હાથમાંનું બાળક અદ્ધર હવામાં ઊછળતો અને ખડખડારી ધમધમક એને પોતાના શરીર ઉપર ઝીલી લેતો.

આમ અનેક બાળકોની આકૃતિઓ બેલિયલને પ્રસન્ન કરાતો અને ત્યાર પછી તુરંત જ જોતે માટે પ્રબળનાં નરનાર વર્ષાબર ઉત્સુક રહેતાં તે માત્ર પાંચ અઠવાડિયાનો સ્ત્રીપુરુષના એકાંત મિશ્રન નિર્ણીતકાળ આવી પહોંચતો. આ સમયમર્યાદા વિકૃત અંગેવાળી સંતતિનું પ્રમાણ અને તેટલું આશુ રાખવા માટે હતી. મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનાર માટે જે પ્રકારની શિક્ષા હતી: કાં તો દેહાંતદંડ ખૂબવો અથવા તો પુરુષે ખસી કરાવી ધર્મદીક્ષા લેવી. છતાં આ બંને પ્રકારનાં સંકટમાંથી ઊગરવા કોઇ કાઈ માનવી-આ દુરના પ્રદેશમાં નાંસી પથુ છૂટતાં. પુરુષોને ભયસ્થાનની હમેશાં યાદ દેવાવવા માટે પ્રત્યેક સ્ત્રીને, આ પાંચ અઠવાડિયાં સિવાય આખા વર્ષ દરમિયાન, પોસાક પર બંને સ્તનભાગે તેમજ અન્યત્ર ‘નહિ, નહિ’ એવી સંચાદશક કપડાંના દુકડા સીવેલા પ્રદર્શિત કરવાનું રાજ્ય તરફથી ફરમાન હતું.

અલિદાનક્રિયાની પ્રચ્છાદિતિ યતાં મંડપની પાછળના ઉપરના વિશાળ ખંડનાં, સિંહાસને વિરાજેલા વરિષ્ઠ ધર્મગાર્થને નમન કરતાં સૌ સ્ત્રીપુરુષો દોહ્યાં જતાં અને પુરુષો મનગમતી સ્ત્રીઓના પોસાક ઉપરના ‘નહિ’ ‘નાહ’ લખેલા દુકડા ગિતરડી નાખી મંડપની અંદરના અને બહારના મોગાનમાં અસ્પષ્ટ અનવાળામાં તેમને ખેંચી જતા. નળગાઓના શિકાર.

ને બળવાનો પશુ ધણી વખત ઉપાડી જતા. પછીનું રોજિતું વાતાવરણ દુઃખના, ભયના કે હર્ષના આસોચવાસ અને ઉદ્ગારોથી ભરેલું રહેતું.

સ્વભાવે અલ્પ જ્ઞાન અને માતાની કડક દેખરેખ નીચે ઊછરેલ ન્યુ ગ્રીસેડના અપરિણીત યુવાન આગતુંક મહેમાન પ્રેફેસર પૂલને, આ અમેરિકન પ્રજાની આ અવનવી સંસ્કૃતિ અને વાતાવરણમાં કાંઈ કાંઈ અનુભવો થયા. યોરાક-ઉત્પાદન વધારી આપવાના વચનથી હવતદાન પામી તેણે આ અપરિણીત યુવકને સમજાવતો પ્રવલ્ન કથો. ધર્મધિક્ષો સાથે ચર્ચા કરતાં, પ્રેમ અને શ્રદ્ધા જેવા મનુષ્યના સ્વાભાવિક સંદેશો સર્વ કાષ્ટને ધીર સમીપ લઇ જવા સમર્થ છે અને શયતાનની ઉપાસનાનો તો અતે સર્વ જ વિનાશમાં જ પરિણમે છે એવો ઉપદેશ તેઓને આપવાનો પ્રેફેસર પ્રયાસ કર્યો પણ આમાં તેને નિષ્ફળતા જ મળી. 'શયતાનના' સાથી બેલિયસના ઉપાસકો તેને તવાળ આપતા કે ધીર અને શયતાનના મુક્તિમાં, મનુષ્યની મદદથી શયતાન જ વિજય મેળવતો આવ્યો છે. નૈસર્ગિક સાધનો અને સંપત્તિઓને મનુષ્યે જ, પોતાનાં બુદ્ધિને દુરુપયોગ કરી, પોતાના જ વિનાશાર્થે શયતાનને સોંપ્યા છે, એટલે તેનું અનિવાર્ય ફળ તેને મળવું જ જોઈએ. એટલે યોગ્ય એ મનુષ્યે બેલિયસને અર્પણ કરેલું નજરાણું છે. તેનાથી યતો સર્વનાશ જોઈ તે ધીરશત્રુ રાણે, બાબનાં વિખાતક કિરણો નવાનવા પ્રકારની એકાગ્ર સંતતિ ઉત્પન્ન કરે તેનાથી આધક આનંદ એ પિશાચને બીજી કઈ રીતે મળે? આમાં બેલિયસનો જયજયકાર પ્રવર્તી રહી હોય ત્યાં ધીરમાં શ્રદ્ધા રાખવી એ બેહુડું છે એટલું જ નહિ પણ હાનિકારક છે, કારણ ધીર તો નિઃસહાય થઈ ગયો હતો.

આ બધું છતાં, પ્રેફેસરની શ્રદ્ધા અચળ હતી. બેલિયસ આ હાવમાં દેખીતી રીતે હત્યો હોય તો પણ આ મહાવિનાશમાંથી બચી જવા પામેલાં કોઈ કોઈ સમજાવી માનવીઓમાં ટપી રહેશે-શુદ્ધ પ્રેમ, ફરી નવી દુનિયા સર્જી, ધીરનું જ વચરવ જગત ઉપર પુનઃ-સ્થાપરો એમ. તેને નિશકે લાગતું. આવા પ્રેમનું પાત્ર નિર્દોષ અને સર્વાંગસુંદર સુનેરી કેશવાળી યુવતી લુકામાં તેને જડ્યું પણ હતું. લુકા રહેરની દીવાની પ્રજાના વમળમાં આવી ગઈ હતી, છતાં કોઈ સ્પષ્ટ યગમી, સદૈવ યાત્રીની ઝંખના અહોનિશ કરતી. બલિદાનની રાત્રિ પહેલાં, એ આનંદરાત્રિએ તેમ જ ત્યાર પછી પણ પ્રેફેસરનો સભાગમ તેને થઈ ચૂક્યો હતો. નિર્જન સ્થળે,

નૈમગ્નિક સૌંદર્યમાં સુવર્ણ કેશસ્થાપવાળા અતરૂને ખોળામાં મૂકી, અગ્નિ-
શાલમાંથી ઉગારેલાં શેલીનાં કાચો, લૂગાને પ્રોફેસરે વાંચી સભળાવ્યાં હતાં,
અને નિર્મળ-પ્રેમનો ઈશ્વરી માર્ગ એમ મુઝાવ્યો હતો.

ખીજી તરફ રાજ્યનો મુખ્ય ધર્મોચાર્ય, પૂજની શુદ્ધિ તથા તેના
વિશાળ જ્ઞાનથી આકર્ષાઈ તેને બેલિયલનો ભક્ત બનાવી પોતાના પંથમાં
બેળવવાનો વિચાર કરતો હતો. લૂગા સાથેનું તેનું વર્તન પણ રક્તમંદ હતું
એટલે કાવદાની રૂપે પણ પ્રોફેસરને ખસી કરી ધર્મોપદેશના કાર્યમાં લઈ
જવાની ફરજ પાડી સકાય તેમ હતું. આમ પ્રોફેસરને માથે મહાસંકટ
આવી પડ્યું હતું. એવામાં એક દિવસ ધર્મોચાર્ય અને રાજ્યના પ્રમુખે
પ્રોફેસરની પ્રયોગશાળાની મુઝાકાતે જઈ વધુ ખોરાક-ઉપાદાન માટે જે કામ
ચાલુ હતું તે જોવા અને તેને બેલિયલનો ધર્મ સ્વીકારવાનું કહેવા જવા
નિમ્મળ રૂપે. પણ પ્રયોગશાળા સમસ્યા હતી. આલુચાલુના આગમગીચામાં
તપાસ થઈ પણ પ્રોફેસરનો પત્તો ન હતો. શહેરમાં ચારે તરફ માલુમો
હોડાવવામાં આવ્યા અને સાંજ સુધીમાં પ્રોફેસર ન જડે તો પ્રમુખને દેહાંત-
દંડની શિક્ષા પણ ભોગવવાનો આદેશ ધર્મોચાર્ય તરફથી થયો.

આ પહેલાં આગલી સાંજે બસીશૂન થયેલા તે શહેરના એક ભાગમાં
મકાનોનાં ખડેચની વચમાં આવેલા એક જૂનાં પતરાંના તબેલાનું આરણ્ય
ધીરેથી પ્રોફેસરે ઉપાડ્યું અને અંદર જઈ તેમાં પડી રહેલી કાંટા ખાઈ
ગયેલી મોટરની પાઠણનો બેઠકમાં, અસ્પષ્ટ પ્રકાશમાં, સતેલી લૂગાને તેણે
જોળખી. સંકેત પ્રમાણે અહીંથી જન્મેને સાથે નાસી છૂટવાનું હતું, પણ
આ છેવટની ધડીએ લૂગાનું મન પાછું પડી જતું હતું: “પકડાઈ જવાશે
તો ! તેમ ન બને તો પણ બેલિયલનો કોપ તો જરૂર બિતરશે. પ્રોફેસરનો
ઈશ્વર તો તેની પાસે લાકડાજ એમ વારંવાર ઉપદેશો નહોતા કહેતા !
નિમ્મળ, બેલિયલ પાસવાર આફતો નાખી જીવ લઈ લેશે. ના, ના, નથી જવું,
નથી જ જવું.” આમ સંદેહવશ લૂગામાં પ્રોફેસરે બેલિયલની પાંખે
અસર જોઈ, સંસ્કારમાં રનેલભર્યાં વચનો અને વર્તનનું આકર્ષણ નિષ્ફળ
જતું જોઈ, હમેશના એ નમ્ર અને સાંત પ્રકૃતિના જ્ઞાનવીમાં નવીન બળ
પ્રકટ્યું. પૂરજોશથી તેણે લૂગાને જાયમાં બીંસી: “નહિ ! તહિ કેમ !
સ્વર્ગને બદલે તરૂનો માર્ગ ? ન જુને ! કદી ન બને ! સામર્થ્ય નથી

કોઈનું કે આ પગલું અટકાવી શકે !” લૂપા શાંત થઈ ગઈ. વિશ્વાસ-
પૂર્ણ ફિમત કરતી તે તનમન અર્પતી પ્રેક્ષકરને વશ થઈ,

ખીલ મવારે પ્રેક્ષક પૂલ અને લૂપા, બેલિમલના રાજ્યની હદ બહાર
આખી રાતની મુસાફરીનો થમ એક મરોવરને દિનારે ઝાડની છાંયે કિનારતાં
હતાં.

જગદીશચંદ્ર જી. દવે.

અર્ચીશ્રમું

મહારાષ્ટ્ર

સાહિત્યસમિતિ

યા હૃન્દેન્દુદયારહારખલ્લા યા મુખવદાદૃતા

યા લીલાવરદવદમન્દિતકરા યા ક્ષેતવદાહતા ।

યા મલ્લાચ્યુતરાદરમૃતિમિદૈઃ સદા વંદિતા

સા માં વાતુ સરસ્વતી મગમતી નિરોપજાગ્યાઘાં ॥

પૂનાની સગ પરશુરામભાળી કોરેજના મેદાનમાં બંધાયેલા બન્ધ કેળકર
સખા મૃદમા પામ બાલાઓ મોતાના મંજુલ સ્વરે સરસ્વતીદેવીની
કૃપા આમ વાચતી હતી. આ વર્ષની ૧૪મી મેની સાંજનો એ સમય
હતો. મહારાષ્ટ્રની હિત્સવપ્રિય જનતા છતર હિત્સવો અને સમેલનોની જેમ
આગે પશુ ઊભડી હતી. વ્યવસ્થાપ્રિય બાવરીશ (' રફાકોટા ') આગે
' પશુ સર્વ સ્થળે વ્યવસ્થા બાળવતા અને જળવાવતા ઊભા હતા.

શું હતું એ કિંવસે ? સરસ્વતીની કૃપા જાના પર તે કુમારિકાઓ
કળજતી હતી ? ખૂબ મગીતપ્રેમી મહારાષ્ટ્રના પાટનગર પૂના-પુસ્પતનના
-પર આરોહણવરોહયુક્ત સુમધુર સ્વરોથી શાં આટે અદ્ભુતરમ્ય, શાંત
વાતાવરણ એ રીતે સર્જાતું હતું ?

૧. મિ. હકસ્લીના અંગ્રેજી લખાણમાં તે, સ્ત્રીપુરુષસંબંધ અંગેના ઉલ્લેખો વૈદિક-
શાસ્ત્રની પરિભાષાનાં આવરણે ઢાંકાયેલાં છે; એવાં સ્થળે ને પ્રચલિત મુજરાતી રાષ્ટ્રીય
લેખકે લખ્યાં છે તે મૂલ્ય વસ્તુના સ્થળે મોટે આવસ્થા હોય તેવા-તોટલા જ છે.
એવા ઉલ્લેખ વર્દન ટાળવાનું તે અસાધ્ય હતું. -તત્ત્વ

૧૮૭૮નો ઇતિહાસ આજે પુનરાવર્તન પામતો હતો, ૭૧ વર્ષ પછી મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યસંમેલનનું બીજીસમું અધિવેશન આજે ભરાયું હતું. ઇન્દોર, આલિયેર, કોલ્હાપુર, દેદરાખાદ, વડોદરા પગેરે રથએ ફરી આવી સંમેલનને પાછું પૂના આટલે વર્ષે સાંભળ્યું હતું.

સ્વાગતાધ્યક્ષ હતા મહામહોપાધ્યાય દ. વા. પોતાદાર-આપણા વિધ્યપ્રસાદ ત્રિવેદી જ નોંધ લેા ! એ જ સાદી પાઘડી, એ જ લાંબો કોટ, એ જ ગોળ ચશ્માં, એ જ વિદ્વાદર્શી ચહેરો ! અને એમણે શરૂઆત કરી : ' મરાઠી સાહિત્યનાં પ્રેમજી બકતજનો ! '

' પ્રેમજી બકતજનો ! ' કટકું ક્રમજી, હૃદયરપર્શી. બાવનાને ' જગાડે તેવું સંબોધન ! ' સજ્જનો અને સન્મારીઓ ' નહીં, ' બાપ્તઓ અને બહેનો ' નહીં, ' સાહિત્યપ્રેમી શ્રોતાજનો ' કે ' સાહિત્યકલારત્નિક સજ્જનો ' પણ નહીં ! તાલ્લેરમાં જ જૂનાગઢમાં સંમેલનાધ્યક્ષો અને ઉપાધ્યક્ષોના ઉદ્દગારે સાંભળેલા તેના કરતાં મારા મન પર એક છુદી જ અસર, આ ઉદ્દગારે ઉપજતી.

— જેમ જેમ આપણ આગળ આસતું ગયું તેમ તેમ શ્રોતાઓની દષ્ટિ સમક્ષ પૂતાનો અને સાથે સાથે મહારાષ્ટ્રનો બન્ધ સૂતકાળ ખડો થવા લાગ્યો, — જેવો રામભદ્રાસ ગાંધીએ ' જન્મસ્વમાન જૂનાગઢ ' નોટકરંચ્યો હતો તેવો જ. પૂનાના સંગીતનો, તેના ત્રિવિધ કોલેજોનો, અમેક-વિધ શિક્ષણજાળાઓનો, તેના જ્ઞાનકોશકાર, રાષ્ટ્રકોશકાર, ચરિત્રકોશકાર આદિનો અને છેલ્લે પૂના વિદ્યાપીઠનો ગૌરવભર્યો ઉલ્લેખ કરી " લોક-શિક્ષણ વગર ખરી ભોક્ષાલી નથી અને લોકભાષા વગર ખરું લોકશિક્ષણ નથી " એ દર્શાવ્યું શ્રોતાઓને એમણે ત્રણ પ્રશ્નો પૂછ્યા : " પૂના યુનિવર્સિટીમાં મરાઠી માધ્યમ રાખશે કે નહીં ? પ્રાંતીય કારભાર મરાઠીમાં જ રાખશે કે નહીં ? જનતાને જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને મનોરંજન મરાઠીમાં જ આપશે કે નહીં ? "

પ્રમુખ અને તેમણે સાપણ

પછી આવ્યા સંમેલન પ્રમુખ શં. દ. જવડેકર. ફોલો લાંબો કોટ, જાડું ખાદસું ધાતિયું, સાદી ધોળી ટોપી (અકક નહીં !), સાદો ગોળ ચશ્માં અને રવ. ગિજુભાઈ જેવી મહોવાળા આ ગૃહસ્થ બાલ દર્શને પ્રભાવશાળી ન દેખાય પણ વિવેચનસક્ષમતા અને સરળતાથી કરેલાં તેમનાં

મતપ્રતિપાદનો સાંભળી આ જ કદર કોંગ્રેસીએ કે. ન. વિ. કેળવના રાજ્યશાસ્ત્રને ઊંચેબિચ કર્યું હતો, આ જ પ્રખર ચિતકે પ્રોફેસર ના. સિ. કુડકે જેવાને પણ માફસંવાદ તથા ફાઇડવાદનાં મૂળતરંગો અને મારપુરમાર્થના ખરા અર્થ સમજાવ્યા હશે, અને અર્થશાસ્ત્ર તત્ત્વજ્ઞ તથા સમાજશાસ્ત્રના ઊંડા અભ્યાસી પણ આ જ આચાર્ય ભવકેર; એની ખાતરી મનને થાય. વજનદાર અને આમહી સેખન, સ્વયં વસ્તુને વળગી રહેવાની ચીવટ, અને સેખન પાછળ રહેલી તાત્વિક ભૂમિકાની સાથે પોતાના જીવનને પણ એકરૂપ બનાવતા આચાર્યમાં મન વાણી અને વર્તનમાં તમે બેઠ જોઈ ન શકો. વિદ્યતા, નિર્ભયીપણું અને સ્વયંપ્રીતિ જોઈ આચાર્ય નરે દેવ યાદ આવે.

આ વિચારમંથન આવડું હતું અને આચાર્યની અરુપસિત વાગૂંધારા આગળ વધતી હતી. અત્યારની જાગૃત્તાંતિનો ઉદ્દેશ્ય ફરી આચાર્ય શ્રોતાએને ધીમે ધીમે સતરમા શતકના મહાશબ્દ તરફ લાઇ ગયા. મરાઠા અને અંગ્રેજોનો સંબંધ દર્શાવી તે જ સમયના સ્થિતિની વેશ્ય સંસ્કૃતિના ઉદય અને અસ્તનું ચિહ્નગણકોન ફરી, પાછા તેમને ભરતભૂમિ પર આણી ભક્તિયુગમાંથી ક્રાંતિયુગમાં આવતા-અદાયુગમાંથી વિવેકયુગમાં આવતા યુગને દર્શાવ્યો, આધુનિક કવિઓમાં એમને ક્રાંતિનું દર્શન કેશવસુતાદિનાં કાવ્યો દ્વારા થાય છે એમ ફરી સાથે સાથે સતયુગનાં કાવ્યોને પણ એમણે આજ્ઞાદ કરાવ્યો. વિજ્ઞાન અને જીવનનિધાના સંબંધો, તેમાં જોતન કૂંધનાં પ્રયોગવાદ, 'I am a human being' નું સ્થાન દર્શાવી તેનો અને ગ્લેસ આદિના પાદનો આજે અતં આવનો વ્યય છે એ જણાવ્યું. એ જાનેનાં મહત્વનાં તરંગો ધરાવતો માફસંવાદી કમ્યુનિસ્ટોનો વિરોધવિકાસી ભૌતિકવાદ વિસ્તૃત રીતે સમજાવી તેની સાથેની સલામદની ભૂમિકા જતાવો આચાર્ય કહ્યું કે એ જાનેનો સુખ સમન્વય જ આજના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને સમાજશાસ્ત્રીઓનું કાર્ય છે. આપણે એમના જ શબ્દો જોઈએ:

માફસવાની જેમ સત્યાગ્રહીનું અંતિમ શ્વેદ એટલે. સ્વયં નિર્માણ કરતું તે જ છે. આજની સામાજિક સ્થિતિમાં કાંતિ લાવવી એ જ એનું આજનું કાર્ય છે અને લોકમંદીને સાંજવાંદી સ્વરૂપ આપતું એ જ એમનું સનિકટ સાર્થ છે એ સ્વયં હોય છતાં એમનાં સંપનો જુદાં છે અને એમાં જ એમનું પ્રેક્ષ્ય છે..... સત્યાગ્રહ સિદ્ધાંતવાદ નથી, સમ્યક્તાદ છે. જે સમયે જે સિદ્ધાંત આપણી સત્યનિષ્ઠ જીવિને પાંચ શાંતિ તે સમયે તે માન્ય કરવો અને એ સત્યના પ્રચાર માટે અને

સંસ્થાપન માટે પ્રયત્ન કરવો એ જ સત્યાગ્રહીનું કાર્ય છે.....સત્યાગ્રહ શાસ્ત્રીય તત્ત્વજ્ઞાન બાથે ન હોય છતાં એવું જો આત્મપ્રેરણા નથી કરી છે તેનાથી માનવી બુદ્ધિને વ્યકિતીજીવન, સમાજજીવન અને વિશ્વજીવન પ્રત્યે નિહાળવાનો એક નવો જ દષ્ટિકોણ વાર્ધા છે. આ દષ્ટિકોણમંથી જીવનવિશ્લેષક નવાં શાસ્ત્રો નિર્માણ થશે. આ આત્મવિશ્લેષક કારણમાં છે..... સત્યની શોધ એ એક અખંડ યજ્ઞ હોઈને એમાં ભૂતા તિર્હતોની અમિથાનું સતત દહન કરતું ઘટે... ..

સહ્યાગ્રહની તર્કશુદ્ધ રજુઆત કર્યા પછી અખંડ મહારાષ્ટ્ર અને મરાઠી ભાષાના સળગતા ધ્રુવને પણ એમણે ઢાંચો નહીં. હૃદય શિક્ષણમાં માનુષીયા જ બોધમાયા જોઈએ એ જણાવતાં એમણે કહ્યું:

હિન્દુસ્થાનની એક રાષ્ટ્રભાષા હોવી જોઈએ એ સર્વમાન્ય છે. શિશુઓમાં આવશ્યક વિષય તરીકે યોગ્ય એ પણ યોગ્ય જ છે, મહાવિદ્યાલયીન પટ્ટીધારીઓને પેતાના વિચારો રાષ્ટ્રભાષામાં બોલ કરતાં આવડવા જોઈએ એ પણ સદ્ય જ છે, પણ હૃદય શિક્ષણની વેલ્લખાના તો દરેક પ્રાંતમાં તેની માનુષીયા જ હોવી જોઈએ એ આવશ્યક શંખબે જ જોઈએ. અધિમાન કે અલંકારનો આ પ્રશ્ન ન હોઈ રાષ્ટ્રની જનતાના બુદ્ધિવિકાસનો અને આત્મવિકાસનો આ પ્રશ્ન છે.

બાપુ આગળ ધણું જાણું હતું. જેમ જાદુગર એક પેટીમાંથી બીજું, બીજામાંથી ત્રીજું એમ એક પછી એક પેટીઓ કાઢતો જાય છે તેમ આચાર્યશ્રી અને વિષયો કાઢ્યે જતા હતા. મહારાષ્ટ્રીય પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ અને વિકૃતિઓનો એમણે હૃદયેષ કરી વિગતિ આપે નહ યશ માંડી છે અને મરાઠી સાહિત્ય સંસ્કૃતિ અને રાજકારણને સ્વાભાવિક વિકાસનો કાલ પ્રાપ્ત થયો છે એમ જણાવ્યું, અને છેલ્લી પેટીમાંથી જાદુગર પાંદો કાઢે તેમ છેલ્લે, માનવીની સંસારચાત્રા કષ બાણુએ જાણ રહી છે એ જંગમતે મૂંઝવતો યજ્ઞપથ પણ એમણે રજૂ કર્યા. આત્મસ્થિપનાદ અને ઐતિકસુખવાંદની ભૂમિકા વિસ્તારપૂર્વક સમજાવી, જાને વાહોનો અતિરેક જડતામાં પરિણમે છે, જાનેના સમન્વયમાં જલ વક્રિતગત અને સામાજિક ઉત્કૃષ્ટ રહેલો છે એ દર્શાવ્યું.

સમસનનો હેતુ

આ બંધી બાજનો સાથે સમેલનના હેતુને સાંકળી લેતાં એમણે કહ્યું:

સમાજનો સર્વાંગી ઉદય-સર્વોદય કરવો હોય તો વિજ્ઞાન, સમાજજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન આ બધાની જ શિક્ષિ થવી જોઈએ અને એ સંસ્કૃતિસંવર્ધનમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, સંત, સાહિત્યકાર, સમાજશાસ્ત્ર, અને આત્મજ્ઞાની ધત્તવેતા આ બધાનું જ સંકળીય જોઈએ. આ કાર્યમાં સહાયતા કરવી અને તેના કાર્યકર્તાઓના

ઓએ ભાગ લીધો. અધ્યક્ષશ્રી ચન્દ્રલાલાઈ હાટે દેખાતાં હતાં. દરેક લેખિકાએ પોતે કેમ લખે છે એ કહ્યું. અને આધુનિક વાસ્તવમાં સ્ત્રીનું ચિત્ર વાસ્તવવાદી છે કે કેમ તેની સરસ ચર્ચા કરી. . .

દરાવો અને સમારોપ

એને પૂરું ચેતાં પાછું મુખ્ય સંમેલનનું કાર્ય શરૂ થયું. દરાવો રજૂ થયા. પહેલો દરાવ પૂના વિદ્યાપીઠ અંગે હતો. તેમાં તેની સ્થાપના બદલ આનંદ વ્યક્ત કર્યો હતો. બીજા દરાવમાં પૂનામાં નભોવાંણીકેન્દ્ર સ્થાપી તેમાંથી મરાઠી કાર્યક્રમ રજૂ કરવા વિશે મધ્યવર્તી સરકારને વિનંતી કરી હતી. છતર દરાવો પણ ધણી થયા.

શ્રી સાનેશુરુજીનો પ્રાંતભારતી સંસ્થાનો દરાવ ધ્યાન ખેંચનારો ગણાય. પ્રતિ એક બીજાની વધુ નિકટ આવે તે માટે આ સંસ્થાની શાખાઓ ઠેર ઠેર સ્થપાય, એક બીજાના સાહિત્યનો ઉપભોગ થાય તે મુખ્ય હેતુ હતો. એમનું 'સાધના' માસિક એના નમૂનારૂપ હતું.

સંમેલનનો સમારોપ કરતાં અધ્યક્ષે સર્વેના આભાર માન્યો અને સાનેશુરુજીના દરાવને વધુ વિસ્તૃત રૂપે સમજાવ્યો, ટેકા આપ્યો. આવતા વર્ષનું નિમત્રણ મુંબઈએ આપ્યું છે તે જણાવ્યું. અને રાતે ૯-૦ વાગ્યે સંમેલનની અધિકૃત રાસ્ટ્ર સભા સમાપ્તિ થઈ. જે કે તે દિવસે રાતે 'તોતયાએ' જાંડ' નામનું ન. ચિં. કેળવર-રચિત નાટક ભજવાવાનું હતું, પણ મેધરાજએ સંમેલન પૂરું થયાના અધિકૃત સમાચાર સાંભળ્યા હોવાથી રાતે બારેક વાગ્યે પોતાની કૃષાગ્રષ્ટિ શરૂ કરી અને નાટક અધૂરું જ રહ્યું.

બીજો દિવસે સવારે (એટલે તા. ૧૭મીએ) પરમામના પ્રતિનિધિઓ (લગભગ ૫૦૦નો આંકડો હતો) માટે અને અમારા જેવા વૃત્તપત્રપ્રતિનિધિઓ માટે 'અપરાધી' શિલ્પ ખત્તાવી પોતાના અપરાધો બહાર કાઢવા પ્રાર્થના કરી. મનોરંજન-કાર્યક્રમની છેલ્લી બાજત-મોગુઆઈ કુડીકરનું શાસ્ત્રીય સંગીત વસ્ત્રાલ્હા આશંકાયા મોડે મોડે પણ થયું ખરું, અને પરાશિયા સુધી ચાલ્યું. સંગીતની મિજાસમી તો મધરાત પછી જ મળ આવે તે !

આ અધિવેશનના એક પ્રકારના ઉપક્રમ તરીકે એની પહેલાં, તા. ૧૨મી, ૧૩ મીએ નગરવાચન મંદિર, જેના આગ્રયનીયે આ અધિવેશન બરાલું હતું, તેનો યાતસંવત્સરિક મહોત્સવ ઉજવાયો. મંદારાષ્ટ્ર અંધાંત્ર-પરિવહન પણ બરાઈ ગઈ. રાજ્યના પહેલા ચોપદાર જોડ્યો તે !

'Dangers from without polish the soul, from within, corrodes it. માનસિક શુદ્ધતા ને મહિનના વજાની વડર છે.

"કવિની બાપા ગુલસાતી કે મરાઠી નથી. તેનાં બવપ્રતીકો પશુ વિશ્વપ્રતીકો છે. કવિ વિશ્વનામવિક છે. એ રાજકારણનો દાસ ન બનતાં કાળ ઉપર પેનાવું આધિપત્ય મળવે, એમાં બપા એક હોઈ એક ન માતાના આપણે પુત્ર બનીએ, બપેબબા મિત્રાવીને દૂય કરીએ એટલું કહી આપની રમ્મ લકં છું."

હાર અપણુ થયા અને ફેટલાક કવિઓનાં સ્વરચિત કાવ્યો ગવામાં પછી સંમેલનનું સવારનું કાર્ય, સમમય ૧૨-૦ વાગ્યે પૂરું થયું; અને પાછું કરીને કિમાચકરના જ સચનથી, રાતના કવિ-મુશાવરા વિષે બહેર થયું.

કાવ્યચર્યા, મુશાવરો વગેરે

સાંજે ૫-૦ વાગ્યે 'આધુનિક કવિતા પ્રગતિ પથ પર છે ?' આ વિષય પર ચર્યા હતી, જેમાં જાણીના હારમરસ-ભેખક, કવિ, નાટકકાર, મિતે-કાવરકટર અને 'નવધુમ' સપ્તાહિકના તંત્રી આચાર્ય અત્રેએ 'કાવ્યમાં પ્રગતિ નથી' એમ સિદ્ધ કરવા ચલ કયો, ઘાને હતર વક્તાઓએ પશુ તે વિષે હમ વાદવિવાદ કયો.

ત્યાર પછી સાગ્રહએ સચિકરજીમડળ નામક કવિમંડળ જેનો રવિ આધવ હતો તેો સ્તહર થયો. મ ગાંધીજી, કે. ન. ચિં, કેળકર, નાટ્યાચાર્ય ખાડિકર આદિ દિવંગતો માટે હુઝબ વ્યક્ત કરતા હરાયો થયા, અંકુક્ત મહારાષ્ટ્ર અંગેનો પશુ હરાવ રમ્મ થયો.

બહેર ક્યાં મુજળ ચતે કવિઓનો મુશાવરો હતો જ ! પશુ એક પછી એક કવિ હજારેક પ્રેક્ષકાની સામે રટેજ પર આવે, બાપ તે ચાલ્યા જાય ! મુશાવરાનો હેતુ સિદ્ધ ન થયો. ત્યાર પછીનો કાર્યક્રમ-નાટ્યકાર દેવલનું 'સંગયકલ્પોલ' નાટક હતું, જે પચેદિવાના ૪-૩૦ સુધી ચાલ્યું.

તા. ૧૧ મીએ સવારે સાગ્રહને તો તરત ભેખક-પ્રકાશક-સંમેલન થયું, જેમાં અનેક લખપ્રતિષ્ઠ ભેખકો તથા પ્રકાશકો દેખાતા હતા, ચિત્ર-સાળા પ્રેસતા અ. ર. દેવગિરીકર વગેરે લુદા લુદા વક્તાઓનાં પ્રવચનો થયાં સરતો પ્રધાન સર મંડળની રચાખા કરવી એ જ હતો.

સાંજે ૪-૩૦ વાગ્યે મહિતા-સંમેલન હતું. તેમાં અનેક ઓલેખિકા-

ઓએ ભાગ લીધો. અંધશસ્થાને શ્રી ચન્દ્રલાખાઈ હાટે દેખાતાં હતાં. દરેક લેખિકાએ પોતે કેમ લખે છે એ કહ્યું. અને આધુનિક વાસ્તવમાં સ્ત્રીનું ચિત્ર વાસ્તવવાદી છે કે કેમ તેની સરસ ચર્ચા કરી.

હરાવો અને સમારોપ

એને પૂરું થતાં પાછું સુખ્ય સંમેલનનું કાર્ય શરૂ થયું. હરાવો રમી યમા. પહેલો હરાવ પૂના વિદ્યાપીઠ અંગે હતો. તેમાં તેની સ્થાપના બદ્ધ આનંદ વ્યક્ત કર્યો હતો. બીજા હરાવમાં પૂનામાં નભોવાંણીકેન્દ્ર યાપી તેમાંથી મંત્રાદી કાર્યક્રમ રમી કરવા વિશે મંધ્યવર્તી સરકારને વિનંતી કરી હતી. છતર હરાવો પણ યમા યમા.

શ્રી સાનેયુરુછનો પ્રાંતભારતી સંસ્થાનો હરાવ ધ્યાન ખેંચનારો ગણાય. પ્રતિ એક બીજાની વધુ નિકટ આવે તે માટે આ સંસ્થાની શાખાઓ દેર દેર સ્થપાય, એક બીજાના સાદિત્વનો ઉપભોગ થાય તે સુખ્ય હેતુ હતો. એમનું 'સાધના' માસિક એના નમૂનારૂપ હતું.

સંમેલનનો સમારોપ કરતાં અધ્યક્ષે. સર્વના આભાર માન્યો અને સાનેયુરુછના હરાવને વધુ વિસ્તૃત રૂપે સમજાવ્યો, ટેકો આપ્યો. આવતા વર્ષનું નિમંત્રણ મુનઠએ આપ્યું છે તે જણાવ્યું. અને રાતે ૯-૦ વાગ્યે સંમેલનની અધિકૃત રીત્યા સમાપ્તિ થઈ. જો કે તે દિવસે રાતે 'તોતવાએ' બંડ નામનું ના. ચિ. કેળકર-સંચિત નાટક ભજવાયતું હતું, પણ મેધરાજએ સંમેલન પૂરું થયાના અધિકૃત સમાચાર સાંભળ્યા હોવાથી રાતે ખારેક વાગ્યે પોતાની કૃષ્ણદષ્ટિ શરૂ કરી અને નાટક અધૂરું જ રહ્યું.

બીજો દિવસે સવારે (એટલે તા. ૧૭મીએ) પરગામના પ્રતિનિધિઓ (લગભગ ૫૦૦ નો આંકડો હતો) માટે અને અમારા જેવા. વૃત્તપત્રપ્રતિ નિધિઓ માટે 'અપરાધી' ફિલ્મ જતાવી પોતાનાં. અપરાધી બૂલવા પ્રાર્થના કરી. મનોરંજન-કાર્યક્રમની. છેલ્લી બાજત-મોગુખાઈ કુડીકરનું શાસ્ત્રીય સંગીત વરસાદની આશંકાથી મોડે મોડે પણ થયું ખરું, અને પશોદિયા સુધી આવ્યું. સંગીતની મિજલસની તો અથરાત પડી જ મળ આવે ને !

આ અધિવેશનના એક પ્રકારના ઉપક્રમ તરીકે એની પહેલાં, તા. ૧૨મી, ૧૩ મીએ તમરવાયન મંદિર. જેના આગ્રય નીચે આ અધિવેશન ભરાયું હતું, તેનો ચતસાવત્સરિક મહેલસવ ભજવાયો. મંદારાજી અંધાંશય-પરિવહન પણ ભરાઈ ગઈ. રાખના પહેલા ચોપદાર બેઠાએ ને !

યુગ. સંમેલન પૂરું થઈ ગયું. અનેક સ્મૃતિઓ આવી ને ગઈ. ભર-
કાયક મોમાંથી નિવૃત્ત થતાં શરીરને તથા મનને ખાલી થતી. 'સાહિત્યસંમેલન'-
માંથી 'સાહિત્ય' શબ્દની અતિવ્યાપકતા અહીં પશુ નજરે ચડી. યાદે
રહ્યું મહારાષ્ટ્રનું નાટ્ય-સંગીત-કલાત્મિક અને મંરાદીપ્રેમી હેયું. યાદે સ્ત્રી
અપ્પક્ષનો ('ધ્રુવ' માસિકના ખાસ 'સાહિત્યસંમેલન-અંક' માટેનો)
અદેશ:

મારા મતે રાત્ર્યગ્રાહી સમાજવાદ આ જ આપણો આજનો મહારાષ્ટ્રપ્રભ
બનવા જોઈએ. આ નિષ્ઠા બળતના અંતકરણમાં દદમૂવ થાય એવા સાહિત્યની
નિર્મિતિ એ જ સાહિત્યકારોનું કૌતિકાર્ય છે એમ હું માનું છું.

વિ. ક. બે.

વાસરિકા

ગેટ-જપતી

તા. ૨૮-૮-૪૯: આ તમે કોંઈ વાંચ્યું છે ?

I hold it truths with him, who sings
To one clear harp in divers tones,
That men may rise on stepping-stones
Of their dead selves to higher things.

આ પંક્તિઓ તો ટેનિસનનો પણ એમાં તેણે ગેટનો મુખ્ય જીવન-
સંદેશ સમાવ્યો છે. વિવિધ સૂરો તે એ જન્મન કવિની બિન્નબિન્ન કૃતિઓ,
અને એમાંના અર્કરૂપ જે જીવનરસ્ય તે એવું કે માનવી ફાકરડેનો જંગ
કશ્ચી વાર પતિત થયા પછી પણ એવાં પોતાના મૃત સ્વરૂપરૂપી પગથિયાં
પતનનાં બતાવીને ઉચ્ચતર ધ્યેયની દિશામાં આરોહણ કરી શકે.

ફાકરડે એક નહિ, અનેક છે. સોળમા સેકાની એ ભેદી વ્યક્તિતાં
લોકકથામાં જુદાં જુદાં રૂપ તો વિદ્યાન, 'ધ્રુવ', જખરો બહુગર વગેરે હતાં;
એમાં ઝાઝી ફેરફાર કર્યા વિનાની શેકરૂપીઅર-સહજવી માર્ગોની વિપાક્ષિ-

૧. એમાંના કેટલાંક મહત્વનો વ્યાખ્યાનોના સ્વરૂપી અગત્યના બાબતો સાર,
ઉતારા વગેરે દ્વારા વિશેષ પરિચય આ જે યુવાન ઉત્સાહી લેખક હવે પછી આપવાના
છે. તાત્રી

(શોકાન્તિકા; કરુણાન્તિકા; 'ટૂંચેડી.')નો નાયક પણ તે; યજ્ઞી, આપણે જોતે કરુણાન્તિકાના એક કહીએ તેવાં જર્મનીમાં લોકમેળા વખતે ભજવાતાં ' પપેટ-પ્લે 'માં તેનો કથા વણાયલી; એની જ પરથી, શયતાન યા મારદેવ યા અસુરને પણ, એમર્સને સૂચવ્યા મુજબ જાણે તે ૧૮-૧૯મી શતકનો યુરોપિયન ગૃહસ્થ હોય તેવા મેક્સિરોફ્સીસ તરીકે રૂપાંતર પમાડીને, એનો બોગ અનત છતાં ન બન્યો તેવો માનવમાંની ગંભીર મર્યાદાઓના તેમ અણુવિકસિત શક્તિઓના પ્રતીક લેખે, ગેટેની વિશ્વ પ્રતિભાએ તેની અમર કૃતિનો નાયક ધણો છે, જન્મસાહિત્યમાં સદાનો સ્થાપ્યો છે.

માત્ર યોડાં અનુલક્ષણ

તા. ૨૯-૮-૪૯: તમે જ્યાં ' દૌમુદી 'ની અદ્વિતીય સેવાઓ જૂઠી ગયાં હો એ અક્ષય હોય કે નહિ પણ આજે તેવો દોષ તો વળ્લેપી અપરાધ બનાવો જોઈએ, નહિ? આવું જાને એની સજ તો જો હોય તે, પણ એના માસિકાવતારનાં દર્શન દોષ જીવન જ કામે ખાર વર્ધ્યો આ અવાવડુ ધરમાં પચાંતાં એ દક્ષરેરૂપે કરતો હતો, ત્યાં ૧૯૩૨ના માર્ચ તથા મેના અકામાં મેં અન્યત્ર હાથેયું તે તથા મારું પણ યોડું અમથું ગેટે-વિષયક લખાણ જોયું. અન્ય તે, ગ્રે. કાળીદાસ લ. દેસાઈ. ગેટેની પહેલી શત્રુવત્સરીના મહિનામાં તેમણે જે લેખ ' જર્મન કવિ ગમ્પટ ' નામે લખ્યો હતો તે એમની શક્તિઓ તેમ જ જ્ઞાનના પ્રમાણમાં સાવ યોડી (વર્જિત પરનો એ જ માસિકમાંનો લેખ એ છે બીજો દાખલો) પણ નોંધપાત્ર સ્વભાષાસેવા ૧ સાથે નમૂનો છે. એ જ અંકની તથા મેની માસિકમાંની પહેલી (માર્ચવાળી) નોંધ જ ' એએટે અને દિ ૬ ' અગત્યની ગણીએ તેવી છે. એ અનુલક્ષણ પેલા છેડાનું, તો આ છેડાનું 'મધર ઇડિયા' (૯-૭-૪૯) પાલિકમાંના ' ગેટે ધ સ્ટી અન્ટ્રુક્ટિય ' નું આપવાતું છે. હમણાંના ઉત્સવપ્રસંગે એ સાહિત્યવામી પર જે યોડું સૌથી મુશ્કેલીના લખાણ હોય જ તેમાં ' શિશ્વા'ના એ (જર્મન ભાષામાં પણ ઉતારાક્રાંતે વંચાવા, સચવાવાને પાત્ર) અભિનવદૃષ્ટિકા લેખનું સ્થાન છે નિઃશંક. કોઈકે, એમાંનાં સવાતર અવતરણો સમેત, એ ગુજરાતીમાં પણ આણવો ઘટે.

પ્રચલિત કરવાનો નામોઆર

તા. ૯-૯-૪૯: આજે આવેલું આ માસનું ' સંસ્કૃતિ ' સમગ્રભાગ

ગુજરાતીરૂપ તરીકે 'ગેટ' પસંદ કરે છે એ યોગ્ય લાગે છે તે પછી એના ગયા અંકમાંથી ટૂંકા ઉતારાવું મથાણું ગાંધતાં, સહમાત્ર તેની સાથે કેટલાક દિવસ પર સારેલું, એટલે અમલ-જર્મન ઉચ્ચાર 'ગ્યોએટે'ને હવે જતો કરવાનું યોગ્ય માન્યું છે. એ ઉચ્ચાર હવે પાંચિયપદ્ધતિ લાગે છે પણ, ખાસતો ત્રીસ વર્ષ પર બી. એ. ઓનર્સમાં એ ખરા તરીકે મને એમસંનૃત 'રેપ્રીએન્ટેટિવ મેન' બહુતો લારે શિખવાયેલો. ("I shall teach you how to pronounce the German name")

इति प्रा.वाकरः । येते जर्मन देशभाषावाण्या ओरिङ्ग्यां तो रहेला, जर्मनी पंथु गया हसे न, ऐतसे तेमनु कहुं आ धाजतमां प्रमाथु मान्यु 'अे सद्धम हंतुं') वाजु; पंथु हवे विषय समेष्टतां अे नामना घोडा ने धल्ला हस्रअगित्पार उच्यार गुजरातीमां (ने भीजे ?) चपराया छे, ते नेधु ।

૧. ગીરી	૧. ગીતિ (કાવ્ય)
૨. ગેટ	૭. ગાંધે (નાનાલાલ)
૩. (ગ્ય)ગેટ	૮. ગચ્છ (કા. લ. દેસાઈ)
૪. ગિદેલ	૯. ગેટ (કાલેશ્વર ઉમાશંકર)
૫. ગચ્ચ-ચ (કાકોર)	૧૦. ગેએટે (વિ. ક. વૈ.)

આમાંના પાંચમાંના ગ્રંથ અક્ષરે લખેને, કડવી ભાગ્યે બનતી નોંધ-પોથીવાળા 'ગુમા'ની કસમે ૯૧૭-૨૮ના સંસ્ક્ર ભાસિક ગુજરાતમાં એ ઉચ્ચાર વાપરનાર વિશે અપમાનમારક શ્લેષ કર્યો હતો. છૂટો છે તે મુંબના સંસ્કૃતીકરણ નેવો; એમાં, ગેટ સુ-દર ગીતકવિ છે એનું સ્થાન પંથુ કરવાની ઉચ્ચાર-કાલી ઇચ્છા હશે.

એ'શીમે

તા. ૧૦-૯ ૪૯: ઉપલાંમાંનું એક નામ-પ્રા કાકોરનું આ મથાણું. 'પંચોતેરમે' એ તેમના મહત્વના પુસ્તકના સામ્ય પર, આનંદથી આશરે દોઢ મહિને તેમને એ'શી વર્ષ મશે, એ પ્રસંગે કરાવે'છે. એ પુસ્તકને આપણામાંથી ધણા જૂઠી ગયા હશે એટલે વાદ દેવાવવું જોઈએ કે એમાંનાં 'વ્યાખ્યાનોમાંનું' ને સાતપું છે મુંઆધ્યાણું; તેમાં સારકામન્દિર નામથી યુનિવર્સિટી-વિચાર કરેલો છે તે અત્યારે આપણાં છુદા છુદા વિદ્યાપીઠવિધાયકોને ધણે ઉપયોગી થાય તેવો છે. આદ્યનાં વ્યાખ્યાનોમાંનાં કણાખરાં, સુરમરણામક કામતી જાનુમવસંચય, પ્રસંગો આદિ

રજ કરનારાં છે એનાથી જુદી કોટિનું જે બીજું અમદાવાદમાં આપાવેલું તેમાં વ્યાખ્યાનકારની ત્રણ મુખ્ય જીવનકાદાની પિંજન આપણને મળે છે. "સમંદર વડી નચિન્ત સરતિકે તરી બંદરે" એવા સ્વસ્થ મહનભાવી મુદ્રાક્ષેષવાળી 'મિનાક્ષર નેધિ' એટલે એક નાના શો બહુમોલ ખળતો. એ સોએક પાનાંમાં ગત સુખના ગુજરાતી જીવનનાં અમુક પહેલ્લદાર તેજસ્વી પાસાં જળવાયાં છે તેવાં અન્વય એક જ રચણે છે નાં. ... : ગયા વખતની 'ચન્દ્રમહોત્સવ' નોંધમાં સ્મૃતિદોષથી ક્ષેષેખનું 'રવી ગમેલું' કે પ્રિ એન એમ. શાહે તથા ખીન ગુણાનુરાગીઓએ પ્રો. દાકોરના પાંચ વર્ષ પરના સન્માનસમારંભોને અંગે એક રચાઈ સ્ફુર્તિ એ ક્યું છે કે ૩ ૬૭,૦૦૦ના બડોળમાંથી મુંબઈ યુનિ.માં તેમના નામે અધ્યેતાવૃત્તિ ('ફેલોશિપ') તથા ચન્દ્રક સ્થાપ્યાં છે. . નોંધમાં સચેલું તે ફરીથી કહેવાની જરૂર લાગે છે કે છાપાં ચોપાનિયાં ચોપડીઓ ગુજરાતમાં છપાએ જ નથી છે, એવો વ્યય સદ્વ્યય દુર્વ્યય ચાલુ ને ચાલુ છે. તો કાંઈ જવાબદાર સંપાદક તથા પ્રકાશક મળીને બતવન્ત ગૌરવઅન્ય રચના-પ્રકાશવાનું સંસ્કારસંવર્ધન અંગેનું છટ એક કર્તવ્ય કેમ હજી થે નહિ બબ્બલતા હોય ? આવા પ્રશ્ને બંગાળ કે મદરાસ જે પ્રમાણેવનપરાયણ ન રહ્યા હોત એ આપણે જણીએ છીએ; અને, 'સુખવસ્તુ', સુખેવસેવનપરાયણ ગુજરાત આવું ને આવું વિદ્યાર્થિયોમાં ફજ્જી કાયમ ખાતે રહેવાનું હોય (એકાદ નહિ પણ પાંચેક વિદ્યાર્થીઓ માટે તે જાણીતું) થયા કરતું હોવા છતાં) હોય, એમ લાગે છે, એ પણ-જણીએ જ છીએ ને ?

થોડાક વિદ્યાર્થી-વિચાર

તા. સદર : એ યવાં-યવાનાં મળીને પાંચ તે ક્યાં ? (૧) અસહ-કાર્યુગવાળું અસહ ગુજરાત વિદ્યાર્થી. (૨) સરકારી કાયદાથી આપતા વર્ષે કામ ચાલુ કરશે તે ધનસત્તા અમદાવાદ-વિશ્વવિદ્યાલય. (૩) તેના ઉપરાંત, ત્યાં જ રચાય એવી જેને માટે આ માહને જં 'સંસ્કૃતિ'એ સર્વે ખરા વિદ્યોપાસકોની વતી હજી દર્શાવી છે તે સમસ્ત ગુજરાતનું પ્રગતિપ વિદ્યાર્થી. (૪) ચાલુ યઈ ચૂકેલ 'યુનિવર્સિટી એન્ડ ખરોડા. (૫) જેને માટે શાસ્ત્રાધિકારપત્ર યાને 'ચાર્ટર' સિવાય હવે યેહાંના બાકી રહ્યું કહેવાય તે આણંદ નજીકનું નંમનેદાર આમેવિદ્યાર્થી. . . .

આમાંના છેલ્લાને કદાચ અમદાવાદ કાયદા-મંદે ગંગા જવાનું એવું આજે તો લાગે છે; ચોથા વિશે હમણાં કાંઈ પણ કહેવું વહેલું પડે; ત્રીજાની

રચાના તેા આવતી પછીની પેઢીમાં સમાજવાદી શુભરાતી પ્રત્યે સત્વગુણી
પણ હશે તો કરે ત્યારની વાત ત્યારે; ખીજું યશો ખડું, પણ મિત્ર-મહા-
શાહીની ચમત્ક્રમકતી વડારણુ જેવું; પહેલા માટે સારી આસા ખરી-ને
તેને એવી રીતે નવેસર સંચાળવામાં આવે કે તેમાં આમોદ્ધારને છેક ગોણુ
નહિ પણ મધ્યમ રચાન આપીને મુખ્ય રચાન માનવવિદ્યાઓના (‘હુ-
મેનિરીઝના’) અધ્યયનઅધ્યાપનના (અમદા વિશ્વ. વિદ્યા જેને બમણક
પ્રીતિવ્યા કરશે તે સાથે-સને માત્ર ગોણુ પહે આમાં એસાડવાનું) ઉત્તેજનને
અપાય. તે જ.

તા. મદર : પેરમ દિવસે અહીં શામળદાસ કાલેજમાં શુભ. વિશ્વ વિદ્યા-
સમિતિના પ્રમુખે તદ્દનિદે તેટલા જ આવનારીજીભાવણમાં સમિતિવૃત્તાન્ત-
નુ નિરૂપણ કરતાં સૌથી અગત્યની વાત એ કહી કે આપણું એ નવું
વિદ્યાપીઠ પ્રગતને રાજ્ય કરતાં શીખવવા સારું, માટે તેની મુખ્ય ભેદભાષા
શુભરા ? સિવાયની ખીજી હોય જ નહિ-રાષ્ટ્રભાષા એ કામે જેમને લગાડવી
તેમને માટે એવી છૂટ તેમ જ અતુરનાતક શિક્ષણ માટે એ જ વાપરવાની
કરમ રાખીને વિપવના આ અંગની વાળખી સામર્થ્યસુક્ત આરપૂર્વકનો તેમણે
કરેલી વધીસાતે અમારા પર જે કોડી અસર કરી તે ઉપકાર માનતી વખત પ્રા.
‘રવિશંકર મ. જેવીએ થોડી રીતે વર્ણવતાં કહેલું’ કે જૂનાગઢે ઉપગ્રવેશ દાહને
રચાને હવે શાન્તિ વગે છે. બોધભાષા શુભરાતી રખવાથી અહીંના વિદ્યાર્થી-
ને ભંચી ઊતર્યા બાદ મદ્રાસ કે પંજાબમાં ‘નોડરો’ નહિ મળે એ વાંધાનો
રદિયે ભાષણકર્તાએ ‘ચોખ્ખું’ જોમ કહીને જ આપ્યો એ સારું કહ્યું કે
‘વિદ્યાનંદન વિતાનંદન’ માટે કે નહિ; એ તો ચોતાન્ય ને સમાજને જ્ઞાન-
વિતરણુ દ્વારા કરવાના એના કલ્યાણુઅર્થે જ છે; અને પૈસા કમાવાની કુનેહ તો
અર્થણુ માણસમાં પણ હોય છે વગેરે. તેમને નનામો પત્ર લખી, વિદ્યાપીઠ-
ના વહીવટમાં પ્રતિનિધિત્વ માંગનાર વિદ્યાર્થીને પણ તેમણે ભાવણુમાં બરાબર
જવાબ આપ્યો કે અત્યે બાઈ િતને સાબો કરવા તો બધા બધા ડાકટરો
એમા ક્યાં છે; તેમાં તારું પ્રાંતનિધિત્વ તે શી રીતે હોય ? એ ડાકટરો
એટલે ભેદારણુમાં જેમનો અંતજ આગળપડતો રખાવાનો છે (જે કે
આ લાભકાગળ પર તેટલો વ્યવહારમાં નહિ) એવો પણ એક સમિતિ-
સભ્યનો જ અભિપ્રાય છે; તે પ્રાધ્યાપકો. આ જગને મળનાર સંચાલનના
અધિકારીનો સંદુપયોગ કરવા જેટલી ભાવનાશીલતા, ચારિત્ર્યજળ
તથા નાનાંમોટાં પોતાની : આસપાસનાં અનિદો સામે ધર્મસુદિધી રૂઝવા-

નાં ષેષધૃતિ આદિ હમણાં તો નથી; અને એ ગુણો તેમનામાં, પ્રજ્ઞમાં ધર કરી બેઠેલી બેસુમાર પામરતા અને તે તરફતરફની—નહિ યશો નહિ ત્યાં સગી પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રમટવાના નહિ એ પણ નહીં જાણવું.

જૂના-નવા રાખડો: ૧

૧૧-૯ ૪૯: આજે આવેલ શિષિસુધારણાસમિતિની પ્રજ્ઞાવલિમાં 'દાષપ-રાષ્ટિંગ' માટે 'મુદ્રાલેખન' જોયો. એના કરતાં પ્રા. વિષ્ણુભાઈ એ અંગત પત્રમાં વાપરેલો (તે પરથી જ તેમના લેખના આયાનતરમાં આવ્યો છે) 'કરમુદ્રણ' વધારે જાણ્યેસતો એકંદરે લાગે છે. 'એકંદરે' કેમ કે આનો ઉપયોગ જ 'હેડ-પ્રિન્ટિંગ' નામની ત્રીજી જ ક્રિયા છે તેને માટે કાઢી કરવા માટે નહિ એ સંભાળવાનું.... 'સંસ્કૃતિ' જેવું સમજી માસિક પણ 'સિવિસિએશન'નો પર્વાય 'સમ્પત્તા' કેમ ચલાવી લેવું હશે, એના તંત્રી તો આનન્દશંકર વાઙ્મયના સંપાદક સુધ્ધાં છે એ ચિન્તકે (જેમ, તેમના સમકાલીનોએ) રૂઢ કરેલો 'સિવિસિએશન' માટેનો 'સંસ્કૃતિ' તેમને શો ખોરા લાગ્યો કે, એ ગોવર્ધનપુગમાં તો 'પોલાણ-નેસ' માટે જ વાળખી રીતે વપરાતો 'સમ્પત્તા' આમ, હવે તો 'શાહી-વાદી' તરીકે પણ ડહાપા માંડી છે એ હિંદીમાંથી તેમણે (ને બીજા વિચારકોએ) આયાત કરવો પડતો હશે? આ સત્રાલથી ગેરસમજ ન થવી જોઈએ. હિંદીમાંથી તો શુ પણ કામરગાટકિપનમાંથી સુધ્ધાં જોડેલા રાખડો ખરેખર ગુજરાતીમાં ન હોય ને આવશ્યક જણાય તે આપણે લાવીએ જ. એમ કરવામાં નથી નાનમ ને નથી થતો ભાષા-વટાણ. જે વાંધો છે, જે આપણા પ્રમાદો દ્વરે યતાં સગી ધમધમાવીને ફેલાવતા રહેવો જ પડે તેમ છે, તે તો છેક જિનજશરી હોય તેવાં રાખડોના અવિચારીપણે થયે જતા ભરણા સામે. એમાં આપણે સિદ્ધ કરીએ છીએ અધાધૂધી જ, બીજું કશું નહિ. જ્યાં 'સમ્પત્તા'ના ગુજરાતી અર્થસંસ્કાર ત્રણ પેઢીથી અને 'સંસ્કૃતિ'ના બે પેઢીથી રધાપિત થયેલા છે; નિરામય નિર્દોષ પરપરા લેખે સુષાત્ર આયાજિગોએ એ ઠરાવેલા છે, વાપરીને એને પૂરતી પ્રતિષ્ઠા-પ્રચલિતતા પણ આપી છે, સાં: આપણે માટે જોટખોટા નવા રાખડો કેવળ નવતામોઢે મુખ્ય જ્ઞાને, વળી એમ મોઢી પાડવાથી હું જાણું કઈ અદ્ભુત રાષ્ટ્રીયતા, હૃદયવિશાળતા, દેશપ્રાન્ધવતા આંદિ ને ઈત્યાદિના જાળવણીકારા હોઈએ તેમ વર્તવાનો શો છે અધિકાર. પ્રજ્ઞના જવાબદાર તંત્રીને, વિચારકને કે કોઈને પણ? શાસ્ત્રીયતા તો ઘેર ગઈ;

રૂઢિને ય ન પાળવી હોય તો ન પાળો; પણ અક્ષયી તો ખુદાને પિઝન-
નતાં જરા રીખો ।

"Civilisation is what we have, culture is what we are." આ ન્યાયે પહેલાની જે વિભાવના તેને છે સંબન્ધ બાણ શ્રવનની વસ્તુઓ, સપડો, પ્રગતિ વગેરેની સાથે. એ 'સિવિલિઝેશન' પહેલાં યુગરાતીમાં 'સુધારો' કહેવાતો ને હજી એ ટોચ વાર કહેવાય છે પણ હવે એનો પર્વાય વધુ સામાન્ય રીતે 'સંસ્કૃતિ' ન (આમાં, ટોચ વાર સંદર્ભાનુસાર, 'કલ્ચર' પણ સમજવાતું હોય.) અને 'કલ્ચર' એટલે હમેશાં જ, આંતરશ્રવનવિષયક, બાણમાં અનુભવાતી સંસ્કારિતા ને દીપ્ત સંસ્કાર.

આચાર્ય આનંદશંકરના

તૈલચિત્રનો અનાવરણવિધિ^૧

યુગરાતના સાક્ષરેત્ત તથા સમગ્ર દિંદના પ્રખર ચિંતક ડૉ. આનંદશંકર બાપુભાઈ કુવના તૈલચિત્રના અનાવરણપ્રસંગે તા. ૨૪મી જુલાઈએ શામળનાસ કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રાધ્યાપકવર્ગને ઉદ્દેશીને શ્રી ગગનવિહારી લક્ષ્મીભાઈ મહેતાએ એ બોલ રજા હતા. પ્રમુખસ્થાન કોલેજના પ્રિન્સિપલ ડૉ. મોદીસાહેબે લીધું હતું.

સૌથી પ્રથમ પ્રો. જોષીસાહેબે આનંદશંકરભાઈના તૈલચિત્રના આ અનાવરણ પ્રસંગે શ્રી ગગનવિહારી જેવા ચોગ્ય ગૃહસ્થ લાભ્યા બદલ પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો હતો, અને કોલેજને આ ચિત્ર ભેટ આપી આ પ્રસંગ ઉપરિચિત કરાવનાર શ્રી મયવંત સવાઈનાથ પંડ્યાનો આભાર માન્યો હતો.

ત્યાર બાદ શ્રી ગગનવિહારીનો પરિચય કરાવતાં એમણે જણાવ્યું હતું કે એઓશ્રી મૂળે તો સાહિત્યકાર જ, અને એમનું 'આકાશનાં પુષ્પો'

૧. અમારી વિનંતિ પરથી પ્ર. રવિશંકર મ. જોષીએ કોલેજની યુજરાતી સાહિત્યસભાના મંત્રી (જગદીશ જ. દવે) પાસે તૈયાર કરાતી મોકલેલી જ્ઞાન-ન્તાંગી

નામે પુસ્તક પ્રગટ થયું છે; પણ એનાથી વધુ વિશાળ એવા ક્ષેત્રમાં એમણે પોતાની શક્તિ અજમાવવા યોગ્ય થાયું, અને આજે હિન્દના અગ્રમણ્ય સ્વાર્થશાસ્ત્રીઓમાં એમની ગણના થાય છે.

ત્યાર પછી શ્રી ગગનવિહારીએ તેજચિત્રનું અનાવરણ કર્યું હતું. એઓશ્રીએ આ તક બદલ સર્વનો આભાર માનતાં જણાવ્યું હતું કે આને માટે પોતે ઘણા લાંબા સમયથી રાહ જોતા હતા, પણ કંઈ ને કંઈ કારણોને અંગે આ કાર્ય લાંબાણ પર પડ્યું, અને આજે થઈ શક્યું છે.

શ્રી ગગનવિહારીએ આનંદશંકરભાઈ સાથેના નિકટ કૌટુંબિક સંબંધોને ઉલ્લેખ કરી એમની ટૂંકી જીવનરેખા દેરી સ્વભાવદર્શન કરાવ્યું હતું. પં. માલવિયાજીની સાથેના પ્રસંગ એમણે ટાંચેો હતો. શ્રી માલવિયાજીને ખનાસ યુનિવર્સિટી માટે વાઈસ-ચેન્સેલર જોડાતા હતા, તે સમયે ત્યાંના પ્રાધ્યાપકવર્ગમાં બે તડ પડી ગયાં હતાં, અને સમાધાન કરાવનારાની જરૂર હતી. ગાંધીજીએ તો આનંદશંકરભાઈનું નામ પ્રસ્તુત કર્યું હતું, અને શ્રી. ગગનવિહારીના પિતાશ્રી સર લલુભાઈને પૂછતાં એઓએ “પછી જવાબ હશે” કહી થેર વાત કરી. એ સાંભળી ગગનવિહારીભાઈ તરત બોલી ઊઠ્યા; તો પછી મામાનું [આચાર્ય આનંદશંકરનું] નામ કેમ દેતા ના ? અને એમના પિતાશ્રીએ એ નામ માલવીયાજીને સૂચવ્યું.

વાઈસ-ચેન્સેલર તરીકે તેઓ ખરાબર યોગ્ય જ હતા, અને એમની “સત્ય” જ્ઞાતાત્, પ્રિયમ જ્ઞાતાત્, ન જ્ઞાતાત્ સત્યમપ્રિયમ”ની નીતિ એમને ત્યાં થયી જ ઉપયોગી નીવડી. જો કે એ નીતિયો આનંદશંકરભાઈને જીવનમાં વેડવું પણ પડ્યું હતું, પણ એ કાંઈને પણ દુખી કરી શકતા નહીં.

વાઈસ-ચેન્સેલરની કામગીરીયાં દ્રુવજી “ત્યાં એઓ એ નામે ઓળખાતા-ની કીર્તિ” આખા પે હિંદમાં ફેલાઈ, સંસ્કૃતના પ્રખર અભ્યાસી અને ચિંતક તરીકે.

પછી શ્રી ગગનવિહારીએ એમના વિશાળ વાંચનને નિર્દેશ કરતાં જણાવ્યું હતું કે એઓ જ્યારે મળવા જતા ત્યારે આનંદશંકરભાઈની આસપાસ બધે યુજારતી, અગ્રેજી સામયિક, સંસ્કૃત પુસ્તકોના ગંજ હોય. જ્યાં બેઠા હોય તેની આબુખાબુ છાપાંઓ પણ જ હોય. દૈનિક વાર વિચારમય અવસ્થામાં પણ એઓ દેખાતા.

તેવા પછી ડૉ. મોદીસાહેબે આનંદશંકરભાઈને પોતાના અભ્યાસકાંડના

યુરુ તરીકે ઓળખાવી કહ્યું હતું કે એમની હાથ નીચે સંસ્કૃત શીખવું એ એક લઠાવો જ હતો. જો કે શિક્ષક તરીકે એઓ બહુ જ કડક હતા એનો પણ ઉલ્લેખ એમણે કર્યો.

ગાંધીજી સાથેના એમના સંબંધોના ઉલ્લેખ કરતાં એમણે જણાવ્યું કે ગાંધીજી આનંદશંકરભાઈ તરફ માનની દૃષ્ટિએ જ જોતા હતા. એક વાર ગાંધીજીએ “તમે મને બ્રાહ્મણ ગણો કે નહીં” એમ પત્ર દ્વારા પૂછાવ્યું. આનંદશંકરભાઈએ જરા વિચાર કરી બ્રાહ્મણના ધર્મ અને તે કેવો હોવો જોઈએ વગેરે વર્ણનના શ્લોક લખી મોકલ્યા. પણ ગાંધીજીનો પાઠો પત્ર આવ્યો “મારે બ્રાહ્મણ કેવો હોવો જોઈએ એ નથી જોઈતું”, હું બ્રાહ્મણ છું કે નહીં તેનો ‘હા’ કે ‘ના’ એવો સ્પષ્ટ જવાબ જોઈએ છે !” આ સમયે મોદીસાહેબ પોતે હાજર હતા, અને આનંદશંકરભાઈએ કાગળ બતાવી એમને કહ્યું, “જુઓ, આ તો મોટું ધર્મસંકટ જન્મી ચકું !” છેવટે પાઠો એવો જ જવાબ મોકલી દીધો અને ગાંધીજીની સમજ પૂરી થઈ. કોઈનું મનકુખ કરવું એ એમનાથી થઈ શકે એમ હતું જ નહીં.

ત્યારબાદ ડૉ. મોદીસાહેબ અને પ્રો. જોડીસાહેબે ગગનવિહારીભાઈના આભાર માન્યો હતો. અને આવી જ રીતે ઈતર સાક્ષરોનાં તૈલચિત્રો પણ આવતાં રહે એવી શુભેચ્છા વ્યક્ત કરી હતી.

શામળદાસ કોલેજમાંનાં તૈલચિત્રો

તારીખ	નામ	ચિત્રકાર	લેટ આપનાર	અનામતરજુકાર
...	નર્મદ	ર. મ. રાવળ	ચણવંત ૧૪૪	હીલાવલી મુનશી
...	કલ્યાણી	“ “ “	“ “	અનંતરાય પટ્ટણી
...	કોન્ન	“ “ “	“ “	કાકા કાલેલકર
...	ગોવર્ધનરામ	“ “ “	“ “	બ. ક. કોહર
૮/૧૨/૪૭	નરસિંહરાવ	“ “ “	“ “	સુમંત મહેતા
				શારદા મહેતા
૮/૧/૪૮	ગાંધીજી	“ “ “	“ “	મ. વા. માવળંકર
૨૩/૭/૪૯	આનંદશંકર	“ “ “	“ “	ગગનવિહારી મહેતા

હવે પછી: શ્રી ન્હાનાલાલ, શ્રી મુનશી, શ્રી બ. ક. કોહરનાં તૈલચિત્રો શ્રી ચણવંત સમાવશાય. ૧૪૪ લેટ આપશે.

નિઠપ

પિતાની લાડકી

ઉલ્કા : લે. વિ. સં. ખાંડેકર બાણજીકાર ગોપાલ ગુનગન વિદ્યાસં. આર. આર. ચોકની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨. રૂ. ૪-૮-૦

સેખક તેમની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે, તેમનાં બધાં પુસ્તકોમાં આ તેમનું સૌથી પ્રિય પુસ્તક છે અને જેમ નવલ ઉલ્કા તેના કર્તાની લાડકી કૃતિ છે તે જ પ્રમાણે તે નવલની નાવિકા ઉલ્કા તેના પિતાની લાડકી અને એકની એક પુત્રી છે.

માતાપિતાનું વહાલ તેમના કયા સંતાન તરફ વધારે હોય છે તે નક્કી કરવાના વિશેષ નિયમો નથી. ખાસ કરીને એટલા માટે કે એ વાતસ્થ, કે પ્રેમ સ્વયંભૂ જીમિ છે અને તર્ક કે ન્યાયશાસ્ત્રના નિયમોથી તે થર છે. કતાં અંતર્મુખ હોય, સ્વયંપરીક્ષક હોય, પોતાની પ્રત્યે કઈક વિવેચક હોય તો કુવચિત પોતાની કૃતિના દોષો જોઈ શકે પરંતુ તે કૃતિ તરફની તેની સ્વાભાવિક લાગણીમાં ફેર પડતો નથી. એટલું સ્પષ્ટ છે કે કતાને મને ઉલ્કાના જે દોષો છે તેનું કતાને જાન છે એટલા માટે જ કેમ જાણે ખ્યાવનો પક્ષવાદ ધારણ કર્યો હોય તે રીતે કતાએ પ્રશ્નસનીય નિખાલસતાથી ઉલ્કા શા માટે પોતાનું પ્રિય પુસ્તક છે તેનાં કારણો આપીને એ પ્રીતિનો ખ્યાવ કર્યો છે. તેટલા માટે કતાની નિર્બળ પ્રીતિનું જે જાળન જની ચૂકે છે તે નવલ વધારે સૂક્ષ્મતાથી જોવી રહે છે.

આખી નવલમાં પાત્રો ઘણાં થોડાં આવે છે; તેમાં પણ ઉલ્કા, તેના પિતા અને ત્રણ સુવાનો એટલા જ મુખ્ય છે. ઉલ્કા-પાત્રનું પ્રેરણાગ્રસ્ત કતાએ એવી રીતે સમજાવ્યું છે કે તેમના એક સ્નેહીની પુત્રી એક સુવાન સાથે પ્રેમમાં પડી, પડીશોએ તેમનો સંબંધ માન્ય રાખ્યો. જાને સાથે હયાંકયાં, વીંટી ખાલી અને લખનો વિધિ યાપ તે પૂર્વે સુવાને કહ્યું કે તે તો કોઈ બીજા સાથે પ્રેમમાં છે અને એ રીતે આ યુવતીનું હૃદય અને જીવન તેણે ઊંઘાવ કરી નાખ્યું. આ નવલમાંની ઉલ્કાનો પિતા એક ભાવનાશીલ પુરુષ છે. તેમણે પુનર્જન્મ દરી સંસ્કારમાં સુધારે દાખલ કર્યો છે. દ્રવ્યનો તેમને બ્યામેલ નથી અને સેવાધર્મ સમજ તે શિક્ષકની નોકરી સ્વીકારે છે. સંતાનમાં પુત્ર નથી, કેવળ પુત્રસમોવડી પુત્રી જ છે.

તે ખૂબસૂરત નથી. મતલબ કે તેના સૌંદર્યમાં મોહકતા નથી. વળી તે લાગણી-પ્રધાન નથી પણ વિચારપ્રધાન છે. આ પ્રકૃતિ સહજ લાગે તે માટે કતાંએ એ અગમચેતી થોડી છે. એક તો ઉલ્લા પુનર્જન્મનું સંતાન છે અને પુનર્જન્મ એ સમાજની શક્તિ વિરુદ્ધનો પ્રયોગ હોઈ ઉલ્લા સમાજથી થોડીથણી બહિષ્કૃત છે, તેથી તે વધારે અન્તર્મુખ બની છે. બીજું તે માતા કરતાં પિતાના વધારે સંસર્ગમાં આવી છે તેથી લાગણીવિવરણ ઓછી બને છે, આ પિતૃસાહચર્ય પણ પુનર્જન્મનું. જ એક અવાન્તર પ્રરિણામ છે. આમ જન્મથી જ ઉલ્લા એક વિશિષ્ટ બાલક તરીકે ઉછરે છે અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે બીજાં કરતાં જુદી પડે છે.

પછી આવે છે લગ્નની સમસ્યા. છેક આજ સુધી આપણા મધ્યસ્થ યસ્ના લોકોએ પુનર્જન્મને સંસારમાં સ્થાન આપ્યું નથી પણ પચીસેક વર્ષ પહેલાં તો તેનો વિરોધ અતિ ઉગ્ર હતો. એથી પુનર્જન્મનાં સંતાનોને સમાજમાં સ્થાન મળતું નહોતું. એમાં વળી ઉલ્લાની ઝાતિમાં વરવિક્રય. કન્યા આપવા ઉપરાંત પૈસા આપવા પડે અને તે પાછા મેળવવાની હુડી-ફપ પુત્ર તો હતો નહીં એટલે ઉલ્લાના પકવકાએ તેનાં માતપિતાની મુખ્ય ચિંતા તેને ઠેકાણે પાડવાની હતી.

સંયોગવશાત્ ફક્તના દીકરા વસંત તેમને મળી જાય છે. અને વસંતને ઉલ્લાનું વાગ્દાન અપાય છે. તેઓ હવે મળે છે, પત્ર-ચવહાર કરે છે અને એકાદ વખત તો બન્ને વચ્ચે સુખનની આપણે ધઈ હોત-જો માછીમારનો બાલક-આવી ચઢ્યો નહોત તો. પણ તે વખતે કે તે પછી પણ એ સુખન તો ન જ થયું પણ લગ્ન સુદાં ન થયું. વસંતને એક વધારે પૈસાપાત્ર માણસે પોતાનો જમાઈ થવા ખરીદી લીધી.

ઉલ્લાનું હૃદય ભાંગીને ટુકડા ન થઈ ગયું. થોડા જ વખતમાં માણિકરાવ નામના જરા મોટા ગૃહસ્થ ઉલ્લા સાથે લગ્ન કરવાના ઈરાદાથી તેમને મળે છે, તે વિલાપત જઈ આવેલા છે, વ્યવહારદક્ષ છે. વાગ્દાન દેવાઈ જાય છે પણ અમુક મુદત એ વાત છુપી રાખવી એવી શરત પણ ચાપ છે, તેઓ સાથે ગોવા જાય છે. માણિકરાવ ઉલ્લાને વીંટી આપે છે અને હાથ ચૂસે છે. પછી પાછા ફરે છે. અને માણિકરાવ માછીમારના હોકરા દ્વારા વસંત-ઉલ્લાના મિલનની વાત જાણે છે, પણ કાંઈ બોલતા નથી. માણિકરાવને વધારે અનુકૂલ એવું બીજું પાપ જદી જતાં વસંત-ઉલ્લાની

વાત લખી જણાવે છે અને આપણી વાત છુપી ન રાખી શરતનો ભંગ કર્યો છે. એમ કંઠી વેવિરાળ તોડી નાખે છે. ઉલ્કાને આ ખીખે આધાત છે. તેથી પણ તેનું હૃદય ભાંગી જતું નથી.

ઉલ્કા અહીંથી પાછી પછા પછી આંખેમાંવકર પડિત-જે ખીખર છે-તેની સાથે લગ્ન કરે છે. તેને એક પુત્રી થાય છે. એ પડિતે જમીન દાર છે. તેના ખેડૂતો તેની સાથે ઉલ્કાસેવા છે. એક વખત તેમાંનો એક પડિતનું ખૂન કરે છે.

આ છે ઉલ્કાના નવલજનના પ્રણય પરિણમનો સાર.

આ નવલમાં ઈન્દુ, જે આં નવલનાં નમોમંડળમાં જ્યોતિષ્માન થતો નથી પણ વચ્ચે વચ્ચે ચમકી જાય તેવો તારલો જ છે, તે પાત્ર ગોણ પ્રાંતમાં આંગણપડતું છે. ઈન્દુ ઉલ્કાની સહાધ્યામિની છે. તેનો બાપ પૈસા દાર છે અને મા શકારપદ આરંભતી છે. ઉલ્કાનું વસંત સાથેનું વાગ્દાન ત્રોણવવામાં કારણભૂત ઈન્દુ જ બને છે. જો કે આખરે વસંત પણ ઈન્દુ જોડે લગ્ન કરી શકતો નથી; અને છેવટ ઈન્દુ જોડે પરણે છે તે આંખેમાંવકર પડિતનો મુનીમ બને છે એટલું જ બાક નથી થતું આગળ ઉપર ઈન્દુનો ખીખે વાગ્દત મણિકરાવ પણ ઈન્દુને જ કારણે ઉલ્કાને તળે છે, અને ઈન્દુ સાથે લગ્ન કરે છે. આને ગોણ પાત્ર લખવાનું કારણ એ છે કે સાર પછી તેનું શું થાય છે તે આમાં આવતું નથી.

ઉલ્કા પણ શુભોનાના સંબંધમાં આવે છે તેમાંથી સૌથી પ્રથમ એક બાલક તરીકે જોતો પરિચય થાય છે, અને તે પણ ઈન્દુની મારફત થાય છે તે ચન્દ્રકાન્ત નામે રચાનિક હોટેલવાળાનો લાલોગ છે. બહુ નાની વયે એ હોટેલને આપધાત કરતાં ઉલ્કા આટકાવે છે. ઉલ્કાના પિતાનું તેના ઉપર મમત્વ બધાય છે. ચન્દ્રકાન્ત એમના આદર્શો ઝીંસે છે. પોતાના નવા આદર્શો રચે છે. આમલમાં મૂકે છે. છતાં સાથે થણા પ્રયોગો કરે છે. ચાંતિનિકેતન જાય છે. ક્રાંતિકાર બને છે. છુપાઈને હથ્થ નામે રહે છે. મિલમજૂરોમાં કામ કરે છે. એક ત્રિશિષ્ટ બંગાળી છોકરીનું દિલ હરી લે છે; ઉલ્કાના પતિને બચાવવા આંખેમાંવ આવે છે પણ મોટા પડે છે અને પૂરેપૂરે રહી શકતો નથી અને દસ વરસની સગા પામે છે. નવલકથાના અંતભાગમાં ઉલ્કાને ખગર પડે છે કે ચન્દ્રકાન્તનું હૃદય તેણે જ લિલ્લ લિલ્લ હતું તેથી તે પેલી બંગાળી છોકરી કલ્પનાને મળ્યું નહીં.

આમ છતાં ચંદ્રકાન્તે કોઈ વાર એ રૂનેકને પ્રકટ થવા દીધો નહોતો. આ ચંદ્રકાન્ત વિશે કતાં લખે છે કે, “સમાજની (આ) સ્થિતિ : પ્રવ્રટાવી જ નોંધએ એમ મને વારંવાર લાગ્યા કરતું. બાળપણની સમાજસુધારાની મારી સંકુચિત માન્યતાઓ ધીરે ધીરે દૂર થતી ગઈ. વિશાળ સામાજિક ક્રાંતિનાં જાંખાં સ્વપ્ના મારાં હૃદયસ્થ સામે નાચવા લાગ્યાં. હરકોઈ ક્રાંતિનો વિચાર બંડખોર હૃદયમાં જ ઉદ્ભવે છે. આવા કોઈ બંડખોર યુવકનું—અન્યાય સામે જીવ સંડોસટ યુદ્ધ ખેલતા યુવકનું ચિત્ર ધીરે ધીરે મારા મનમાં સાકાર થતું ગયું. મને ઉત્કાનો ચંદ્રકાન્ત જડી આવ્યો.” આ નવલમાં ઉત્કાથી બીજા નંબરે આ મૌઘી મહત્વનું પાત્ર છે. ઉત્કા જો બીરોધન છે તો ચંદ્રકાન્ત ધીરો છે.

ઉત્કાના પિતા બાહ્યાલેખનું દર્શન એકલે અપવાદ સિવાય કેવળ ઉત્કાદ્વારા અને તેમની ડાયરી અને કવિતાદ્વારા જ થાય છે. બાહ્યાલેખનું ચિત્ર કતાંના આત્મચરિત્રરૂપે દોરાયેલું છે તે વાતનો કતાંએ ધનિકાર કર્યો છે તે તદ્દન ખરો છે. બાહ્યાલેખ નામ, કવિનું હૃદય, શિક્ષકનો, ધર્મી અને આમસેવાનો આદર્શ આ ચાર અને રમુજમાં કડીએ તો બંને ઉત્કાના સર્ગક છે એ પાંચ સામ્ય છે. પણ આદર્શ અને આર્થિક વ્યવહાર વચ્ચેનો તીવ્ર વિસંવાદ દર્શાવતા માટે યોગ્ય છે એ એક પાત્ર છે. અને તે માટે વધારે સ્વાભાવિક બીજું પાત્ર જાએ જ થોડું શકાત

હતર પાગોમું મા, ફોળા (વસંતની માતા), રસોડીવણ (ચંદ્રકાન્તની માતા) નીરા, સ્વણ, (નીરાનો પતિ), શ્રી ગંડરી, પ્રોફેસર અપ્પુસાહેબ, કલ્પના, સાસુજી અને માછીમારનો હોકરોઃ એટલાં પાત્રો આવીઆવીને ચાલ્યાં નાચે છે; અને એક કુરાળ નવલકથાકારની છટાઈ-તે પાત્રોના તાણાવાણા મુખ્ય પાત્રોના તાણાવાણા સાથે એવી ખૂબીયા વધુ સીધા છે કે તેથી સમગ્ર નવલકથાનું પોત દીસી આવે છે.

ફેટલાંક પુસ્તકોની માફક ફેટલીક નવલકથાઓએ પણ સમાજજીવન ઉપર હોડી અસર કર્યાના દાખલા ઇતિહાસ નોંધે છે. તેવી નવલકથાઓમાં આ પુસ્તક, રથાન લેશે કે હતર તો ઇતિહાસ જ આપી શકે. કતાંએ રજૂ કરેલ સામાજિક અત્યાચારો અને આર્થિક વિપત્તિઓનો ઉલ્લેખ તે જ ખરો છે કે કેમ તે નિર્મધયચિત્તો વિષય છે. ઉત્કા પોતે, વિશિષ્ટ પ્રકારનું પાત્ર હોવાથી તેની સાથે જ બુધ્ધિ વાંચનારાં તાદાત્મ્ય ભાગ્યે જ સાધી શકે. છતાં તેમાં

કેટલાંક મર્મરેપરશી કાળ્યો અને બેંચણ હૃદયવેધક ફિરસાઓ આવે છે તે નવલકું મૂલ્ય ધણું વધારે છે.

આખી કથા આત્મચરિત્રરૂપે કહેવાઈ છે, અને વચ્ચે વચ્ચે તત્ત્વ-જ્ઞાનનો સંભાર ભર્યો છે. અને સાદાંત રસથી વાંચી જવાય તેવી છે. ભાષાન્તરકાર અને ભાષાના શિષ્ટ જ્ઞાતા છે.

આપણાં નવલકથનમાં આ ભાષાન્તર નોખી ખાતે પાડે છે.

મુનિકુમાર મ, લકૃ

શ્રી ઉમાશંકરનાં વિવેચનો

સમસંવેદન: ઉમાશંકર જોશી (૧૯૪૮: ઇવનસાહિત્યમન્દિર, વડોદરા ૨. ૩)

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં આપણે શ્રી ઉમાશંકરને કવિ, નવલકથાકાર નવલિકાસેષક અને નાટકકાર તરીકે, પણ 'સમસંવેદન' માં તેા વિવેચક તરીકે ઓળખીએ છીએ. આમ છતાં તેમની શક્તિનો જે સુંદર પરિચય એમની કવિતામાં થાય છે તે સાહિત્યનાં ખીળાં સ્વરૂપોમાં એટલા જ પ્રમાણમાં થતો નથી. ખીળાં સ્વરૂપોમાં એમને અપૂરતી સફળતા મળી છે એમ કહેવું જોઈએ.

વિવેચન, સુંદર વિવેચનને માટે જે શુણ્ણ આવશ્યક છે તે શુણ્ણ કદસાધ્ય છે. શ્રી ઉમાશંકર જેવા વિદ્વાન પણ એ શુણ્ણ પૂરતા પ્રમાણમાં કેળવી શક્યા નથી એમ 'સમસંવેદન' વાંચ્યા પછી લાગે છે. આ પુસ્તકમાંના લેખો પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનારૂપે અથવા ગ્રામયિકોમાં આવી ગયા હોય કેટલાક વાચકોને પરિચિત છે. દર લેખોમાંના 'સમસંવેદન', 'સૉનેટ', 'કવિતા અને પ્રાગતિકતા' એ ત્રણમાંથી બે સાહિત્યના સિદ્ધાન્તો ચર્ચાતા લેખો છે. જ્યારે 'સૉનેટ' એ સાહિત્યના સ્વરૂપની ચર્ચા કરતો લેખ છે. સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચામાં જે ઊંડાણ અને તત્ત્વાર્થતા જોઈએ એ તે આમાં નથી. એ ચર્ચા કાંઈક અજીજી રીતે થઈ છે. આનાથી સતોપકારક વધારે પ્રમાણમાં હોત તો સારું એમ કહી શકાય. ઉ. ત. 'સમસંવેદન'માં સર્ગિક શાવકના ચિત્રમાં મોટે અનુભવેલાં સંવેદનો સંક્રાન્ત કરવા હમેશા ઇચ્છે છે અને કલાનો પણ પ્રધાન હેતુ જ એ છે એમ લેખકનું કહેવું છે. ઉપરથી સારી દેખાતી આ વાત બહુ ઊંડી વીગતવાર ચર્ચાનો વિષય છે પણ એ અહીં થઈ નથી. કલાની અપૂર્વ નિર્મિતિઓ સંપ્રદ રીતે થાય છે? ને ન થતી હોય તો

મોલ મંગાવનારને ઉત્તમ તક -

ઈંગલ કોર્પોરેશન

ઈમ્પોર્ટર્સ, એક્સપોર્ટર્સ ઑફ મેન્યુફેક્ચરર્સ એન્ડ

માલ પરદેશની ઈન્ડિન્ટ કરીએ છીએ તેમ જ અંગ પર
મંગાવવામાં આવે છે.

આયાત: દરેક જાતનું લોખંડ, લોખંડી માલ, રંગી,
કમિસ્ટ, મ્યુસીકલ વગેરે.

નિકાસ: મેંચેનીંગ એર, ગ્લાસ એર, કાચન વેર, કાચન પીસ મુક, ચટણીઓ, કરી પાકડર.

તારણ સરનામું: EXIMPORT. ફોન નં 23266

ઈંગલ કોર્પોરેશન

૧૦૯, એસ્કોનેડ રોડ

મહાત્મા ગાંધી રોડ: મુંબાઈ નં. ૧

પછી એવું પ્રયોજન શોધવું નિરર્થક છે. વળી લાવકમાં સમસંવેદન જાગે એ માટે કેટલીક અપેક્ષાઓ રહે છે; અને એની પણ અધિકારમર્યાદા હોય છે. એ અને એમાંથી નીપજતા અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા લેખકે કરી નથી. એકાદ-બે દાખલા જુદાજુદા સાહિત્યકારોના આપી આખી ચર્ચા સમેટી લીધી છે. એટલે એ વાચકને અસંતુષ્ટ રાખે છે. 'સોનેટ'માં માત્ર એ કાવ્યસ્વરૂપનો ઇતિહાસ અને એનાં લક્ષણો છે એટલે એ વિષે ખાસ કહેવાનું નથી. 'કવિતા અને પ્રાગતિકતા' એ એક સુંદર વિવેચનલેખ છે. એમાં 'સમસંવેદન'—લેખ જરૂરી અવિશ્વતા ક્યાં થી નથી. થી. ઉમાશંકરનું જુદાંજુદાં સાહિત્યનું વાચન વિશાળ છે અને તેથી તે આવી ચર્ચા વધારે તુલનાત્મક બનાવી એને ખીલવી શકે છે. કવિતામાં પ્રગતિ કઈ રીતે સાધી શકાય, પ્રગતિનું લક્ષણ શું અને ગુજરાતી કવિતા-સાહિત્યમાં પ્રગતિ કેવી રીતે થઈ છે એ એમણે કુશળતાપૂર્વક દર્શાવ્યું છે.

બાહ્યના સાત નિબંધો મોટે ભાગે જુદાંજુદાં પુસ્તકોના પ્રસ્તાવના-લેખો છે. પ્રસ્તાવનાની મોટી મર્યાદા એ છે કે એમાં લેખક સ્પષ્ટપણે કંઈ કહી શકતો નથી. એમાં જે કંઈ આવે તે મોટે ભાગે તો પુસ્તકની પ્રશંસા-રૂપે હોય છે એટલે વિવેચક માટે જરૂરી એવું તાંદરસ્થ એમાં જળવાતું નથી. પરિણામે, તે પરિચયાત્મક પ્રવેશક વધુ અર્થ બને છે. 'અર્ધી સદીના દેશવટો'માં આ લેખકે બાલાશંકર પ્રત્યે વધારેપડતો પક્ષપાત બતાવ્યો છે. બાલાશંકરનું સાહિત્યમાં જે જડુમાન્ય સ્થાન છે, એના કરતાં ય જિન્યું સ્થાન આપવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. (ઉપેક્ષિત કવિને અનુગામી કવિજ્ઞે હૃદયવાની એ રીત કુદરતી; આ દાખલામાં સનિદ પણ છે. બાલાશંકર શુદ્ધ ભારતીય દૃષ્ટિએ વંચાય એ જરૂરનું લાગે છે.—તંત્રી) 'નરસિંહરાવ કવિ'માં નરસિંહરાવની કવિતાપ્રવૃત્તિનું મૂલ્યાંકન લેખક સમભાવથી કરે છે. 'છતાં સ્પષ્ટ કહે છે કે નરસિંહરાવનું કવિ તરીકેનું મૂલ્ય તો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ રહેશે. અહીં આપણે એમને યાદ દેવપાવીએ કે એમના મિત્ર, બીજા કવિવિવેચક શ્રી. સુન્દરમે 'અર્ધાચીન કવિતા'માં એ મૂલ્ય પણ નરસિંહરાવના બાબમાં રહેવા દેવું નથી. 'લોપામુદ્રા: એક દૃષ્ટિપાત'માં શ્રી. મુનશીના નાટકનું કડક વિવેચન લેખક કરે છે અને સ્પષ્ટ રાખ્દોમાં એના દોષો દર્શાવે છે. 'કાકાસાહેબની કવિતા'માં શ્રી. કાલેલકરની સૈલીમાં રહેલી અસ્પૃશ્યતાથી મુગ્ધ બની શ્રી. ઉમાશંકર માત્ર એમની સૈલીનાં ગ્રણગાન

મોલ મંગાવનારને ઉત્તમ તક -

ઈંગ્લેન્ડ કોર્પોરેશન

ઈમ્પોર્ટર્સ, એક્સપોર્ટર્સ ઍન્ડ મેન્યુફેક્ચરર્સ એજન્ટ્સ

માલ પરદેશની ઈન્ડેન્ટ કરીએ છીએ તેમજ અંગ પર
મગાવવામાં આવે છે.

આયાતા દરેક જાતનાં લોખંડ, સોખંડ માલ, રંગો,
કેમિકલ્સ, મ્યુસીકલ વગેરે વેપર

નિકાસા મેગેઝીન્સ, એર, આયર્ન એર, કોટન વેર, કોટન પેસ શુટિંગ, ચાલુશીઓ, કરી પાઉડર

તારતુ સરનામું: EXIMPORT. ફોન નં 23266

ઈંગ્લેન્ડ કોર્પોરેશન

૧૦૯, એસ્પલેનેક રોડ

મહાત્મા ગાંધી રોડ, સુબાઈ નં. ૧

ગાતા થઈ એમાં રહેલી ચિન્તનસામગ્રીને લૂછી ગયા છે. (પણ ઉદ્દેશ જ વિવેચનવિષયના કવિત્વદર્શનનો છે ને ?—ત્રી.)

આમ આ પુસ્તકમાંના જુદાજુદા લેખોમાં યથેચ્છાં વિવેચનોમાં માત્ર ત્રણ કે ચાર સર્વાંગપૂર્ણ કહી શકાય એવાં છે.

કુંજવિહારી મહેતા

પ્રાપ્તિ-સ્વીકારની નોંધ^૧

૧

સમયની સામે દોડ કરતાં લખાતી આ નોંધમાં, એ સખાય છે તે દિવસે વામદાસર સાહેબજીની પંદરમીએ વ્યાખ્યા પહેલેએલા, “હવે ભાષાના એક ચાલુ કોશ તરીકે કામચલાઉ પરિપૂર્ણતાએ પહેલેએલા” સાર્થ જીવન-રાત્રી જોડણીકાશને (નવજીવન પ્ર. મં. ૩. ૧૨)—એને જ આ નોંધમાં ‘માનસી’ રથાન ધટે. પાનાં ડેમીકદનાં ‘માનસી’ જેવાં ૪૦+૧૨૨૧ છે; શબ્દો, આશરે પોણા લાખ. આ એથી આશુતિમાં નવાં અંગ ત્રણ છે: વ્યુત્પત્તિ, શબ્દપ્રમેયો, ઉચ્ચારણ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠની વધુ મોટી, સેવાઓમાંની આ એક છે; ભારતીય સંસ્કાર-સેવાને પણ આ એક ગર્વપ્રદ પ્રદાન ગણાય.

ગયા ચરણમાં પ્રથમ શક્તિના બે વિવેચનસંગ્રહો પ્રગટ થયા છે: પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદીકૃત પરિશીલન (ગાંડીવ સા. મંદિર, સૂરત; ૩. ૪) તથા પ્રા. અનન્તરાય મ. ‘શવળકૃત’ ગન્ધાર્દાત (એન. એમ. ત્રિપાઠી સિ. મુંબઈ; ૩. ૪). પહેલામાંના ૨૧માંથી બ્યાં લેખો તેા વાચકોએ ‘માનસી’માં જ વાંચ્યા છે; ‘પ્રતિદાસદર્શન’ જેવાં દોઢ દોઢ સખાણુ કર્તાની વિવેચનકલાના પરિચિતને પણ અત્રાત જેવાં, તે આમાં આવ્યાં તે સાડું થયું; આરંભનું ‘વિવેચનની પ્રતિષ્ઠા’ તથા ‘અનુભાવના’ એ બંને ઉચ્ચ શુદ્ધાંકિત વ્યાખ્યાનો સર્વોત્તમ છે. નામસૂચિ છે એ જરા-જરા અને એમાં વિષય-ઉપવિષયો, ઉમેરીને એને રીતસરની વણાનુક્રમણી (આવા અન્યમાં આવશ્યક) કરી હોત તેાં વધુ સાડું, પણ પ્રત્યેક નિબંધ કે અવલોકનની સાલ નથી આપી એ વર્તમાન અભ્યાસીઓની, વધુ અશે તેા ભવિષ્યનાઓની; અગવડ વધારશે. આ દોષથી પ્રકાશનરચણનિર્દેશ

૧. અહીં નોંધાતો પુસ્તકો પર ચણાવકાર ન્યૂનાત્તર વિસ્તારથી લખવા-લખાવવાનું છે જ.

ઓરીએન્ટલ હાલેજ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

‘ સી ’ બ્લોક, ગોવાલિયા ટેન્ક બિલ્ડીંગ,

ગોવાલીયા ટેન્ક રોડ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૭૩૯

લાલ માટી-ખત-રખલ સ્ટોન્સ-મુરમ.

ખડી-રેતી વગેરે કિફાયત ભાવે ઉત્તમ

માલ સમયસર પૂરો પાડનાર

અમારી સ્પેશિયાલીટી

લાલ માટી-ખત-રોક કટીંગ અને એક્સકેવેશન.

મિસ્ત્રી રશીદ ગફુર

આયન સ્ટીલ એન્ડ બિલ્ડીંગ કોન્સ્ટ્રક્ટર.

સુમારતને સગવડ સોખંડનું દરેક કામ, જેવું કે ખારી તથા
દરવાજાની ઓલ, સોખંડનો ગોળ કાદેર, તથા રેલોમ, કમ્પાઉન્ડની
ફેન્સીંગ, ગેલ્વેનાઇઝડ તથા પ્લેનરશીટ્સ અને એસએસટાઇ સીમેન્ટ
શીટ્સ, બેસાડનાર તેમજ બાલ, ચામણા, એમલટીઝ, ગોલ્ડ સ્ટીલ
બીમ અને સોખંડનો કોલેસ્ટ્રીમલ દરવાજા વિગેરે ખતાવનાર તથા
બેસાડનાર તથા સીમેન્ટ કોલરેટ રોડ એક્સપર્ટ

“વ્યાજબી હામ અને ઉત્તમ કામ”

Trial Order is Solicited.

વીગત માટે સંજો:—

નંબર ૧૨૩, ટેંક સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૮

મારખાતું

નં. ૫૮, કુંભારવાડા, છાત્રી ગલી, મુંબઈ ૪.

સહિતનું ગન્ધાક્ષત મુક્ત છે. 'વિવેચનની પ્રતિકા'ની છેલ્લી લીટીઓનો ઉપયોગ કરીને કહીએ તો, આં ને બાવિ આશા તે અહીં સારે નેવે અશે, 'વિવેચનનેત્ર'પુક્ત મુવિવેચકોની સિદ્ધિ, આ બંને કૃતિઓમાં છે, કેમ ને આ બંને પુસ્તકોમાંનાં વિવેચનો છે "આનન્દપર્વવસાથી, સત્ય-પ્રતિપાદક તે સૌષ્ઠ્યુક્ત." ગન્ધાક્ષતમાં એ જ કર્તાના સાહિત્યવિહારની જેમ વિશ્વતા, સમગ્ર વિષયદર્શન તથા "સંભાર્જિત ગદ્યશૈલી" એ મોટા વિવેચનશૃંગો વાચકને રચણેરચણે લીટી સન્તોષ અનુભવાવે તેટલા પ્રમાણમાં છે.

કાવ્યભાષ્યની અનુગામી મુખનમાલા કાવ્યસૌરભમાં (ત્રિપાઠી ચિ. ૩. ૩) આપણા સ્વપ્રિયમ સમર્થ માલાકાર રા. હિંમતલાલ ગ. અંભરિયાએ થોડાં ગ્રંથર્ષનયુગનાં, બાકી પ્રવર્તમાન મોહનયુગનાં એમ અર્ધાંજીમ દોરસોથી ય વધુ કાવ્યો તથા સુપદ્યોનો દૂંઝ ટિપ્પણ સમેત મનોહર ગૂંથણી કરી છે. અવકા (પ્ર. ચન્દ્રકાન્ત જી. અ. મહેતા, અમદાવાદ; ૩. ૩) એ, રા. નેતાલાલ ના. ત્રિવેદીનાં પ્રકૃતિ, પ્રજુષ, રાષ્ટ્ર તથા યુગભાવના આદિ સંભાન્ય પરંપરાથી કાવ્યકામ વિષયોનાં સોએક મુક્તકો તેમ જ ખીલ લેખિકાઓનો આકર્ષક રૂપરંગવાળો સંગ્રહ છે.

ત્રણ વર્ષ પર ને ભપકાદાર રંજનસમારંભ રાજકોટના કોશેજ-કંપા-હકમાં મળજોએ, તેને સાહિત્ય સ્વયે પણ નિરખત હતી ખરી, એવું પ્રા. ઉપેન્દ્ર જી. પંડ્યાએ સુસંપાદિત 'યુજ્જસતી સાહિત્ય (પરિપદ ૧) ૧. સંમેલન: સોળમું અધિવેશન' (૩.૫) એ મોટાં અટીસો પાનાંનાં, અહેવાલ વ્યાખ્યાનો તથા નિવેદનોના મન્ય પરથી લાગે છે, તેણે એ વખતે નહોતું જ લાગતું. સાહિત્યનું, પરિપદભાવનાનું પણ એ દિવસોમાં થયું તેટલું અપમાન કરવાની કોઈની દેન નહોતી, તે જમાનામાં ને થોડા સારા પરિપદજ્ઞતાનો (ઉદા. રાજકોટની જ ૧૯૦૯ની ત્રીજો, પ્રો. કાકારે, તથા બાવનગરની ૧૯૨૪ની સાતમીનો સ્વ.માનસકંર ખી. મહેતાએ-આ બંને જેવા કર્તવ્યશીલ અનુભવી પારપદ-સેવકોએ લખેલા જ્ઞાનનો) લખાયા હતા તેની યાદ આપે તેવો સરસ આ જ્ઞાન-એનાં નાનગીટાં ગુલો આવરણક અંગે દાળજથી રમૂ કરનારો, પ્રેત્સાદક શેલીમાં લખાયેલો બંધો છે એમ કહેતાં આનન્દ થાય છે.

૧. અહીં પ્રથમ એ મંત્ર કે સાહિત્યપરિપદ દબે કાચમી સંસ્થાનું નામ દોઈ, તેનાં ઉપમેલન સાહિત્યસંમેલન જ કહેવાય.

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—says EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result: in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition the *Medica Materia* the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and lay man makes should make it a point to possess a copy of this invaluable ready-reference Book.

Free on Request.

ROY & COMPANY

PRINCESS STREET, BOMBAY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—
BOERICKE & TAFEL

The world renowned Homoeopathic Pharmacists and Publishers of Philadelphia, U. S. A.
THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

મોંભંભોં પાણી

સમરભૂમિ

પ્રારબ્ધના પાસા

શ્રી. નંદુમાર પાઠકે
લખેલી નારીવતી માંખ-
લતા અને માનવતા
આલેખતી નવયુગની
પલટાંગી પ્રણયજાવનાની
પ્રસંગભરપૂર રંગદર્શી
રુબરુ વાર્તા મનોહર
મુદ્રણ: રૂ. ૨-૮-૦

મયહર મરાઠી વાર્તાલેખક
પ્રો. ના. સી. દેહેની
જીવનસંપ્રાપ્તિ ઝૂંઝૂંતા
શીખવતી દંડીકૃત્યના
દિવસોની દિવસરૂપ
રશ્મિ નવલકથા. ઉચ્ચ
કામળ: દ્વિતી બેઠક:
રૂ. ૨-૮-૦

માનવીની મેલી મુસો
નદિ પશુ માલિકની
મરુજી આખરે પ્રણય
પુરવાર થાય છે. એમ
જાણ કરતી રંગચિત્ર
અને રસપ્રદ ચરિત્ર
સનસનાટીભરી સામાજિક
વાર્તા: રૂ. ૨-૮-૦

આવિસાર

બેંદીનાં પાન

રૂ. ૪-૮-૦

પ્રો. મનસુખલાલ ઝવે-
રોનાં પ્રાસાદિક અને
પ્રવાહી કાવ્યોનો તલ્લ
નવો સંગ્રહ ચન્દ્રહન
સાથે: આઠર્થક રૂપરંગ:
રૂ. ૩-૮-૦

શ્રી અવિનાશ બાસ
ફૂલ પ્રેક્ષકોની પ્રશંસા
પ મેલી તખ્તા લખક
નવ ગીતનાટિકાઓ:
મીરાજાણ, બૂખ, પરા-
કાષ્ઠા, સોનાઈ, ઝંઝર,
રાગસીલા, પરીક્ષા,
કાળભૈરવ, વૈષ્ણવજન,

લલિતનો લલકાર
રવિ, લાલતજની ફો: જ
પાવેલી અને અપુર્ણ
માનમાધુર્યથી નીતરતાં
સુગેય ગીતો અને
કાવ્યોનો સંપૂર્ણ સંગ્રહ:
સંગ્રહ: ૭૦૦ પાના:
રૂ. ૮-૦-૦

જેની વખોથી રાહ જોવાતી હતી તે

પ્રાચીન જ્ઞાનસંકારનો વારસો

પ્રબીજ-સાગર

ધર્મ, જ્ઞાન, કામ અને મોક્ષ આદિ સાગર શાસ્ત્રોના સારપ રૂપે
અવધાર, નીતિ, સલાચાર, યોગ વગેરેનો જ્ઞાનસંકાર. પ્રબોધ અને
સામગ્રી અમા પ્રેમકંદાણીના રચયિતા હરવંશમ રીતે ખડો મંદુ લખાયે.

સળ હિન્દી ટીકા સાથે .. ગુજ નાસો ચીતીકર્તા છે.
સંશોધિત નવી આદિતિ .. ૧૨૫૦ પાનાં રૂ. ૧૫-૦-૦

પાંજરાપોળ શ્રી. ચન્દ્રહન મહેતાજી લગ્નસંસ્થા સાથે લાલ નવી ધરતી
હાસ્ય અને કટાક્ષભરપૂર તલ્લ નવું નાટક ૨-૦-૦

કેટલુંક ચિરંજીવ સાહિય

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧ લે. ૬૫મી આદિતિ ૪-૮
સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૨ લે. ૫૫મી આદિતિ ૩-૦
સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૩ લે. ૫૫મી આદિતિ ૩-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ. બુકસેલ્સ પબ્લીશર્સ:
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. ૧.

સુંદર બાપાન્તરોની નવી આવૃત્તિઓ પણ, તથા રા. કાલેશ્વરકૃત રહસ્ય-
ક રસવિવેચનો સહિત, નવજીવન-સંસ્થા તથા ગુજ. વિદ્યાપીઠ પ્રગટ-
છે: અમરનાથતન (ગિ. કૃપાક્ષાની; રા. ૧); ચિત્રાંગદા અને વિદાય-
રાપ (સ્વ. મહાદેવભાઈ, ન. દા. પરીખ; ૧૦ આના); એ બને-
છે, તે એ જ એ સમર્થ બાપાન્તરકારોએ અવતારેલા, ભારતીય વિવેચન-
ત્ત્વમાં અદ્વિતીય પાંચ પરમ સુંદર આઠ સર્જનાત્મક વિવેચનનિબંધો,
ક્રિકાલિકાસાદિની અમર કૃતિઓ પર, છે પ્રાચીન સાહિત્ય એ મહાન
ન્યમાં, નવજીવન પ્ર. મંદિરની જ પ્રકાશિત આ બે નવી આવૃત્તિઓ
ગાંધીજીની સાધના (રા. મ. પટેલ, રા. રા) તથા ટોલ્સ્ટોયકૃત
કરીશું શું? (ન. દા. પરીખ; રા. રા.)

દિગ્દશ અસુરને અવતાર જ હતો એ વાતની હજી થે'જેને શંકા
હોય તેણે સ્તાલિનપ્રાદ, (મતિપ્રકાશન લિ. અમદાવાદ; રા. ૧)
પુ. રા. જયન્તી દ્વાલે, પશ્ચાન્નિત જર્મનોના “કરધખકારને વાચા
તું” થી. ખેલીઅરકૃત આ નાનું શું સમકાલીન રત્ન આપીને
વપયક રંક ગુજરે આદિત્યપુ' રાંકપણુ તેટલે, અ'શે કમી ક્યું' છે.
“મચ્ચાઈની સાદાઈ” (‘વસંત’કારનો શબ્દો) એની અન્તર્ગત
કરતાને પૂજે પૂજે સુખચંકર યનાવે છે.

૨

નવજીવન પ્ર. મંદિરના (અમદાવાદ) વધુ પ્રકાશનો: અનાસક્તિયોગ:
પીછ (આ. રજ; રા. ૧૧); જીવના તહેવારો: દ. બા. કાલેશ્વર
રા. ૪થી; રા. ૨); જને મજૂરી કરનારાઓને, ટોલ્સ્ટોયકૃત: ન. દા.
ખ (આ. રજતું પુનર્મુદ્રણ; રા. ૧), આમસેવાના દસ કાર્યક્રમો:
દને (રા. ૧); પ્રેમપત્ન્ય, ૪: વા. ગો. દેસાઈ (રા. ૧); બાપુ-મારી
મનુષ્યદેન ગાંધી (દસ આના); આંધળાનું ગાકું: જી. દવે (આ.
તું પુનર્મુદ્રણ; રા. ૧); ધરમાખી: બ. દી. ગાંધી (સાત આના);
વાન મહાવીરના દસ ઉપાસત્ર: અ. ખેચરદાસ દોશી (આ. ખીછ; રા. ૧૧);
દ્રુમાપાનો મવાલ, ૫. નહેરુ (ગાત આના).

સતી ને સાદાઓ, જુગા પંખા (મતિ-પ્રકાશન લિ. અમદાવાદ;
રા. ૧૧)-પુલકપુલક: ૨. કાકારી (ચાતુર પ્રકાશન વ. વિ. નગર;
પૃષ્ઠ; અગિયાર આના). શ્રી કૃષ્ણપ્રેરિત કાગવાણી, ભા: ૧, ૨; કવિ,

FOR
MODERN
SANITARY ENGINEERING

Ask
S. D. Marker & Co.,

No 381, Hornby Road, BOMBAY.
THE MALL, LAHORE.

ટે. નં. ૨૭૭૧૪

ટેલીગ્રામ: "વાલ્વેલ"

આર. આર. વલ્લભલાલની કું.

પાઈપનાં ફિટિંગ, ગનમેટલ વાલ્વે, રે,
વેલ્ડિંગ શીટ્સ વગેરે મિલ-ગિનને
લગતા સામાનના વહેપારીઓ.

૮૬, નાગદેવી સ્ટ્રીટ મુંબઈ નં. ૩,

વિપયનાં 'દક્ષિણા'માંના (ઓગસ્ટ) તંત્રી-લખાણોમાંનાં એકમોનું શ્રી-
અરવિન્દવચન-એવા ભાવાર્થનું કે શ્રીકૃષ્ણે પશુ દાય નંદોલું પ્રયુક્તે
કાર્ય કરવા ભગવાને આ અનન્તતાના યાત્રી ચોગીવર્ધને પૃથ્વી પર પાઠ-
વ્યા છે-પ્રથમ દૃષ્ટિએ પ્રાગલ્ભ્યવાળું લાગે પણ એવું ન લાગવા માટે
મનને પૂર્વશ્લેષમુક્ત કરવાની ધણી જરૂર છે. શરીર-પૂર્ણતા વિશેના
નિબંધ The Divine Body અપૂર્વ નિબંધ હશેખાથે છે તે, પણ
ખાસ ધ્યાનપાત્ર છે

રાગમાધુર્ય અને ગીતનૃત્ય

દુધગંગા, મેંદાનાં પાન: અવિનાશ વ્યાસ (એન.એમ. ત્રિપાઠી લિ. મુંબઈ ૨.)

શ્રી. અવિનાશ વ્યાસનાં આ બે પુસ્તકોનું અવલોકન કરીએ તે પહેલાં
'દુધગંગા'ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. વ્યાસે કરેલાં કેટલાંક વિધાનો વિચારવા
જરૂરી છે. એ આ ત્રીજી આવૃત્તિથી પરમ સતોષ પામી શ્રી. વ્યાસ
પોતાનાં ગીતોનાં શુણ્ણગાન ગાય છે. અને જમ-શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતાએ
શુજરાતની રંગમૃતિના ઉદ્ધારનાં સ્વપ્ન સેવેલાં તેમ શ્રી. વ્યાસ કંઈક
ગીતોના 'ઉદ્ધાર' વિષે જંખના રાખતા લાગે છે. શ્રી વ્યાસ કહે છે,
"આજે પંજાબી હસે છે, મહારાષ્ટ્રીય મરકરી કરે છે, બેંગાળી દીકરા કરે
છે કે શુજરાતમાં સંગીત નથી, શુજરાત ગીતવિહોલું છે." આ ખરું નથી.
શુજરાત સંગીત કે ગીતવિહોલું છે એમ કહેવાની ધુષ્ટતા કોઈ પણ
શુજરાતી સાહિત્યને અભ્યાસી કરે નહીં, ઠેક નરસિંહ-ભીરાંથી માંડી દયા-
રામ સુધીનો આખો ય મધ્યકાલ ગીતોથી ભર્યો છે અને અર્વાચીનો-
માં ન્હાનાલાલથી તે ઠેક ઉમાશંકર, સુન્દરમ્ સ્નેહરિમ આદિ સુધી ધણા-
ઓએ ગીતો આપ્યાં છે; રાસ તથા ગરબાનો કાવ્યપ્રકાર તો ઠેક. વલ્લભ
મેવાડાથી ખીલ્યો છે અને એ શુજરાતનું આગવું અંગ છે. તો પછી શ્રી
વ્યાસ એ પ્રધાનો ઉપેક્ષ કરી પાતે જ નવું 'શુજરાતને ગીતોથી' ભરી
દેવા નીકળ્યા હોય એવો દાવો કેમ કરી શકે? વળી તે કહે છે કે,
"કવિતા છન્દમાં જ લખાવી જોઈએ એમ હું માનતો તથા"
તેમને કહીએ કે ભાઈ, વિવેચન એ તમારું ક્ષેત્ર નથી અને એમાં
જંખલાવવાનું માંડી વાળો તો ફક્ત સાહિત્ય વિષેનું એમનું પરિ-
મિત જ્ઞાન પ્રસ્તાવનામાં ડગલે ને પગલે જણાઈ આવે છે. દયારામને

જિ. મહાન કવિ કહ્યો છે. મહાન કવિ કોને કહેવાય એની પણ ખબર વ્યાસને હોય તેમ લાગતું નથી.

‘દધગંજા’માંનાં ગીતોને કવિતાની કોઈ પણ કસોટીએ ચકાસી નેહરું તેમાંથી સાચાં મોતી બહુ જોઈ નીકળશે, અને કટકિયાં મોતીનું પણ વધારે હશે. એમનાં ગીતોમાં અનુશ્રુતિની સચ્ચાઈ, સચોટ ઊર્મિની તા અથવા ભાવનું સુરેખ આલેખન બહુ જોઈ છે એમ કહી શકાય. એમાં તો છે મુખ્યત્વે માત્ર કાનને ગમે એવો રસુકાર ને ઢાળ, સપાટીની ઊર્મિ, ઉપરચોટિયું ભાવાલેખન. કવિતા બ્યારે ઉપલક પીતમાં ફસાઈ જાય છે ત્યારે કેરી નળણી પડી જાય છે એનો સ્પષ્ટ વેા આવાં ગીતોમાંથી મળે છે. ગીતોમાં જે સારો કે સંકુલ ભાવ કે ગંભીર તનુ, લાઘવથી સરળ પ્રતીક્રદ્વારા રજૂ થયું નેહરું તે એમનાં ગીતોમાં નથી એથી એમાં ચિરંજીવિત્વ નથી. ‘ગુણસુન્દરી’ બોલપટમાંનું ‘ભાઈ તમે યોગ્ય યોગ્ય થાવ વરણાગી’ વાળું ગીત કાવ્યની કોટિએ પહોંચી કદી પણ ગણાય તેવું નથી. એમાં કાવ્યત્વનો જરા નેટસોંય અંશ નહીં; અને એવાં તો આ સંગ્રહમાં ધણાં ય છે અલખત એ બધો જોર કંઈથી જવાંય તો કર્ણપ્રિય લાગે પણ તે ક્ષણિક રંજકતા છે. છુદ્ધિની બાજુએ મૂકીએ તો પણ સંસ્કારી હૃદયને પણ એ સ્પર્શતી નથી. એવું કશું મધ્ય હોય તો તે માત્ર એના ઢાળકે રાગનો મધુરતામાં જ.

‘મેંદીનાં પાન’ એ નવું ગીત, નૃત્ય અને નાટિકાનો સમન્વય કરવા. ઇચ્છતું પુરતક છે. અંગ્રેજીમાં જોને ‘એક્સે’ કે ‘પેન્ડોમાઇન’ કહે છે. શ. સ્વરૂપનાં આ ગીતનૃત્યો છે. લેખક જોને ‘માટે’ ‘સંગીતકમ’ શબ્દ જે છે જે ઉચિત લાગતો નથી કારણ કે એનાથી નૃત્ય અને અભિનયનું ન થતું નથી. ગીતનૃત્ય શબ્દ કદાચ વધારે અનુકૂળ પડે.

એમાંનાં નવ્ર ગીતનૃત્યોમાંથી એ કેતિહસિકા વ્યક્તિઓમાં જુદા. પતાં છે, બાંકીનાં જીવતની વાસ્તવિકતા, વિષમતા અને કષ્ટાલુપ નિરપતાં વળી ‘પરીક્ષા’ જેવા ગીતનૃત્યમાં યોગ્ય કટાક્ષ પણ છે. આ સૌનું યોજન સુન્દર રીતે થયું છે. પાછળ ગીત ચાલતું હોય અને નૃત્ય તથા અભિનયથી એ ગીતનો ભાવ રંગમૃતિ ઉપર મૂત થતો હોય. આ ગીતનાં નૃત્યો ગુજરાતીમાં ધણાં જોઈ છે અને એમાં થી વ્યાસને સારી સફળતા મળે છે. આ સૌમાં જૂન, પરાકાષ્ઠા અને આત્મપાતી સુન્દર છે, ભાવના

પદ્ધતીની સાથે બીજોના રામદાસ પણ પદ્ધતી છે એ અને એથી ભાવનો સંબોધતા વર્ણ છે. આ જાતના નવીન પ્રયોગ માટે શ્રી અવિનાશ વ્યાસને ૧૮૨૨ અભિનંદન થયે.

કુંજવિહારી મહેતા

પરિચાલિકા

ઈશ્વરના સાન્નિધ્યમાં: રવા. રામદાસ (૧૬૪૮: આનંદાંશુભ, રામનગર; કાન્દાનગર એસ. આઈ. રેલ્વે: ૩. ૩). સૌરાષ્ટ્રમાં હમણું જ પધાર્યા હતા તે રવામી શ્રી રામદાસજી એટલે સમગ્રાલીન જન્મતના સૌથી સાચા પ્રભુબક્તોમાંના એક. પૂર્વાશ્રમમાં પોતે અમદાવાદમાં હતા એ એક; અને ૧૬૩૩માં તેમને વિશે 'મહાકાવ'માં ૨૮ કૌશિકરાએ લેખમાળો લખેલી એ બીજી લખણો, ગુજરાત સાથેના તેમના આગલા સંબંધોનો છે. આ નોંધ લખનારને પણ સાજરમતીના હરિજનઆશ્રમમાંના એક સ્નેહીએ તેમની પહેલી વાત કરી હતી. આત્મજ્ઞાનના કોઈ પણ અભીપ્રયુતી જ્ઞા જગ્યાએ, સ્થિર કરે એવું તેમનું નાનું યુ સરસ પુસ્તક: 'જન શ્રવેશ બોધ શ્રોત્ર' તેમણે વાંચવા આપ્યું હતું. તેનું ગુજરાતી પણ થયું છે. એની જેમ, અનુસંધાનમાં લખાવધું કસ્તુર મુદ્રામ્બ બાવાનંતરકપ પુસ્તક પણ સારી નવલકથા 'જેવું' ધાર્મિક વિષયોના રસિયને માટે બન્યું છે. સ્વામીજીની જ્ઞાનતના વિવિધ પ્રદેશોની પારવજ્ઞાની આ કથા ભક્તિરસ નીતરતી તો હોય જ; હપરાંત, એમાં રથને સ્થળે આવતા માનવભાવી પ્રસંગો તથા પાત્રો વીરતાનો, કંથારેક કરચુતાનો, વારંવાર અર્જુન કે દ્વારપરમનો સુખ આસ્વાદ કરાવે છે. આપણું પરિચિત રપક છે તેમ, વાતારસનાં જ્ઞાનમેળી અહીં વાચક કે ઓનાને પાઈ દેવાય છે; અને એ રસપન છે થતું મિટ, તૃપ્તિપ્રપક, ક્રોધરકર, પુનઃ પુનઃપિ વગરંધરથે કર્યાજ કરીએ તેવું.

ગુજરાતી ભાષા, જ્ઞાનરસ અને લેખન આ મનુષ્યભાવ મ. જરેરી (વોરા એડ ૬, લિ. ૩. ૨૩)

વાક્ય તથા વાક્યવિચારથી માંડીને છંદોવિચાર સુધીનું આ ૨૫-પ્રકરણી પુસ્તક યાજ્ઞાચો હપરાંત દોલેખેના પહેલા બંને વર્ગો માટે પાછું ખાસ હપયોગી છે. કતાં બ્રાજમિડ તથા ખરા સાહિત્યપ્રેમી છે, શિશેણા નુભવી પણ છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ તેમનું વિષયનિરૂપણ સુવ્યવસ્થિત,

વિશાળતાસરના રૂપરૂપ તથા કલ્પવિષ્ણુકૃત છે. આ જ કારણે નવા તથા અર્ધ-નવા કહેવાવાને લાયક રાવ. લેખકો : (ખાસ કરી, ધણાંખરાં દિનક-સાપ્તાહિકના) પણ પુસ્તકનો નમ્ર ભાવે (ને વારંવાર) ઉપયોગ કરે તો, તેમમાંના ધણા એ હમણાં તો “શુણી શુભરીને બોડે” છે-અને એ ક્રિયા હાથે અથ્થે જ નજી કરતા-હોવા-ઉપરાંત, ઉરકેરાટભર્યા-જીવનમાં હોંસેહોંસે નજી કાયમ કર્યા જ કરવાના એમ પણ કેટલીક વાર તો લાગે છે-તેઓને એમના સવાર-સાંજના આવાવિવધક અત્યાચારના અપરાધી કરતા પણ, અતિગ્રામ્ય પરિશ્રમ વિના મટાડશે એવી ખાતરી પણ આપીએ છીએ.

આપણું હિંદુસ્તાન, લેખક: મીનુ મસાણી (સાલ ૧૯૪૮, અનુવાદક: પુરુષોત્તમ ત્રીકમદાસ, ચિત્રકાર: સી. એચ. જી. મૂરડાઉસ, પ્રકાશક: હમ્પ્રી મિલરડ્ડે ઓકસફર્ડ યુનિ. પ્રેસ. કીમત રૂ. ૨/૬)

નાનાં નાનાં બાળકોનાં નાણુક મગજમાં સહેલાઈથી ઊંડરી જાય તેવી સાદી અને સરળ આપામાં આ પુસ્તક લખીને લેખકે સારું જ્ઞાન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સાંભળેલાં કરતાં જોયેલું ઘરત યાદ રહે તેથી ‘પ્રત્યેક જુદાં જુદાં વિભાગનાં ૧૦ ચિત્રો રજૂ કરીને લેખકે બાળકોમાં વધારે રસ ઉત્પન્ન કરવા પોતાનું કળાકૌશલ્ય દાખવ્યું છે. આજે શાળાઓમાં ભણતાં બાળકો અને બાળાઓ આવતી કાલના હિંદનાં નાગરિકો અને તેમાંના જે દેશસેવા કરવા ઇચ્છે છે તેઓએ પોતાના દેશનું પ્રામજ્યન, હિંદના ખેડૂતની વાર્ષિક કમાઈ, જમીનની અછત તથા હિંદુસ્તાનનું ખરું ધન શું છે તે બધું સમજવું વધારે જરૂરી છે એમ લેખકે અતાપી માત્ર પર્વત, નદી જળાશયી હિંદની સેવા નહિ થઈ શકે તેમ રજૂ કર્યું છે. તે ઉપરાંત આવતી કાલના હિંદના યોગકોએ તે પણ જાણવું જરૂરી છે કે પોતાના દેશની ઉન્નતિ માત્ર પૈસાથી નહિ પણ સહકારી ખેતી કરીને અથવા તો એકબીજાં સાથે સંપીને પોતપોતાની આવડત પ્રમાણે બનાવેલાં માલની આપલે કરીને થઈ શકે. બાળકોને ચિત્રો જોવાથી ઘરત જ સમજાય તેવી કુશળતાથી દ્રબદ્ધ દેખાવો દર્શાવ્યા છે.

દૂકામાં, આ અત્યંત ચિત્તાકર્ષક પુસ્તક છે. ચિત્રોથી લેખકનો આશય યોગ્ય રીતે વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે. આનંદદાયક અને વાંચકોના વિચારમાં પરિવર્તન આણે એવું છે. અધરા ‘શબ્દો’ નહિ, તેથી ગરમત, બગડે નહિ.

આજનાં બાળકશાળાઓ વાર્તારૂપે લખાએલા આ નાના સરખા પુસ્તકમાં

થી થઈને થઈ ન જાયેલું જાણી શકે અને “હિંદોસ્તાં હમારા”ની પ્રગતિ કરવામાં દેશને સદાપર્ય નીવડશે.

(૧૯૪૩માં આ પુસ્તક લખાએલું અને તેથી અખંડ હિંદની દૃષ્ટિએ જાણ્યું વર્ણન અપાયેલું છે પરંતુ હવે તો તે એ ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું હોવાથી અંદરની અમુક ખામત જુદી રીતે સમજવી જરૂરી છે.)

દાએલાં હૈયાં: ગ્રાપાજ ગ્ર. વિદ્યાંસઃ આર. આર. રોહની કં ગ્ર. ગ્રા. મુંબઈ

અગાઉ ‘ચિત્રમય જગત’માં પરિચયિત ઈટાલિયન નાટકકાર ફ્રિયો પિરેન્ડેલો (પુસ્તકમાં ‘પિરેન્ડેલો’ છપાયું છે એ ખોટું)ની પોતે રચેલાં પાત્રને રૂબરૂ મળવાની અપૂર્વ આયોજનપદ્ધતિથી શુદ્ધચિત્રમાં ભાષાતર તરીકે એવી પહેલી જ કૃતિ, રા. વિ. સ. ખાંડેરની મરાઠી નવલ પરચી, એમના જ પ્રવેશક સાથે. વિષય: સ્ત્રીપુરુષનો ‘શરીરસંબંધ.’ વસ્તુ, મુખ્યત્વે યુવકયુવતીનાં છવનમાંથી.

માનવીની જવાબ: પદ્મલાલ પટેલ (પ્રકા. ઉપર પ્ર. ૩, ૫)—
‘જવાબ’ના ચાલુ ઉપરાંત ‘મિલકત’ તથા ‘જેતી’ એ અર્થો પછી સમાવતી હોઈ, ગ્રામજીવનની આશરે ૪૦૦ પાનાની ૩૮ પ્રકરણી નવલ.
વિ. ક. વૈ.

મનન

પૂર્ણચોગ

અમેરિકાને સન્દેશ

East and West have always met and mixed more or less closely, they have powerfully influenced each other and at the present day are under an increasing compulsion of Nature and Fate to do so more than ever before. ... East and West could be reconciled in the pursuit of the highest and largest ideal; Spirit embrace Matter and Matter find its own true reality and the hidden Reality in all things in the Spirit—Shri Aravinda: ‘A Message to America Aug: 1949’

પૂર્વ પશ્ચિમવિષયક જે દૃષ્ટિ તથા વિચારો આ વખતના ઉપર્યુક્ત સંદેશમાં છે તેના અંકુર શ્રીઅરવિન્દના ચિત્તમાં, 'આર્ય'નાં (ઓગસ્ટ ૧૯૧૫) ભાવના તથા કાર્યક્રમ એના ખીલ વર્ષની શરૂઆતના લેખ 'અવર આધરીઅસ'માં પણ મોજૂદ હતાં. એ લેખમાં તેમણે એ માસિકનો આદર્શ નિરૂપતાં એક તત્ત્વદર્શી યોગી જ કરી શકે તેવું ઇતિહાસદર્શન એવી રીતે કહ્યું છે કે એશિયા તથા યુરપમાં વિચારમાં કાલજગવાનની લીલા તેજાવારૂપે અનુભવાતી રહી છે: અહીં અધ્યાત્મપ્રકાશ, ત્યારે ત્યાં અન્ધકાર; વળી અહીં જે વિશ્રાન્તિ કે બંધિયારપણું તે ત્યાં મનોમય-સુદ્ધિપ્રભાવની-અલિકતા અથવા પ્રાણમય-ઊર્મિચૈત્તિકામનાની-પ્રવૃત્તિશીલતા. એકંદરે, પૂર્વ આધ્યાત્મિકને તથા પશ્ચિમ ભૌતિકને ભજનાર માલુમ પડેલ છે. 'આર્ય' પત્રની નેમ આ પ્રત્યેક માનવપ્રકારની ખામી નિવારણ, એકમેકના પૂરક થઈ આત્મપ્રતિષ્ઠિત એકતાવાળું જીવન સમરત જનકુલ ગાળે અને વિકસાવે એ જ રાખી હતી, રહી હતી.

આજે ચોત્રીસે વર્ષે એ અંકુરોનો ભાવનારૂપ અમેરિકાને ગઈ તા. ૧૫મી ઓગસ્ટ નિમિત્તે પાઠવાયલા મનનીય, આચરણીય સંદેશરૂપે સુપ્રખિત થયો છે. એના પ્રારંભનાં શ્રીમાતાજીનાં બે વાક્યોમાં અમેરિકાનોને તેઓ પશ્ચિમના ને ખીલ પૂર્વના એમ વિચારણું હોઠી દેવાનું ઉદ્દેશોધન છે; કારણ, મનુષ્યમાત્ર એક જ દિવ્ય આદિમૂળ ધરાવે છે અને સૃષ્ટિહેતુ એ જ છે કે એ એકત્વનો આવિષ્કાર પૃથ્વીપટે થાય.

શ્રીઅરવિન્દના સંદેશમાં એમની વિશિષ્ટ જીવનદૃષ્ટિ બહુકે વિસ્તરણના અધિધાન પર રચાયેલી સંક્ષિપ્ત તેટલી જ વિરાદ, મૂલગામી વિચારણા બેઈ શકતી છે. પૃથ્વી પરના જનકુલના પૂર્વપશ્ચિમગત ભેદો કરાય છે પણ પોતાનું વર્તણું ભેદ નહિ સામ્ય જોવા તરફ, ઉભયનું એકત્વ કેમ સિદ્ધ થાય એ વાત તરફ અધિક રહ્યું છે એમ જણાવી તેઓ માનવ જાતિના સર્વત્ર જોવામાં આવતા ઉભયસામાન્ય સ્વભાવ પ્રત્યે તથા અન્તિમ નિષ્ઠા પ્રત્યે આપણું લક્ષ દોરે છે. આપણી સૌની બાહ્યાન્તર ગતિ વિશેષ પૂર્ણતા પ્રતિ છે અને પશ્ચિમ જડવાદી છતાં ત્યાં સન્તપુરુષો ને યોગીઓ થયા છે તેમ પૂર્વ જ્ઞાતિમત્તરી છે તે પણ અહીં જડવાદી વક્ષણ હોય છે તથા ભૌતિક એક્ષવર્ણની અવગણના થઈ નથી. આમ, ઉપેક્ષા અવતરણના પહેલા ભાગમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે; પૂર્વપશ્ચિમ બંને

ન્યૂનાધિક નિકટતાથી એકબીજાને મળતાં રહ્યાં છે, એકનો પ્રભાવ બીજા પર પડ્યો છે અને ચાલુ સમયમાં તો પ્રકૃતિ તથા નિયતિ પૂર્વપશ્ચિમને વધતા પ્રમાણમાં ફરેન્ગિયાતપણું^૧ મેળવતાં ગય છે.

વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી પૂર્વની તેમ જ પશ્ચિમની પ્રજાઓએ સર્વ સામાન્ય આદર્શ, પોતાનું ધ્યેય, જીવનની વારતવિકતા તથા પરમ સ્થાની પોતાની વિભાવના પરથી નક્કી કરી લેવું જોઈએ. પૂર્વ ને પશ્ચિમ વચ્ચે મુક્તગત ભેદ તો નથી પણ, બંનેનાં વલણો વચ્ચે વધે જતો દિશાભેદ તો છે. પૂર્વ જો અધ્યાત્મને તો પશ્ચિમ દુન્યવી વસ્તુઓને પહેલું મહત્ત્વ આપતું રહ્યું છે; પરંતુ આ બંને વિશ્વપ્રકૃતિનાં અંગો યા પાસાં, તેથી એકબીજાથી અસંગત રહેવાનું કારણ નથી; ઊંડડું, ભવિષ્ય માટે બંનેનો સમન્વય આવશ્યક છે.

એ ધ્યેયની સિદ્ધિ કેમ થવાની ? ઉત્તરઊત્કાન્તિ દ્વારા. પશ્ચિમના ભૌતિક-વિદોએ ('સાયન્ટિસ્ટ્સ') જે જીવનરહસ્ય શોધ્યું છે તે સૂક્ષ્મ, જ્ઞાત્ય-વાચક યા પદાર્થવાચક હોઈ, એની મગદૂર જગતપૂરતી વધારે; તેથી, પરિમિત કેમ કે આજ આકાર તથા જાતિને (સ્પીશીઝને) તે અનુલક્ષે છે. ઊંડડ પહે, પૂર્વના તત્ત્વજ્ઞોએ એનાવિકાસમાં એ રહસ્ય પારખ્યું છે. માનવના બાહ્ય આકારમાં સપ્ત સત્ત્વ છે એમ સ્વીકારીએ, એટલે આમ પણ સ્વીકારવું જ રહ્યું કે એ સત્ત્વની ઉત્કાન્તિ કાંઈ એક જ જન્મમાં થોડી રીતે કે પૂરતા પ્રમાણમાં થવાની નહિ; એ તો અનેક જન્મોની,

૧. આનાં બંને પ્રકારનાં ઉદાહરણ: (૧) આગલી ઘણી ય નાના છતાં ભારતને કોમનવેલ્થમાં રહેવાની, અંગ્રેજી બાણ બીજાં ભારતનાં પંદર વર્ષ માન્ય રાખવાની ફરજ કુદરતે ને ફરિયો પાડી છે. (૨) ભારતે પરમશૂઝાસ્તિના અંગુષ્ઠ અંગે અપરતંત્ર વલણ લીધું; (૩) અમેરિકામાં (અગાઉ કસ્ટોમ ન હોત એવડું) ગાંધીસ્મારક: (૪) ત્યાંની ભારતીય પંતપ્રધાનની ઐવિદ્યસિક મુલાકાત; (૫) અમેરિકન વિચારનેવળોએ કરવા માંડેલો શ્રીઅરવિન્દનો સ્વીકાર. (એવાં, ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બરનાં 'મધર હરિયા')

૨. અહીં આપણે યાદ રાખીએ કે પશ્ચિમના લોકોએ 'સાયન્સ' દર્શન યંત્રિયો સ્વાયંશઠિત રીતે વાપરતાં શીખી કશ્ચરણિયુષ્મ, જગત, ચેતનપુત્રાં 'અનાસન્નિ' ખીલવવી જોઈશે; અને પૂર્વના લોકોએ બાહ્ય જીવનનાં ઔદ્યોગીકરણ, રાત્યનંત્ર-સંચાલન આદિ માત્ર નીતિમયતાથી નહિ-છત્ત્વરસાન્નિધ્યપૂર્વક કરવાનાં છે; તેથી કરી, હમણાં તો સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ અસ્તુરું રાત્ય નિરંકુશવિદ્યારી છે તે કુદરત રહે, સર્વેત્ર મુરવાની જાહેરો વાય.

અનેક દેહધારણુવાળી પાર્થિવ જીવનની દ્રેણી દ્વારા બને તેવું છે.*

પ્રકૃતિએ અચેતન એવા જડમાં પ્રાણ તથા મન દ્વારા ઉત્ક્રાન્તિ સાધી છે તેમ હવે પછીને માટે તેની નજરમાં અપૂર્ણ માનવમનની-એના અજ્ઞાનની પાર એને લઈ જનારી ચેતનાનો વિકાસ પણ હોય. આ નવ-ચેતના એવી કે મન એના હાથના અજ્ઞાનમાંથી ઉત્ક્રમણ કરીને એ ઉચ્ચતર ચેતનાને પોતામાં, એના અન્તર્ગત અધિકાર તથા સ્વભાવલેખે, ધારણ કરે : એ છે વિજ્ઞાન, સ્વયં સાક્ષાત, સત્-ચિત્-સત્ત્વ વિશિષ્ટ જ્ઞાન-એવું, જે આપણા હાથના 'જ્ઞાન'ની જેમ ખોળવા જવું પડતું નથી ને એ રીતે. ૫ વારે વારે ખોળાતું તેમ ખોવાતું જતું નથી. મનોમય સત્ત્વ જે જીવ, તે આત્મ જ્ઞાનસ્વરૂપ સત્ત્વ બની પૂર્ણનિન્દબર્ણ અધ્યાત્મજીવન જીવી શકે છે એમ એક ઉપનિષદમાં કહેલું છે.

જો માનવ હવેનું તેવું પાર્થિવ, પ્રકૃતિગત પગલું એ રીતે, બીરને શુદ્ધસત્ત્વ જ્ઞાનવૃક્ષ કૃતાત્મ મુક્તાત્મ બની શકે તો આ દેહમાં આ પૂર્ણત્વ-વાળા દેહમાં તે પૃથ્વી પર જ સર્વદેશી પૂર્ણતા સિદ્ધ કરી શકે. પણ,

We could even speak of a divine life on earth; our human dream of perfectibility would be accomplished and at the same time the aspiration to a heaven on earth common to several religions and spiritual seers and thinkers.

પરમાત્મા જે પરમ સત્ય, તેના પ્રતિ આરોહણ કરવું એ માનવ આત્માનું ઉચ્ચતમ ધ્યેય તથા એની આવશ્યકતા છે; પરંતુ પરમાત્મા તથા એની શક્તિઓનું-દિવ્ય વિશ્વતિનું જગતમાં ઊતરવું એ પણ શક્ય છે. આ કારણે, આ રીતે, બૌદ્ધિક જગતનું અસ્તિત્વ વાજળી તેમ જ સાર્થ; વળી, એમ જ આપણને સમજાય છે કે સહિનો દિવ્ય હેતુ છે અને એની

* પુનઃનિર્મસિદ્ધાન્ત આ સંદેશમાં નેરલોજીમાં તેરલોજી લુદ્ધિમ્ય રીતે રચનાપૂર્વક સૂચવાયો છે. એ વિષય પરના ગયા અંકના લેખમાંની શ્રીઅરવિન્દની વિશદ વિચારણા પણ મૌલિક છે.

૩. આ સમય મુકમલિતો જે મંત્ર (૩: ૨, ૪, ૫, ૬), 'ધ લાઇફ ડિવાઇનના બીબ અંકના ૩૨ રજમાની સરચાવમાં (પ્રકરણનામ: ધી ઇવેલ્યુશન ઓફ ધ ક્રિપરિયુઅલ મેન) રાંકેલો છે, તેવું લાગે છે. એ તથા એનું અંગ્રેજી આ અંકની મંબુલમાં સંસ્કૃત સાહિત્યના ઈન ધ લાઇફ ડિવાઇન એ પ્રવિત્તમાંથી આપ્યું છે.

સમસ્ત આ ઉકેલી શકાય છે. આવા ઉચ્ચતમ, વિશાલતમ આદર્શની ઉપાસના કાળે પૂર્વ તથા પશ્ચિમ સમન્વિત બની શકે; જ્યૈતન્ય જડને ભેદે; જડ, જ્યૈતન્યને; એટલે જડને પોતાની ખરી વાસ્તવિકતા તેમ જૂઠું-સસ-ઉભય-જ્યૈતન્યમય વસ્તુભાવમાં લાખે.૪

સંસ્કારજીવન

માલતી ઘડિના પૂષ્પાંબ.

ત્રીસ વર્ષ પર પશ્ચિમ દિલ્લા સંસ્કારિક પાટનગર પૂનામાં જ સં-લનનો આરંભ પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદરૂપે થયો હતો, તેણે પંદરમું ઉપવેશન મુંબાઈમાં નવેંબરના પહેલા અઠવાડિયામાં બરાસે. પ્રખ્યાત પ્રમુખ ડૉ. એસ. કે. દે તથા (વેદિક ઉપરાંત બૌદ્ધ, જૈન, ઇરાની, ઇસ્લામી વિષયો સમેત,) તેર વિભાગાધ્યક્ષોના સમર્થ નેતૃત્વ હેઠળ, ભારતીય સંસ્કારજીવનનું એ દ્વિવાર્ષિક જ્ઞાનસત્ર સરસ રીતે પાર પડવાની આશા રહે છે. દલેના રિવાજ પ્રમાણે શુભરાતી, હિંદી, ઉર્દૂ વગેરે ભારતીય ભાષાઓના વિભાગો માટે પણ અવકાશ રખાયો છે તે સંતોષપ્રદ બિના ગણાય; છત્તીવાનું એટલું જ કે એનાં સ્થાન છેક ગૌણ બની નહિ. આવી સર્વ પરિપક્વ અર્થા-અંગ પણ 'સંસ્કૃત એન્ડ રેટેડ-પોસિટરી' તથા 'સિમ્લિફાઇડ સંસ્કૃત' એ વિષયો પરની વિવાદ-સંસદોમાં, અનુક્રમે ડૉ. દે તથા ડૉ. રાધવનંદના પ્રમુખપદે સચવાશે એ આશંકા અનન્દની વાત છે. સંસ્કાર-પર્વદિન આદિનો પણ કાર્યક્રમ છે. આ મહત્વનાં સમારંભ વિશેનો સુધોગ્ય વિદ્વાનનો લેખ આવતા અંકમાં આપવાની આશા રાખીએ છીએ.

પૂનાના જ ઉક્ત કોલેજ સંશોધનમંદિરવાળા આપણા તરુણ વિદ્વાન ડૉ. હસમુખ ધી. સર્કિણિયાકૃત મન્ય 'હિસ્ટોરિકલ એન્ડ ક્લેયરલ ક્યોગ્રાફી એન્ડ એથોગ્રાફી ઓફ શુભરાત' (નવેંબર ૧૯૪૪નાં તેમનાં છકરબ પ્યાનો) ગયા ચરણમાં પ્રગટ થયો છે. -શુભરાતમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦થી ઇ. સ. ૧૩૦૦ સુધીનાં દોઢ હજારથી વધુ વર્ષનાં આ ભારતપ્રદેશનાં સ્થળ-નામ તથા વ્યક્તિનામનો સચિત્ત ઇતિહાસ તેમાં અન્વેષણ તથા વિવેચન-

૪. આ જડજ્યૈતન્યનો વિરોધ, ક્યોએ પરસ્પર ઓળખ, ઉપર ઉભયનું એકત્વ: આ સંપૂર્ણ બહુ અસરકારક રીતે ચિરંમયે આમમની અચેત-ક્રૈય શરીરસિદ્ધાન્ત-પત્રિકામાં (ઓગસ્ટ ૪૯) બતાવ્યું છે.

પૂર્વક, શિલ્પશાસ્ત્રો - આદિને આધારે, લખાયો છે. ઇતિહાસની કેટલીક માંના એ દિવાના રા. સાંકેતરના પ્રયાસ પછીનો આ વધારે વિસ્તૃત ફલક પરનો આદરણીય સફળ પ્રયાસ છે.

આ પ્રકારની માનાઈ ગુજરાતી વિદ્વાં આપણે ત્યાં કોઈ કોઈ વાર જોવામાં આવે છે તે એની કદર (નાણાંથી નો ખરી ન; ઉપરાંત, એમાંથી પ્રજાના સુવાનો તથા ઇતર શિક્ષિતોએ અવિરતપણે ઉચ્ચ સંસ્કારપોષણ પામી-પમાડીને) થાય છે તેથી પણ અધિક પ્રમાણમાં થવી જોઈએ. પ્રાદેશિક વિદ્યાપીઠો નહોતાં એ જમાનામાં પણ ગઈ ત્રણચાર પેઢી દરમ્યાન ખગાળે, આન્ધ્રદેશ તથા તામિલનાડે અને મહારાષ્ટ્ર જે માનજનક વિદ્યા-વ્યાસંગ રાખ્યો છે અને ભારતીય સંસ્કારિતાને ઉચ્ચતમ જ્ઞાનસંવર્ધન દ્વારા પ્રત્યર્ગમાત્રમાં એવું જુદીજુદી રીતે વિતરણ કરવામાં સંસ્થાઓ, ગ્રંથો, ગ્રન્થાસયો, સામયિકો, વિદ્વાનો, કૃતવ્યરત સમર્થ પ્રાધ્યાપકોરૂપી સાધન-સંપત્તિ ઉપજતી પોપી વિકસાવી વિસ્તારીને જે ઉત્તમ પ્રતિની સંસ્કારસેવા દેશને ચરણે ધરી છે, તેના પ્રમાણમાં તે આ વિષયોમાં ગુજરાતીઓ ભારતના અતિથૂલો યા અત્યજો છે એમ કહેવાય. એતદ્વિષયક આવો પ્રત્યક્ષ અથવા અત્યક્ષ અનુભવ આનન્દજીરાયના સુધીના પંડિત-પ્રવરોના સંપ્રત વિદ્યા-વંશજોનો થયો હોવાથી, ખીલું બેત્રણ પેઢી સુધીમાં સુપાત્ર ઉપરાંત ચારિત્રસંપન, ખરી કમંજ્જતાયુક્ત વિદ્વાનો પૂરતી સંખ્યામાં આ ભૂમિમાં પાકનાર નથી એ નિઃસંજોગ જણાયું.

પૂના યુનિવર્સિટીની જેમ સરકારી ખરડામાં પોતાની બોધભાષા પસંદ કરવાનું ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયની વિવાસભા પર સરકારે છોડ્યું નહિ એ બોલું થયું છે. તપાસ-સમિતિએ વૈકલ્પિક બોધભાષાની વાત કરી છે તે કાયદો પણ કહાય એવો વજુસંકરી આ બાબતમાં ધરી એમ આ લખતી વખતે ઓકટોચરના પહેલા આંકવાડિયામાં લાગે છે. એવી બિનકુચરતી જૂઠા અમુક સ્થળની મહાશાળાઓનું જોડાણ દરજ્જાત કરવાના વહીવટી-રાજ-કાય કારણે રખાઈ હશે. એથી જ એ તોડને 'ગુરદશને' 'ભારે વ્યવહારું' કહી હશે. પણ અમે આ બાબતમાં વ્યવહારની જરૂરભાવિક દષ્ટિએ 'સુદ્ધિપ્રકાશ'ની સાથે મળીએ છીએ. ત્યાં નિર્દેશ થયો છે તેમ, અતુસ્તાતક વર્ગોમાં પણ રાષ્ટ્રભાષાને એકમાત્ર બોધભાષા રાખવી એ સલાહભરેલું નથી; એ વર્ગોમાં બોધભાષા જે રાષ્ટ્રભાષા રહેશે તો એની નીચેના

વર્ગોમાં પણ શીખનાર શીખવનાર બંને એની ભણી વધુ અંશે વળશે ને મહાશાળા-^૧ માધ્યમ^૨ એએ ગુજરાતીને ગૌણ કે હુમ્મ યતાં બહુ વાર નહિ લાગે.^૩ અંગ્રેજી જે અમુક વિષયો માટે સખયું પડશે તેની મુદત પાંચ વર્ષથી વધુ ન હોવી જોઈએ. આયું^૪ મન્તવ્ય અમદાવાદના કેળવણીકારો તથા લેખકોએ દર્શાવ્યા ઉપરાંત ગુજરાતી બોધભાષા એકસરખી બધી મહાશાળાઓમાં રખાય એમ કહ્યું છે તે જ સ્વાભાવિક નિર્ણય ગણાય. ભારતઆખાની એક જ સંસ્કારભાષા રહે એ ખાતર પ્ર. ડાહરસયે સર્જન હિંદી બોધભાષાની હિમાયત ફરીફરીને અભિનિવેશપૂર્વક કરી છે. એમને પં, સુખજાલજીએ સપ્ટેમ્બરના 'શુદ્ધિપ્રકાશ' માં મુદ્દાવાર આપેલી જવાબ અમને તો સંતોષકારક પૂરેપૂરો લાગ્યો છે. જુદાજુદા દેશકાળની સંસ્કારભાષા તો પ્રાચીન તથા મધ્યકાલોમાં સંસ્કૃત કે લેટિન હતી, ભારતજ્યામ અપખંશે હતી, અવાંચીન હિંદનાં ગયાં સોએક વર્ષોમાં અંગ્રેજી હતી, પરંતુ તે તે સ્થળના એવા તે તે ભાષાભંડારના ઉત્તમોત્તમ વીર્યવું આધાન પ્રત્યેક સ્થળકાળની પ્રગટીય સાક્ષરી તેમજ લૌકિક-ભાષાઓના ગર્ભશયમ યતાં (જેમખીજાં કારણે પણ) પ્લુએ ઈંગ્લિશ, ફ્રેંચ આદિના, તેમ અહીં હિંદી ગુજરાતી આદિના અવતારરૂપે યયું છે. આ પાછલી એ જેવી પંદરસોળ ભારતીય ભાષાઓની સંસ્કારભાષા તરીકેની મગદૂર જાગને દહાડે જે સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી જેવી નહો, તો એ છેક બીલોની મરફી જેવી યા તો સ્વાહિતી જેવી પણ નથી. વિકસિત ભારતીય ભાષાઓનું આગવું સંસ્કારભાષાત્વ જહિ પામી એ પ્રયેકને સુવિકસિત સંસ્કારભાષાનું સ્થાન પોતપોતાના પ્રદેશ માટે કાયમનું અપાને એ કારણે જ પ્રાન્તિક ભાષાઓને પ્રાદેશિક વિદ્યાપીઠોમાં સાધનત બોધભાષા બતાવવાની છે. એમ કરવાથી દેશની એકતા ભાંગીવૃદ્ધી જશે એ ભય તો મળાં અમુક વર્ષોના આપણા કમ-નસીબીભર્યા ખરાબ રાજકીય વારસાનું પરિણામ છે.

ભારતની સખૂભાષા સંસ્કૃતપ્રચુર તો નહિ પણ સંસ્કૃતપ્રધાન હિંદી જ હોય, એનું નામ પણ હિંદી જવી રીતે લખિત છે એવો એ, સુધીર જોવા વિદ્વાનો આ સુચિન્તિત અભિપ્રાય સંમાન્ય ગણવા જેવો લાગે છે:

૧. એમને આ વિષય પરને, ૨. મંથનવાળા વનરેને અપાયેલો કાંગડીની શુક્રકલ પત્રિકામાં (વ. ૨, અ. ૧, બાદપદ ૨૦૦૬) લેખ 'સંસ્કૃતભાષાકે વિવાદો'માં સાંપ્રદાયિકવાદા યાતક દર્શિકાસુ. મૂલવાખીને વિશદ છે. -

ભારતીય રાષ્ટ્રભાષા ભારતની સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રજ્ઞાલી. અનુસાર જ હોવી પટે; વિદેશી શબ્દો કાઠી નાંખવા શું, એવા પ્રશ્નોની ચિન્તા ન કરવી; લેખકો પર એ છોડાય; અવિવેકે સ્વીકારતા અતિથણા વિદેશી શબ્દોવાળી હિંદી બોલીશું-લખીશું તો પાગલખાના-નિવાસી. લાગીશું.

આ દેશની રાજભાષા તો હિંદી, પણ પંદર વર્ષ લગી અંગ્રેજી ભલે વપરાય એ નિર્ણય જે વિચિત્ર રાજકારણી હોંસાતોંસીના પરિણામે ને સંખ્યાંકો તો વળી હિંદીમાં ય અંગ્રેજી, 'ઈન્ટર્નેશનલ'ના મોટા નામે-યથો તે સંજોગમાં અનિવાર્ય હતો એમ કહેવું જોઈએ. એ નિર્ણય છતાં, કાઈ કાઈ વિચારકે તથા નેતાએ કહ્યું છે. તેમ, રેળવાયલા પ્રજામતનું વાળખી જાણુ; ધારીએ તો પાંચસાત વર્ષમાં જ અંગ્રેજીને ગોળુ રથાને ઉતારી શકે, તેવી સુપેન્ડિત વ્યવસ્થા કરાય તો. હમણાં પણ મધ્યપ્રાન્તની ધારાસભા બનતી તાદ્દીએ અંગ્રેજીનું રથાન હિંદી તથા મરાઠીને આપવાની તૈયારી કરતી જણાય છે એ અર્થસચક છે.

શિક્ષણ અને સાહિત્યમાં હિંદીના જે અવતાર મુચવાયા છે: પ્રાન્તિક હિંદી, રાષ્ટ્રીય હિંદી, પહેલી તે હિંદી સાહિત્યસંમેલનવાળી ને બીજી તે હર્ડ-મિથ્ર હિંદી એટલે કે 'હિંદુસ્તાની' પણ આ તો રાષ્ટ્ર-ભાષા વિષયમાં પણ એક હિંદુસ્તાન ને બીજું પાકિસ્તાન એવું નથી થઈ નહું? પરંતુ છુના ('ઓરિંડોક્સ') કોંગ્રેસીઓ જેની માયા હજી છોડી શકતા નથી. તે 'હિંદુસ્તાની'નું આયુષ્ય તટસ્થ પણ જવાબદાર વિચારકોને હવે આવતી સર્વસામાન્યચૂંટણી પતે. ત્યાં લગીનું એટલે બેએક વર્ષનું લાગે છે. પછી શુદ્ધ ભારતીય રૂપની જે રાષ્ટ્રભાષા હિંદી નામની વ્યાપક થશે તેના સંસ્કૃત એકવાળા શબ્દો તથા શબ્દપ્રયોગો-પારિભાષિક, અર્ધપારિભાષિક જેવા કે સામાન્ય એમ ત્રણે પ્રકારના-અપરિચિત હશે ત્યાં લગી જ અડવાઅતડા લાગશે. ન્યાં 'એન્ટ' હાલ વપરાય છે ત્યાં 'અભિકતા' આવશે. તેથી હાલની જેમ પછી થ્રેષ્ટ 'અ-

૨ એ સંખ્યાંકો મૂલે પણ આપણા જ મટે. અપનાવો બોને, એવો પશ્ચાદ પ્રામક છે; આપણા તો હના ત્યારે; હવે એમાં અનુક વટલીને પરાયા. વચા છે તેવું શું મુદર નાગરી મરોડના અપરેલી પડખોપડખ એ બમરાળા જ દેખાવાના વિદેશી એકેના વહેવારની સમજક મટે તો હમણાં એવા બધા અદેવાત, કોઈકો વંદે દિલીમાં તેમ અંગ્રેજીમાં ય છાપે ને પછી વિદેશીઓ તેમની ગરજ નાગરી સંખ્યાંકો શીખે. એવાં શિષ્ટિ-સાધન લેમાં કરે. એ જ છે સ્વમનસર્વો. ૭૫૫૨.

**PERSONAL'S
AND
LILY'S TOFFEES**

Good?

OF COURSE THEY'RE GOOD!
THEY'RE MADE WITH
**SUGAR
GLUCOSE
& MILK**

PERSONAL PRODUCTS
 VILE PARLE. BOMBAY 24

‘પર્સનલ’ ની ટોફી કીમ ટોફી

આ ટોફી રીફાઈન્ડ સુગર, ગ્લુકોઝ અને ફુલકીમ કન્ડેન્સ્ડ મીલ્કમાંથી વર્ષોના અનુભવોએને ઘણે તૈયાર થયેલી છે. બાળકોને તેમજ મોટાંઓને એ ખાવામાં લહેજાતાર અને કુણકારી છે. તમારા દુકાનદાર પાસેથી માંગી લેવાની બીજી પદ્ધતિથી ફુલકીમ ટોફી અને લીલી ટોફી દરેક બજારોમાં વેપારી પાસેથી મળશે.

મુંબઈ માટેના સોલ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ:

૧. અમલ એન્ડ કાં, નિશાનવાડા રોડ, મુંબઈ નં. ૬
૨. અમલદાસ એન. દોશી
૧૫. ચક્રર રટ્ટી, ચીરા બજાર, મુંબઈ
- કચ્છથી અમદાવાદ સુધીના એજન્ટ
- એ. હમુબાઈ, એન્ડ કું.
- રત્ન, માણિકગોલ, અમદાવાદ
- સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત માટેના એજન્ટ
- એ. બેચ. કાંવિલાલ જોન્ડ બપત
- કુરેશી મદાવ, રેલ્વે-સ્ટેશન સામે
- માહિમ, મુંબઈ.

પર્સનલ પોલકેટ સુ

આગેવાન ટોફી ખંનાવનારા

વિદેશાર્થે, મુંબઈ, રજ.

પૂરાપણા 'ને નામે' ગભરાઈ જશે નહિ, એ નવા હિંદી શબ્દને બદલે ગુજરાતીમાંથી 'આડતિયો' ત્યાં લઈ જવો એવી સચના કોઈ સરળતા ખાતર કરે તો એ વિચારવા જેવી ખરી; પણ હિંદી બોલતા કે લખતા હોય એ તેમાં એજ'ટફેજ'ટને તો ફજેતી કરાવવા જ લાવનારા બનીશું એવું દેશનું સમસ્તનું માનસ દસકાની અંદર બનવાનું છે. —અપૂર્ણ.
૧૫. ક. વૈ.

ઉચ્ચ શિક્ષણ

એના મહીવટનો એક નમૂનો

વાંચનારના ધ્યાનમાં હશે કે ગયા ચોથા માસમાં મુંબઈના અમુક પરામાંની શિક્ષણસંચાલન કરતી સંસ્થાની માધ્યમિક સાળાના બાર વર્ષ જેવી લાંબી નોકરીવાળા એક શિક્ષકને થયેલ અન્યાયના કારણે તે ઉપવાસ પર જીનરનાં, એ બાળત એના શિક્ષકમંથે હાથમાં લીધી હતી; અને, સંગીન કારણ વિના, ત્રણ મારાની નેટિસ આપીને શિક્ષકને છૂટા કરી ચકાષ એવા નિયમની આયોજનિક સરળતાનો ગેરલાભ એ સંસ્થાએ લીધો હોવાથી, સંધે સરકાર સુધી લાગત મત્રાવેલી, સરકારે તપાસ કરવાનું વચન કે એવી આશા પણ આપી હતી. એ કિસ્સાનું પરિણામ. હજી થયું કરીને બાળ્યું નથી. એને અડીં વાદ કરવામાં આવે છે. તે એટલા જ ઉદ્દેશથી કે ઉચ્ચ શિક્ષણના પ્રદેશમાં પણ એને મળતો આવે બસકે એનાથી વધારે ગંભીર ગણાય તેવો ને બનાવ ગયા માર્ય-છુન દરમ્યાન સરતની સાવ. એજ્યુ. સોસાયટી હસ્તક ચાકતી એમ. ટી. બી. કોલેજમાં ગુજરાતીના ભેમાંથી એક અધ્યાપકના સંબંધમાં બન્યો છે, જે જાહેર ચર્ચાનો વિષય પણ બનેશે, તેની સારાસારતા કેટલી છે એનો વિચાર, પ્રજનાં નાણાંથી પ્રજની વતી વહીવટની જવાબદારી એક મિકનિક જૂની પચીસેક લાખની અસકપામનવાળી સંસ્થામાં આગરદાર જાહેર કાર્યકરોને હાથે આંધાં આવી રીતે થયા દેવાય એ જરૂર છે કે કેમ, તેનાં વિચાર શિક્ષિત પ્રજાજનોને કરવો હોય તો કરે. અધ્યાપકને " વિ. " તરીકે ઓળખવો બંસ મશે; જાણીનું કોઈ વ્યક્તિ નામ આ મચાં બિનગન હોય, અહીં અપામે નહિ એવા જરૂરી ઉકેલો તે તે આણખના હોંદાના નામે કરાશે.

સૌથી પહેલાં તો, એ બનાવને જગતી મુખ્ય મુખ્ય હમીતરપ

હિંદને આઝાદી મળ્યા પછીનું
પ્રથમ ખુમારીસયુ' ચિત્ર

જીત

જેમા શાંતિ, પ્રેમ અને અહિંસાનો
સિદ્ધાંત સુદર રીતે વર્ણાયો છે
અને જેના યશી

આ બોલપટની ચિત્રવાતા ખૂબજ પ્રેરક અને
ધ્યેયલક્ષી બની શકી છે એવું સુભાગી
ચિત્ર હરતમત કરી શકેલા
બદલ અમે મદાન
ગારવ લાગે છીએ.

જીતની પાત્રસૃષ્ટિ

સુરેયા * દેવઆનંદ * દુર્ગા ખોટ
સુરેયા ચૌધરી * કનૈયાલાલ * મહનસિંહ
અને બીજા અનેક જાણીતા નટ છે.

*

સંગીત

અનિલ વિદ્યાસ

નિર્માતા પ્રતાપ ૦ દિગ્ગજી - મોહનસિંહ
મુખર્જી દલાલ માટે વિતરણ હકો ધરાવનાર

મેસર્સ રજજી એન્ડ કંપની લિ.

૧૦૬ એસ્પેરેનો મેન્શન

મદાનમા ગાંધી રોડ ઘાટ મુંબઈ તં. ૧

બિનાઓ ટૂંકામાં રજૂ કરવી એ મોગ્ય ગણાય: (૧) બુધવાર તા. ૯મી માર્ચ ૧૯૪૯ને દિવસે વિ.ને કોલેજ-વડાની સહીથી પશુ સ્વ. એ. સો. ની કાર્યવાહક સમિતિના પ્રમુખસાહેબની મૂળ સચના મુજબ એવી મતલબની નોટિસ મળી કે: (ક) તા. ૧૯-૬-૧૯૪૯ની સાંજથી તમારી નોકરી પૂરી થયેલી ગણવાની છે; (ખ) આ નોટિસ સુનિવર્સિટીના નિયમો પ્રમાણે અપાય છે; (ગ) મજકુર તારીખ. (૧૯મી જુન) પછી. સોસાયટીએ તમને રાખવા હશે ને તમારે રહેવું હશે તો એ રીતે વિચારવામાં આવશે.

(૨) નોટિસમાં કારણ અપાયું નહોતું કે પોતાને શા માટે છૂટા કરાશે. આથી, વિ.એ કોલેજ-વડા મારફત ૧૪મી માર્ચે સાદો વિનંતિ-પત્ર સોસાયટીને લખ્યો કે મારું યોગ્ય વખતે પહેલાં. અનારોગ્ય એ જો કારણ હોય તો તે તો હવે દૂર થવાની સંભિતિ, આ સાથે તબીબી પ્રમાણપત્ર (એ સરતના સૌથી કુશળ ડોક્ટરોમાંનું એકનું હતું.) આપજો; ખીજું, આ કોલેજમાંથી બાર વર્ષની નોકરી પછી, બાવન-ત્રેપનની ઉંમરે કૌટુંબિક જવાબદારીવાળો માણસ કામ કરી શકે તેમ હોવા છતાં આવા વખતમાં નોકરીથી કારગ યદ્ય શકે નહિ એ આપસાહેબો સમજી શક્યો માટે સહાનુભૂતિથી ફરીથી વિચાર કરી મને ચાલુ રાખજો. (૩) એ પત્રનો નકારવાળો ઉત્તર વિ. ને તા. ૧૯મી જુને બાવનગરમાં મળ્યો. (૪) એ પત્રોના વચગાળામાં (ક) વિદ્યાર્થીઓએ વિ.ને નાહક થયેલા અ-માય સામે સમા, આપણે, છાત્રામાં લખાણ એમ જુદાં જુદાં રીતે દિલચાલ કરેલી; (ખ) વ્યવસ્થાએ સુપ્રતિષ્ઠિત પ્રાધ્યાપકોએ તેથી અનુભવી જવાબદાર કેળવણીકારો છે-એવા વિ.ના જે સહચારીઓ તેમણે તો સોસાયટીના વહીવટ અંગે પોતાનું કર્તવ્ય પોતાની બોર્ડ ઓફ વોલંટીઅર્સમાં કરેલાં દરાવરે બખચું હતું કે વિ.ને, "With all his limitations," સોસાયટીની નોકરીમાં ચાલુ રાખવા કા. વા. સમિતિને બલામજુ કરીએ છીએ. (૫) કા. વા. સમિતિમાંના કેળવણીકારોમાંથી અમુક ગેરદાનર હોય એવી તક સમીપે જ, એ સમિતિ ધણીવાર પોતાના જે નર્સ-અધ્યક્ષો, નર્સ વફાવી, નર્સ વડેપારી માનમને જ નિરંકુશપણે આવા, શિક્ષણવિષયક નિષ્ણંદો કરતી વખતે પણ વિહરતા રે છે, તેનાં ઉપયોગ કરીને તેણે બોર્ડની બલામજુ નકારીને વિ. ની વિરુદ્ધનો મૂળ નિષ્ણંદ (જે કા. વા. સમિતિના પ્રમુખસાહેબે પોતાની સત્તા જાહેરમાંના રહેવા મુજબ છવીશ વર્ષમાં પહેલી જ વાર વાપરીને માર્ચમાં કરેલો, તે) કાયમ રાખ્યો.

(૬) ફર-વિચારના વિનિતિપત્ર (તા. ૧૪-૩-૪૯) પછી ત્રણ માસ સગી નેત્રું બાકું નકાસું ચક્રાવધું પડેલું, તે ધર ઉપોડવા ન્યારે વિ.એ જીનના છેલ્લા અઠવાડિયામાં સરત જવાનું થયું ત્યારે તેના વિરુદ્ધનું મજકુર પ્રમુખ-સાહેબનું એક લખાણ ત્યાંના અમુક જાણમાં તેના જોવામાં આવ્યું. તટસ્થ વિચારશીલ માણસોએ પણ સ્વક્રિયા છે કે વિ.ની સામે કશું વાળ્યું રહે છે હોવાય તેમ નહિ હોવાથી સ્વયંથી વેગળા થા તો વકીલશાહરીતે ઉપસાવાવર્ણ અર્ધસંયોવાળા એ લખાણમાં વિ.ની બદનકશી કરવામાં આવી છે.

(૭) જીનના એ છેલ્લા દિવસોમાં એક નવી વાત પણ સરતના શિક્ષણરસિકોએ જાણી: (ક) વિ.ને અપાયેલી નોટિસ ગેરકાયદે કહેવાતી- *allotted to him* હતી કેમ કે ૧૯૪૨માં તેને કોલેજના 'પર્મેનન્ટ સ્ટાફ' પર લેવામાં આવતી વખતનું સોસાયટીની સાથેનું, તેનું કરાર-નામું છે, તે અન્વયે, એ સાલ પછી થયેલા તથા અન્યમાં આવેલા યુનિવર્સિટીના નિયમો વિ.ની નોકરીને લાગુ પાડી ન શકાય નહિ, છતાં પાડવામાં આવ્યા. આવું ન બન્યું હોત તો જીન ૧૯૫૨ સુધીને માટે તો વિ.ની એ નોકરી, તેથી એની આવક ને બધા લાભો (સરવાળે કિંમત, ઓછામાં ઓછા રૂ. બાર હજાર) ખુશીથી માણી રહી શકે તેમ હતું. (ખ) આ કિસ્સો જાણીપૂજીને બનવા દીધા પછી સોસાયટીના સંચાલકો બાકી રહેતા પર્મેનન્ટ સ્ટાફના પ્રેફિસરો જોડેના કરારો સંબંધી અલગમણમાં પડવાથી, તે સૌની સાથેના મૂળ કરાર ઉપરાંતનો નવો કરાર દોઢ રૂપિયાના સ્ટાંપ પર કરાવવાના વિચારો થયેલા, જે અમલમાં આવ્યેથી તેમને કોઈને અપાવાની યુનિ. નિયમોવાળી ત્રિમાસી નોટિસ (વિ.વાળી કરી તેમ) ગેરકાયદે મણાય નહિ.

(૮) એ જ દિવસોમાં સરતના મજકુર લખાણ જાપનાર તંત્રીશ્રીએ કા. વા. સંમિતિના પ્રમુખ દ્વારા ન્યારે સમાધાનનો પ્રયાસ કર્યો ત્યારે તેમને જવાબ મળેલ કે કોલેજપક્ષે જ અમુક અન્યથા દરજ્જાની વ્યક્તિ એવી છે જે ઉપની ગેરરીતથી પણ વિ.ને નોકરી છોડાવવા કૃતનિશ્ચય બનેલ છે. એ જવાબમાં તથ્ય હોય તો આ કિસ્સાનો જાહેર તપાસ થવી ઘટેકે કયા અંગત વિરોધનું પરિણામ કોલેજવાળાનું એ કૃત્ય છે.

(૯) વોલ્ટીઅરે વિ. સંબંધી "With all his limitations" એવા શબ્દો શા પરથી વાપરે છે તેનો ખુલાસો પણ થયો નોંધવો. એ બધાને છે તેમ વિ.ને પણ મુખ્ય તરીકે અમુક મર્યાદા હોય જ. પણ તો પછી એ બધાની ન્યાયબંધ બરતરતી શા માટે-અલબત્ત, ગેરકાયદે ન-

-યરી ન જોઈએ ! જાણે પહે, જુન. ૧૯૨૭થી જુન. ૧૯૪૬નાં પૂરાં
બાર વર્ષ લગીની વિ.ની નોકરી જે રીતે થઈ તેમાં તેની કાંઈ વિશિષ્ટ
મર્યાદા નહિ પણ વિશિષ્ટ શક્તિ તેમ જ તિવિદ્યા નિષ્પક્ષ પણ સમજું
જાણકારોએ દીધી છે. તેનાં યોગ્ય ઉદાહરણ: (ક) ખીજી કોલેજોમાં, બાંગ્લે
હોય છે તે સ્થિતિ નિભાવો લાઈને વિ.એ એકલે હાથે બધા મોટા વર્ગો-
નું કામ કર્યું. આરંભનું મુકાબલે હજુનું કામ બારે બન્યા છતાં, મૂળ
'સરત' મુજબ આ રીતે ગમગમપરવટ ફરજ બજાવવી-એ 'સિમિટેશન'
ગણાય ખરી ? (ખ) સોસાયટીએ વિ.ને લગભગ હેવટ સુધી વાળખી
પગાર અપામો નહિ તેથી તેણે લાંબા વખત સુધી ઉપસી શ્રેક તથા ન્યાય-
સરના પગાર માટે માગણી કરી હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે; એટલું જ
સ્વાભાવિક એ સંજોગમાં આ છે કે તેણે, જેની કસારમાં છૂટ હતી
તેવી અરજીઓ રીતસર પોતાની કોલેજ દ્વારા જ ખીજી કોલેજોમાં કરી હોય.
એમાં કશું 'ખોટું' નહિ હોવા છતાં (૧૯૪૬-૪૭માં આવે એક) રક્ષે
ખોડ'નો ઉચ્છ્રંખલ કસાવ ફેરવીને કા. પા. સમિતિએ વિ.ને નોકરીમાં ચાલુ
રાખેલ છતાં)-અચાંતા પ્રસંગે વિ.ની વિરુદ્ધ મરાયકા રીતસરના શરામાં
તેની સામે આ બાબતની ફરિયાદ કરાયલી કહેવાય છે. વળી, મજકુર
બદનકશીકારે પણ ખીજે નોકરી લેવાની વિ.ની સર્વાંશ ન્યાયી પ્રવૃત્તિને
સોસાયટી પ્રત્યેની વફાદારીની ખામી કહી છે ! (૧૦) કહેવાયું છે કે "કર-
કસરના પગલાં" તરીકે વિ.ની જગ્યા કમી કરી છે. એ સાચું નહિ હોય.
આદર્શ વિરુદ્ધ સાયન્સના વોલંટીયરોનાં વેરઝેરમાંથી, "ગરીબજી જોડે"
જેવા વિષય યુજરાતીના અધ્યાપકનો ભોગ આવવા આ પ્રકરણે જાણ કરાયું,
ત્યાં લગી લાખોની આસામી એ સંસ્થામાં એ જગ્યા કમી કરવાનો
ખ્યાલ જ કોઈને આવવાનું કારણ નહોતું, નહોતો જ આવ્યો. ખીજું,
સોસાયટીની 'ખોટ'ના આંકડા એના દિસાબમાં અપાય છે-તે નૈતિક દૃષ્ટિએ
ખરા હોવા વિશે સરતનાં જાણમાં શંકા હોવાવાતી હોય છે તેનું શું ?

વિષય અંગેનું મુખ્ય કથયિતબ્ય આટલે સુધીમાં આવી જતું હોવાથી
તુરંત માટે અહીં વિરમવું ચોખ્ખું છે. સામે પક્ષ કે ખીજું કાંઈ વધુ દીકા-
અર્થાની અગત્ય બની કરશેતો જ આ વિષય આ પૃથોમાં ફરોથી હાથ પકારો.

ચક્રુર્વી સત્યમ

૧. આમાં અપવાદ એક જ વર્ષના એક વર્ષ I. P. O. ના અદલિયાનો દિતો
એ-'ડિવિઝન' નું કામ એક બીબ લેકચરને અપાયું.

વિજ્ઞાન

પ્રાચીન વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસી

ખીરખડ મહાનિલય અનુચિત

ગણિતવિદ્યા, ખગોળશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયન એ વિષયો અનેક વૈજ્ઞાનિક સંશોધનકારોને મદદ રીતે આકર્ષે છે કારણ કે આ વિદ્યાઓ માંના પ્રયોગસિદ્ધિ દૃષ્ટાંતો, નિરીક્ષણો, વિચારોણી તથા ચિંતનો પ્રમાણ માં વડુ સુદૃઢ પાયાઓ ઉપર સ્થાપતા હોઈ કાંઈક ઓછી ગૂંચવણવાળા હોય છે ખીજી તરફ પ્રાચીન તથા આધુનિક સંસ્કૃતિ-વનસ્પતિ તથા પ્રાણીઓનું વિજ્ઞાન દેખીતી રીતે અનેક અસંગત ધર્મનાઓને સંયોજિત કરી સૃષ્ટિકર્મનો ઇતિહાસ ઉઠેડવા અને તેના ગૂઢ નિયમોને સમજવા મદદ હોવાથી, વધારામાં તીવ્ર નિરીક્ષણશક્તિ, વિશાળ જ્ઞાન અને અખડ પરિશ્રમ તેમ જ ધૈર્ય આગી લે છે આમ હોવાથી વિજ્ઞાનના આ શાખાઓના નિષ્ણાંતો ખડુ થોડા હોય છે હિંદુના વૈજ્ઞાનિક ઇતિહાસમાં, આ દિશામાં મહત્વનાં મશોધનો કરી તેનો વારસો જગતને આપી, ખાત્ર દૂકો માઠગી ભોગવી પદ વર્ષની વયે જ, પોતાના કાર્યક્ષેત્રની અધવચ્ચે જ ગયા હતાનામાં અકાળે અવમાન પામનાર શ્રીયુત ખીરખડ મહાનિલય તે ખરેખર અનેક જ હતા ગ્રીસ વર્ષની વિજ્ઞાનસેનાની ઉજવણી કારકિર્દી દરમ્યાન તેમણે, હુનિયાભરમાં અનન્ધ એવી એક મહાસંસ્થા 'ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ પેલીઓમોટનો'-- પ્રાચીન વનસ્પતિના અભ્યાસ અને સંશોધનો અર્થે, સ્થાપવા ઉમેડ રાખી હતી. એ સ્વપ્રસિદ્ધિ ગયા એવિન માસની ત્રીજી તારીખે જ્યારે પડિત જલ્વાહરલાલે ઇન્સ્ટિટ્યુટના મહાનિલય પાથે સખનૌમાં, પ્રેક્ષિતર સહાનીના જીવનકાર્મ સ્થળે તેમના જ સાન્નિધ્યે નાખ્યો ત્યારે ધર્મ પશુ એમના જીવનના આ સુવર્ણદિન પૂરતી જ પ્રેક્ષિતરના આયુષ્યની અવધિ રહે એમ દેવેચ્છા હશે એટલે એ પ્રસંગને હજી સાત દિવસ થયા ન થયા ત્યાં તે ખીરખડ મહાનિલયના જીવનદીપ પુગાઈ ગયો પત્તાને તે કહેવા ગયા " જિ દગીબર ને કાર્યના આપણે સંપના સે-યા તે કસિત ધર્મ ચૂકું છે તુ હવે એને પોતને "

હિંદુના વિદ્યાર્થી તરીકે યશસ્વી કારકિર્દી પછી, વનસ્પતિશાસ્ત્રના

ઉચ્ચ અભ્યાસ અર્થે સહાની વિદ્યાલય ગયા. અને લંડન તેમજ કેમ્બ્રિજનાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં આ વિદ્યામાં પદવીઓ પ્રાપ્ત કરી. આ સ્થળોએ પણ તેમણે દેશદેશના ખીન્ન યુવાનોમાં અગ્રસ્થાન મેળવ્યું. પૃથ્વીનાં પટોમાં દબાઈને પાપાણુરૂપ થઈ ગયેલી અથરા નરમ જમીનમાં છાપ પાડી ગયેલી, અત્યંત પ્રાચીન વનસ્પતિઓનાં અભ્યાસમાં તેમને ઊંડા રસ પડ્યો, અને આ વિષયના નિષ્ણુત કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીમાં પેલીઓબોટની (Pallorobotany) શાળાના પ્રાધ્યાપક સર આલ્ફ્રેડ સીવર્ડ તરફ તેમને સહજ આકર્ષણ થયું. અહીં તેમની સરોધનમમ પ્રવૃત્તિ તથા બુદ્ધિને સર આલ્ફ્રેડે ઘૂરત જ ઓળખી અને તેમનાં અન્વેષણોમાં પૂરતાં ધ્યાન અને કાળછંધી તેમણે ઉત્સાહપૂર્વક માર્ગદર્શન આપતા માંડ્યું. પ્રાચીન વનસ્પતિવિદ્યાના અભ્યાસમાં આમ સહાનીનો પ્રથમ સંસ્કાર થયો અને ત્યારપછી આ ક્ષેત્રમાં ખીન્ન ત્રીસ વર્ષ દરમ્યાન થયેલાં તેમનાં જમમશહૂર અન્વેષણ કાર્યોએ તેમની બુદ્ધિની પ્રેક્ષર સીવર્ડે કરેલી આગાહીને સાચી પાડી. એ ગુરુવર્ષ તરફ તેમનો આદરભાવ પણ હંમેશા જ્વલંત રહ્યો.

ત્રેવિસર સહાનીનું પ્રથમ મહત્ત્વનું કાર્ય સર આલ્ફ્રેડ સાથે ૧૯૨૦માં, ઓસ્ટ્રેલિયાની સરકાર તરફથી મળેલું. એ ખંડની મેસોઝોઇક અને ટર્શીયરી (પૃથ્વીના ૨૦થી ૧૦ કરોડ વર્ષો પૂર્વેના યુગો) વનસ્પતિના વર્ગીકરણ પરત્વે તે હતું. એ જ વર્ષમાં ‘ઈડિયન ગોંડવાના પ્લેન્ટસ’ (હિંદ અને આફ્રિકાને સાંધતા પુરાણકાળના ગોંડવાના પ્રદેશની વનસ્પતિઓ) ઉપરનું તેમનું પ્રકાશન પ્રસિદ્ધ થયું અને હિંદની પાપાણુભૂત-વનસ્પતિઓના અભ્યાસનું પહેલું પગથિયું એમ મંગ્યું. લખનૌ યુનિવર્સિટીમાં આવી આ કાર્યને તેમણે જીવનભરેય ગળ્યું, અને એ સમય સુધીના આ વિષયના જ્ઞાનનું વિહંગાવલોકન કરી, જગતના ઇતિહાસના આ રમપૂણું પ્રકરણ તરફ હિંદીઓનું લક્ષ કોયું, તેમજ એ દિશા તરફ ચિખ્ખોની સાથે ખંતથી પગલાં ભરવા માંડ્યાં. ત્યારથી પ્રાચીન વનસ્પતિના અભ્યાસ માટે કેમ્બ્રિજ જેટલું જ મહત્ત્વ લખનૌને મળ્યું. વર્ગી આ પ્રકારના અભ્યાસમાં, જૂરતરી તથા ભૌગોલિક વસ્તુચિતિ ધ્યાનમાં રાખી એ સંબંધી નિરીક્ષણો પણ જરૂરી હતાં એટલે આ વિદ્યાઓમાં પણ ત્રેવિસર સહાની પારંગત થયા. આ રાહ ધસેા ફળદાયી નીવડો કેમ કે ગોંડવાના લેંડની પ્રાચીન વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ, ઉત્ક્રાંતિ અને પ્રસરણ એ સર્વ દુનિયાની એ સમયની ખીજ વનસ્પતિઓને પાંછે સ્તેખાવવાનું કાર્ય હવે શક્ય બન્યું.

પ્રોફેસર સહાનીના સંશોધનકાળ દરમ્યાન ઝકન ટ્રેન્સ તરીકે ઓળખાતા નાગપુર-છીંદવાડાના પુરાણ પ્રદેશની વય ; નિશ્ચિત કરવાનો મહાન પ્રયત્ન પડિતોમા ઉપરિયત થયો. આમાનાં કેટલાકના મત પ્રમાણે આ પ્રદેશ પૃથ્વીના ઇઓસીન અથવા અપર ક્રીટેશીઅસ કાળથી (એથી દશ કરોડ વર્ષ પૂર્વે) વધુ જૂનો ન હોય. ચાર ચારે વર્ષોની હળવી તેમ જ ઉચ્ચ ચર્ચાઓ પછી સહાનીનો પ્રથમથી જ મત હતો તે પ્રમાણે હિંદના આ યુગોજૂના પ્રદેશની વય ખ્રીસ્ત દશ કરોડ વર્ષ પાછી ઠેલવાનું નિષ્ણોતોએ માન્ય રાખ્યું. પંજબના સોલ્ટરેજ તરીકે ઓળખાતા પ્રદેશની વ્યાખતમાં પણ આ પ્રમાણે જ થયું. સાના પાયાણોમાં જડીજૂત સક્ષમ જંતુઓના અભ્યાસથી તેના કાળનો નિર્ણય કરતાં આ વિસ્તર સંશોધકે સાઠ વર્ષથી ઊભી ચયેલી ગૂચનો ઉકેલ શોધ્યો.

સદગત સહાનીનાં આ સર્વ સંશોધનોનું મુખ્ય જગતમાં અનેક વિશ્વ-વિદ્યાલયોએ અને વૈજ્ઞાનિક સરથાઓએ તુરત જ આકર્ષુ અને તેને પરિણામે તેમને ઉપરાડપરી માનાર્યે પહોંચી અને સભ્યપદો ઇચ્છાકમાં કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી અને સોસાયટી તરફથી તેમ જ પુરોપના અન્ય દેશોમાંથી મળ્યા. આન્તરરાષ્ટ્રિય પરિષદોમાં ભાગ લેવા તેઓ અનેક વાર જતા. મત્સ્ય પહેના થોડા જ સભ્યે મળનારી, રોકડોમમા મળનારી ઇંટરનેશનલ બોટની કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે તેમની વરણી પણ યર્થ ચૂકી હતી, આ રથાન તેમણે ઇનિયાના અન્ય દોઈ પણ ઉત્તમ પડિતતા નેટલા જ ગૌરવથી શોભાવ્યું હાત તેમાં સંદેહ નથી,

ઉચ્ચ કુળના સરકાર પામેલો તેમનો માયાળુ અને મિત્રાચારી ભર્યો તબાવ, અરિમત આકર્ષક વ્યક્તિત્વ અને પ્રેરણાદાગી પ્રવૃત્તિત જીવન, એ સર્વંત્ર મીઠું સ્મરણ, લખનાંતું છન્ડિટકુટ બોધ પેલિઓબોટની સહાકાળ કરાવતું રહે એ અતિમ ઇન્ડાપૂર્વક સદગતના આત્માને આપણે અંજલિ આપીએ.

બી. કે. પે.

‘રણુછોડલાલ’-સંગ્રહ

એ નાટકો ન-રસાં છે ?

રા. યશોધર ન. મહેતાકૃત ‘રણુછોડલાલ’ અને ખીખાં નાટકો’ વિગેનો અમારો અભિપ્રાય જુન ૧૯૪૮ના ‘માનસી’માં છપાયો હતો;

ત્યાર પછીના અંકમાં એ સંપ્રદાયમાંની રચનાઓની ચિકિત્સા, મુખ્યત્વે તૃપ્તાસ્તાયકીના- દષ્ટિબિન્દુથી થયેલી, પ્રા. રમણભાઈ ઈ. પટેલની કલમે લખાયેલી છપાઈ હતી; અને માર્ચ ૧૯૪૯ના અંકમાં ત્રણ પ્રતિષ્ઠિત માસિકોમાંથી હૃદયારા જે છપાયતા તે સહિત બંધા મળીને પાંચ લેખકોનાં મુનન્ય અમારા વાંચનાર પાસે મુકાઈ ગયાં છે. એટલા પરથી વાચકો, પુરુષો, પણ વાંચીને, પોતપોતાનો રવનંત અભિપ્રાય જાંઘી શકે એ એક બંધ આશય ચિકિત્સાલેખ તથા હૃદયારા છપવામાં હતો અને એ બંધ આશયો હોય તેમ ઇચ્છીએ છીએ.

પ્રકૃત નાટકસંપ્રદાય વિશેનો ‘માનસી’નો પૂર્વોક્ત અભિપ્રાય, પ્રા. રમણભાઈના શબ્દો લઈએ તો “મુખ્યત્વે સાહિત્યની દૃષ્ટિથી જ” આપાયો હતો એ ખરું છે; તેવા તરીકે અમને આજની ધડીએ પણ તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર લાગતી નથી; અને સાહિત્યદૃષ્ટિએ તેમાં પોતાને જે ગુણવત્તા લંબાઈ તે દૂકામાં પણ સ્પષ્ટપણે એ વિવેચકે નિર્દેશી છે એ તેમના લેખમાંનાં ત્રણ રચનો વાંચી શકાય છે: ૫. ૪૬૯-નો તથા ૪૭૦નો પૂર્વાર્ધ અને ૫. ૪૭૨નો મધ્ય ભાગ. આ હારીકત પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવું આવશ્યક છે કેમ કે એ અવસોક્તમાં ગ્રન્થકર્તાને સર્વાંશ નિષ્ફળ નાટકલેખક કહેવાયા હોવાની ગૌરવમય યાદ છે તે હવે દૂર થવી હટે. વળી મૂળ રેડિયો માટેનાં છે તે આ નાટકો કિરટિકાઓ (‘રેડિયો-પ્રેક્ષ’: કિરણનાટિકાઓ પરથી, પ્રા. હાકારનો શબ્દ.) તરીકે નગજાં બાતરે છે એવા અર્થનું વિધાન તો પ્રા. રમણભાઈના લેખમાં કરો નથી; કલ્પનું, સચિત રૂપમાં તેમણે એ રચનાપ્રકારનાં લક્ષણ તેમાં છે એવું કહેવું સમજાય છે. તેમણે જે પ્રતિકૂળ ટીકા કરી છે તે સૌથી સ્પષ્ટ રૂપમાં તૃપ્તાસ્તાયકીની બાબતમાં કરા છે. વિવચના એ સ્વરૂપની આ નોંધવનીસને તો ગતાગમ નથી, પણ એક સ્વમાન્ય વિચારક તરીકે તેને એમ લાગે છે ખરું કે તૃપ્તાસ્તાયકીની નગજાં જે ખામીઓ દીર્ઘશ્લેષના એ વિવચના હીક સમયના અમુક જાતશત્રુબંધને આધારે દર્શાવાઈ છે તે ખરેખર ખામીઓ છે કે કેમ તેની કમોટી રંગમંચના વિશારદો ‘રણછોડનાથ’ જેવી મુખ્ય કૃતિને પ્રત્યક્ષપણે જાળવીને કરી શકે. રંગમંચવિવચના પૃથગ્જન બાને “સેમેન” તરીકે અમને લાગે છે કે નવજ્ઞ બા નાટકને બોલપદ માટે સંયોજવામાં કલેષ કરવામાં આવે છે તેમ આ કિરટિકાના રંગપ્રયોગવેળા તેમાં કર્તાની મહત્ત્વો યોગ્ય આવ-

૨૫૬ પશુ ઔચિત્યવાળા ફરકાર થાય તો જેવી ખામીઓ રહે નહિ અને સ્વાસ્થ્યે આ નાટ્યે આપણા નાટ્યમ્યદિવ્યની શાસ્ત્રિક ક્ષતિઓના નમૂના કાઢતે પશુ નાંહ લાગે.

હવે બે બોલ અવલોકનનાંની ‘રજુઝાસાસ’ વિષયક દીકા સામેની દીકા તરીકે: (૧) કતારની એકતરફી પૂજાજીવિ રજુઝાસાસ પ્રથે હોત તો તેમજે નેદીમોવાળા પ્રસંગમાં તથા જરારીની ખગર આવે છે ત્યારે રજુઝાસાસને માનવસંકેત અડક નિર્જળતાવળા (અને તે સ્વાભાવિક રીતે જ) આસેખ્યા છે તેમ ન આસેખત. (૨) અહમદશાહ તથા અમી-માન્ય અવાજોનું આસેત કરવું કુચિત્વન લાગે. પશુ એને કકાચ રજુઝાસાસ-અવનમાં ખગી જાનેવી હાથનનો-તેથી કલપરપરાગત-આધાર વાસ્તવમાં હશે; એમ ન હોય તો પશુ, નાટકમાં તો એ અવળો રજુઝાસાસને પ્રેરણા આપી ટકાવવામાં, એમનાં અસ્તિત્વ-ચારિત્ર ખીલવવામાં, મદદ કરે છે એ બુદ્ધિ ન જોઈએ (૩) માનનીય વિવેચક દેવી સકલેની વાતને મિત્રમજૂરીની કાળી મહેનતવાળી વાત સાથે બેળની દૃષ્ટી ન હોત તો સાગું હવું; કારણ, અવૌકિક તત્ત્વનો મધ્ય ઉપયોગ અહીં ધર્યો છે તે કરવાનો આગવો અધિકાર અપખ્યા પામત નમૂના લાગે તો શેકરમી-અરથી માંદી સર્વનો સ્વીકારાય છે બીજી, આશરે મેં પરના દિક્ષમાં મિત્રગીધોગ સ્થાપાયો ત્યારના મજૂરી (કાળી કે ધોળી, જે કરતા હોય તે) મહેનતના બદલામાં પૂરતું કમાઈને મનોપથી વતા તેમ જ કાચ અંગેની ફરજો હકતાલ-અડાલત વિના જાનવતા હતા, એટલે એ જમાનાના મિત્રમાસિકના છત્રીરાગી-તરબોલોગા—ચરિત્રનાટકમાં આ જમાનાનો મૂડી-મજૂરી-ઝગડો આજુરાની કથી જે ફરજ સમર્થ નાટ્યસેખરને સાથે આપણાથી નખાય નહિ, (૪) રરખ જે જ ‘વિસંવાની તત્ત્વ વાળું’ પાત્ર હોય તેને ‘ધીરજથી બહવળી પ્રતીતિધર’ જનાવવાની જરૂર કેવા રહી? એના બાવો ‘સહસ્ર’ પદ્ધતિ એ જ કુદરતી નથી. ‘દેવો કોણવ્યુક્ત’ ન થાય એ અનજલ હોઈ છે, પશુ ખરી લાગે ચારી અમર ઉપજાવવાના, કલાધરને સર્વશ સપ્રાપ્ત, અધિકારથી શેક પીગરે પશુ જીતિવસ સીંગરના, જમાનાનાં જેવી નિસ્તી, તે અડિયાળી દં ની કપાં નથી મિદ્ધ કરી નિવિ. ક. વે.

૧. એ તથા ‘હુમેન્સ’ નાટ્યકલાવિદ્ ૨૬ જાનવાર ૩૩૨, તેમને એ તમ્યા-વાચક જમતાં, જાનવતા છે એની માહિતી તથા જુલાઈમાં આમને મળી હતી.

મન્દિર-વૃત્ત

આભારદર્શન-મૂરતી સાવ. એન્યુ. સોસાયટીની એમ. ટી. બી. કોલેજમાંથી ઉપમાવિધિપૂર્વક મારે દ્વારા થવાની ઠિચા ગયા અંક પછી પૂરી થઈ, તેથી ત્યાંના સોસાયટી ને કોલેજ બંનેના કાર્યકરોએ (તેમાંથી, સંગ્રમ દૃષ્ટિએ બેતાં, સૌથી વધુ અરે, પ્રિ. એન. એમ. શાહ તથા પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદીએ) મારા કાચમાં લગી વર્ષો સાથ-સહકાર આપીને મને જાણી ક્યો છે તે માટે અત્યવ રીતે એમના સર્વનો આભાર માનવાની આ વક લઈ છું. કોલેજમાં વિદ્યાર્થી બાલ્યબહેનોનો ઘરો, ઉમાશર્પી, અમંદ સુભાવ-અને 'માનસી' પ્રવૃત્તિમાં તે વારંવાર કેટલો સક્રિય બન્યો હતો એ તો વાચકો પશુ, નહીં છે-એ પશુ વર્ષો લંગી અનુભવે, તે તો જીવનનાં સૌથી મીઠાં સમયોમાં સદામાન હોયું સ્થાન ધરાવે એમ તેમનાથી હવે એ સંબંધ અનવરે તો ફરો પડતાં, જ્ઞાનિમિત્ર આનંદથી સ્વીકારું છું.

વિજયરાય કૃષ્ણાજીરાય વેલ

અર્ધ-પ્રકરણ મૂરતી અંક એ માસની આખરે પ્રકટ થયો તેમાં અમે આ વિષય અંગે જે લખ્યું હતું તેમાં આપણી પૂરાં પચાસ વર્ષની આ પ્રિમાસિક-પ્રવૃત્તિને સ્થાપી રૂપે સુદૃઢ કરવાની જ વાત હતી. એથી વિપરીત કાંઈક કરવું કે થવા દેવું એથી ને વાતો થઈ છે તે બધી બચા છે. સાચું છે ને કાંઈ, સાચુંવત્ત કરવાનું છે આપણે સૌએ સમજી રાખવું પડે પશુ, તે એટલું જ કે હાલનું દેવું ધુમ્વાય એવી રીતે ફાટી પડી પચાસથી સત્તાવીસ વનરની સક્રમ માનસી-મન્દિર એ સરસ્વતીની ઉપાસનાનાં કેટલાંક ભારતીય સ્થાનકોમાંના એક વિશિષ્ટ વધે વિરલને માટે સત્વર ભેગી કરીને એ સંસ્થાના સરસ્વતીસેવકોને દ્રવ્યવિશ્યક ચિન્તાથી મુક્ત કરવા અથવા આર માસમાં એ થઈ જાય છે. હવે આજના એ માસમાં ૧૯૪૬ની આખર લગીમાં એ થઈ જ જાય-આપણો એ કરે જ ફરડો છે. એ ટારીખ-ટારીખ (date-line) પછી જો લેણે એ બાબતમાં કદાચ અતિમોડું થવાની કમી મુખ્યદ પ્રતીતિ થાય તો એવા પરિણામની કુદ જવાબદારી, પરંપરાનાં સુદૃઢ સંસ્થાઓ માટે હજી એ પૈસા આપેજનારા શ્રેયસ્વી ધનિકોની તેમ જ એમની પાસેથી અમારા મંચરથી તરીકે નાણાં મેળવવામાં ઉદારીન રહેવા વિદ્વનો તથા અન્ય સાહિત્યપ્રેમીઓની રહેવાની છે. એ સર્વ પૈસાદાર, વચદાર, શિક્ષિત 'માનસી'પ્રેમીઓને આ લખાવે શ્રેયસ્વી કરવા રત્ન લઈએ છીએ. બીજાના વિરોધ તરીકે નેએ અર્થિક મંદી નેવાં કારણે આગળ કરે છે તેમને કહીએ છીએ કે યુનિવર્સિટીઓ બગેરે માટે લાખો અપાય છે ને કરોડો પશુ અપાયે, શ્રદ્ધ સામયિકો માટે પશુ દૂરદો કે આમપદાનો રૂપે હનરો લાભ મળે શકે છે, તેવું થાં 'માનસી' પ્રવૃત્તિ એના વિદ્યાર્થી કે મહાશાળાઓ નેવી (ભલે નાના પાંચા પર પશુ) પ્રવૃત્તિસૂક્ષ્મ પ્રવૃત્તિ છે એટલું જ નહિ પશુ-જગતે પૂરા અડી દસઠા લગી અમારે દરેક-થવા આ કાચમાં હનરોનું ધન-રોમાણુ કયું છે. એ 'તેનો' ને અમા સૌ 'મનસી'સેવકોનો પરિશ્રમ સ્વાધીન ભારતમાં તો એવાં

ને એવા ય વિશેષ વિશિષ્ટ શ્રદ્ધાસેવામાં કરીમાં કરી નીચરો એકમે કે આપણે આપણ નાસ્તીથી તમા એને કરાવો છે થયું એવું તમે કે 'મીનુલી'ના જ પહેલાં પાંચ વર્ષમાં પૂરના દુરંદ-ફંડ એવા રાઈડ અવધાનને પાળી પાળી બંધાઈ જવાની પૂરી જવા દની; એને બરો માણેજીનેએ અમને નાનામાંના દુરંદા જ નાંખ્યા હયાં છે. દોરો એ તમની પાસાં પણ અમની તો અપમ કરા અમે પણ વખત મેડવાના નથી. લીધ પમીસ નવની ચાનનામી પીરજ તમને મા મોળી પર છે કે હજી ને. આ વિષયમાં જાંજીયુન રૂઝિને મુજાનના પનિગામ એકરિસના દુશનિયા બની રવા દોષ રીતે રીતે વાનો કરામાં આવે છે...મેટરો, શ્રો વાગી એ વાત એ છે કે દોરો તો પ્રત્યે તત્તો ઉપરાંત દેખડો પણ એ મનસીગરિયાં બાવિષ પૂનરીએ છે, તેમના મોઝામાં મોઝાં પાંચ વર્ષના રોજીમને પાળી પ્રત્યે એ મનસુપમ પાવનાર વખતે મોરો આ દેશની વિશિષ્ટપૂની ઉત્તમ પ્રત્યુત્તી અનુમાર, દોરો પણ વખત મામવાની કરજ પાડવા વિના એ દોરો કે વખત માને કરી આપણે એકમે એમ આપણે જાણે છીએ.

વિશેષ મરદાર મયા અંક પણ મરેલી આ રમિયો સામાજ સ્ત્રીકાત રીતે જાણે:

શ્રી. ગામનન ગ. બા. બાવનમર	...	...	૧. ૫૦
" પેક્ટીબાઈલ મહેતા, મુંજા	...	...	" ૨૫
" મનુષ્યભાષ મ. પંજા, "	...	...	" ૨૫
" રવિશંકર મં. બર	...	...	" ૨૫
" વિમલરાય ક. રેવં. બાવનમર	...	...	" ૨૮
" કનુભાઈ મ. મહેતા, મુંજા	...	...	" ૨૨
" વિજયશંકર ત્રિ. ગિરેલી, વડરાજ કેપ	...	...	" ૧૦
" હોરમમજી મ. એન્જીનીઅર, મુંજા	...	...	" ૧૦
" મનામુખભાઈ ક. રેવં. મુંજા	...	...	" ૧૦

કુલ રૂ. ૨૦૦

કરજ એ રૂ. જે દંબરુ છે તેમો એ કરાંચ (રૂ. ૨૦૦) ઉપલી રીતે મારો છે એમાં દોરો રૂ. ૧૮૦૦ ખૂદ છે. એની મામળી છે તે રૂ. ૨૫,૦૦૦ રૂ. ૧૫૦ થી વધી પત્રવર્તીના મોટાના અર્થ મારે, કેમ કે માર્કો ને ન. ન. ની આજો વપાયા વાનો તાય છે પણ એ કરી આંખો સુઝને થાંભિયો થવાનો નહિ. જ્યાં સંસ્કારી દેશમાં રાજાઓને એમ માત્ર થી જર આપવી નથી-છતાં એને પ્રતિગામી રાખવાની જ દોષ ઉત્તમ આમાં વૈભવિયો આપ લવાજીમો કે બહેરોનો ૫૨ નું

* એની મોઝરી પૂરી તત્તો મોરો ગ્રાવિડર ફંડમાંથી, ઉપતો પહેલો મામસીને આપવાના તરીકે.

નદિ-સિવલ કે મધ્યમ યા લતરતી કૈટિનાં જાણુ અમે શોકજન્ય છાપી, “લકરો” વધારીએ. એવી દુઃખાનદારી-હાટ બેઠેલ હિંગનોળુ જેથી-આપણે આપણા અનુભવી સંસ્કારસેવકો પાસે કરાવવામાં આપણી ચોખ્ખા છે કે શરમ એ વિચારવા જેવું છે.

સાધારણ ક્ર. ૬: ૧૬૫૦નો પડેલો (અન્યુઆરી-માર્ચ સરણનો) અંક ખર્ચાનાં સુધી અન્યુઆરીમાં જ આપ્યો છે. એ વર્ષથી ધ્વજાનમ કે છ થાય છે. આલોક્યે મ. એલપી એ વેળાસર આનંદ પ્રેમ, રેટરન શેડ, શાવનવર એ વ્યવસ્થાવિકાગતા સરનામે મોકલવાં; નકાર એ કાઢતો હોય તો ત્યાં તુરત એમ લખવું; નદિ તો વી. પી. ૩૬ ૧-૧-૩ નાં અંક તૈયાર થયે કરવામાં આવશે.

આ અંક હાવવા તો માત્ર રાષ્ટ્રજનના તરીકે માંડેલો પશુ, પાછળથી સંજ્ઞે-વસાનુ હિસેબરનાં પાનાં પશુ આમાં જ ચલુવોં પડ્યાં હોવાથી તેમ કહ્યું છે અને તેથી આ અંક સાથે ૧૯૪૬નું વર્ષ પૂરું થાય છે.

આવતા અંકોમાં કાવ્ય, વાર્તા, નાટક ઉપરાંત જે આવતો તેનું આજુ રેખાદર્શન “કેશવશિ”કારના પત્રો; કન્યાકુમારી (અ. પુરાણી); સરસ્વતીચન્દ્રનું ૧૯૪૫ (પ્રા. રમણલાલ); વાણીનો ઉત્પત્તિ તથા બાણીનો ઇસિયટ-વેબ (પ્રા. મિરિન જોરી); મુનશીનાં પૌરાણિક નાટકો: ઉત્તરાધ (નરિન પટેલ); આદિવાસી સાહિત્ય (પ્રા. કાકોરલાલ); શ્રી ગરવિન્દકૃત “સાવિત્રી”નો સર્ગ (રઘુનીમાનસ મોદી); કલા-કારની સાધના (સુન્દરમ); આ શિવાય પ્રા. નર્મદ, ત્રિવેદી, પ્રા. પરમાર, પ્રા. કુંજવિહારી વગેરેનાં વધારે વ્યવસ્થિત રૂપમાં અંવેશોગતો, આ અંકમાંથી મુલવવાં પડેલા અનનવિષયો તથા મંત્રણ.

બાલનગર :

૧૫-૧૦-૪૬

તાંત્રી-સંચાલક “માનસી”

શુદ્ધિપત્રક

વધુ મંસીર હાપમૂલોનું

પાનું	લારી	અમુદ	શુદ્ધ
૨૩૮	૯	માણિકવાંચંગાર	માણિકવાંચંગાર
"	૧૪	રમણાશી	સાધના
"	"	સાધનાશી	સાધના શી
"	"	એમ અમુદ	એ અમુદ
૨૪૦	૨૦	તેઓ	તેઓ
૨૪૧	૧૪	પ્રસ્તાવ	અપ્રસ્તાવ

૨૪૭	૮	હોળ	હોળ
૨૪૯	૮	પ્રકૃતિ ૧	પ્રકૃતિની
૨૫૦	૨	વિરાટ કૃતિના	વિરાટ પ્રકૃતિના
૨૫૨	૧૪	સિદ્ધ	સિદ્ધ
૨૫૩	૨૨	રાખર	રાખર
૨૫૪	૧૦	આપણે સાધ્યું	એમણે સાધ્યું
"	૨૪	આતું	ઓતતું
૨૫૫	૭	દવ સાધનાનો	હિલ સાધનાનો
"	૨૦	ભૌતિકશાસ્ત્ર	ભૌતિકશાસ્ત્ર
		એતું બનેતું	એવા વિભાગ
		વિભાગીકરણ	
૨૬૦	૪ ૬	બધા થ સ્વતંત્ર	બધાયથી સ્વતંત્ર
૨૬૪	૮	આચરણ	આચરણ
૨૬૫	૧૨	ધવાતું	ધવાતું
૨૬૬	૧૦	સક્રિ પ્રચુર	સક્રિ પ્રચુર
૨૬૬	૧૦	કવ-વિત્	કવ-ચિત્
"	૨૬	વટાની	વટાની
૨૬૭	૧૦	પૂર્ણમ	પૂર્ણમ
૨૬૭	ઉક્તી	કૃતિમાં	પ્રકૃતિમાં
૨૮૧	૨૫	આ...ય	આત્યારના
૨૮૨	૧૬	માનવનાં	માનવના
૨૮૪	૨૦	સો	સૌ
૨૮૮	૧	રેલી રેલી	રેલી
૩૦૨	('લોકમા)	પ્રવૃત્તિ	પ્રવૃત્તે
૩૦૪	૩	ફોણડવાદ	ફોણડવાદ
૩૦૮	૬	જાજ	જાજ
૩૧૧	૬	માતું છ.	માતું છ.
"	(વારીખની)	કાંઈ	કંઈ
૩૨૭	[સ. મ. મા]	એરણ્યે રેડ	એરણ્યે મેનરાજ

રહો નિકેલ (જુન ૧૯૪૯) :

એ કાવ્યમાં પૃ. ૧૫૦એ, “ ભેડેલ ઘોષ ” પંક્તીની આ સીટી
છપાવી રહી ગયેલી: “ હારી ચૂકી જીવન આંખતણે ઈશ્વરે. ”

‘ દિવ્યવ્યાધ ’ (જુન ૧૯૪૮) પ્રતિરૂપશુદ્ધિપત્રક:

૧૯૦	૪	os	of
૧૯૨	૧૪	skley	skyey
”	૧૫	Lover	Lover !
૧૯૪	૨	bls	His
”	૧૩	or	of
૧૯૫	૨૪	મરુત	મરુત
૨૯૮	૫	drouth	drought
૨૦૩	૧૧	તેજ્યું	તેજ્યું.
૨૦૪	૬	look	took

[નોંધો એ કાવ્યનું બીજું બાષાન્વર (કર્તા: રા. રામપ્રસાદ પ્રે. બક્ષી) ‘ જુજી
રાણી ’ સાપ્તાહિકના તા. ૧૫મી-ઓગસ્ટ ૧૯૪૮ના અંકમાં ‘ દિવ્ય મૃગયુ ’ નામનું
છે એટલું અહીં, પ્રસંગોપાત્ત, વિશામુઓની બહુ માટે, તાંત્રી]

ભગવાન શંકરનેક

મને માનો છો શું પશુ ? સંકય ચે સ્વાંરી કરવા
તમે તો તે રાખ્યું. પ્રચુવર, કલંકી ચદ્ધિ ગણો
શિરે શું છે ?

અને બેજીસો તો શિવજી, દિલ. આબૂપણ કયું ?
સ્ત્રીકાર્યાં ને તેનું જીવન સંકુળે ધન્ય ન થયું.

● શ્રીમદ્ સંકરાચાર્યના એક શ્લોકના આધારે

ગુજરાતી સાહિત્યની

રૂપરેખા

(વિશ્વવિદ્યાલય)

એનો ગૌરવભરી ને મયપત્ની
બાંધી રાધી રૂઢ. મેધાબી
બાહ્યે વખ ધી કની, તેની
બીજી આશિષિ તેપાર છે.

શ. ૩-૧૨-૭

એન. એમ. ત્રિપાઠી, ત્રિ

પ્રિન્સેમ રદ્દાટ.

મુંબઈ. ૨.